

Edited by:
Sevba Abdula
Ahmet Köroğlu

BALKAN PERIODICALS THE TRAJECTORY OF ISLAMIC THOUGHT IN THE INTERWAR PERIOD

BALKAN PERIODICALS
The Trajectory of Islamic Thought
in the Interwar Period

EDITED BY:
Sevba Abdula & Ahmet Köroğlu

BALKAN PERIODICALS

The Trajectory of Islamic Thought in the Interwar Period

Editors : Sevba Abdula & Ahmet Koroğlu

Research : 06

Proofreading : Elif Ruşiti, Abdullah Collins

Design : Seyfullah Bayram

ISBN : 978-608-4944-40-9

DOI : <http://doi.org/10.51331/EB03>

Publisher : IDEFE-Balkan Studies Foundation

Print : Ajgraf Skopje
Chair-Skopje, North Macedonia

1st edition, Skopje, 2024

Print run : 500

© IDEFE Publications

All publication rights reserved. Except for brief quotations for scientific research and publicity, this publication may not be reproduced in any form or by any means without the written permission of the publisher.

IDEFE Publications

Goce Delchev 11, No 1-1, Chair-Skopje, North Macedonia

Tel: +38970728470

balkanfoundation.comTel: +38970728470

balkanfoundation.com

BALKAN PERIODICALS
The Trajectory of Islamic Thought
in the Interwar Period

EDITED BY:

Sevba Abdula & Ahmet Köroğlu

iDEFE

Sevba Abdula

Sevba Abdula was born in 1984 in Skopje. In 2008, he graduated in economics at the University of Ankara. He completed his graduate studies at Istanbul University, in the Department of Political Sciences and International Relations on the topic “Religion and Nationalism: The Case of the Serbian Orthodox Church and Serbian Nationalism. He also completed his doctoral studies in the Department of Political Sciences and International Relations at University of Marmara on the topic “Power, History, and Identity: Narrative of Ottoman and Habsburg Empire in the Serbian historiography and history textbooks”. His research is focused on the Balkans, nationalism, religion-state relations, history textbooks and Serbian nationalism.

Ahmet Köroğlu

Ahmet Köroğlu was born in Istanbul, Köroğlu completed his master’s degree at Istanbul University. His master’s thesis, titled “Political Liberalism in Türkiye; marked an important contribution to the study of political ideologies in Türkiye.

Koroglu hold a Doctor of Philosophy (Ph.D.) degree at Istanbul University. His doctoral thesis, titled “Translations on the Formation of Islamist Ideology in Türkiye,” delved into a critical aspect of political discourse and ideology in the Turkish context. Köroğlu worked as an executive in the long-term Turkish Islamic Journals Project and Islamic Political Thought Projects between 2013-2023. Köroğlu has published books and articles on Turkish Politics, Contemporary Islamic Political Thought and Transnational Islam. Currently, Köroğlu works as a faculty member at the Political Science Department of Istanbul University and leads several international academic projects.

TABLE OF CONTENTS

ACKNOWLEDGMENT ix

FOREWORD xi

IDENTITY, ISLAMIC THOUGHT, AND PERIODICALS IN THE INTERWAR
PERIOD OF THE BALKANS..... 1

Sevba Abdula & Ahmet Köroğlu

CHAPTER I

BOSNIA AND HERZEGOVINA, PERIODICALS AND ISLAMIC THOUGHT IN THE INTERWAR PERIOD

O ULOZI REIS-UL-ULEME FEHIMA EF. SPAHE KROZ PRIZMU
GLASNIKA ISLAMSKJE VJERSKE ZAJEDNICE I ČASOPISA
MUSLIMANSKA SVIJEST I EL-HIDAJE..... 13

Amina ABASPAHIĆ

RECEPCIJA ULOGE REISA DŽEMALUDDINA ČAUŠEVIĆA U
BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ ŠTAMPI NAKON NJEGOVE SMRTI 27

Indira KUČUK-SORGUČ

PALESTINSKO PITANJE U ČASOPISU NAŠA DOMOVINA: NEZAVISNI,
KULTURNO-PROSVJETNI I INFORMATIVNI LIST (1936-1937) 41

Amina KADRIBEGOVIĆ MEHIĆ

RELATIONS TO RELIGIOUS INSTITUTIONS-MOSQUES, TOMBS,
TEKIYAS IN THE VEČERNJA POŠTA (1921-1933) 59

Anida IBRIČIĆ

LIST SANDŽAK I NJEGOVA ULOGA U DRUŠTVENOM I KULTURNOM
ŽIVOTU SANDŽAKA..... 69

Enver UJKANOVIĆ, Azra MUŠIĆ KARARIĆ, Jasmina LEKOVIĆ

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA BOSNA-HERSEK GAZETE VE DERGİLERİNİN
DİLİ - GAZETELERİN ANALİZİ: BİSER, NARODNA UZDANICA, GAJRET,
ISLAMSKI SVIJET, JUGOSLAVENSKA – BOSANSKA POŠTA, VEČERNJA
POŠTA, JENJI MISBAH ve HRVAT..... 83

Elma DERVIŠBEGOVIĆ

CHAPTER II

**TURKISH MINORITIES OF BALKANS AND PERIODICALS
IN THE INTERWAR PERIOD**

İSLAM DÜŞÜNCESİNE KATKILARI BAĞLAMINDA
BULGARİSTAN TÜRK BASININDA MEDENİYET GAZETESİ..... 95

Şabanali AHMED

BULGARİSTAN KRALLIĞI DÖNEMİNDE (1908-1944) TÜRK AZINLIĞIN MAARİF
İLE İLGİLİ SORUNLARININ DÖNEM GAZETELERİNDEKİ YANSIMALARI
REHBER GAZETESİ ÖRNEĞİ 123

Seyithan ALTAŞ

HAFIZ YUSUF ŞİNASİ'NİN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE HAYAT-I ENBİYA
MENBA-I FEZÂİLDİR ADLI ÇALIŞMASI..... 167

Ahmed HASANOV

DELİORMAN GAZETESİNE GÖRE BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN
KÜLTÜREL, SOSYAL VE POLİTİK HAYATI (1929-1934)..... 179

Oktay ALİEV

OSMAN SEYFULLAH (KESKİOĞLU)'NUN MEDENİYET GAZETESİNDE
RAMAZAN VE ORUÇ HAKKINDA KALEME ALDIĞI HADİS MAKALELERİ..... 193

Selime VEYSAL HASANOVA

BULGARİSTAN'DA TÜRKÇE YAYINLANAN MEDENİYET GAZETESİNDEKİ
TEFSİR-İ ŞERİF KONULU MAKALELER..... 213

Mustafa ŞENTÜRK

BULGARİSTAN'DAKİ ULEMA'NIN HARF İNKILABINA DİNÎ/FIKHÎ AÇIDAN
YAKLAŞIMI: MEDENİYET GAZETESİ ÖZELİNDE (1933-1944)..... 237

İbrahim TEFİK

YARIN VE YENİ ADIM GAZETELERİNE YANSIYAN TARTIŞMALAR
BAĞLAMINDA İSKEÇE MÜFTÜLÜĞÜ..... 249

Ritvan TOPTSI (Rıdvan TOPÇU)

ŞUMNU'DA TÜRK BASINI VE SADÂ-YI İSLÂM GAZETESİ..... 265

Mehmet HASAN

ÜSKÜP'TE YAYIMLANAN HAK GAZETESİ 281

Enisa ALOMEROVIÇ HUBANIÇ, Orhan SAKİN

CHAPTER III

ALBANIAN PERIODICALS AND ISLAMIC THOUGHT IN THE INTERWAR PERIOD

BOTIMET PERIODIKE ISLAME NË SHQIPËRI GJATË VITEVE 1923-1945:
NGA RISITË MË TË DOBISHME TË SHEKULLIT 20 PËR ZHVILLIMIN E
MENDIMIT ISLAM TË SHQIPTARËVE 293

Ermal BEGA

KONTRIBUTI I REVISTËS ZANI I NALTË NË INTERPRETIMIN E KURANIT
(1923-1939)..... 303

Valmire BATATINA KRASNIQI

SHKRIMET LETRARE NË REVISTËN KULTURA ISLAME..... 321

Besir NEZIRI

TRAJTIMI I SHKENCËS SË TEFSIRIT NË REVISTËN ZANI I NALTË 329

Amir MAMUTI

GJURMË TË NACIONALIZMIT SHQIPTARË NË ARTIKUJ E REVISTËS
ZANI I NALTË DHE KULTURA ISLAME GJATË VITEVE (1923-1945) 349

Agron ISLAMI, Sefedin RAHIMI

GAZETA NASH DOM NGA SHKUPI DHE ORIENTIMI I SAJ..... 357

Besnik EMINI

VËSHTIRMI I GAZETËS PRAVI PUT PËR SHKOLLAT MYSLIMANE..... 369

Ardian LIMANI

SHPËRNGULJA E POPULLSISË MYSLIMANE NË ARTIKUJ E
GAZETËS HAK..... 379

Agron SALIHI

REVISTA KULTURA ISLAME TRYEZË E MENDIMIT ISLAM 399

Rexhep SUMA

ACKNOWLEDGMENT

We express our deepest gratitude to the making efforts for their unwavering commitment in curating and facilitating scholarly works on the historical periodicals of the Balkan region. Their contributions have significantly expanded research horizons and provided innovative perspectives. We are also indebted to the reviewers, whose meticulous feedback and constructive critiques have been indispensable in refining the content and enhancing the scholarly rigor and academic integrity of this publication.

Finally, we extend our sincere appreciation to our esteemed partners: the Presidency for Turks Abroad and Related Communities, and the Uskup Foundation, as well as to Mustafa Ozturk, Serdar Serdaroğlu, Hana Younis, Enisa Alomerović, Vedat Ahmet, Hamdi Cilingir, Besir Neziri, Besnik Emini, Fation Shabani, Furkan Abdula, Elif Rushiti, and Zehra A. Sadiki. Without their contributions and support, this book would not have been possible between two covers.

FOREWORD

Abdullah EREN

YTB President

The Balkans is a region rich in political, geographical, cultural, and demographic aspects, where the Ottoman Empire influenced every corner from the 14th century to the 20th century, winning hearts and minds with a hospitable spirit and understanding of governance. Our affinity with the region, which constitutes an integral part of Türkiye and with which we have close ties, derives its strength from a common heritage of history, culture, and civilization. Our relations with the Balkans, home to a large part of our cognates and relatives, continue today in a strong and effective manner with an inclusive perspective.

For a thorough understanding of today's world, dealing with the Balkans, which carries deep political, social, and intellectual characteristics on both local and regional scales, is indispensable. It is crucial to comprehend the processes of change and transformation that affect not only its environment but also world history at the individual and social levels. At this point, identifying and meticulously recording historical sources and documents, and putting forward ideas, inferences, and predictions about the present and future based on the past illuminated by these documents, are of great importance.

To fully comprehend the period analyzed according to historical methodology, it is necessary to scrutinize periodicals as well as historical information and documents. In particular, the spirit of the period, the views of different segments of society on various issues, ideas, and approaches to literary, political, social, and cultural issues, as well as the effects and reflections of the ideologies shaping the era on the dominant elements and new minorities, are most clearly revealed in printed publications.

This study focuses on the weekly newspapers and magazines published in the Balkans between 1918 and 1945, a transition period when the Ottoman Empire completely withdrew from the region and a new order began to be established. It centers on Contemporary Thought and Islamic Thought, as presented at the symposium titled “Periodicals in the Balkans: The Adventure of Islamic Thought 1918-1945,” organized by the Balkan Studies Foundation with the support of our Presidency. This project, planned to be completed by 2025, aims to explore Contemporary Thought and Islamic Thought that emerged in North Macedonia, Bulgaria, Kosovo, Romania, Greece, Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and Croatia in three phases: 1918-1945, 1945-1990, and 1991-2018 through periodicals and oral history studies.

This work examines the journey of newspapers and journals published by Bosniak, Albanian, and Turkish minorities between the two World Wars, with a special focus on Islamic Thought. It stands out as one of the first studies in the field in terms of subject, theme, and periodization. I would like to thank all the academics and researchers who contributed to this valuable work, which I believe will make a substantial contribution to the field of Balkan Studies, and who presented their papers at the symposium. I trust that this work will be well-received by its intended audience.

IDENTITY, ISLAMIC THOUGHT, AND PERIODICALS IN THE INTERWAR PERIOD OF THE BALKANS

Sevba Abdula & Ahmet Köroğlu

Periodicals hold significant importance not only in the realm of literary history but also in the field of cultural history research. They contain a vast reservoir of knowledge concerning the historical, political, literary, economic, artistic, and social aspects of a state. The trajectory of periodical publishing serves as an indicator of trends in societal development. The acceleration of periodical publishing in the 19th century marked the advent of democratic and scientific expansions. A temporal correlation also exists globally between the emergence of the first periodicals, particularly magazines, and the progress of democratic and scientific advancements. The evolution of periodical publishing is regarded as a pivotal factor in shaping future societal landscapes. This phenomenon is equally observed in the Balkans. Despite the unique political historical experiences and emergence of nations in the Balkans, periodicals have played a crucial role in the dissemination of diverse ideologies and debates since the 19th century.

Periodicals occupy a vital role in the civilizational processes of societies and exhibit considerable internal diversity. As a subset of periodicals, newspapers invigorate the public by ensuring a rapid flow of information and news, whereas magazines enhance readers' educational and developmental levels by disseminating works of thought, art, and philosophy. Newspapers are characterized by their daily production and consumption, in contrast with magazines that are

crafted with broader temporal scopes and engage readers over extended periods. Both newspapers and magazines reflect societal conditions and ideologies. The value of periodicals from previous eras lies in their ability to transmit historical events and intellectual discourses to future generations. In this context, newspapers convey historical news and commentary to contemporary audiences, while magazines elucidate the reasons behind political, social, literary, and other transformations through the works of historical thinkers. Consequently, periodicals enable contemporary readers to reexperience historical events and understand the processes and reasons behind temporal changes. Given their significance, periodicals from past eras should be occasionally reintroduced to current readers. This book specifically aims to reexamine and comprehend the interwar period in the Balkans through the lens of periodicals. By focusing on 1918-1945, the book endeavors to elucidate the intellectual debates and contextualize the historical developments of the Balkan region, which is now divided into approximately 10 different countries. The book thoroughly examines the complexity and intricacies of this era and region through the study of periodical publications, highlighting the critical developments, continuities, and discontinuities of the interwar period in the Balkans.

By focusing on periodicals from 1918-1945, this book aims to understand the Balkan region through this specific lens and to examine the intellectual discourse of the era. The use of periodicals as primary sources and the Balkans as the geographic focus presents a complex and thorny array of issues. The interwar period on which this book concentrates is notable for the significant developments, ruptures, and continuities in the Balkan region.

During the interwar period, the Balkans encountered a new political, institutional, economic, and cultural order. However, the structures that the Ottoman Empire had established over the centuries could not be entirely discarded. This transitional period, often referred to as the post-Ottoman era, was significantly influenced and shaped by global political developments. It encompassed a range of political systems, including monarchies and parliaments, as well as concepts such as *reaya* [*raiyah*/sovereign subjects] and citizenship, national and supranational identities, unified and plural legal systems, centralized and multiple education systems, democracy and *coups d'état*, and traditional versus modern state practices.

Between 1918-1945, modern state powers constructed the national identities that had begun to crystallize in the 19th century in a Jacobin manner. During this period, nonhomogeneous populations faced modern repressive apparatuses and policies. Assimilation, migration, and deportation were manifestations of these

policies implemented in the Balkan region during the 20th century. Political life in the Balkans was more democratic between 1918-1930, whereas the 1930s witnessed military coups and the establishment of authoritarian regimes. These ruptures and differences were reflected in the exercise of freedoms, in the application of rights and laws, in developments related to religious thought and life, and in the qualitative and quantitative aspects of periodicals as channels for the production of ideas.

The Muslims who remained in the post-Ottoman Balkan region faced various nation-state, regime, and regional realities. In countries such as Greece, the Kingdom of Yugoslavia, and Bulgaria, the Muslim population that was now a minority grappled with the fundamental issues of existence, language, and religion. In Albania and Bosnia and Herzegovina, which remained within Yugoslavia, Muslims confronted different divisions and issues such as modernity, tradition, Westernization, progress, the status of women, the position of religious and ethnic identities, and secularism. Another significant factor that influenced these processes was the identities of the newly established states being constructed in opposition to the Ottoman and Turkish national identities. Consequently, collective identities such as Bulgarian, Greek, Serbian, Croatian, and Albanian were largely shaped by the anti-Ottoman narratives found in history, literature, and myths. The historical narratives constructed in the 19th century focused on themes such as subjugation, rebellion, and independence and played a crucial role in shaping national identities and historical memories.

After 1918, the Muslim population that remained in the Balkans faced new challenges associated with nationalization and secularization, as well as with Jacobin regimes. The encounter between Muslim identity and the emerging modern national identities led to the development of new nation-building experiences, such as those of Turkish, Albanian, and Bosnian identities. Nation-building efforts sought to define the position, role, and content of religious, ethnic, and historical identities within the broader framework of a national identity. Consequently, the national identities of Muslims were shaped by their geographic location, their status as either a majority or minority group, and the political regimes under which they lived.

In Albania, Muslims constructed a new Albanian national identity that prioritized language and ethnicity while gradually diminishing the role of their religious identity. In contrast, Albanian Muslims outside of Albania maintained a significant role for their religious identity, even while emphasizing language and ethnicity. Turks, who'd become minorities in newly established nation-states, struggled to maintain their ethnic identity without abandoning their Muslim

identity. In Bosnia, Muslims developed the Bosniak identity, which centered religious identity within the modern nation-building process.

An examination of the content and discussions within periodicals published between 1918-1945 reveals many Albanian periodicals to have aligned with Muslim thought. Noteworthy, Albanians in the Kingdom of Yugoslavia—specifically in Kosovo and North Macedonia—lacked Albanian-language publications, with publications published in Ottoman Turkish being banned in Kosovo and similarly newspapers in North Macedonia. In Albania, periodicals such as *Zan-i Naltë* and *Kultura Islame* sought to harmonize Albanian culture and language with Islam by addressing the dichotomy between regression and progress and contributing to discussions on Islam and science.

Bosnia and Herzegovina stands out as the region with the richest array of periodicals focused on Islamic thought. The dominant view equating religious identity with Islamic identity within the Bosniak national identity fostered a symbiotic development between Bosnian intellectual life and Islamic thought. During this period, Bosnian intellectuals engaged in contemporary discussions over constitutional issues, religion-state relations, women's rights, reform versus traditionalism, relations with the Islamic world, and various topics in Islamic law.

Periodicals published in Ottoman Turkish by Turks who were minorities in countries such as Bulgaria, Greece, North Macedonia, and Romania are also notable during this period. These periodicals addressed issues such as immigration, minority status, identity, relations with Türkiye, the Turkish revolutions, the Turkish alphabet reform, and the Hat Law, shaping debates on Islamic thought within these countries.

One important feature of this work is that it is one of the first to analyze the content of newspapers and magazines published in the Balkans concerning Muslim thought during the interwar period. The work is divided into three chapters, each reviewing periodicals published by Bosniak, Albanian, and Turkish minorities.

Chapter 1 focuses on periodicals published in Bosnia and Herzegovina, featuring contributions from Amina Apaspahić, Indira Kućuk-Sorguč, Amina Mehić, Anida Ibricić, Enver Ukanović, Azra Mušić Kararić, Jasmina Leković, and Elma Dervišbegović. Amina Apaspahić's article examines the influential role and significant contributions of Fehim Spaho during the Kingdom of Yugoslavia and the Independent State of Croatia. Spaho, renowned as a theologian, scholar, writer, and translator, was particularly notable as a *Reis-ul-Ulema* [Chief Scientist/Head of Clergy]. Appointed in 1938, he led the Islamic religious community until his death in 1942. His reforms in the educational, cultural, and religious spheres;

his efforts to preserve and develop Muslim identity; and his scientific work are highlighted as inspirations for modern Muslim youth. The article also discusses Spaho's religious and cultural writings in periodicals such as *Glasnik Islamske Vjerske Zajednice*, *El-Hidaje* and *Muslimanska Svijest*.

Indira Kućuk-Sorguč analyzes the opinions of the press in Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia regarding the mission, role, and consequences of the *Reis-ul-Ulema* Džemaludin Čaušević's activities after his death. Through an examination of such periodicals as *Novi Behar*, *Muslimanska Svijest*, *Obzor*, *Jugoslavenski List*, and *Glasnik Islamske Vjerske Zajednice*, Kućuk-Sorguč demonstrates the profound impact Čaušević's death had on the Muslim community in Bosnia-Herzegovina and Yugoslavia. His religious leadership, educational reforms, and social contributions were emphasized in the commemorations and articles of these periodicals. Notably, *Novi Behar* devoted a special issue to Čaušević, with prominent writers, theologians, and scholars assessing his contributions. After completing his studies in Istanbul, Čaušević had returned to Bosnia and Herzegovina to initiate reform efforts within the Islamic community and society at large. The article also explores Čaušević's modernist views and demands for reform through the criticisms certain circles and the *ulema* had made by providing examples from periodicals.

Amina Mehić's analysis focuses on articles published on Palestine between 1936-1937 in the newspaper *Naša Domovina*. Mehić identifies references to British, German, and Vatican policies; the views of Indian Muslims on the issue; the support of the Arab and Islamic world; the condemnation of Zionist policies; and product boycotts. The article also includes international media coverage of the issue and Palestine's struggle for its rights.

Anida Ibricić analyzes the attitude of the newspaper *Večernja pošta*, which was published in Sarajevo between 1921-1933, toward religious institutions such as mosques, mausoleums, and tekkes in Bosnia-Herzegovina. Ibricić reveals how this daily newspaper reflected the political, economic, social, religious, and educational events of Bosnian society during the post-World War I Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. The newspaper covered a wide range of issues, from mosque repairs, waqfs, and Islamic faculties to women's boarding schools and religious institutions. The main emphasis of Ibricić's article is that *Večernja pošta* was deeply interested in Islamic thought and the development of Muslim religious institutions and that it had served as a crucial source for capturing a snapshot of the period.

Enver Ukanović, Azra Mušić Kararić, and Jasmina Leković's co-authored article analyzes the impact of the newspaper *Sandžak*, which was published in Prijepolje between 1932-1941, on social and cultural life in the Sandžak region. According to the authors, the newspaper addressed various economic issues, including economic hardships, forestry challenges, agricultural policy, and village cooperatives. The article also emphasizes how *Sandžak* was a valuable source for the regional press history by providing insights into the cultural and spiritual life of the Muslims of Sandžak.

Elma Dervišbegović examines newspapers and magazines published in Bosnia and Herzegovina between 1918-1945, focusing on the themes of language, style, grammar, and ideological approaches. Analyzing periodicals such as *Biser*, *Narodna Uzdanica*, *Gajret*, *Islamski Svijet*, *Jugoslavenska-Bosanska Pošta*, *Večernja Pošta*, *Jenji Misbah*, and *Hrvat*, Dervišbegović reveals how these publications utilized three different alphabets and exhibited inconsistencies and arbitrary practices in spelling and grammar. Additionally, the periodicals were influenced by social and political changes and served as mediums for conveying ideological messages.

Chapter 2 delves into the periodicals, themes, and debates of Muslim Turks in the Balkans, particularly in Bulgaria, Greece, and North Macedonia. This section includes articles by Şabanali Ahmed, Seyithan Altaş, Ahmed Hasanov, Oktay Aliev, Selime Hasanova, Mustafa Şentürk, İbrahim Tevfik, Rıdvan Topçu, Mehmet Hasan, Enisa Alomerović Hubanić, and Orhan Sakin.

Şabanali Ahmed's article focuses on the historical, cultural, and religious contributions of the Turkish-Muslim presence in Bulgaria, with particular emphasis on the role of the newspaper *Medeniyet*. Ahmed reveals that, between 1933-1944, *Medeniyet* had made significant contributions to preserving and developing Turkish-Islamic thought, to resisting assimilation, to raising awareness among Turkish Muslims in Bulgaria, to defending their rights, to educating youth, and to protecting these Turkish Muslim youths' religious and cultural structures. Periodicals such as *Uhuvvet*, *Muvazene*, *Deliorman*, and *Yeni Söz* also contributed to the role of *Medeniyet*.

Seyithan Altaş examines the educational challenges the Turkish minority in Bulgaria faced during era of the Kingdom of Bulgaria (1908-1944) and how these issues were reflected in periodicals, particularly in the newspaper *Rehber*. Altaş discusses how *Rehber* addressed the right to education for the Turkish minority, the protection of language and cultural identity, and how Turkish schools were closed and converted into Bulgarian schools after 1934. Despite censorship,

Rehber endeavored to be the voice of the Turkish minority, advocating for education and national identity.

Ahmed Hasanov's study focuses on the life and scholarly contributions of Hafiz Yusuf Yakubov (also sometimes referred to by the last name of Şinasi), the editor-in-chief of *Medeniyet*, one of the most important periodicals for Bulgarian Muslims. Hasanov highlights Şinasi's significant work *Hayat-ı Enbiyâ Menba-ı Fezâildir*, which *Medeniyet* published in Ottoman Turkish in 1942. The work consists of 15 chapters centered on issues of morality and upbringing with the aim of instilling Islamic values in society by focusing on the Prophet.

Oktay Aliev examines the influence the newspaper *Deliorman*, which was published in Bulgaria between 1929-1934, had on Bulgarian Turks. The newspaper, initiated in Razgrad in 1922 and shut down by extreme right-wing groups following a military coup in 1934, addressed numerous issues through more than 300 editions. Aliev highlights Mahmut Necmettin, the editor-in-chief of *Deliorman*, as a staunch Kemalist who promoted Atatürk's reforms among Bulgarian Turks. Aliev's article also notes the polarization within the Bulgarian Turkish community between the conservative elements and those with Kemalist and revolutionary inclinations, which was reflected in *Deliorman*'s content.

Selime Hasanova examines the articles on hadiths related to Ramadan and fasting that Osman Seyfullah Keskiöğlü published in the newspaper *Medeniyet*. After providing information about *Medeniyet* and Osman Seyfullah, Hasanova states how Osman Seyfullah, a graduate of the Nuvvab madrasah, had commented on 38 hadiths. Seyfullah's writings focused on the virtues of Ramadan, the wisdom of fasting, the suhur and iftar meals, and the effects of fasting on the human structure, health, and spirit. Mustafa Şentürk focuses on the newspaper *Medeniyet* published in Bulgaria and focuses on the writings about *Tafsir-i Sharif*. Mostly written by graduates of the Nuvvab madrasah, the first of the articles on tafsir was published in 1934 and the last in 1943. The articles generally focused on the meanings of Qur'anic verses, their exegeses, and the aspects of these verses in daily life. According to Şentürk's analysis, the *Tafsir-i Sharif* articles cover various topics such as the characteristics of the hypocrites, the struggle of the sahabi to convey the message, *Emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münker* [enjoining good and forbidding wrong], the meaning of Surah al-Asr, the status of those who deny the religion, the Prophet's duty to warn, avoiding ridicule, backbiting and conjecture, true goodness, that which belongs to Allah, and the unity of Muslims.

İbrahim Tevfik's study has a particular focus on the stance of Muslims in Bulgaria against the Turkish alphabet reform. Stating how the revolutions in Türkiye had

deeply affected the Muslims in Bulgaria, Tevfik analyzes the views of Yunus Şinasi toward the Turkish alphabet reform. He reveals how Yunus Şinasi had handled the alphabet reform through its historical, political, social, linguistic, and religious dimensions, with the main reasons for his opposition to the alphabet reform being the concern that the Qur'an would be distorted by writing it in Latin letters and the fear of the young generations being separated from their religious identity. Tevfik argues the alphabet reform to have been considered not only as a language change but also as an important issue in terms of preserving religious and national identity. Rıdvan Topçu's article focuses on the Western Thrace Muslim Turkish community, the Muftiate of Xanthi, and two important periodicals, the newspapers *Yarın* and *Yeni Adım*, between 1927-1930. Stating the period as having been very active and controversial for the Muslim Turkish community in Western Thrace, Topçu states how the conservative *Yarın* newspaper and the innovative *Yeni Adım* newspaper had put forth opposing ideas about the Muftiate of Xanthi and the muftis. Topçu reveals how this deep divergence took place on issues such as the role and election of muftis, the Hat Revolution debates, and Şevki Babalaki.

Mehmet Hasan focuses on the periodicals published in Shumen, as well as the cultural and social life of Bulgarian Turks by analyzing the newspaper *Sadâ-yı İslâm* that was published in Shumen in 1931. While Hasan first provides information about the periodicals published in Shumen, he focuses on *Sadâ-yı İslam*, which ended its publication life after only five issues due to financial problems. Hasan states how the newspaper had emphasized adherence to religious values and criticized Atatürk's reforms. He also reveals how the newspaper had featured articles that emphasized such Islamic values as justice, mercy, and kindness; published news about developments in Europe and Türkiye; and included articles criticizing the reforms in Türkiye.

Enisa Alomerović Hubanić and Orhan Sakin analyzed the newspaper *Hak* that was published in Skopje between 1920-1924 in terms of its history, editorial policy, and content. Hubanić and Sakin's study reveals the newspaper to have had content that voiced the problems and demands of Muslims in Sandzak and North Macedonia. In addition, the study evaluates the newspaper through many aspects, such as its publishing life, owners and responsible persons, design, and language.

Chapter 3 of the book focuses on the periodicals the Albanian community published in the Balkans. Newspapers and magazines published in Albania feature prominently in this chapter, which also includes many works that had been published in Skopje. This chapter includes articles by Ermal Bega,

Valmire Batatina Krasniqi, Besnik Neziri, Amir Mahmudi, Agron Islami & Safedin Rahimi, Besnik Emini, Adrian Limani, Agron Salihi, and Rexhep Suma. Ermal Bega examines the role of Islamic periodicals in the development of Islamic thought during Albania's separation from the Ottoman Empire and its establishment as an independent state. Bega's article reveals how the Muslim Community of Albania, which was founded in 1923, filled an important gap in the post-independence environment by publishing Islamic periodicals. Bega states that the Muslim Community played a critical role in gathering scholars educated in various fields and supporting the transition to the Latin alphabet with new publications. These periodicals, which reached the homes of many Albanians, contained many intense and comprehensive debates, as well as the approaches of different ideological perspectives, and played an important role in the development of Albanian intellectual life and religious thought. The article reveals that periodicals such as *Zani i Naltë*, *Kultura Islame*, and *Njeriu* and scholars such as Hafiz Ali Korça and Hafiz Ibrahim Dalli played important roles in developing Albanian Islamic thought.

Valmire Batatina Krasniqi analyzes the contributions the magazine *Zani i Naltë* made to interpretation of the Qur'an. Krasniqi states how the magazine aimed to keep Islamic culture and thought alive in the Albanian language and also reveals how the magazine attached great importance to the correct interpretation of the Qur'an and religious education. According to Krasniqi, the authors in the magazine explained the religious and moral teachings of the Qur'an through the exegesis of its suras and verses and to have worked on interpreting the Qur'an in light of current events and social issues.

Besnik Neziri analyzes the literary writings in *Kultura Islame*, which was published in Albania between 1939-1945. According to Neziri, the magazine aimed to meet the needs of Albanian readers with its editorial policy of having religious, philosophical, literary, moral, and social content at a time when Islamic publications had almost stopped during World War II. Focusing on *Kultura Islame's* literary texts such as poems, prose, criticisms, and translations, Neziri analyzes Sadiq Bega's writings regarding the role and importance of the Qur'an in literature, Ferit Vokopola's religious poems and translations, and Shero Imami's writings on classical literature, addressing how the magazine had included such important names.

Amir Mahmudi discusses how the science of tafsir was treated in the magazine *Zani i Naltë*. Mahmudi stands out for his particular focus on such names as Hafiz Qazim Hoxha and Hafiz Ali Korça and on such subjects as Qazim Hoxha's tafsir studies, writings, and methodologies. The sociological and psychological

perspectives of these names emphasize the importance of the science of tafsir and reveal how they presented studies for the proper understanding of the Holy Qur'an. Mahmudi also highlights the magazine's contribution to this field by including the tafsir on Surah Asr, Ikhlas, and Maun found in *Zani i Naltë*.

Agron Islami and Safedin Rahimi analyze the traces of Albanian nationalism and Islamic culture through the articles that were published in *Zani i Naltë* and *Kultura Islame*. According to Islami and Rahimi, *Zani i Naltë* was founded with the aims of preserving Islamic culture in Albanian society, uniting Muslims, fostering brotherhood, and strengthening nationalism. Meanwhile, the articles published in *Kultura Islame* covered the Islamic perspective on education, love of homeland, and nationalism. The authors' study highlights Bleta's article "Communism or Nationalism" and Hysni Hoxha's article on national holidays, revealing the magazine's emphasis on nationalist themes.

Besnik Emini examines the editorial policy and content of the newspaper *Naš Dom*, which was published in Skopje between 1938-1941. Emini defines the newspaper as an independent periodical with no political purpose and states the newspaper to have published articles for the economic and cultural development of the Muslim community. The newspaper also published articles on such issues as educational problems, migration, women's rights, ethnicity, and relations with members of other religions. Emini underlines how *Naš Dom* also criticized the Islamic religious community in Skopje.

Adrian Limani's article analyzes the newspaper *Pravi Put* [The Right Path], which began being published in Skopje in the second half of the 1930s. The newspaper published various articles on Islamic culture and education, especially on the history and activities of madrasas and the status of Muslim schools. According to Limani's analysis, the newspaper contained articles that emphasized the cultural and sacred values of Islamic schools, explained the importance Islam attaches to learning and science with verses and hadiths, described the role of mosques as the first educational institutions and the historical development of madrasas, emphasized how education is considered a sacred duty in Islam, and encouraged the learning knowledge of all kinds. The newspaper also covered topics such as the new legislation adopted in 1937, the Faculty of Theology in Sarajevo, and the Compassion Society that was established in Skopje.

Agron Salihi analyzes the newspaper *Hak*, which was published in post-Ottoman Skopje, through the theme of migration. *Hak* operated as the publication organ of the Compassion Society, which had been established as a political organization, and analyzed the phenomenon of migration between 1920-1924. While *Hak*

did include articles opposing the state-organized migrations, it emphasized economic and domestic political reasons from among those explaining why Muslims had migrated. Salihi focuses on the articles in the newspaper and presents the suggestions that had been made to reduce the impact of migration on the Muslim community. Similar to Besnik Neziri, Rexhep Suma analyzes the journal *Kultura Islame*, which was published in Albania, this time focusing on its impact on Islamic thought and its role during this period. According to Suma, the magazine published articles under the leadership of writers such as Sadik Bega, Sherif Putra, and Vexhi Demiraj on the educational, social, and national formation of Albanian Muslims, while also examining such topics as women's rights, morality, Islamic philosophy, national identity, and social solidarity. Suma also states *Kultura Islame* to have emphasized Islam's contributions to science and civilization and to have criticized Western civilization.

The writings discussed above highlight a period of intellectual wealth and productivity in the Balkan region during the interwar period. This wealth was primarily shaped by the region's diverse historical backgrounds, religious affiliations, ethnicities, and cultural differences. While these factors often generated constructive agendas and debates, they also occasionally led to contentious issues and negative experiences. The book's focus on Islamic thought has inevitably influenced its scope and framework; however, the dynamic internal debates that occurred within Islamic thought during this era and its diverse interactions across various cultures and regions remain evident.

The role of religion in shaping and influencing different political, economic, and social norms while also generating new discussions and agendas is crucial for comprehending and interpreting contemporary Islamic thought in the Balkans. This study has endeavored to address these dynamics to some extent by incorporating contributions from diverse Balkan regions and engaging with various debates. Nevertheless, to assume that all pertinent issues and debates have been exhaustively covered herein would be erroneous. Numerous other topics remain to be explored and examined, some of which may not yet have received adequate attention or scholarly focus.

O ULOZI REIS-UL-ULEME FEHIMA EF. SPAHE KROZ PRIZMU GLASNIKA ISLAMSKJE VJERSKE ZAJEDNICE I ČASOPISA MUSLIMANSKA SVIJEST I EL-HIDAJE

Amina ABASPAHIĆ

PhD Student, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

UVOD

Fehim Spaho, istaknuta figura bosanskohercegovačkog društva u periodu Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, ostavio je dubok trag kao teolog, naučnik, pisac i prevodilac. Njegova uloga kao reis-ul-uleme, imenovanog 1938. godine, oblikovala je islamsku vjersku zajednicu i afirmirala vjerski formalizam. Kroz svoj mandat, Spaho je implementirao brojne odredbe i pokrenuo akcije, uključujući borbu protiv nepismenosti i promociju vjerskog identiteta muslimana. Osim toga, njegovi doprinosi kulturnoj historiji, kalendarologiji i katalogizaciji knjiga svjedoče o njegovom širokom uticaju i angažmanu u različitim sferama. Ovaj rad istražuje njegovu ulogu, doprinose i naslijeđe u kontekstu turbulentnog političkog razdoblja u kojem je djelovao. Uz svoju ulogu kao reis-ul-uleme, Fehim Spaho je bio ključni akter u prenošenju tradicionalnih vrijednosti i običaja muslimanske zajednice u vremenu društvenih promjena. Njegova odlučnost u očuvanju vjerskog identiteta odrazila se kroz implementaciju strožih pravila, poput zabrane brakova između

muslimana i nemuslimana, te promoviranja tradicionalnih oblika odijevanja. Također, Spahina inicijativa za borbu protiv nepismenosti ne samo da je obuhvatila hiljade pojedinaca, već je imala dugoročne pozitivne posljedice na obrazovni standard unutar islamske zajednice. Njegov angažman u promicanju kulturnog naslijeđa kroz pisanje studija i radova dodatno je unaprijedio razumijevanje islamske kulture i identiteta na Balkanu. Kroz sve ove aktivnosti, Fehim Spaho nije samo ostavio pečat u historiji islamske vjerske zajednice, već je i značajno utjecao na širi društveni kontekst Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata.

„IZABRANI NARODNI REIS-UL-ULEMA DEFINITIVNO PRIMA TEŽAK TERET NA SVOJA JUNAČKA PLEĆA...”¹

Od 1936. godine prva ličnost Islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini, prvobitno u zvanju sarajevskog naiba, a potom reis-ul-uleme, postao je Fehim Spaho, stariji brat političkog vođe muslimana dr. Mehmeda Spahe. Njegov mandat je obilježila afirmacija religijskog formalizma i zaštita vjerskog identiteta muslimana. Zabrana unošenja u muslimanske matice imena koja imaju obilježja druge vjere, zabrana muslimanskim vjerskim službenicima da nose šešir ili kačket, te ulaze u lokale gdje se toči alkohol i podržava prostitucija, zabrana brakova između muslimana i nemuslimanke su svjedočili o intenzitetu otpora shvatanjima i praksama u kojima je prepoznavana prijetnja opstanku bosanskomuslimanske zajednice.²

Nakon burnog odnosa i priključivanja Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici i Sporazumu Stojadinović-Korošec, Mehmed Spaho je kao protuuslugu tražio promjenu šestojanuarskog zakonodavstva prema Islamskoj vjerskoj zajednici, odstranjivanje njegovih glavnih političkih protivnika, a prije svega, reisu-l-uleme Maglajlića i vraćanje sjedišta reisu-l-uleme u Sarajevo.³ S političkog stanovišta, najznakovitija odredba je Uredba kojom se sjedište poglavarstva Islamske zajednice premješta iz Beograda u Sarajevo, što je trebalo značiti izraz dobro volje Beograda prema Bošnjacima.⁴ Također je zatraženo biranje novog reisa i otvaranje Teološkog fakulteta u Sarajevu. Stojadinović je prihvatio zahtjeve Mehmeda Spahe što je rezultiralo uspostavom vlade Stojadinović-Korošec-Spaho 24. VI 1935. godine. Prema mišljenju Adnana Jahića, Stojadinovićeva

1 *Reis Fehim ef. Spaho*, pr. Mustafa Spahić, 545.

2 Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 351.

3 Nakičević, *Istorijski razvoj*, 17.

4 Filandra, *Bošnjačka politika*, 103.

spremnost na nagodbu je bila u skladu sa njegovom željom da radi na zavodaženju demokratskog načina uprave i vraćanju parlamentarnog režima u državi.⁵ U listu Pravda, cijeli rad komisije je ocijene kao posao vraćanja oduzete vjersko-prosvjetne autonomije.⁶ List „Muslimanska svijest“ bilježi vijest o izradi Ustava Islamske vjerske zajednice, te navodi da je u Beogradu čitavu sedmicu boravio sarajevski naib Fehm Spaho, koji je zajedno s Salihom Bašićem i skopljanskim naibom Fevzijom Hadžihamzićem vijećao o izradi Ustava Islamske vjerske zajednice koji mora biti obnarodovan i stušiti na snagu u Zakonu Islamske vjerske zajednice propisanom roku.⁷ U okviru vjerske uprave, novi Ustav je propisao značajne novine, među kojima i potpuno ukidanje muftijstava. Ustav je propisao ustanovljenje institucije reis-ul-uleme sa užim i širim savjetom, te osnivanje jednog Ulema-medžlisa i jedinstvene Direkcije vakufa kao izvršnog organa Vakufsko-mearifskog sabora i njegovog Saborskog odbora.⁸

Tijekom aprila naredne godine, došlo je do izbora novog reisu-l-uleme, a za novog reisu-l-ulemu izabran je Fehim ef. Spaho. Početkom maja, Spaho je položio zakletvu, da bi osam dana kasnije izvršenom primopredajom prestala služba prvog naiba za Vrhovno vjersko starješinstvo u Beogradu.⁹ Prema pisanju Jugoslavenskog lista, Fehim ef. Spaho je opisan kao neko koga krasi velike odlike poput aktivnosti i hitnosti u dovršavanju poslova, neobično velika stručna sprema, odlično pamćenje, visoka kultura i urođena demokracija. Navedene odlike je Fehim ef. Spaho, prema pisanju Jugoslavenskog lista, uvijek primjenjivao na dobrobit svoje zajednice.¹⁰ Jugoslavenski list bilježi i visoko odlikovanje reisu-l-uleme Fehima ef. Spahe, kao i njegovu zakletvu u Beogradu 3. V 1938. godine. Tom prilikom, Spaho je posjetio patrijarha srpskog gosp. Gavrila, dok je zakletvu položio pred Kraljevskim Namjesništvom.¹¹

U Glasniku Islamske vjerske zajednice sredinom 1938. godine, tada već izabrani reisu-l-ulema Fehim ef. Spaho se prvi put obratio javnosti. Prilikom prvog obraćanja, reis Spaho je naveo da je Kralj Petar II pružio potpunu potporu interesima jugoslavenskih muslimana. Prema pisanju reisa Spahe, sankcioniranjem Zakona i Ustava Islamske vjerske zajednice, muslimanima

5 Jahić, „Obnova autonomije Islamske zajednice“, 99.

6 Pravda, X, br. 3, 1.

7 Muslimanska svijest, br. 13, 2 str.

8 Bećirović, „O položaju Islamske vjerske zajednice“, 199.

9 Jahić, Islamska zajednica, 548.

10 Jugoslavenski list, XXI/1938, br. 99, 1. str.

11 Jugoslavenski list, br. 99, 3. str.

je vraćena ranije oduzeta vjersko-prosvjetna autonomija.¹² U listu Behar je predstavljena proslava predaje menšure reis-u-ulemi Fehimu ef. Spahi. Navodi se da taj akt predstavlja svečanu sankciju obnovljene autonomije u vjerskoj zajednici i kulturno-prosvjetnoj organizaciji muslimana Kraljevine Jugoslavije.

„Taj akt nije imao karakter uobičajene proslave instalacije nove ličnosti kao vjerskog poglavice, nego je to ovaj put bilo i obilježavanje konačnog uspjeha u borbi da se organizacija Islamske vjerske zajednice povrati u okvir autonomije na demokratskoj bazi tj. na bazi direktnog učešća najširih slojeva vjernika u upravi vakufima i izboru najviših vjerskih funkcionera, pa i samog vjerskog poglavice. Muslimani su došli opet do svog najprirodnijeg prava da u najdelikatnijim pitanjima vjere, vjerske prosvjete i uprave vakufima odlučuju kako misle da najbolje odgovara njihovim lokalnim prilikama i potrebama, isključujući uticaje izvan svoje sredine, a zadržavajući uvijek pravo kontrole rada izabranih funkcionera.“¹³

GLASNIK ISLAMSKJE VJERSKE ZAJEDNICE O UDJELU REIS-UL-ULEME FEHIMA EF. SPAHE U OKVIRU NAPREDOVANJA ISLAMSKJE VJERSKE ZAJEDNICE I MUSLIMANSKOG DRUŠTVA

Glasnik Islamske vjerske zajednice je prostor u kojem se može pronaći najviše informacija o službenim aktivnostima reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe budući da, u tom periodu, predstavlja službeno glasilo Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije. S tim u vezi je, vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice početkom 1933. godine u Beogradu pokrenulo Glasnik, a nakon premještanja Islamske vjerske zajednice u Sarajevo 1936. godine, Glasnik je redovno izlazio do 1945. godine. U Glasniku su objavljivane različite forme tekstova, poput tekstova iz opće ikulturne historije, književnosti, razni prijevodi, osvrti, godišnji izvještaji o radu i uspjehu medresa, o svečanostima i manifestacijama vjerskog života, itd.¹⁴ U okviru broja 6-7. objavljenog sredinom 1938. godine objavljena je prva riječ Fehima ef. Spahe kao novog reis-ul-uleme. U prvim riječima s novom titulom navodi sljedeće: „...moje geslo biće rad – rad na dobru Islamske vjerske zajednice, a s tim uporedo rad i za dobro Kralja i domovine. Jer pravi musliman

12 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 6-7, Sarajevo, juni-juli 1938, 1 str.

13 „Veliko islamsko slavlje u Sarajevu. Svečana predaja Menšure Nj. Pr. Reis-ul-ulemi.“, Behar, br. 24, 364-365 str.

14 O Glasniku Islamske vjerske zajednice: <https://digital.ghb.ba/ghb/users/index.xhtml?id=8308&faces-redirect=true> (pristupljeno: 15.1.2024)

koji se drži propisa uzvišenog Šeriatu, mora da bude samim tim i dobar sin svoje zemlje.¹⁵

Sudeći prema pisanju Glasnika Islamske vjerske zajednice, reis-ul-ulema je upozorio Ulema-medžlise u Sarajevu i Skoplju, da već od sljedeće školske 1938/39. godine unesu u nastavne programe Gazi Husrev-begove medrese u Skoplju u srpskohrvatski jezik za VI i VII razred naše starije pisce o kojima je bilo riječi u navedenom broju poput Muhameda Hevajja Uskufija, pisca prvog tursko-srpsko-hrvatskog rječnika.¹⁶ U kontekstu svečanog otvorenja doma (mekteba) u Rudom, u Glasniku Islamske vjerske zajednice se donosi vijest o tome kako su prosvjetno-vjerski domovi počeli nicati i na bosanskohercegovačkom tlu, te da „široke muslimanske mase trgle su se iz učmalog pasivnog mrtvila i svesrdno počele prihvaćati na svoja pleća blagotvorne inicijative svoje dobronamjerne duhovne i svjetovne inteligencije“. Navedena vijest se donosi u kontekstu otvorenja mekteba u Rudom na kojem je svečani gost bio reis-ul-ulema Fehim ef. Spaho.¹⁷ Iz broja Islamskog vjerskog glasnika objavljenog 26. juna 1939. godine, navodi se kako sljedeće: „Reis-ul-ulema Islamske verske zajednice saopštio je Ministarstvu prosvete da su u pojedinim školama u kojima su 100% učenici i nastavnici islamske veroispovesti, praznovani božićni i uskršnji praznici, kao opšti školski praznici.“¹⁸ U istom broju, reis-ul-ulema Fehim ef. Spaho šalje informaciju vrhovnim šerijatskim sudovima o zaključku Šireg savjeta reis-ul-uleme o mješovitim brakovima koji su sklopljeni u crkvi ili izvan crkve po vjerskim obredima druge konfesije, dok glede građanskih brakova nije donesena nikakva odluka. U zavisnosti od dobrovoljnog javljanja, zavisi da li će se primiti njihova molba i s njima obaviti šerijatski brak odnosno nikah.¹⁹

U službenom dijelu Glasnika Islamske vjerske zajednice sredinom aprila 1940. godine donesen je raspis o nesudjelovanju učenika muslimana na svetosavskim proslavama. Naime, na traženje reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe, Ministarstvo trgovine i industrije je svojim aktom izdalo anređenje svim Banskim upravama, da se po područnim školama Ministarstva trgovine i industrije, učenici i učenice muslimanske vjeroispovijesti ne smiju prisiljavati na učešće u svetosavskim proslavama, i da se te škole imaju strogo pridržavati postojećih naređenja o

15 *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, br. 6-7, Sarajevo, juni-juli 1938, 1. str.

16 *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, br. 9, 351-352 str.

17 *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, br. 11, 408. str.

18 *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, br. 8, 326. str.

19 *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, br. 8, 326-327. str.

školskim proslavama.²⁰ Sredinom januara 1941. godine je navedeno da rješenje od 18. januara 1939. godine ostaje na snazi, odnosno da se učenici islamske vjeroispovijesti ne prisiljavaju da prisustvuju proslavi sv. Save. Prema ovom rješenju, islamske vjerske škole neće uopće predstavljati sv. Savu.²¹

Jedan od najvažnijih doprinosa reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe jeste raspis za pojačanje akcije za suzbijanje analfabetizma. U okviru ovog raspisa se navodi da je u toku 1939. godine, oko 6000 nepismenih muslimana i muslimanki je naučilo čitati pisati, te tako ova akcija za suzbijanje nepismenosti u toku godišnjeg rada rezultira s oko 11.000 onih koji su naučili čitati i pisati. S tim u vezi reis-ul-ulema je naveo sljedeće: „Kako ova akcija za suzbijanje nepismenosti treba da uhvati što jačeg korijenja u čitavom našem muslimanskom elementu i da dopre do najzadnje naše potleušice, ubuduće rad oko suzbijanja nepismenosti treba da da bzde postavljen na što solidnije temelje i da oko sebe okupi sve ljubitelje našeg narodnog napretka i prosvjete.“²² Sudeći po ovom tekstu, Glavni odbor je na svojoj sjednici zaključio da se mjesni odbori za suzbijanje nepismenosti reorganizuju i da u njihovom radu sudjeluju svi koji imaju za to mogućnosti i dobre volje. Reis-ul-ulema je naveo da se posebna pažnja u toku ove godine usmjeri prema održavanju analfabetskih tečajeva za muslimanke. Navedene tečaje za muslimanke, prema pisanju reis-ul-uleme, treba po mogućnosti da vode vjerski službenici i da uz učenje pismenosti poučavaju i glavne stvari iz vjeronauke.²³

Veoma zanimljiv tekst u okviru Glasnika Islamske vjerske zajednice u kontekstu opismenjavanja stanovništva nosi naziv „Završetak prvog analfabetskog tečaja za odrasle muslimanke u Brčkom“, a potpisnica ovog teksta su upravo polaznice ovog tečaja. U uvodu ovog teksta se navodi da su nakon održanog tečaja, koji je s uspjehom završilo 20 polaznica, same polaznice uspjatile potrebu da se najprije pismeno jave prvoborcu za pobijanje nepismenosti među muslimanima reis-ul-ulemi Fehimu ef. Spahi. U tekstu polaznice tečaja navode kako su im se sada oči otvorile i kad su naučile čitati i pisati sjećaju se reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe: „Prvo pismo s našim potpisima šaljemo Vama kao vjerskom poglavici muslimanske vjerske zajednice u našoj dragoj Herceg-Bosni i u čitavoj državi. Duboko smo zahvalne Vama, koji neumorno radite baš na tome da se pismenost što više proširi u muslimanskoj zajednici, a naročito kod muslimanskog ženskog

20 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 5, 194. str.

21 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 2, 64-65. str.

22 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 10, 408-409. str.

23 Glasnik islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 10, 409. str.

svijte, koju ideju baš Vi kao naš vjerski poglavica najviše preporučujete.“²⁴ U zaključku samog obraćanja, mole reis-ul-ulemu Fehima ef. Spahu da nadalje svojim položajem, autoritetom poradi da ženski muslimanski dio dođe do prave potrebne i istinske prosvjete koja je jedino na dobro zajednici.²⁵ Dokaz da su se analfabetски tečajevi za muslimanke vršili u Bijeljini i Višićima dokazuje tekst u okviru Glasnika Islamske vjerske zajednice o samom završetku navedenih tečajeva. Zahvaljujući ovim tekstovima, dobija se podatak da su 65 muslimanki pohađale anafabetски tečaj u Bijeljini, dok je u Višićima (srez Stolac) navedeni tečaj pohađalo 60 muslimanki. U pismu iz Višića se navodi da su m muslimanke obnovile ono što su kao djeca naučile u mektebu, kao i da je poslije završenog rada učitelja, mualim Ramadan ef. Džuzdanović, predavao po jedan sat vjeronaučnu nastavu.²⁶

U kontekstu političke situacije i položajka muslimana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, reis-ul-ulema je krajem mjeseca aprila 1941. godine imao susret sa Slavkom Kvaternikom, vojskovođom oružane snage Nezavisne Države Hrvatske. Reis-ul-ulema Fehim ef. Spaho navodi da je glavna svrha ovog sastanka bila da mu Kvaternik saopći poruku Poglavnike Nezavisne Države Hrvatske. Naime, želja Poglavnika je da se muslimani u slobodnoj i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj smatraju i sami osjećaju svoji na svome, slobodni, ravnopravni i zadovoljni. Dalje se u tekstu navodi da je ispovijedanje islamske vjere u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj zajamčeno: „Ako bi od strane vlade i njenih organa nehotice bilo učinjeno nešto, što ne odgovara ovoj želji Poglavnika i čime bi se muslimani osjećali pogođeni, zamolio me je Gospodin Vojskovođa, da to otvoreno i iskreno saopćim na nadležno mjesto i zatražim, da se ispravi eventualna pogreška“.²⁷

Prilikom vijesti o preseljenju reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe, u Glasniku Islamske vjerske zajednice se navodi da je „...za nepune četiri godine obnašanja ovog najvišeg vjerskog dostojanstva i tereta obišao je skoro sve krajeve u kojima žive muslimani, da bi se na mjestu upoznao s potrebama muslimana.“²⁸

---

24 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 4, 159. str.

25 Isto.

26 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 6, 240. str.

27 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 4-5, 147. str.

28 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, br. 3, 68. str.

STAV ČASOPISA *EL-HIDAJE* POVODOM DJELOVANJA REISU-L-ULEME FEHIMA EF. SPAHE

Na prijelazu između 1936. i 1937. godine pokrenut je časopis "El-Hidaje" koji je bio glasilo istoimene "El Hidaje" ili Organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije, koja je imala sjedište u Sarajevu i koja je tu osnovana 1936. godine. "El-Hidaje" je imala svoju prepoznatljivu formu, ustaljene rubrike kao što su originalni članci, prijevodi, vazovi, hutbe, pregled novih knjiga, vijesti iz islamskog svijeta, izvještaji o mevludskim svečanostima, citiranje drugih časopisa i publikacija, pregled društvenih aktivnosti ili "društveni glasnik", nekrolozi, itd. Časopis je, najčešće u originalu, donosio kur'anske ajete i hadise, a objavljavao je i priloge iz pobožne poezije.²⁹ Prema pisanju Adnana Jahuća ulemansko udruženje „El Hidaje“ je neposredno prije imenovanja novog reisa istaklo Spahinu nekompetentnost. Naime, u prilog Spahine nekompetentnosti navođen je zaključak ulemanskog udruženja El-Hidaje čiji je odbor odbio mogućnost Spahinog upisa za redovnog člana društva jer se ne može smatrati članom ilmije. Naročito je naglašavana njegova informatorska djelatnost za vrijeme austrougarske uprave koja ga je, kako je isticano, prikazala u pravom svjetlu brojnim bošnjačkim prvacima koji su se borili za vjersko-prosvjetnu autonomiju dotičnih godina. Na koncu je navođena vijest, širena od strane Spahinih pristaša, kako je navodno i rahmetli Džemalufin ef. Čaušević ostavio vasijet da Fehim ef. Spaho bude novim reisul-ulemom Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije.³⁰

U junu 1937. godine, Sreski odbor Organizacije ilmije „El Hidaje“ u Zenici je obavijestio Ulema-medžlis u Sarajevu da su u zadnje dvije godine registrirana među muslimanima Zeničkog sreza 24 slučaja divljeg braka. Zaprimivši ovu obavijest, tada još uvijek sarajevski naib, Fehim ef. Spaho je pisao Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine da su sve upravne vlasti, kada su konkubinati u pitanju, do sada pokazale maksimalnu susretljivost u svim slučajevima zatražene pomoći jer su konkubinati zabranjeni i po postojećim zakonskim propisima.³¹

Kako se navodi u prethodnim rečenicama, ovaj časopis je imao svoju prepoznatljivu formu i ustaljene rubrike. Stoga se Fehim ef. Spaho u redovima ovog časopisa većinski spominje u kontekstu svog stručnog doprinosa za određene teme. Primjera radi, u rubrici „Nove knjige i rasprave“, navodi se doprinos Fehima Spahe u kontekstu ispisivanja svih imena i spomena riječi Hrvat, a koje

29 O listu El-Hidaje: <https://ilmijja.ba/projekti/izdavastvo/> (pristupljeno: 13.1.2024)

30 Jahić, *Islamska zajednica*, 551.

31 Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 381.

je putopisac Evlija Čelebija upotrijebio u svom putopisu „Sejahatnama“. U uvodu članka, Fehim ef. Spaho je ostavio i kratak životopis Evlije Čelebije i nekoliko bilješki o postanku i izdavanja njegovog putopisa.³² Značajan doprinos Fehim ef. Spaho je ostavio kroz svoj rad pod nazivom „Turski rudarski zakoni“ objavljen u Glasniku Zemaljskog muzeja 1913. godine, a koji se kao relevantan izvor koristio pri pisanju stručnih rubrika u okviru časopisa El-Hidaje.³³ U rubrici „Nove knjige“ navodi se i rad Fehima ef. Spahe u okviru Kalendara „Narodne Uzdanice“. Naime, u članku pod nazivom „Pismenost“ reis-ul-ulema Fehim ef. Spaho govori o pismenosti i akciji organa Islamske vjerske zajednice na polju širenja pismenosti među muslimanima, koji su skoro najzaostaliји element u tom pogledu.³⁴ Djeluje da su unutar ovog časopisa imali pozitivan stav o Fehimu ef. Spahi, pogotovo ako se uzme u obzir podatak o tome da se za dobrotvora Udruženja Muallima upisao Fehim ef. Spaho, kao prvi slučaj da je jedan reis-ul-ulema postao članom Udruženja muallima.³⁵ Najvažniju vijest u kontekstu djelovanja reisa Spahe zauzima zasigurno rubrika pod nazivom „Društveni glasnik“ u kojem se piše o predavanju menšure novom reis-ul-ulemi. U časopisu se na arapskom i bosanskom jeziku prevodi tekst menšure i navodi se da je menšuru potpisano devet članova Savjeta za davanje menšure.³⁶

Vijest o preseljenju Fehima ef. Spahe donosi šesti broj časopisa „El Hidaje“ u rubrici pod nazivom „Naši merhumi“. U navedenoj rubrici se navodi detaljan životopis Fehima ef. Spahe. Posebno se ističe da je početkom 1936. godina postavljen povjerenikom (naibom) za Islamsku vjersku zajednicu u Bosni i Hercegovini, a kada je kroz neko vrijeme izrađen i ozakonjen novi Ustav Islamske vjerske zajednice, onda je po tom Ustavu izabran i za reis-ul-ulemu 1938. godine. Dalje se navodi da je surađivao u mnogim listovima i edicijama časopisa „El Hidaje“. U posljednjim recima teksta o Fehmi ef. Spahi, Mehmed Handžić navodi sljedeće: „Što se pak tiče njegova rada i zasluga za Islamsku vjersku zajednicu, napose rada o donošenju novog Zakona i Ustava Islamske vjerske zajednice, te rada njegova kao naiba i vrhovnog šeriatskog sudca i napokon rada i zasluga kao reis-ul-uleme, to ćemo u jednom od slijedećih brojeva našeg lista dati, ako Bog da, opširan prikaz, jer on to i zaslužuje.“³⁷ Dakle, prilikom pisanja o Spahinoj

32 El-Hidaje, 1942, br. 4-5, 125. str.

33 El-Hidaje, br. 3, 78. str.

34 El-Hidaje, god. III, br. 6-7, 84. str. (1938-1939)

35 El-Hidaje, god. III, br. 1, 16. str. (1938-1939)

36 El-Hidaje, god. II, br. 8, 127. str. (1938)

37 El-Hidaje, br. 6, 151. str.

smrti, časopis El-Hidaje je zauzeo pozitivan stav i naročito istakao Spahinu prevodilačku djelatnost.

KAKO LIST MUSLIMANSKA SVIJEST VIDI DJELOVANJE FEHIMA EF. SPAHE?

Muslimanska svijest je list koji je izlazio u Sarajevu u periodu od 1936. do 1941. godine. U početku je časopis izlazio iz štampe jednom nedjeljno, a potom dva puta mjesečno. Ukupno je izdato 108 brojeva. Izdavač Muslimanske svijesti je bio Konzorcij Muslimanske svijesti, a štampan je u štampariji Nova tiskara Vrčak i dr. Urednik ovog lista je bio Munir Šahinović-Ekremov.³⁸ Ovaj list je pisao o Fehimu ef. Spahi i dok je bio sarajevski naib, pa tako u jednom broju donosi informacije o tome kako Fehim Spaho pokazuje izvjestan interes za sarajevske tekije i derviške redove. Navodi se da je jedna od tekija na Kovačima ujedno jedina tekija na svijetu koja vakufu plaća kiriju, a što je učinjeno „samovoljom ljudi iz prošlog režima u vjerskoj upravi.“³⁹

U rubrici „Kroz tjedan“ objavljen je kratak tekst naslovljen „Jedan letak protiv Fehima Spahe“. Navodi se da je u Beogradu štampan jedan letak protiv Fehima ef. Spahe i da se taj letak dijeli po Bosni. Tu se ističe kako Fehim Spaho nastoji sebe kandidirati za reis-ul-ulemu. Tijekom pisanja ovog teksta, autor se osvrće i na ocjenu ovakvog poteza: „Mi ne bi imali ništa protiv kritiziranja ove kandidature jednim doličnim načinom, jer smo i mi vrlo daleko od JRZ stranke kojoj pripada Fehim ef. Spaho, ma da se on u nacionalnom pogledu izjašnjava kao osvjedočeni Hrvat, kad taj letak, što su ga po svoj prilici izdali jeftićevci-muslimani, a ko zna može bit i koja druga frka ne bi sadržavao nevjerovatne infamije i bestidnosti upućene na adresu F. Spahe, što teško zadiru i u najintimniji život čovjeka.“⁴⁰ Iza kampanje protiv Fehima Spahe je stajala politička grupa okupljena oko Hakije Hadžića, ali i dio Jugoslavenske muslimanske organizacije, prije svega dr. Šefkija Behmen koji je podržavao prijedlog da se izabere Salih Safvet ef. Bašić za reisa.⁴¹

Dana 27. oktobra 1937. godine je objavljen tekst pod nazivom „Zašto se još ne bira reis-ul-ulema?“ u kojem se navodi kako se izbor muslimanskog vrhovnog vjerskog poglavara reis-ul-uleme izgleda neće još za neko vrijeme završiti. O

38 O časopisu Muslimanska svijest (1936-1941): <https://digital.ghb.ba/ghb/users/index.xhtml?i-d=191943&faces-redirect=true> (pristupljeno: 14.1.2024)

39 Muslimanska svijest, br. 6, 5. str..

40 Muslimanska svijest, br. 38, 2. str.

41 Kamberović, Mehmed Spaho, 145.

ocjeni kandidata navodi se da „od sve trojice ipak je najzgodniji kandidat Fehim Spahe, koj i ako nije teolog visoke naobrazbe, ipak je sposoban stručnjak za vakufske i vjersko-upracne poslove i ima širok kulturni vidik.“⁴² Prema mišljenju Zlatka Hasanbegovića, reis-ul-ulema Fehim ef. Spahe je nakon izbora dobio naj snažniju potporu i zaštitu od Munira Šahinovića Ekremova i sarajevske hrvatske „Muslimanske svijesti“ koja je, nasuprot različitim prigovorima i teškim optužbama, naglašavala da je Fehim Spahe „tečajem čitavog svog publicističkog rada isticao (...) da je svijestan pripadnik hrvatskog naroda“.⁴³

U okviru lista „Muslimanska svijest“ se mogu pronaći vrlo važni zaključci o radu i djelovanju reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe. On donosi detaljan izvještaj o radu samog reisa od dana imenovanja do zasjedanja Šireg savjeta reis-ul-uleme. List „Muslimanska svijest“ ocjenjuje rad reis-ul-uleme kao obilan i koristan, te „pokazuje da su se već sada ispunile nada muslimana koji su očekivali od Fehima ef. Spahe, naime da će u naše nesređene vjerske prilike unijeti jedan konstruktivan i moderan duh“.⁴⁴ Zanimljivo je obratiti boldiran tekst kada je u pitanju put reis-ul-uleme u Makedoniju. Naime, navodi se da je reis-ul-ulema učinio sve što je mogao da bi spriječio propagandu za iseljavanje tamošnjih muslimana i da bi spriječio teške nepravde koje se čine tamošnjem muslimanskom življu pod firmom agrarne reforme.⁴⁵ U ovom broju lista se naročito istaklo da je reis-ul-ulema tražio od ministarstva prosvjete da se na Hrvatskom Sveučilištu u Zagrebu osnuje katedra za šerijatsko pravo. Također je, prema podnešenom izvještaju, predložio da se konačno u sve srednje i stručne škole uvede vjeronauka kojenije bilo u Trgovačkim Akademijama, stručnim školama, itd.⁴⁶ Naročito je reis-ul-ulema apelirao da muslimanska omladina u što većem broju pohodi učiteljske škole. Ističe da je akcija za suzbijanje nepismenosti povedena od strane muslimanskih vjerskih vlasti, a reis-ul-ulema lično pretsijeda odboru za suzbijanje nepismenosti, i obećava da se uložiti potreban trud da se u ovom pogledu pokažu vidni rezultati.⁴⁷ U tom kontekstu se vidi isprepletana i nazočna uloga reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe i kroz potenciranje pismenosti u recima časopisa El-Hidaje.

42 Muslimanska svijest, 1937, br. 39, 3. str.

43 Hasanbegović, „Spahina“ Islamska vjerska zajednica“, 515.

44 Muslimanska svijest, br. 56, 5. str.

45 Isto.

46 Isto.

47 Isto.

Širi savjet reis-ul-uleme je ovom prilikom donio par zaključaka i pravilnika poput *Pravilnika o nošenju ahmedije* i *Pravilnika o upotrebi islamske vjerske zastave*. Poslije navedenih pravilnika su donešeni principijelni zaključci s obaveznom snagom. U pogledu mješovitih brakova između muslimana i nemuslimana je zaključeno sljedeće: „Širi Savjet zaključuje da su mješoviti brakovi između muslimana i nemuslimanke načelno zabranjeni. Iznimno muslimanima, koji žive u krajevima osjetljivo malo nastanjenim muslimanima može reis-ul-ulema odobriti vjenčanje muslimana s nemuslimankom pred Šeriatskim Sudom po prijedlogu nadležnog šeriatskog Suda. Brakovi između muslimanke i nemuslimana su sasvim zabranjeni i ne mogu se ni na kakav način ozakoniti. Muslimani koji bi sklopili brak u crkvi ili izvan crkve po obredima druge konfesije, ne mogu takav brak po šeriatu legalizirati i takvi muslimani se ne smatraju više pripadnicima islamske vjerske zajednice...“⁴⁸

Tekst o književnom radu Fehima ef. Spahe je našao svog prostora u 47. broju lista „Muslimanska svijest“. Ovaj list zapravo u cjelosti prenosi tekst iz uglednog zagrebačkog lista „Obzor“. Najprije se navodi životopis samog Fehima ef. Spahem, a zatim se navodi njegova prevodilačka djelatnost poput prevođenja prijevijesti i romana s turskog jezika. Napose se ističe prijevod djela „Hiljadu i jednu noć“ koje je prevodio zajedno s Osmanom Nuri Hadžićem, a onda i sam. Njegovi originalni radovi iz oblasti historije su „Jedan turski dokumenat o Krbavskoj bitci 1493.“, „Ferman kojim je Husejin kapetan Gradašćević proglašen odmetnikom i osuđen na smrt“, „Hrvati u Evlija Čelenijinu putopisu“, „Evlija Čelebija kod Zrinskoga Nikole“ i drugi. Veliki broj je članak i studija iz kulturne historije koje je napisao Fehim Spaho. Prva veća studija je nosi naziv „Panislamska ideja“, kao i djelo pod nazivom „Turski rudarski zakoni“. Fehim ef. Spaho je pisao i radovi iz područja kalenderologije. U više turskih kalendara je našao hrvarske narodne nazive mjeseci kao glavne nazive, a pokraj njih kao sporedne latinske i turske. Pored pisanja navedenih djela, katalogizirao je rukopisne turske, arapske i perzijske knjige koje su se nalazile u Balkanskom institutu u Sarajevu. Na posebnim papirima je napisana karakteristika svakog rukopisa, sve eventualne biljepke na njemu. Među teološke članke i studije koje je napisao Fehim ef. Spaho spadaju radovi „Post“, „Lejlej kadr“ i „Mješoviti brakovi“.⁴⁹

---

48 Isto.

49 Muslimanska svijest, br. 47, 6. str.

ZAKLJUČAK

Na osnovu analize različitih izvora, zaključujemo da je reis-ul-ulema Fehim ef. Spaho bio ključna figura u periodu između 1936. i 1941. godine unutar Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije. Njegovo djelovanje obuhvatalo je širok spektar aktivnosti, od obrazovnih reformi do borbe protiv analfabetizma među muslimanima. Kroz glasila poput „Glasnika Islamske vjerske zajednice“, kao i „El-Hidaje“ i „Muslimanske svijesti“, dokumentirano je njegovo zalaganje za modernizaciju i unapređenje islamskog obrazovnog sistema, te borbu za prava muslimana u politički kompleksnom okruženju.

Fehim ef. Spaho je bio poznat po svojim reformskim naporima, kao i aktivnostima za suzbijanje analfabetizma među ženama, što je značajno doprinijelo njegovom ugledu među muslimanskim zajednicama. Njegov rad je bio prepoznat i unutar islamskih učeničkih udruženja poput „El-Hidaje“, gdje je njegova kompetencija i doprinos u oblasti vjerskih i upravnih poslova bila istaknuta. Iako su postojale političke kontroverze i kritike, naročito od strane određenih političkih grupacija, Fehim ef. Spaho je ostavio trajan pečat svojim djelovanjem. Njegova predanost obrazovanju i modernizaciji islamske zajednice, kao i zastupanje prava muslimana u širem društvenom kontekstu, čine ga važnom figurom u historiji muslimanskog zajedničkog života u Jugoslaviji prije Drugog svjetskog rata.

ŠTAMPA

- Behar (1937-1938)
- El-Hidaje (1936-1942)
- Glasnik Islamske vjerske zajednice (1936-1942)
- Jugoslavenski list (1938-1942)
- Muslimanska svijest (1936-1942)
- Pravda (1936)

LITERATURA

- Bećirović Denis, „O položaju Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji (1929-1941)“, *Historijska traganja*, br. 2 (2013): 191-208.
- Hasanbegović Zlatko, „»Spahina« Islamska vjerska zajednica. Između obnove vakufske autonomije i stranačkog nadzora 1935.-1938.“, *Historijski zbornik*, god. LXIII, br. 2 (2010): 489-520.
- Jahić Adnan, „Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine“, *Prilozi Instituta za historiju*, br. 37 (2008): 95-111.
- Jahić Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2010.
- Jahić Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb, Zagreb, 2017.
- Kamberović Husnija, *Mehmed Spaho (1883-1939): Politička biografija*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2009.
- Nakičević Osman, *Istorijski razvoj institucije Rijaset*, Rijaset Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1996.
- Reis Fehim ef. Spaho – Čovjek vizije i akcije*, pr. Mustafa Spahić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2011.
- Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Izdavačko preduzeće „Sejtarija“, Sarajevo, 1998.

RECEPCIJA ULOGE REISA DŽEMALUDDINA ČAUŠEVIĆA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ ŠTAMPI NAKON NJEGOVE SMRTI

Indira KUČUK-SORGUČ

Musuem of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

UVOD

Mehmed Džemaluddin Čaušević obnašao je dužnost reis ul uleme Islamske vjerske zajednice od 1914. do 1930. godine. Rođen je 28. decembra 1870. godine u selu Arapuša kod Bosanske Krupe. Početno vjersko obrazovanje (mekteb) završio je pred svojim ocem Ali-hodžom, a srednje u medresi u Bihaću, pred profesorom Ahmedom Sabit-efendijom Ribićem – Širazijom. Otišao je u Istanbul na daljnje školovanje gdje je 1903. godine završio Pravni fakultet gdje je primio mevlevijski tarikatu, a potom je spremljen za prevodioca i komentatora djela Mesnevija (mesnevihân). Nakon povratka u Bosnu, posvetio se reformi Islamske zajednice i cjelokupnog bosanskog društva. Sve do 1914. godine, kada je izabran za reisul-ulemu, predavao je na sarajevskoj Gimnaziji (sadašnjoj Prvoj gimnaziji), te na Sudačko-šerijatskoj školi, preteći današnjega Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu. Pokrenuo je veliki broj vjerskih časopisa, organizirao brojne humanitarne akcije, a ured Rijaset otvorio je građanima svih nacija koji su mu se obraćali s različitim potrebama. Nekoliko godina bio je predsjednik Muslimanskog potpornog društva “Merhamet” u Sarajevu, čiji je osnovni zadatak bio zbrinjavanje velikoga broja sirotinje u gradu. Od samoga početka 1905. godine imenovan je za člana Ulema-i medžlisa, što je položaj na kojemu

je njegov reformatorski rad najviše došao do izražaja.¹ Po dolasku na poziciju reisu-l-uleme započeo je sa reformom školstva, reformirao pismo arebica za potrebe pisanja bosanskim jezikom i radio na opismenjavanju običnog naroda da doprinese poboljšanju ukupnog položaja samih Bošnjaka. Pisao je o potrebi promjena obrazovnih i kulturnih institucija po evropskim modelima. Nakon duže bolesti srca, preselio je na bolji svijet 28. marta 1938. Bio je bošnjački velikan i vjerski prvak bosanskih muslimana. Bio je istaknuti muslimanski prosvjetitelj, reformator, vjerski lider, koji je snažno i odlučno zastupao puteve obnove muslimanskog vjerskog i društvenog života.

„NOVI BEHAR“

Kad je Čaušević umro 1938. godine pojavili su se mnogi nekrolozi i članci o njihovom djelu iz pera njegovih savremenika i poznavalaca njegova mišljenja. U listu „Novi Behar“ koji mu je posvetio jedan čitav broj, poznati bošnjački književnici, publicisti, teolozi i znanstvenici ispisali su svoja mišljenja o Čauševićevim zaslugama.² Mustafa Hadžimulić govori o „praznini“ u islamskoj zajednici“ koja je nastala Čauševićevom smrću, dok se posebno referira na nastanak arebice, pisma za bosanski jezik koja je bila Čauševićev kreativni model kojim je želio olakšati Bošnjacima koji se nisu željeli odreći arapskoga pisma, da modificiranim harfovima ispisuju bosanske riječi. Hadžimulić tvrdi da su to pismo njegovi protivnici posprдно prozvali „matufovica“ ili „matufovača“.³

U godinama od 1938. do Drugog svjetskog rata, bosanskohercegovačka i jugoslavenska štampa je na prigodne godišnjice od Čauševićeve smrti donosila prisjećanja njegovih savremenika o tome kako je izabran za reis ul ulemu, u kojem političkom momentumu i pod kojim društvenim, vjerskim i političkim okolnostima. Fehim Spaho koji će te 1938. godine biti izabran za reisa, nekoliko mjeseci prije inauguracije, piše 15. aprila 1938. u “Novom Beharu”:

- 1 Samir Beglerović, „Angažirani intelekt i praktični tesavvuf: Jedan portret Muhameda Džemaludina Čauševića“, *Znakovi vremena*, 65/66 (2014), 27.
- 2 O Čauševićovoj ličnosti, djelu, književno-historijskom, filozofsko-teološkom i ukupnom stvaralačkom radu i postignućima pisali su: Edhem Mulabdić, Fehim Spaho, Mustafa Hadžimulić, Muhamed Pandža, Alija Nametak, Mehmed Handžić, Hamdija Mulić, Sulejman Topić, Ivan Aziz Milićević, Šaćir Sikirić i dr.
- 3 Mustafa Hadžimulić, „Šta je merhum H. M. Džemaludin Čaušević učinio za našu vjersku nastavu“, *Novi Behar*, XI, broj 20, Sarajevo, (1938), str. 317-319.

Saborska većina nađe i svog kandidata u osobi Džafer Ilhami-bega Kulenovića iz Carigrada, a rodom Bošnjaka. U izbornoj kuriji bijaše i priličan broj državnih činovnika, osobito šerijatskih sudija. Na ove su naročito činili pritisak njihovi pretpostavljeni da glasaju za Kulenovića. Agitacija i pritisak na članove izborne kurije činio se sa svih strana i na sve moguće načine. Kada su pred drugi izbor članovi počeli da dolaze u Sarajevo, svratim ujutro prije uredskih časova u hotel "Gazi" da posjetim neke članove, svoje školske drugove. Tu me uhvati i jedan vladin član, za kojega sam znao da nije sklon rahmetli Džemaludinu. Odmah okrenu razgovor na izbor i upita me za mišljenje. Kako smo bili sami, ja mu otvoreno rekoh da znam da je vladin kandidat Kulenović, ali da mi moramo svi biti za Čauševića, jer ga znamo i jer od njega možemo nešto očekivati, dok Kulenović uopće ne zna naših prilika, pa će biti samo lutka u tuđim rukama. Odatle sam otišao u kancelariju, ali još prije podne bih pozvan na odgovornost, jer da agitiram za Čauševića, i bi mi preporučeno da za vrijeme zasjedanja izborne kurije uzmem dopust, koji ću provesti izvan Sarajeva. Tako ja i nehotice odoh na kraći odmor u Kiseljak. Ali usprkos svim nastojanjima i vlade i saborske većine dobi rahmetli Džemaludin još veće povjerenje nego na prvom izboru.⁴

Nakon ostavke reisa Sulejmana ef. Šarca, po nagovoru prijatelja koji su Čauševića smatrali najizraslijim i najozbiljnijim kandidatom, ostao je u Bosni iako se želio vratiti u Tursku nezadovoljan statusom koji je imao u Šerijatskoj sudačkoj školi kao član Ulema medžlisa. Njegovom se izboru usprotivila muslimanska većina u Bosanskom saboru koji su bili podržavatelji vlade i nisu mu nikad bili naklonjeni. Ipak mu je izborna kurija dala najviše glasova, međutim, vlada je pod pritiskom muslimana poništila ovaj izbor što je dovelo do novog glasanja. Spaho u "Novom Beharu" zaključuje da je usprkos svim nastojanjima vlade i saborske većine Čaušević dobio još veće povjerenje nego na prvom izboru.

U istom broju *Novog Behara* Edhem Mulabdić naziva Čauševića "vrhovnim pastirom, vođom, učiteljem, vaizom, pedagogom, piscem, kulturnim radnikom. "Ne laskati neukom narodu, govoriti mu i preporučivati i ono, njemu tuđe, od čega su ga drugi odvrćali, a ipak uz sve to i popularan postati, to je redak uspjeh, rijetko svojstvo i rijetka vrlina, u tom leži veličina merhum H. M. Džemaluddin ef. Čauševića, dugogodišnjeg reis-ul-uleme."⁵

4 Fehim Spaho, „Uspomene na merhum Džemaluddina“, Novi Behar, XI, broj 20, Sarajevo, 15. aprila 1938.

5 Edhem Mulabdić, „Merhum reis-ul-ulema, H. M. Dž. Čaušević kao vaiz“, Novi Behar, XI, broj 20, Sarajevo, 15. aprila 1938.

Hafiz Muhamed Pandža u istom listu donosi retrospektivu njihovog odnosa, osvrćući se na važne odluke koje je Čaušević donio kao reis, pri tome naglašava njegovu dobru prirodu, moralne kvalitete i odgovoran karakter. Smatrao ga je liberalanim i naprednim čovjekom, filozofom i mistikom, koji jedubinom svojih misli svakoga osvajao, “a u običnom razgovoru je zgodnom pričom umio da unese mudre filozofske pouke u tako lakom obliku, da je to mogao svako s lakoćom da shvati.”

Čaušević je, tvrdi, “u svakoj prilici protestirao protiv nasilja, koje su od strane vojnih i građanskih vlasti činjena muslimanima, a naročito ga je boljelo što bahati okupator vrijeđa vjerske i narodne osjećaje muslimana.” “Prigodom jedne ovakve dove merhum Džemaludin je u Begovoj džamiji brojnim austrijskim oficirima, koji su došli da prisustvuju dovi, povišenim glasom i s prijekom uzvikno: “Gospodo oficiri, kojemu ćemo se to Bogu sada moliti? Je li onome što ga vi bosanskim vojnicima psujete?!”⁶

O POKRIVANJU MUSLIMANKE

Hafiz Muhamed Pandža se u svome tekstu o Čauševiću u *Novom Beharu* se dotakao posebno Čauševićevog kritičnog odnosa prema radu “nekih hodža koji su zanimanje muslimana usmjerili samo na ahiret.”⁷

Treba istaknuti i njegovu borbu protiv unošenja ma kakvih vjerskih momenata u školske udžbenike, kao i to da se muslimani đaci ne smiju siliti da slave crkvene svece ili prisustvuju crkvenim običajima i obredima drugih vjera. Nakon duge borbe i izlaganja na mjerodavnim mjestima da se takvi postupci protive propisima islama, a i temeljnim državnim zakonima, uspijeva da se u ovom pravcu dade i posebna zakonska garancija. (...) ⁸

Dalje Pandža navodi da je zbog svoga rada doživio i mnogo razočarenja, ali se nije dao “smesti od kratkovidnih elemenata, koji su nastojali da očuvaju nešto što su sami svojim radom osudili na propast.” Dalje navodi “famozni taktir Hodžinske kurije, koji je u konačnici sancionirao Čauševićovo gledište.”⁹

6 Hafiz Muhamed Pandža, Merhum Džemaludin Čaušević“, Novi Behar, XI, broj 20, 15. aprila 1938.

7 E.Karić, M. Demirović, Reis Džemaludin Čaušević: Prosvjetitelj i reformator, Sarajevo: Ljiljan, (2002), 101-102.

8 Muhamed Pandža, „Merhum Džemaludin Čaušević, Novi Behar, XI, broj 20, Sarajevo, 15. aprila 1938.

9 Isto.

Spaho naglašava da se velika kampanja protiv Čauševića nadigla kada je 1920. godine dao odgovor na vladino pitanje da li oficiri i činovnici muslimani mogu nositi “kape sa strehom”, smatrajući da islam ne propisuje nikakvu posebnu nošnju ni odijevanje, zbog čega je bio prozivan i anatemiziran od većine tradicionalne uleme.¹⁰

O pokrivanju muslimanke piše i zagrebački “Obzor”:

O tim pitanjima prije Džemaludina niko nije smio da govori pošteno, iskreno i otvoreno. Kada se 1927. godine povratio iz Turske (...) dao je novinarima slijedeću izjavu: “Iz Turske sam ponio najljepše utiske, zapazio sam na svakom koraku redak i blagotvorno djelovanje (...). Zakon muslimanske vjere ne protivi si otkrivanju muslimanske žene, te prema tome više ne priječi nijednoj muslimanki da odbaci koprenu i pokaže svoje lice pred čitavim svijetom. Danas bi mnogo bolje bilo da muslimanske djevojke otkrivene rade po radionicama, trgovinama, nego da zastrte sjede po kavanama i koketiraju po korzu. Nošnja je uopće stvar shvaćanja, a svako vrijeme ima svoje shvaćanje u tom pogledu. Ne krši vjerske propise onaj musliman koji na glavu meće šešir umjesto uobičajenog fesa. Islam ne gleda tko je u fesu, a tko je u šeširu. Islamskoj inteligenciji može se predbaciti što se ona previše udaljuje od naroda da čuje njegov vaz (propovijed) ili da sama drži predavanje narodu.”¹¹

Autor teksta nadalje potvrđuje Čauševićev stav pozitivnim komentarima i potvrdama islamskih teologa, ali i navode Čauševićeve protivnike koji su ga primoravali da povuče svoj stav iskričavajući njegovu izjavu.¹² Ovu temu zagrebački dnevni list obrazlaže prezentirajući pozitivne reakcije muslimanske mlade inteligencije, navodeći stav umirovljenog šerijatskog suca Abdulaha Bušatlića koji se u svojoj knjižici “Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini” referira na Čauševića nalažući da je njegov stav u skladu sa šerijatskim pravom. Spaho u Novom Beharu da su članovi Ulema-medžlisa i većina uleme takvo njegovo mišljenje smatrali “fetvom” i pisali su brošure i članke po raznim listovima. A, ipak je, rahmetlija doživio da sinovi i kćeri mnogih od tih “boraca” protiv njegova “krivog tumačenja” natuku šešire, dok su Čauševići sinovi i danas u fesovima.¹³

10 Fehim Spaho, „Uspomene na merhum Džemaludina“, 1938.

11 Obzor, „Džemaludin Čaušević ka vjerski i socijalni reformator“, Zagreb, 1. svibnja 1936., LXXVI, broj 101.

12 U članku se spominju „neuke hodže iz Tuzle“ i „laici iz džematskog medžlisa sarajevskog“ koji su pozvali Čauševića da u roku od sedam dana korigira svoje izjave.

13 F. Spaho, „Uspomene na merhum Džemaludina“.

O ovom tekstu "Muslimanska svijest" izjašnjava se kao o neobjektivnom jer ne prikazuje realno stanje o društvenom životu muslimanskog stanovništva, "a niti u pravom svjetlu pokazuje korak Džemaluddin efendije u pogledu otkrivanja muslimanskog ženskinja".¹⁴

ZAGREBAČKI "OBZOR"

Zagrebački "Obzor" napisao je nekoliko opširnih tekstova o Džemaludinu Čauševiću, njegovoj smrti, sprovodu, obavljanju dužnosti reis ul uleme, umirovljenju kao i svim važnim prekretnicama u njegovom životu koje su utjecale na njegov zdravstveno stanje i recepciju u široj javnosti. Vijest o smrti objavili su 29. marta 1938. Na naslovnoj strani ove dnevne novine gdje je ovoj vijesti posvećen čitav stubac. Javnost je obavještena da je Čaušević umro poslije duge i teške bolesti, od čega je bolovao, ko je bio uz njegovo uzglavlje, te da je umro u sarajevskoj bolnici "u 12 sati".¹⁵ Zatim je objavljeno ono što nije u drugim listovima, da će Čauševićovo mrtvo tijelo biti "prenijeto kući gdje će ostati do prekosutra na odru, a onda će biti pokopan."

Izvještač dalje navodi da se mnogobrojna javnost interesirala za zdravstveno stanje bolesnika, od uglednih muslimana i katolika Bosne i Hercegovine i iz cijele države, a "u dva navrata i sam dr. Maček".¹⁶ Vrlo je značajno što i "Obzor" spominje Čauševićovo neslaganje sa autoritarnim jugoslavenskim vlastima koje su ga 1929. postavile za reis ul ulemu svih muslimana Jugoslavije jer mu je nametnut novi zakon o IVZ koji je bio štetan po muslimanski korpus. Nakon ponovljenog traženja i umirovljen je 1930. godine.¹⁷

Spominjanje hrvatskog jezika na koji je Čaušević preveo Kur'an zajedno s Mehmedom Pandžom, kao i druge religiozne muslimanske knjige, te poštovanje koje ukazuje jednom merhumu muslimanu sa oproštajem u duhu islama na kraju članka, te napominjanje da se za Čauševićovo zdravlje interesirao dr. Maček, govori na sugestivan način o autoritetu, djelima i važnosti Čauševića za muslimanski narod, što se može čitati i u kontekstu vezivanja Čauševićevog nacionalnog opredjeljenja za hrvatski korpus.

Slijedeći članak u "Obzoru" piše o "Čauševićevom sprovodu", o ličnostima koje su ga ispratile na posljednje počivalište, kao i iznimno velikom broju građana

14 Muslimanska svijest, „Obzor o Džemaludinu Čauševiću“, Sarajevo (1936), broj 10.

15 Obzor, „Smrt Džemaludina Čauševića“, Zagreb, 29. ožujka 1938., LXXVIII, broj 70.

16 Isto.

17 Isto.

različitim vjeroispovijesti koji su prisustvovali sprovodu. U tom tekstu se ističe da je sprovod krenuo iz državne bolnice, što možda dovodi u pitanje prvobitnu vijest da je mrtvo tijelo prebačeno pokojnikovoj kući, jer bi u tom slučaju bilo nakon dva dana ponovno prebačeno u bolnicu, tj. u mrtvačnicu. Iz teksta saznajemo da je cijeli sprovod filmski snimljen, kao i da su se ispred mrtvačnice skupili predstavnici kulturnih društava i organizacija, kao i gradskih i vojnih vlasti. Navodi se da su se među njima nalazili ministar saobraćaja dr. Mehmed Spaho, bivši ministar Kaluđerčić, general Belić, podban Krešković, izaslanik dr. Mačeka prof. Hakija Hadžić, narodni zastupnik dr. Jure Šutej, i brojna izaslanstva hrvatskih i muslimanskih društava, kao i impresivan broj građana Sarajeva. Zanimljivost predstavlja opis tabuta na kojem se pored insignija Čauševićevog dostojanstva nalazio se i "šerit koji predstavlja njegov učenjački znak Mule od Stambola, što ga je stekao još dok je boravio u Carigradu."¹⁸

Lijes su prihvatili pokojnikovi prijatelji pa je na cjelom putu od nekoliko kilometara lijes nošen na rukama. Vjernici muslimani su se otimali, da noseći lijes, odaju poštu svome duhovnom vođi i nacionalnom kulturnom prvaku. (...) U povorci je bilo desetak hiljada ljudi koji su se kretali u gustim redovima sarajevskim ulicama do Gazi Husrefbegove džamije.¹⁹

Obzor je o djelovanju reisa Čauševića pisao s mnogo pijeteta i nakon njegovog umirovljenja, poštivajući njegove odluke i razumijevajući Čauševićevu ulogu u vjerskom preporodu, determinirajući ga kao vjerskog i socijalnog reformatora. *Obzor* piše da je Skupština "Gajreta" molila umirovljenog reisa da preuzme vodstvo ovoga kulturnog društva, što Čaušević nije mogao prihvatiti osim kada bi "Gajret" u potpunosti promijenio u potpunosti program rada.

(...) Presvijetli Čaušević pobornik je ideja koje zastupa Narodna Uzdanica. Zato se smatra da bi bilo mnogo uputnije da "Gajret" likvidira te i da njegovo članstvo stupi u Narodnu Uzdanicu, odnosno da svi oni koji nisu zadovoljni radom "Gajreta" pristupe Narodnoj Uzdanici. Ovako bi se pravilno i konačno riješilo pitanje kulturnog rada naših muslimanskih društava.²⁰

Premda se zalagao za takvo rješenje, „Gajret“ je nakon smrti u svom glasilu imao samo riječi hvale za Čauševića, smatrajući da je svoju naklonjenost „Gajretu“ deklarativno iskazao na proslavi „Gajretove“ 25-godišnjice, kada je rekao:

18 *Obzor*, „Sprovod Džemaludina Čauševića“, Zagreb, 31. ožujka 1938, LXXVIII, broj 72.

19 Isto.

20 *Obzor*, „Pitanje predsjednika Gajreta: Što će biti s Gajretom?“, Zagreb, 11. srpnja 1935., LXV, broj 158.

„Pozdravljam na Gajret, jer on i sam poznaje moje težnje da mu pomognem, a ja sa svoje strane kličem: da ću svakome poljubiti čelo i ruku koji pomogne Gajret.“²¹ Posebno se „Gajretov“ pisac ovog člana osvrće na prvu konferenciju odbora za proslavu 25-godišnjice na kojoj je „Hadži Reis dao značenje izjave o muslimanskoj ženi i potrebi njenog ulaska u ekonomski i privredni život.“ Na dan smrti „Gajret“ je održao komemorativnu sjednicu, upisalo Čauševića u dobrotvora društva, i zahvalilo mu za sve njegove zasluge kao predvodnika svake akcije u pravcu kulturno-prosvjetnog i ekonomskog podizanja muslimana.

“MUSLIMANSKA SVIJEST” O ČAUŠEVIĆEVOJ SMRTI

“Muslimanska svijest” objavila je poslije Čauševićeve smrti 1938. godine sadržajne *in memoriam*e sa namjerom da ukupnom njegovom kulturno-književnom djelovanju posveti čitav jedan broj, ali su ih pretekli iz “Novog Behara”.²² Donijeli su vrlo opsežan komemorativni tekst sa cjelovitom biografijom, kompletnim opisom Čauševićevog obrazovanja, sa detaljnim informacijama o radu kao vrhovnog starješine Islamske vjerske zajednice, do njegovog prevodilačkog, kulturnog, vjerskog reformatorskog rada. Ovdje se na dostojanstven način, uz sve počasti i titulu reisa, od Džemaludina Čauševića oprašta ovaj list i autor teksta Munir Šahinović Ekremov, naglašavajući njegovu veličinu, autoritet i nemjerljiv značaj za očuvanje jugoslavenskih muslimana u jednoj centralističkoj, autoritarnoj monarhiji kakva je bila Kraljevina Jugoslavija.

Svakako od okupacije do danas nije bilo popularnije i obljubljenije ličnosti među muslimanima kao što je bio Mevlana Džemaluddin. On je sa svojim stradajućim pukom ispio čašu stradanja do dna, on je bio onaj dobri duh koji je u vremenima najvećih pometnja, (...), kad nam se o glavi radilo, bdio nad nama i štitio nas. Tko zna šta bi bilo od bosanskohercegovačkih i sandžačkih muslimana, neposredno poslije rata da nije bilo snažnog utjecaja i divovske odlučnosti našeg merhuma... Niko nije Islam i muslimane zadužio u vjerskom i socijalnom pogledu kao on.²³

U narednom broju su donijeli izvještaj sa komemoracije u Zagrebu, na kojoj je govorio Muhamed Hadžijahić, koji je spominjao Čauševićovo hrvatsko

21 E. Karić, M. Demirović, Reis Džemaludin Čaušević: Prosvjetitelj i reformator, Sarajevo: Ljiljan, (2002)., 228.

22 Ekremov, Munir Š., “Izgubili smo jednog velikog čovjeka: Merhum Mevlana Hadži Mehmed Džemaludin efendija Čaušević: Umro je naš vrhovni vjerski poglavar”, Muslimanska svijest, broj 44, str. 3.

23 Isto.

nacionalno opredjeljenje, ističući da je nebrojeno puta intervenirao protiv “ugnjetača muslimanskog elementa i traženja zaštite preko Narodne vlade u Sarajevu, preko Vojvode Stepe Stepanovića i inozemne štampe”, što ga je moglo skupo stajati.²⁴

Prenijeli su i obavijest da je turski časopis za nauku i umjetnost “Varlik” koji izlazi u Turskoj, pisao da je Čaušević bio veliki prijatelj Turske i turske kulture, te da je bio pobornik reformatorskog pokreta u Turskoj, kao i da je “stekao glas prvog reformatora” u socijalnom i vjersko-prosvjetnom životu muslimana. Posebno su istakli njegovu borbu sa vjerskim fanaticima o otkrivanju muslimanskih žena, navodeći da je on prvi izdao fetvu da se muslimanske mogu otkrivati i da ih u tome ne smetaju nikakvi vjerski propisi. Objavili su i dio Čauševićevog pisma njihovom listu u kojem kaže: “Vjerovao sam da će doći reformacija, koja će Tursku osloboditi najvećeg zla, što je stoljećima kočilo razvitak.”²⁵

Na treću godišnjicu od smrti, istaknuti književnik Munir Šahinović Ekremov, koji je tada uređivao “Islamski svijet” podsjetio se na razgovore koje je vodio sa reisom Čauševićem u pogledu ekonomskog prosperiteta muslimana jer je tvrdio da budućnost muslimana zavisi od njihovog ekonomskog napretka.²⁶ Autor je smatrao Čauševića Europejcem u najboljem smislu te riječi, koji je bio za potpunu muslimansku emancipaciju u europskom duhu.

„JUGOSLAVENSKI LIST“

Dvije godine po smrti Čauševića, „Jugoslovenski list“²⁷ donosi tekst u kojem rekapitulira ulogu i značaj Čauševića kao aktivnog pristaše socijalnih, vjerskih, kulturnih i političkih promjena u islamskom svijetu toga doba, težeći reformama u svim segmentima ljudskoga djelovanja, želeći tim putem muslimane povesti ka modernizaciji. Autor teksta²⁸ opisuje Čauševićev put kao mladog teologa koji je aktivno podržavao mladotursku revoluciju jer se osvjedočio u zakržljalost i bajatost sultanata, dok se putujući po islamskim zemljama Bliskog istoka uvjeravao o potrebi reformiranja cjelokupnog savremenog islamskog svijeta. Osjećajući

24 Muslimanska svijest, „Sa komemoracije merhum reisa Čauševića“, Sarajevo, travanj, 1938, broj 47, str. 2.

25 Isto.

26 M. Š. Ekremov, „Moja sjećanja na merhum Džemaluddina“, Muslimanska svijest, (1941), 96/97, str. 3.

27 Jugoslovenski list, „Mevlana Džemaludin ef. Čaušević“, 6. aprila 1940., XXIII, broj 81.

28 Autor je potpisan kao „Husein Đ...“ Pretpostavka je da je riječ o Huseinu Đozi, koji je tada bio mladi islamski teolog (1912-1982).

da dolazi vrijeme nacionalnog, kulturnog, duhovnog preporoda, Čaušević nije mogao ostati ravnodušan na te potrebite promjene, posebno jer je novo doba muslimane u Bosni i Hercegovini i Kraljevini Jugoslaviji dočekalo potpuno nespremne, politički neiskazane, ekonomski zapuštene, vjerski i prosvjetno nesređene. Na putu refermizma i prosvjećivanja, reis Čaušević nije imao podršku od konzervativnih vjerskih struja koji nisu razumjeli da patrijarhalni način živote organizacije mora ustupiti mjesto savremenim metodama.

U tim svojim nastojanjima Čaušević je nailazio na velike poteškoće. Naš muslimanski svijet je s nepovjerenjem gledao na novo doba – što je najgore činilo mu se da se cjelokupna savremena životna borba, kosi sa islamom. Ilmija, koja je trebala da svim silama pomaže velikog merhuma, bila je protiv njega. No ipak je pored svega toga mnogo učinio za jugosl. Muslimane. Uspio je koliko toliko da ih spremi za novo doba.²⁹

Godinu poslije, „Jugoslavenski list“ donosi sjećanje E. Bulbulovića na reisa Čauševića, kojega je poznao preko tetka hafiza Šakira ef. Pandže, prenoseći razgovore sa ovim istaknutim bošnjačkim preporoditeljem, naglašavajući njegovu slobodoumnost, istinoljubivost, intuitivnost i zasluge za vjerski i obrazovni napredak muslimana.³⁰ Pri tome ističe da najveća Čauševićeva zasluga leži u tome što je prvi počeo „nacionalizirati islam, i tumačiti ga najliberalnije prema suvremenim potrebama.“³¹

S obzirom na to, autor apelira na muslimanske organizacije i društva da obilježavaju komemorativne akademije u znak sjećanja na Čauševićovo avangardno djelo i kao podsjećanje da su ga trebali zdušno i sistematski podržavati jer bi u tom slučaju „položaj muslimana danas bio mnogo zavidniji.“³² Također Bulbulović potvrđuje Čauševićovo djelo kao socijalni fenomen toga doba citirajući dr. Hamdiju Karamehmedovića koji je rekao: „Poslije Džemaludina Čauševića među muslimanima Jugoslavije nije ostao niko ko bi mogao predstavljati našu zajednicu sa višim dostojanstvom.“³³

29 Jugoslavenski list, „Mevlana Džemaludin ef. Čaušević“, Sarajevo, 6. aprila 1940., XXIII, broj 81.

30 Jugoslavenski list, „Moje uspomene na M. Džemaludina Čauševića“, Sarajevo, 30. marta 1941., XXIV, broj 75.

31 Isto.

32 Isto.

33 Isto.

„GLASNIK ISLAMSKJE ZAJEDNICE“

Čaušević je zbog svojih reformatorskih postupaka i insistiranja na obrazovanju pod svaku cijenu, muslimana i muslimanki, postao nepoćudna osoba u glasilu Islamske vjerske zajednice i u konzervativnoj organizaciji uleme El Hidaje zbog polemika koje su se tih godina pojavile u muslimanskoj štampi. Riječ je bilo o ispitivanju stupnja ortodoksije u prijevodima Kur'ana koje su sačinili muslimani na ovim područjima, što je uključivalo Pandžin i Čauševićev prijevod, dajući mu obilježja svojesvrnog sektaškog, ocjenjujući ga komisijski i konstatirajući da se „na mnogo mjesta ne slaže s tumačenjima poznatih mufesira i opće priznatim učenje islama.“³⁴ Ta se polemika u najvećem dijelu odvijala na stranicama lista El Hidaje, gdje je Glavni odbor, kojega je oformila ova organizacija, utvrdio greške u prijevodu i tumačenju Kur'ana i optužujući prevoditelje Pandžu i Čauševića za proizvoljno tumačenje i odstupanje od općepriznatog islamskog učenja, kao i da su autori uzeli za podlogu djelo Muhameda Alije, koji je bio predstavnik pokreta ahmedije.³⁵

Nažalost, tadašnje službeno glasilo Islamske zajednice Glasnik preskromno je obilježilo njegovo preseljenje na vječni svijet.³⁶ Samo su taksativno nabrojena fakta o njegovim odštampanim knjigama, te o radu na uvođenju pisma arebice kao i uređivanju nekoliko časopisa. Nepotpisani autor nije spomenuo njegov djelotvorni i agilni rad na čelu Islamske zajednice. Objavljen je samo tekst „Merhum Hadži Mehmed Džemaluddin ef. Čaušević“, u kojem se ističe da takva dženaza nije zapamćena još od dženaze Ali-bega Firdusa 1910., te se donose opće generalije o umrlom Čauševiću.³⁷

ZAKLJUČAK

Džemaludin Čaušević je i po svom stvaralačkom geniju i slobodoumnom duhu i po svojim nazorima i pogledima na život, kao i po idejama koje je zastupao, predstavljao pravi novitet i bio zaista rijetka pojava u tadašnjoj muslimanskoj,

34 E.Karić, „Polemika Čaušević – El Hidaje“ u: E.Karić M. Demirović, Reis Džemaludin Čaušević: Prosvjetitelj i reformator, Sarajevo: Ljiljan, 2002, 103-124.

35 El Hidaje, „Povodom odgovora na prikaz prijevoda prijevoda od Hfz Pandže i Džemaludina Čauševića“, I, (1938/1939), broj 9, 142.

36 Samir Beglerović, „Angažirani intelekt i praktični tesavvuf: Jedan portret Muhameda Džemaludina Čauševića“, Znakovi vremena, 65/66 (2014), 29.

37 Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, „Merhum Hadži Mehmed Džemaluddin ef. Čaušević“ (1938), godina VI, broj 4, str. 1-2.

bošnjačkoj, bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj sredini. Njegova intelektualna pojava, snažan i odlučan karakter, liberalni stavovi za tadašnje tradicionalističko i konzervativno društvo i poimanje kakvi vjerski službenici trebaju biti, te njegov besprijekoran ugled iza kojega je stajao pravedan vjerski dostojanstvenik, zapaženi su u svim bosanskohercegovačkim i jugoslavenskim listovima. Ne postoji nijedan list koji nije prenio vijest o njegovoj smrti i iskazao duboko žaljenje što je jedna takva uzorita ličnost i istinski pregalac na polju znanosti, religije, jezika, književnosti i kulture, napustila ovaj svijet. Svi su suglasni da je Čaušević bio čovjek od kičme, stajao iza svojih riječi, bio borac i zaštitnik vjerskih prava i sloboda muslimana, i nije kalkulirao s tim. Zagrebački „Obzor“ je pravio analize njegovog upravljanja IVZ-om, rada na vjerskim, obrazovnim i društvenim reformama, povezujući to sa ukupnim promjenama u islamskom svijetu. Naglasci „Obzora“ kao i drugih listova izvan Bosne i Hercegovine, stavljeni su na Čauševićevu borbu za vjersku autonomiju IVZ-e koja je bila ugrožena novim zakonom radi kojega je Čaušević i tražio da se razriješi dužnosti i ode u mirovinu, te na unutarmuslimanske polemike i sukobe koje je imao radi njegovog insistiranja na ekonomskom napretku i potrebi za korjenitim reformama u obrazovanju i prosvjećivanju i ženske djece. U bosanskohercegovačkim listovima dat je primat Čauševićevim suvremenima, njegovim suradnicima i prijateljima, da se oproste od njega na komemorativan način, pišući sjećanja na pojedine događaje i zajedničke trenutke koji su otkrili i njegova nepoznata stajališta i mišljenja, ali su čitalačkoj javnosti predočili puninu Čauševićevog umnog djelovanja.

LITERATURA

- Beglerović, Samir, „Angažirani intelekt i praktični tesavvuf: Jedan portret Muhameda Džemaludina Čauševića“, *Znakovi vremena*, 65/66 (2014).
- Ekremov, M.Š, „Moja sjećanja na merhum Džemaluddina“, *Muslimanska svijest*, (1941), 96/97.
- Ekremov, M. Š, „Izgubili smo jednog velikog čovjeka: Merhum Mevlana Hadži Mehmed Džemaluddin efendija Čaušević: Umro je naš vrhovni vjerski poglavar“, *Muslimanska svijest*, broj 44.
- El Hidaje, „Povodom odgovora na prikaz prijevoda prijevoda od Hfz Pandže i Džemaludina Čauševića“, I, (1938/1939), broj 9.
- Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, „Merhum Hadži Mehmed Džemaluddin ef. Čaušević“ (1938), godina VI, broj 4.
- Hadžimulić, Mustafa, „Šta je merhum H. M. Džemaludin Čaušević učinio za našu vjersku nastavu“, *Novi Behar*, XI, broj 20, Sarajevo, 1938.
- Jugoslavenski list*, „Mevlana Džemaludin ef. Čaušević“, 6. aprila 1940., XXIII, broj 81.
- Jugoslavenski list*, „Moje uspomene na M. Džemaludina Čauševića“, 30. marta 1941., XXIV, broj 75.
- Karić, E., Demirović, M, *Reis Džemaludin Čaušević: Prosvjetitelj i reformator*, Sarajevo: Ljiljan, 2002.
- Mulabdić, Edhem, „Merhum reis-ul-ulema, H. M. Dž. Čaušević kao vaiz“, *Novi Behar*, XI, broj 20, Sarajevo, 15. aprila 1938.
- Muslimanska svijest*, „Obzor o Džemaluddin Čauševiću“, Sarajevo (1936), broj 10.
- Muslimanska svijest*, „Sa komemoracije merhum reisa Čauševića“, Sarajevo, travanj, 1938, broj 47, str. 2.
- Obzor*, „Pitanje predsjednika Gajreta: Što će biti s Gajretom?“, Zagreb, 11. srpnja 1935., LXV, broj 158.
- Obzor*, „Džemaludin Čaušević ka vjerski i socijalni reformator“, Zagreb, 1. svibnja 1936., LXXVI, broj 101.
- Obzor*, „Smrt Džemaludina Čauševića“, Zagreb, 29. ožujka 1938., LXXVIII, broj 70.
- Obzor*, „Sprovod Džemaludina Čauševića“, Zagreb, 31. ožujka 1938, LXXVIII, broj 72.
- Pandža, Muhamed, „Merhum Džemaludin Čaušević“, *Novi Behar*, XI, broj 20, 15. aprila 1938.
- Spaho, Fehim, „Uspomene na merhum Džemaluddina“, *Novi Behar*, XI, broj 20, Sarajevo, 15. aprila 1938.

PALESTINSKO PITANJE U ČASOPISU „NAŠA DOMOVINA: NEZAVISNI, KULTURNO- PROSVJETNI I INFORMATIVNI LIST“ (1936-1937)

Amina KADRIBEGOVIĆ MEHIĆ

Gazi Husrev Beg Library, Bosnia Herzegovina

UVOD

U 1930-ima, Palestinsko pitanje postalo je epicentar političkih, socijalnih i međunarodnih turbulencija, predstavljajući kompleksan mozaik sukoba između Jevreja i Arapa, potpomognutih i poticanih širokim spektrom međunarodnih aktera. Na početku 1930-ih, Britansko Carstvo suočavalo se s izazovima u upravljanju Palestinom, čije su granice i politički status bili predmetom kontroverzi. Sveprisutni sukobi između Jevreja i Arapa uvelike su otežavali britanske napore u održavanju reda i provedbi politika naseljavanja Jevreja. Britanska “Bijela knjiga” iz 1939. godine, bila je odgovor na eskalaciju tenzija, ali nije pridonijela dugoročnom rješenju.

Vatikan je zauzeo stajalište podrške Arapima, pri čemu je njihova podrška proizlazila iz vjerskih i političkih razloga. Ova intervencija crkvenih institucija dodatno je komplicirala situaciju i dodala dimenziju vjerskog sukoba između Jevreja i muslimana u Palestini.

Unutar same Palestine, Arapsko vrhovno vijeće predstavljalo je glavni politički organ Palestinaca koji je nastojao koordinirati otpor protiv britanske politike i očuvanje svog teritorija i identiteta. S druge strane, izvan samih granica Palestine, indijski muslimani su pokazali solidarnost s palestinskim Arapima,

čime su internacionalizirali sukob. Ovo je rezultiralo bojkotom britanske vlade, koji je predstavljao globalni odgovor na političku dinamiku na Bliskom Istoku.

Finansijska i moralna podrška Palestincima iz islamskih zemalja širom svijeta bila je od suštinskog značaja za opstanak lokalnog stanovništva. Ova podrška igrala je ključnu ulogu u održavanju otpora, ali je istovremeno ukazivala na internacionalizaciju sukoba i njegovu važnost na globalnoj pozornici.

Prema tome, 1930-e su bile razdoblje dubokih previranja u vezi s Palestinskim pitanjem i predstavljale su prekretnicu koja je postavila temelje za daljnje događaje u regiji, uključujući stvaranje države Izrael 1948. godine. S tim u vezi, Palestinsko pitanje izuzetno je privlačilo pažnju kako u svjetskim tako i u bosanskohercegovačkim novinama. Rastuća politička nestabilnost na Bliskom istoku potaknula je intenzivne rasprave o budućnosti Palestine, a ovi dijalozi su se odražavali na medijskim stranicama diljem svijeta. Palestinska borba za neovisnost i priznavanje nacionalne identifikacije bila je tema koja je poticala duboke rasprave o pravednosti i ravnoteži međunarodnih odnosa. Kroz njihove izvještaje, novine su prenosile osjećaj globalne solidarnosti i izazova koji su proizlazili iz tog ključnog perioda u povijesti, pridonoseći širenju svijesti o važnosti rješavanja Palestinskog pitanja.

U periodu između dva svjetska rata, 1930-ih godina, Bosna i Hercegovina je bila svjedok globalnih previranja i političkih nestabilnosti koje su odjekivale diljem svijeta. Unutar bosanskohercegovačkog novinarstva tog vremena, Palestinsko pitanje postalo je značajan i osjetljiv tematski element koji je odražavao geopolitičke promjene i izazove 20. stoljeća.

Bosanskohercegovački novinari 1930-ih suočavali su se s izazovom tretiranja Palestinskog pitanja, koje je prožimalo politički, kulturni i moralni kontekst toga doba. U vrijeme kada je Bosna i Hercegovina bila dio Kraljevine Jugoslavije, lokalno novinarstvo bilo je pod utjecajem političkih smjernica vlasti, ali istovremeno su novinari imali prostora za vlastito izražavanje i interpretaciju svjetskih događaja.

Palestinsko pitanje izazvalo je različite reakcije u bosanskohercegovačkom novinarstvu. Dio novinara odražavao je stavove zvanične politike, dok su drugi tražili prostor za kritiku i dublju analizu. U tekstovima su se često ogledali i odjekivali odnosi između velikih sila, političke rivalnosti i stremljenja ka nacionalnom oslobođenju. Način tretiranja ovog pitanja u novinskim člancima odražavao je dinamiku političke i kulturne klime u regiji.

Bosanskohercegovačko novinarstvo 1930-ih godina često je pratilo međunarodne događaje, pokušavajući interpretirati njihov utjecaj na lokalno

stanovništvo. Palestinsko pitanje, koje je postalo epicentar sukoba i globalne pažnje, bilo je nerijetko promatrano kroz prizmu pravednosti, slobode i ljudskih prava. Novinari su se suočavali s izazovom da balansiraju između izvještavanja o činjenicama i iznošenja vlastitih stavova, uzimajući u obzir političke i društvene okolnosti.

Kroz analizu arhivskih materijala, novinskih članaka i editorijala tog perioda, moguće je rekonstruirati različite perspektive i pristupe prema Palestinskom pitanju u bosanskohercegovačkom novinarstvu. Neki su naglašavali potrebu za solidarnošću s Palestincima, dok su drugi isticali stajališta velikih sila i nužnost očuvanja mira.

Tretiranje Palestinskog pitanja u bosanskohercegovačkom novinarstvu 1930-ih godina predstavlja intrigantan odraz vremena i prostora. Kroz analizu medijskih prikaza, možemo dublje razumjeti dinamiku tog razdoblja, političke prilike i način na koji su lokalni novinari oblikovali javno mnijenje o globalnom pitanju koje je, unatoč svojoj udaljenosti, ostavilo traga i u srcima bosanskohercegovačkih građana.

Ovo istraživanje stoga ima za cilj ispitivanje načina na koji je palestinsko pitanje bilo obrađivano u časopisu "Naša domovina: nezavisni, kulturno-prosvjetni i informativni list" tokom 1936. i 1937. godine sa posebnim fokusom na novinarske žanrove koji su korišteni u navedenom časopisu kako bi smo dodatno razumjeli specifičnosti novinarskog izvještavanja o Palestini u tadašnjem vremenskom razdoblju s obzirom na to da novine kao medij imaju moć odražavanja, ali i izgrađivanja mišljenja o društvenim pojavama i oblikovanja javnog mišljenja.

TEORETSKI ASPEKTI NOVINARSKIH ŽANROVA

U dinamičnom svijetu medijske komunikacije, novinarski članci predstavljaju ključno sredstvo informisanja i oblikovanja javnog mišljenja. Pri tome, novinski žanrovi predstavljaju raznovrsne forme novinarskog izraza koje novinari koriste kako bi prenijeli informacije čitateljima na način prilagođen specifičnostima događaja ili tema koje pokrivaju. Svaki žanr ima svoje karakteristične elemente, strukturu i stil, čime omogućava novinarima da artikuliraju informacije na način koji najbolje odgovara prirodi vijesti. Uključujući vijesti, komentare, reportaže, intervjuje, editorijale i druge, ovi žanrovi omogućavaju novinarima prilagodljivost u pristupu različitim vrstama priča.

Pitanje klasifikacije novinarskih žanrova nije samo teorijski izazov, već i nužnost koja prati brzu evoluciju novinarskih formi. Definisajući novinarskog žanra različiti teoretičari pristupaju različito te Ringoot i Utard (2009) ukazuju na

aktualnost pitanja žanrova s obzirom na profiliranje objavljenih sadržaja, što služi kao podrška medijima, novinarima i čitateljima.

Strukturu teksta oblikuju dominirajući postupci, kako objašnjava Grosse (2014), nazivajući ih onima koji se podređuju svim ostalim postupcima. Jevtović, Petrović i Aracki (2014) tvrde da u teoriji medija žanr označava obrazac koji određuje formu sadržaja. Prema Todorović (2013), analiza žanrova ne svede se samo na sadržaj, već uključuje i razumijevanje forme teksta, koja se formira ovisno o vrsti događaja o kojem se piše, uzimajući u obzir različite čimbenike, uključujući i nenovinarske. Žanrovi, kako ih opisuje Bakhtin (2004), uključuju tematski sadržaj, stil i kompozicijsku strukturu, dok ih apuzzi (2003) karakterizira uzrokom, značajem, funkcijom i uporabom. Sve ove perspektive ukazuju na kompleksnost i višedimenzionalnost pojma novinarskog žanra, koji se oblikuje kroz interakciju između sadržaja, forme i funkcije.

Novinarstvo se široko razlikuje i primjetne su značajne razlike u pristupu prezentaciji informacija i temama u novinarskim tekstovima. Kategoriziranje ovako raznolikih oblika uvijek je predstavljalo izazov za teoretičare medija. Unatoč poteškoćama, klasifikacija novinarskih tekstova i priloga u određene skupine postaje nužna za sveobuhvatno proučavanje novinarstva. U globalnom smislu, razvila su se tri pristupa klasifikaciji i proučavanju žanrova (Vasilj, 2017). Anglo-američki pristup proučavanju žanrova u novinarstvu obično se fokusira na sadržaj i teme novinarskih tekstova, manje naglašavajući formalne žanrovske kategorije. Ovaj pristup često smatra da je klasična klasifikacija žanrova manje relevantna i preferira analizu informacija, tonova i pristupa u novinarskim pričama. U ovom kontekstu, naglasak je na raznolikosti novinarskog izraza, s manje čvrstih ograničenja vezanih uz konvencionalne žanrovske definicije.

S druge strane, ruski pristup proučavanju žanrova u novinarstvu stavlja snažan naglasak na formalnu klasifikaciju žanrova. Ruski medijski teoretičari često pristupaju novinarskim žanrovima kao jasno definiranim oblicima s određenim karakteristikama, strukturom i stilom. Oni vjeruju da proučavanje tih formalnih elemenata može pridonijeti dubljem razumijevanju novinarske prakse.

Evropski pristup predstavlja srednji put između ova dva pristupa. Ovaj pristup nastoji kombinirati raznolikost novinarskih izraza s određenom mjerom formalne klasifikacije. Uključuje elemente oba pristupa, nastojeći istražiti kako se novinarski žanrovi razvijaju i mijenjaju u različitim kulturnim kontekstima, uzimajući u obzir kako se novinarska praksa oblikuje unutar različitih medijskih sustava i društvenih uvjeta. Ovaj pristup traži ravnotežu između priznavanja

raznolikosti novinarskog izraza i prepoznavanja formalnih karakteristika koje definiraju žanrove.

Klasifikacija novinarskih žanrova u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji sve do početka 1990-ih godina bazirala se na evropskom pristupu, no posljednjih desetljeća vidljiv je anglo-američki upliv (Vasilj, 2017). Slijedeći pristup Vasilj (2017) u radu se predočava sljedeća klasifikacija novinarskih žanrova - informativni žanrovi: vijest, izvješće i prikaz; komentatorsko-analitički žanrovi: komentar, članak, analiza, kritika i nekrolog; narativni žanrovi: reportaža, portret, feljton i bilješka; dijaloški žanrovi: intervju, anketa i izjava. U tabeli 1. data je klasifikacija i objašnjenje pojedinih kategorija novinarskih žanrova koje će biti korištene u ovom istraživanju.

Tabela1. Klasifikacija novinarskih žanrova	
Informativni žanrovi	
Vijest	Ovaj žanr odnosi se na brzo i objektivno izvještavanje o događajima. Fokusira se na bitne informacije, odgovarajući na klasična novinarska pitanja ko, šta, gdje, kada i zašto.
Izveštaj	Ova vrsta žanra dublje istražuje događaje, često pružajući analizu, interpretaciju i dodatne informacije. Izvješća su obično temeljitija i opsežnija od vijesti.
Prikaz	Prikaz je kompaktniji oblik novinarskog izvještavanja, pružajući čitatelju pregled ključnih informacija o događaju.
Komentatorsko-analitički žanrovi	
Komentar	Ovaj žanr omogućava novinarima izražavanje vlastitog stava, mišljenja i interpretacije događaja ili tema.
Članak	Članak pruža produbljenju analizu ili razmatranje određene teme, često koristeći širi kontekst i različite perspektive.

Analiza	Analize pružaju temeljito istraživanje i razumijevanje različitih aspekata događaja ili problema.
Kritika	Ovaj žanr uključuje evaluaciju umjetničkih, kulturnih ili drugih djela, nudeći čitateljima ocjene i dojmove
Nekrolog	Nekrolog je članak koji pruža pregled života i postignuća osobe koja je nedavno preminula.
Narativni žanrovi	
Reportaža	Ovaj žanr se fokusira na živopisan i detaljan prikaz događaja, mjesta ili situacija. Cilj mu je dočarati atmosferu i emocije.
Portret	Portreti se bave dubljim istraživanjem ličnosti ili skupine, nudeći čitateljima bolje razumijevanje njihovih karaktera.
Feljton	Serijski povezani članci koji istražuju i interpretiraju određenu temu ili priču na dublji način.
Bilješka	Ovaj kraći tekst pruža osnovne informacije o nekoj temi, često koristeći lični pristup.
Dijaloški žanrovi	
Intervju	Intervjui predstavljaju razgovore između novinara i sugovornika, nudeći čitateljima direktni uvid u stavove i mišljenja.
Anketa	Ankete su oblik prikupljanja mišljenja i stavova šireg skupa ljudi o određenoj temi.
Izjava	Izjave su formalne obavijesti ili izjave koje pojedinac ili organizacija daju novinarima kako bi prenijeli određene informacije ili stajališta.
Izvor: adaptirano prema Vasilj (2017)	

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA I REZULTATI

Istraživanje je provedeno metodom analize sadržaja i bazirano je na člancima koji su objavljeni u časopisu „Naša domovina: nezavisni, kulturno-prosvjetni i informativni list“ koji se objavljivao u periodu od 1936. do 1937. godine. U navedenom periodu objavljeno je ukupno 15 izdanja časopisa. Zbog relevantnosti uzorka obuhvaćena su sva izdanja časopisa i analizirane su sve stranice pojedinačnih brojeva časopisa. Cilj je bio istražiti apsolutnu i relativnu zastupljenost žanrovskih skupina u časopisu „Naša domovina: nezavisni, kulturno-prosvjetni i informativni list“ za članke koji su se tematski odnosili na palestinsko pitanje. Osim toga, istraživanje je fokusirano i na prepoznavanje raznovrsnih tema obrađenih u novinarskim tekstovima te njihovo sistematsko organiziranje u različite oblasti uključujući ekonomski, politički, diplomatski, sigurnosni, historijski aspekt kao i aspekt ljudskih prava.

U 1936. godini o palestinskom pitanju objavljena su 23 članka dok je u 1937. godini objavljeno 11 članaka. Pored članaka u časopisu je objavljeno i 7 kratkih vijesti koje su obuhvatale samo po jednu rečenicu te nisu uključene u obuhvat istraživanja. U nastavku je dat kraći prikaz svakog članka koji je obuhvaćen istraživanjem, kako slijedi:

1. U članku “Događaji u Palestini: Engleska u cionističkoj klopci - Značaj krvave borbe u Palestini” analizira se uloga Engleske u cionističkim nastojanjima da ostvari vjekovni san o osnivanju čisto jevrejske države na teritoriju Palestine. Ističe se snažan otpor palestinskih Arapa i ostalih arapskih država protiv britanske politike. Posebno se istražuje izdavanje “Bijele knjige”, kojom su Englezi obećali slobodu cijelom arapskom narodu, ali su to obećanje prekršili svojom politikom.
2. Članak «Šta misle u Njemačkoj o događajima u Palestini» izvještava o odnosu njemačkog stanovništva prema politici Engleza na Bliskom Istoku. Navodi se da Njemačka vjeruje u mogući slom Engleske koja će shvatiti besmislenost podilaženja cionističkim težnjama, dok neprijateljstvo prema Englezima raste iz dana u dan.
3. Pod naslovom “Vatikan na strani palestinskih Arapa,” članak iz “Stampe” otkriva tajni sastanak u Vatikanu na kojem se odlučilo pružiti pomoć Palestinskim Arapima i raditi na zaustavljanju daljnjeg useljavanja Židova u Palestinu. Postavlja se pretpostavka da će ova odluka izazvati negodovanje Velike Britanije.
4. U članku “Nizam od Hajdarabada za palestinske Arape,” indijski list “Medine” izvještava o velikodušnom daru Nizama od Hajdarabada od 5 tisuća funti za žrtve u Palestini.

5. “Arapci Neće dozvoliti jevrejsku vlast u Palestini” donosi vijesti o sastanku arapskog vrhovnog vijeća u Palestini, razmatrajući štrajk, cionističke provokacije i očekivanje pravednog rješavanja Palestine od strane Engleske.
6. Članak «U Palestini postoji stalan rat između dva naroda» naglašava ekonomske sukobe između Palestinaca i Židova, te iznosi nepravdu prema Arapima od strane Engleske. Pismo gospodina Ise Makleha iz Londona dodatno ističe arapske zahtjeve za priznanjem narodne vlade, zabranom prodaje zemljišta Židovima i obustavom useljavanja.
7. Članak «Indijski muslimani za Palestinu» izvještava o bojkotu Engleske u Indiji, s fokusom na odluku odbora u Delhiju da muslimanski trgovci i industrijalci neće prodavati ništa Englezima, naišavši na pohvale islamskog svijeta.
8. U članku “Palestina u očekivanju” otkriva se da se u Palestini osjeća napetost između Arapa i Židova, s obzirom na bojkot arapskih proizvoda od strane Židova i obrnuto. Arapski list “El-Liva” zahtijeva zabranu iskrcavanja lađa u Tel Avivu, tvrdeći da time uništavaju lučki kapacitet u Jafi. Britanski visoki komesar je primio Vrhovni arapski komitet, prvi put nakon prestanka štrajka, obećavajući pažljivo ispitati sve njihove zahtjeve.
9. U članku “Čitav islamski svijet pomaže Palestinu” ističe se podrška i financijska pomoć koja se prikuplja diljem islamskog svijeta, posebno u Egiptu, Tunisu, Iraku, Arabiji, Perziji, Afganistanu, Indiji i Malajskim otocima. Organizirane su akcije prikupljanja dobrovoljnih priloga, poput “Palestinskog dana” u Egiptu, s posebnim naglaskom na doprinosima časopisa “El-Feth” i njegovog urednika Muhibudina El-Hatiba.
10. U članku “O dužnosti muslimana prema Palestini” naglašava se proglas predsjednika Centralnog udruženja mladih muslimana, dr. Abdul Hamida Seida, koji poziva na jedinstvo muslimana radi pomoći Palestinskim Arapima i upozorava britansku vladu na greške cionističke politike. Ističe se nada da će i druge islamske zemlje osnovati odbore za pomoć Palestini.
11. U članku “Arapstvo i cionizam ne mogu zajedno” opisuje se posjeta grupe iračkih Židova Udruženju za pomoć Palestini u Bagdadu, gdje su predali financijski prilog palestinskim borcima. Naglašava se njihovo stajalište da arapstvo i cionizam ne mogu zajedno surađivati.
12. U članku “Irak protestira kod egipatskog poslanika” navodi se da je Seid-beg Sabit, vođa pokreta za odbranu Palestine, protestovao kod egipatskog poslanika u Bagdadu zbog sudjelovanja egipatskih radnika u britanskoj vojsci u Palestini.

13. Članak «Arapski seljak radije umire nego da transfuzijom primi židovsku krv» ističe priču o arapskom seljaku koji je odbio transfuziju židovske krvi i radije izabrao smrt.
14. U članku “Zaslužena počast palestinskom junaku Fevzi-beju El-Kaukčiji” opisuje se doček vođe oružanog arapskog pokreta u Palestini, Fevzi-beja El-Kaukčije, u Iraku s najvećim počastima.
15. U članku “Kraljevska komisija u Palestini i stav Arapa prema njoj” izvještava se o dolasku kraljevske komisije u Jerusalem, te rezerviranosti Arapa prema njenom radu nakon izjave britanskog ministra kolonija o jevrejskom useljavanju.
16. U članku “Ekonomski rat u Palestini” opisuje se napor Arapa da bojkotiraju jevrejske proizvode s ciljem oslabljivanja njihove ekonomije i jačanja svoje. Osnivanje arapskih trgovačkih kuća i zabrana kupovine od Židova izazvalo je žestoke reakcije u jevrejskoj štampi.
17. U članku “Muslimani sa Jave za Palestinu” izvještava se o prikupljanju financijske pomoći za Palestinu, posebno u Indiji, gdje se organizira bojkot trgovine s Englezima.
18. U članku “U lancima modernog križarstva” autor u kratkim crtama opisuje historijski tok Palestine, početak cionističkih ideja i njihovu realizaciju, te iznosi zaključak da islamski Orijent neće podržati Židovski san o nacionalnoj državi.
19. U članku “Narod i vojska iz Iraka navaliće na Palestinu” javlja se o simpatijama iračke vlade i naroda za Palestinu nakon državnog udara, uz nagovještaj općeg napada na Palestinu ako Britanija ne odustane od cionističke politike.
20. Članak «Kršćani u Palestini protiv useljavanja Židova u sv. Zemlju» iznosi stav arapskih kršćana protiv masovnog useljavanja Židova u Palestinu i osuđuje britansku vladu zbog podrške izgradnji židovske nacionalne države.
21. U članku “Pritisak indijskih muslimana na Englesku” navodi se javno negodovanje indijskih muslimana protiv engleske politike prema Palestini i postavlja pitanje hoće li vlada uzeti u obzir njihov stav.
22. U članku “Boravak NJ. V. Emira Šekiba Arslana u našem gradu” opisuje se posjeta predsjednika kongresa evropskih muslimana, Šekiba Arslana, Sarajevu.
23. U članku „Dragoj Palestini“ navodi se proglas koji je Palestini uputio borac Fevzuddin Kaukči u kojem izražava ljubav za Svetu zemlju koja je natopljena

krvlju boraca za slobodu i samostalnost. U njemu hvali i neustrašive arapske žene koje su bodrile svoje muževe i pomagale ranjenike. Na kraju je obećao da će se odazvati čim bude dat signal za borbu.

24. U članku "Težak položaj u Palestini" izvještava se o delegaciji arapskih vođa koja dolazi u Bagdad da razgovara o zahtjevima palestinskih Arapa.
25. U članku „Zahtjevi Arapa u Palestini“ navodi se da je, na osnovu pisanja nekih evropskih novina, Veliki muftija Palestine Sejjid El Huseini predložio engleskoj komisiji uslove pod kojima bi nastao mir u Palestini. Ti uslovi su: napuštanje ideje o jevrejskoj nacionalnoj domaji u Palestini, potpuno obustavljanje useljavanja Jevreja, kupovanje zemljišta i ukidanje mandata nad Palestinom koji treba zamijeniti ugovor između Engleske i Arapa.
26. U članku „Situacija u Palestini“ izvještava se da je arapski vrhovni komitet u Palestini poslao svoju delegaciju u Rijad i Bagdad kako bi obavijestili tamošnje vladare o svom daljem djelovanju. Naročito su izrazili svoje neslaganje sa radom Britanske kraljevske komisije zbog protežiranja jevrejskih interesa. Kraljevi Arabije i Iraka Abdul-Aziz i Omer El-Gozi su preporučili komitetu da uzme učešće u radu kraljevske komisije. Vrhovni komitet je zaključio da pošalje svoje delegate na čelu sa Eminom El-Husejnim koji će zastupati arapske interese. (Proširena vijest, str. 1)
27. U članku „Britanski bataljoni ostaju u Palestini“ DNB javlja da će prema izvještaju iz Jerusalima u Palestini ostati britanski bataljoni sve do jula, kako bi mogli spriječiti svaku akciju urođenika i očuvati mir u zemlji.
28. Članak „Odlučan protest arapskih kolonista iz Pariza“ izvještava da su arapski kolonisti iz Pariza uputili su protest Društvu naroda u kojem odlučno traže da se riješi pitanje Palestine u korist Arapa.
29. U članku „Da li se može dati zekjat za postradale u Palestini“ daje se odgovor na postavljeno pitanje da li se može dati jedan dio zekjata za stradale u Palestini. Učenjak je odgovorio da može jer je i Muaz r.a. kupio zekjat u Jemenu i dijelio ga potrebnim i siromašnim stanovnicima Medine.
30. U članku "Za postradale u Palestini" objavljuje se prikupljena pomoć za stradale u Palestini putem časopisa "El-Feth".
31. U članku "Arapski kolonisti iz Amerike za postradale u Palestini" navodi se obnova posebnog odbora arapskih kolonista u Čileu za prikupljanje dobrovoljnih priloga.
32. U članku "U izgledu velikih promjena u Palestini" nagovještava se mogućnost promjena na pozicijama palestinske vlade.

33. U članku "Vrenje u Palestini" izvještava se o sukobima između Arapa i Židova nakon završetka rada kraljevske komisije.
34. U članku „Želja „Hrvatske straže“ da Arapi putuju iz Palestine“ navodi se da „Hrvatska straža“, tjednik za katolički dom, koji se izdaje u Zagrebu, smatra da i Židovi negdje moraju imati domovinu, te ako bi neko trebao da seli iz Palestine, to bi trebali biti Arapi, jer su Židovi stariji narod u Palestini. Iz časopisa „Naša domovina“ nisu željeli komentarisati takve stavove.

Prethodno navedeni tekstovi se prema žanrovima mogu podijeliti kako je navedeno u tabeli 2.

Tabela 2. Pregled i podjela tekstova prema žanrovima					
Redni broj	Godina izdanja	Broj	Autor	Naslov	Žanr
1.	1936.	1	-	Događaji u Palestini: Engleska u cionističkoj klopki Značaj krvave borbe u Palestini	izvještaj
2.	1936.	1	-	Šta misle u Njemačkoj o događajima u Palestini	izvještaj
3.	1936.	1	-	Vatikan na strani palestinskih Arapa	članak
4.	1936.	1	-	Nizam od Hajdarabada za palestinske Arape	vijest
5.	1936.	3	-	Arapi Neće dozvoliti jevrejsku vlast u Palestini Palestina pred novim događajima-izazivanje cionista	izvještaj
6.	1936.	3	-	U Palestini postoji stalan rat izmeğu dva naroda	prikaz

7.	1936.	3	-	Indijski muslimani za Palestinu Indija će provesti bojkot Engleske	članak
8.	1936.	4	-	Palestina u očekivanju	vijest
9.	1936.	4	Mustafa Bušula	Čitav islamski svijet pomaže Palestinu	izvještaj
10.	1936.	6	Abdul Hamid Seid, prijevod Mustafa Busuladžić	O dužnosti muslimana prema Palestini	vijest
11.	1936.	6	-	Arapstvo i cionizam ne mogu zajedno	vijest
12.	1936.	6	-	Irak protestira kod egipatskog poslanika	vijest
13.	1936.	6	-	Arapski seljak radije umire nego da transfuzijom primi židovsku krv	vijest
14.	1936.	6	-	Zasluzena počast palestinskom junaku Fevzi-beju El-Kaukčiji	izvještaj
15.	1936.	6	-	Kraljevska komisija u Palestini i stav Arapa prema njoj	izvještaj
16.	1936.	6	-	Ekonomski rat u Palestini	izvještaj
17.	1936.	7	-	Muslimani sa Jave za Palestinu	vijest
18.	1936.	7	M. B.	U lancima modernog križarstva	prikaz
19.	1936.	8	Lisanuddin	Narod i vojska iz Iraka navaliće na Palestinu	izvještaj

20.	1936.	8	-	Kršćani u Palestini protiv useljavanja Židova u Sv. Zemlju	članak
21.	1936.	8	-	Pritisak indij. muslimana na Englesku	izvještaj
22.	1936.	8	-	Boravak NJ. V. Emira Šekiba Arslana u našem gradu	izvještaj
23.	1936.	9	-	„Dragoj Palestini“	izvještaj
24.	1937.	11	-	Težak položaj u Palestini	vijest
25.	1937.	12	-	Zahtjevi Arapa u Palestini	vijest
26.	1937.	13	-	Situacija u Palestini	izvještaj
27.	1937.	13	-	Britanski bataljoni ostaju u Palestini	vijest
28.	1937.	13	-	Odlučan protest arapskih kolonista iz Pariza	vijest
29.	1937.	13	-	Da li se može dati zekjat za postradale u Palestini	članak
30.	1937.	13	-	Za postradale u Palestini	vijest
31.	1937.	13	-	Arapski kolonisti iz Amerike za postradale u Palestini	vijest
32.	1937.	15	-	U izgledu velikih promjena u Palestini	izvještaj
33.	1937.	15	-	Vrenje u Palestini	članak
34.	1937.	15	-	Želja „Hrvatske straže“ da Arapi putuju iz Palestine	prikaz

U skladu sa prethodno navedenom kategorizacijom tekstova, u tabeli 3. je prezentirana ukupna apsolutna i relativna zastupljenost žanrovskih skupina i pojedinih žanrova u časopisu Naša domovina.

Tabela 3. Apsolutna i relativna zastupljenost žanrovskih skupina i pojedinih žanrova

Žanrovska skupina	Žanr	Broj članaka	%
Informativni	Vijest	13	38
	Izveštaj	13	38
	Prikaz	3	9
Komentatorsko-analitički	Komentar	0	0
	Članak	5	15
	Analiza	0	0
	Kritika	0	0
	Nekrolog	0	0
Narativni	Reportaža	0	0
	Portret	0	0
	Feljton	0	0
	Bilješka	0	0
Dijaloški	Intervju	0	0
	Anketa	0	0
	Izjava	0	0
Ukupno		35	100

Kod ukupne zastupljenosti žanrovskih skupina u novinama dominiraju informativni žanrovi i u ovoj skupini je objavljeno 29 članaka. Kod apsolutne zastupljenosti žanrova, vidljivo je da vijesti i izvještaji imaju jednak udio u objavljenim tekstovima dok prikazi imaju manju zastupljenost spram ostalih žanrova. U komentatorsko-analitičkim žanrovima objavljeno je pet članaka dok u ostalim skupinama nismo zabilježili tekstove.

Relativna zastupljenost informativnih žanrova je 85% dok zastupljenost komentatorsko-analitičkih žanrova iznosi 15%. Rezultati su očekivani s obzirom na profil časopisa Naša domovina koji je informativnog karaktera te činjenice da informativni žanrovi imaju znatno veću zastupljenost i zbog svoje sažetosti u odnosu na žanrove iz skupine komentatorsko-analitičkih kod koje tekstovi

zauzimaju znatno više prostora u novinama.

U analizi sadržaja tekstova o palestinskom pitanju tokom promatranog razdoblja ističe se složena i napeta situacija u Palestini. Ključni zaključci iz analize sadržaja objavljenih tekstova ukazuju na različite tematske aspekte. Prvo, britanska uloga u cionističkim težnjama analizira se kao ključna, pri čemu se Engleska prepoznaje kao ključni akter u ostvarivanju cionističkih ciljeva uspostave čisto jevrejske države. Opozicija palestinskih Arapa i drugih arapskih država prema britanskoj politici, osobito kroz izdavanje "Bijele knjige", dodatno naglašava narušene arapsko-engleske odnose.

Drugo, međunarodna perspektiva obuhvaća stavove Njemačke, Vatikana i Indije prema situaciji u Palestini. Njemačka izražava vjerovanje u mogući slom Engleske i prepoznaje njeno podilaženje cionističkim težnjama kao besmisleno. Vatikan donosi odluke o pružanju pomoći palestinskim Arapima, što bi moglo izazvati negodovanje Velike Britanije.

Treće, regionalna podrška i solidarnost naglašavaju široku podršku Palestincima u islamskom svijetu, s naglaskom na donacijama i volonterskom radu. Iračka vlada pokazuje simpatije prema Palestini, dok muslimani iz različitih dijelova svijeta izražavaju solidarnost, prikupljajući sredstva i organizirajući akcije podrške.

Četvrto, ekonomska i teritorijalna pitanja uključuju sukobe između Palestinaca i Židova te nepravdu prema Arapima od strane britanske vlade. Osnivanje arapskih trgovačkih kuća i bojkot jevrejskih proizvoda odražava nastojanja Arapa jačanju vlastite ekonomije.

Peti aspekt ističe pomoć iz različitih dijelova svijeta, gdje različite zemlje i zajednice pridonose finansijski i moralno.

Konačno, šesti aspekt odnosi se na opće odbijanje cionističke politike, pri čemu stavovi islamskog svijeta, arapskih kršćana, indijskih muslimana i iračkih Židova ukazuju na općenito neprihvatanje cionističke politike i useljavanja Židova u Palestinu. Svi ovi aspekti zajedno oblikuju kompleksnu sliku situacije u Palestini tijekom analiziranog perioda.

Zaključno, članci prikazuju duboku polarizaciju, međunarodni interes, te napore Palestinaca i njihovih saveznika da se suprotstave cionističkim težnjama i britanskoj politici. Ova analiza ukazuje na raznolikost zbivanja, te različite perspektive koje su bile prisutne u Palestini tog vremena. Kroz analizu članaka u časopisu „Naša domovina“ evidentan je veoma blagonaklon i podržavajući diskurs uređivačke politike prema Palestincima i njihovoj borbi protiv cionističkih nastojanja.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bila je analiza palestinskog pitanja kroz objavljene tekstove u časopisu "Naša domovina: nezavisni, kulturno-prosvjetni i informativni list".. Kroz studioznu analizu arhivskih materijala, novinarski tekstovi su pažljivo razvrstani u različite žanrovske skupine, uključujući informativne, komentatorsko-analitičke, narativne i dijaloške skupine. Osim toga, istraživanje je bilo fokusirano i na prepoznavanje raznovrsnih tema obrađenih u novinarskim tekstovima te njihovo sistematsko organiziranje.

Objavljeni tekstovi iz časopisa "Naša domovina" pružaju dublji uvid u kompleksnost političke, društvene i ekonomske slike u Palestini tokom 1936. i 1937. godine. Različite perspektive koje se pojavljuju u tim člancima odražavaju duboko podijeljeno društvo obilježeno sukobima između Palestinaca i cionista, kritikama prema britanskoj mandatnoj vlasti, te međunarodnom dimenzijom sukoba.

Rezultati analize o zastupljenosti žanrova naglašavaju dominaciju informativnih žanrova, čineći čak 85% ukupne relativne zastupljenosti. Unutar ove kategorije, zapaženo je objavljivanje 29 tekstova, pri čemu vijesti i izvještaji dijele podjednak udio, dok su prikazi manje zastupljeni. Komentatorsko-analitička skupina čini 15% relativne zastupljenosti, obuhvaćajući pet objavljenih članaka, dok ostale skupine žanrova nisu zabilježene u istraživanju. Ovi rezultati su očekivani s obzirom na naglašeni informativni karakter časopisa te inherentnu konciznost informativnog žanra u usporedbi s komentatorsko-analitičkim žanrovima.

Analiza novinarskih tekstova o situaciji u Palestini naglašava nekoliko ključnih tema koje obuhvataju britansku ulogu u cionističkim težnjama, međunarodnu perspektivu s naglaskom na stavovima Njemačke, Vatikana i Indije, regionalnu podršku i solidarnost iz islamskog svijeta, ekonomska pitanja, te međunarodnu solidarnost i opće odbijanje cionističke politike. Ovi ključni aspekti pružaju značajan uvid u različite dimenzije političkih, socijalnih, ekonomskih i međunarodnih aspekata situacije u Palestini tokom analiziranog razdoblja.

Analiza novinarskih tekstova o palestinskom pitanju jasno ukazuje na evidentnu podršku palestinskoj borbi. Za uredništvo časopisa „Naša domovina“ Palestinsko pitanje predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja tog vremena, što je evidentno iz broja objavljenih članaka u samo 15 brojeva koliko je časopis izlazio. Kroz pažljivo proučavanje članaka, uočava se tendencija isticanja nužnosti i opravdanost i palestinskih nastojanja za ostvarivanjem njihovih prava. Riječi i tonalitet teksta često odražavaju empatiju prema palestinskom narodu, dok se

argumentacija često usmjerava prema kritici cionističkih političkih postupaka. Ova analiza ukazuje da je novinarsko izvještavanje u časopisu „Naša domovina“ uveliko reflektiralo podršku palestinskoj borbi, što dodatno naglašava važnost medijskog prostora u oblikovanju percepcija o sukobu na Bliskom istoku.

LITERATURA

- Bakhtine, Mikhaïl. “Les genres du discours.” *Esthétique de la création verbale* 265 (1984): 308.
- Buozis, Michael, i Brian Creech. “Reading news as narrative: A genre approach to journalism studies.” *Journalism Studies* 19.10 (2018): 1430-1446.
- Grosse, Ernst-Ulrich. “Évolution et typologie des genres journalistiques. Essai d'une vue d'ensemble.” *Semen. Revue de sémio-linguistique des textes et discours* 13 (2001).
- Jevtović, Zoran, Radivoje Petrović, i Zoran Aracki. “Žanrovi u savremenom novinarstvu.” *Beograd: Jasen* (2014).
- Nerone, John. “Genres of journalism history.” *Media History and the Archive*. Routledge, 2014. 18-29.
- Papuzzi, Alberto. *Professione giornalista*. Donzelli Editore, 2003.
- Ringoot, R., Utard, Jean-Michel (2009). *Les genres journalistiques. Savoirs et savoir-faire*, L Harmattan, Paris.
- Todorović, Neda. „Prilog teoriji žanrova u postnovinarstvu “. *Medijski dijalozi* 17 (2013): 11-44.
- Vasilj, Miroslav. „Application of Journalism Genres in Croatian and BiH Daily Newspapers in the Era of Postmodern Media“, *Media dialogues / Medijski dijalozi*, Vol. 10, No. 3, pp. 77-92, 2017.

RELATIONS TO RELIGIOUS INSTITUTIONS- MOSQUES, TOMBS, TEKIYAS IN THE VEČERNJA POŠTA (1921-1933)

Anida IBRIČIĆ

PhD Student, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

INTRODUCTION

Various written traces, especially numerous newspapers and periodicals, present a view of Islamic thought in Bosnia and Herzegovina, just as Večernja pošta did.

Večernja pošta is a political and informative newspaper that was published in Sarajevo every weekday from 1921 to 1933. The paper was published for thirteen volumes:

VOLUME I, issue number 1 - 150 (July 1 - November 29, 1921); vol. II, no. 151 - 447 (January 2 - December 29, 1922); vol. III, no. 448 - 745 (January 2 - December 31, 1923); vol. IV, no. 746 - 1047 (January 2 - December 31, 1924); vol. V, no. 1048 - 1348 (12 January - 31 December 1925); vol. VI, no. 1349 - 1650 (January 2 - December 31, 1926); vol. VII, no. 1651 - 1950 (January 2 - December 31, 1927); vol. VIII, no. 1951 - 2255 (January 2 - December 31, 1928); vol. IX, no. 2256 - 2561 (January 2 - December 31, 1929); vol. X, no. 2562 - 2866 (January 1 - December 31, 1930); vol. XI, 2867 - 3169 (January 2 - December 31, 1931); vol. XII, no. 3170 - 3471 (January 3 - December 31, 1932) and vol. XIII, no. 3472 - 3516 (January 2 - November 21, 1933). The chief and responsible editor of the paper was Jozo Sironić, as well as the owner. Among the editors were Čedomil Borojević, Maksim Svara, Eugen Džikovski, Milan Lavicki, Milan Maraković, Luka Popovac, Zvonko Šprajcer, Jovo Bošković (for Mostar), Slobodan Mišić Paležanski (for Dubrovnik), Mile Borojević, Rudimir Rudi Roter. Some of the later owners were Mile Borojević and Eugen Džikovski. The paper is printed in the Latin script, in Serbian and Croatian. It was printed in the printing houses: Bosanska pošta, Hrvatska tiskara, printing house of Dušan D. Dozet and Nova

tiskara Vrčak i drug in Sarajevo.¹ The newspaper *Večernja pošta* announced every positive work related to building cultural, economic and political individuality in accordance with the principles of national and state unity. In this regard, in the continuation of the paper, Islamic thought is presented in the *Večernja pošta* newspaper through its relationship to religious institutions - mosques, graves, tekkes in Bosnia and Herzegovina, during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Chronological articles are presented which are connected in a certain way with religious Muslim institutions, and which will give an accurate picture of the desired relationship, which is the goal of this paper.

Volumes I (1921); IV (1924) and VII (1927), the pages of the *Večernja pošta* newspaper do not have articles directly related to Muslim religious institutions. However, of course, there are articles related to Muslims, mostly on *reisul-ulema* and the Islamic community in Bosnia and Herzegovina. The complete volume XII (1932) list has not been preserved, and for this reason we have no information about the articles.

VOLUME II (1922)

The second volume of publication of the newspaper *Večernja pošta*, which includes issues from 151 to 447 (published from January 2 to December 29, 1922), contains several articles directly related to Muslim religious institutions, i.e. mosques.

Article from *EVERYWHERE. Mosque in Petrovaradin. // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 2, no. 194 (February 22, 1922), p. 3, brings information that the ministerial council in Belgrade made a decision on the construction of a mosque in Petrovaradin. This article has been singled out as a presentation for the reason that, in that period, Muslims mostly served in the garrisons in Novi Sad and Petrovaradin. The decision that the ministerial council approved a significant amount of money for the construction of a mosque indicates that the construction of religious Muslim institutions was approved, and since religious life is conducted through institutions, the article directly indicates respect for Muslims and the religion of Islam. The same is the case with the following article *MOSQUE in Foča // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 2, no. 226 (April 1, 1922), p. 7. The topic of the article is the Aladža mosque in Foča, which needs to be repaired. At the intervention of Muslim ministers, the Ministry of Finance allocated a significant amount of money for repairs, but it was insufficient, and

---

1 Pejanović, *Bibliografija štampe u Bosni i Hercegovini 1850-1941*, 15.

additional funds were requested from the Ministry of Religion for the repair of the mosque in Foča. The Aladža mosque is presented in the article as one of the most monumental buildings in the Balkans, and based on that, it can be seen that the *Večernja pošta* newspaper treats religious Muslim institutions with respect, describing the Aladža mosque as a valuable element. That in the period of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes there was still harmony and respect between the peoples is shown by the following article: *Mosque in Zagreb. // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 2, no. 263 (May 17, 1922), p. 3. The article, in addition to informing readers about the construction of a mosque in Zagreb and calling on the population to support this action, points out that “Croatian” has brought a letter from a citizen who is the first to contribute a valuable sum for the construction of a mosque in Zagreb. Although this article does not refer to the territory of Bosnia and Herzegovina in relation to the previously mentioned two, the article is important for the reason that the newspaper *Večernja pošta* appeals for action, thus presenting its relationship to religious institutions as based on cooperation, respect and community among people, regardless of the diversity of religion and nation.

VOLUME III (1923)

On the pages of the third volume of publication of the newspaper, which includes issues from 448 to 745 (from January 2 to December 31, 1923), there are several articles that talk about the Muslim burial society “Jedileri”, such as the article *Muslim Burial society // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 3, no. 712 (November 17, 1923). Such articles in the newspaper served to inform citizens about the current situation in the burial society “Jedileri” and to remind the citizens to pay the membership fee. An article that is particularly important to mention in this volume of publication of the paper is *the ISLAMIC faculty in Sarajevo // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 3, no. 723 (November 30, 1923), p. 2. The article presents a proposal from the assembly to establish the Faculty of Islamic Theology in Sarajevo. In addition, citizens are informed about educational issues and about the allocation of the budget to the faculties and schools. This article, as written evidence from 1923, indicates the existence of the idea in the period of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes for the establishment of the Islamic Faculty in Sarajevo, which was founded only in 1977 under, in the article, the proposed name Islamic Theological Faculty in Sarajevo. Based on this article, it can be seen that the newspaper *Večernja pošta* attaches importance to religious and educational Muslim institutions in Bosnia and Herzegovina, informing citizens about the proposal to establish a Faculty, as a need for the Muslim people.

VOLUME V (1925)

Volume V, numbers from 1048 to 1348 (published from January 12 to December 31, 1925) contains a large number of articles related to Muslim religious institutions in Bosnia and Herzegovina. One of these is the *LOCAL chronicle article. Mosque in Zavidovići // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 5, no. 1093 (February 25, 1925), p. 7, which calls for the construction of a mosque in Zavidovići by the Committee for New Buildings. Citizens are invited to get actively involved and to make voluntary contributions for the construction of a mosque for Muslims. This article presents religious diversity and the people as equal and equal, at least when it comes to religious institutions in the industrial, as they say poor place in the town of Zavidovići. According to this article, it can be seen that the *Večernja pošta* newspaper regularly informs and invites citizens to participate in actions to collect money for the construction of mosques throughout Bosnia and Herzegovina. In addition, the newspaper has very frequent articles that provide information to citizens about unfortunate events at religious institutions, such as the article *LOCAL chronicle. Lightning struck the mosque // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 5, no. 1143 (April 25, 1925), p. 7, which informs readers that lightning struck the minaret of the Emperor's Mosque in Bileća, which it completely destroyed. Of course, there are regular articles of information about religious institutions-mosques, such as the article *OPENING OF THE MOSQUE // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 5, no. 1301 (November 2, 1925), p. 2, which informs the public that a mosque has been opened in Fazlagići, in Jajce; while *LOCAL CHRONICLE. OPENING OF THE MOSQUE IN TESLĆ. // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 5, no. 1321 (November 25, 1925), p. 7, informs about the opening date of the new mosque in Teslić.

In the fifth volume of publication of the newspaper, numerous articles on the topic of vakuf in Bosnia and Herzegovina are noticeable, such as the article *Waqf ADMINISTRATION in Bosnia // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 5, no. 1148 (May 2, 1925), p. 3. This is an article published by the Waqf Administration on the subject of the supreme central administration of the Waqf with the news that the Belgrade government intends to take the Waqf Directorate in Bosnia and Herzegovina under the commissariat, which spread very quickly among Muslims and caused discussions. The reason for this is the deficit that was created, which was reflected in the fact that the waqf administration reduced the maintenance of high school dormitories, central Madrasahs, canceled scholarships for secondary and higher education institutions, and reduced finances for the waqf orphanage; which violated the waqf statute. The president of the waqf commission in Foča, Salih Remzi Muftić, is directly called out on the

charge that he used waqf money for his own purposes. Information on the sale of waqf property by the waqf administration is presented, in a party way. The presented article presents a picture and opportunity of the then illegal work of the waqf administration, to the detriment of the waqf and autonomy; therefore, the benefit of the article can be seen in the provision of information about acts or misdeeds at that time, which are especially the practice today.

In this volume, the article *LOCAL chronicle Muslim Women's Boarding School // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 5, no. 1227 (7 August 1925), p. 7, was also presented. The article conveys to the public the decision of the "Gajret" society to move the women's boarding school from Mostar to Sarajevo. The reason for this, as stated, is that the boarding school should be closer to the administration, in order to take better care of the female youth and their upbringing. This article is important because it reveals the date of the decision to relocate the girls' boarding school. In addition, the article shows that sufficient care is given to the female population.

In this period, it is important to mention that the paper also gives importance to educational Muslim institutions by publishing articles announcing the dates of enrollment, the beginning of classes and the reception of new students, such as the following articles: *LOCAL chronicle. Directorate of Sharia Court School // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 5, no. 1227 (7 August 1925), p. 7, and *LOCAL CHRONICLE. ON GAZA HUSREBEG'S MEDRESA // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 5, no. 1250 (September 4, 1925), p. 7.

VOLUME VI (1926)

The sixth volume of the *Večernja pošta* newspaper, from issues 1349 to 1650 (published from January 2 to December 31, 1926) also has several articles on the topic of Muslim religious institutions. Among them, the article stands out *LOCAL CHRONICLE For the Emperor's Mosque // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 6, no. 1411 (March 16, 1926), p. 7, which informs citizens about the annual municipal contribution for the reopening of the Emperor's Mosque in Sarajevo. This article provides insight into the care of local municipal institutions about Muslim religious institutions - mosques. Then the article *SARAJEVO cultural-educational and religious institution. // Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 6, no. 1542 (24 August 1926), p. 7, which through enumeration represents the majority of religious Muslim institutions, namely Gazi Husrev-bey's madrasa, mektebs, mosques: Tsar's mosque, Čekrekčija's mosque, Khavadže Duraka's mosque, Ali-paša's mosque, Buzadži hadži Hasan's mosque, Ferhadija mosque; then the tekkes: the

Mevlevi tekke, the Hadži Sinan tekke, the Skender-Pasha tekke, the Halvet tekke, the Bektashi tekke; and turbeta: Gazi Husrev-beg, Murat-begovo, Ajni-dede and Šemsi-dede, Jedilersko, on Alifakovac, Džebar-dede, Zindžirli Ibrahim-dedino, Šaban-dede and turbe Divan katib Hajdar in Sarajevo. This article presents a list of Muslim religious institutions-mosques and tekkes in Sarajevo in one place. The assumption is that the list could also serve as an informative or tourist guide for visitors to the city of Sarajevo.

Even in this volume of publication of the newspaper *Večernja pošta*, there are frequent articles on the topic of Muslim educational institutions in the form of notices such as the article *REGISTRATION IN Sharia Gymnasium in Sarajevo* // *Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 6, no. 1500 (July 8, 1926), p. 7, which conveys information about enrollment in the Sharia School for Judges in Sarajevo. Compared to previous volumes, it is important to mention that in this volume there are also articles that talk about the work of the “Merhamet”, “Trezvenost” and “Jedileri” societies.

VOLUME VIII (1928)

Volume VIII, numbers 1951 - 2255 (January 2 to December 31, 1928) also have articles relating to Muslim religious institutions. This volume, the *Večernja pošta* newspaper has several articles on the topic of waqfs and Muslim educational institutions. A representative article is: *LOCAL CHRONICLE. Islamic Faculty* // *Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 8, no. 2110 (July 10, 1928), p. 5, in which the decision of the Waqf-Mearif Assembly on the establishment of the Islamic Theological Faculty in Sarajevo is presented, and the request to the Hodžin Curia to turn the current Sharia School for Judges into an Islamic Theological Faculty, from where they will receive qualified religious officials and Sharia judges. In addition, it was requested that a department for the study of Arabic philosophical literature, Turkish philology with literature and Islamic cultural history be opened at that faculty. Based on the requirements presented in the article, it can be seen that, along with the need to establish an Islamic Theological Faculty in Sarajevo, attention is being paid to the need to establish studies in the field of oriental philology, as well as history. This volume too, the newspaper *Večernja pošta* regularly informs citizens about issues related to education, through articles from the establishment and work of religious educational institutions, enrollment to the completion of students' education, such as the article: *CEREMONY academy of pupils of Shari'a Gymnasium* // *Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 8, no. 2232 (December 3, 1928), p. 7, which talks about the ceremonial academy of the Shari'a School for Judges in Sarajevo.

That there was a negative attitude of the population towards religious Muslim institutions-mosques in this period can be seen through the article: *LOCAL CHRONICLE. The robbed mosque.* // *Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 8, no. 2031 (April 6, 1928), p. 5. The article informs citizens that the Bakarevica mosque in Sarajevo (Kekeki-Sinanova) has been robbed. Then, through the article: *CHRONICLE Foče. WHERE IS THE COPPER FROM THE ALADŽA MOSQUE?* // *Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 8, no. 2209 (November 5, 1928), p. 6. Both articles indicate that thefts occurred in mosques, which caused harm to Muslims. In addition to the aforementioned, throughout all the volumes of publication of the *Večernja pošta* newspaper, it can be said that unfortunate events related to theft often occurred in mosques.

VOLUME IX (1929)

Volume IX, which includes issues from 2256 to 2561 (published from January 2 to December 31, 1929), follows the topics of articles that could be found in previous issues of *Večernja pošta*, especially when it comes to Muslim educational institutions. The article *MUSLIM Cemeteries - orchards is representative* // *Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 9, no. 2537 (November 30, 1929), p. 3. The first article in the newspaper *Večernja pošta* that tells about Muslim cemeteries in the town of Travnik. It is obvious that the newspaper pays attention to every segment, important for Muslims.

VOLUME X (1930)

In the tenth volume of publication of the paper in issues from 2562 to 2866 (from January 1 to December 31, 1930), there are several articles related to Muslim religious institutions. For highlights, the article is important *LOCAL CHRONICLE. REPAIR OF THE MAGRIBIA MOSQUE.* // *Večernja pošta* (Sarajevo), vol. 10, no. 2651 (April 12, 1930), p. 5. Citizens are informed that the roof of the mosque of Sheikh Magribija has been repaired by the municipality, and that the endowment commissioner Mr. Mustaj Bey Halilbašić ordered that the mosque be completely repaired and the old ornaments refreshed. Based on the content of the article, it is evident that the very appearance of the mosque was taken care of in order to improve and beautify the mosque.

There are a large number of articles on the topic of education and its institutions in this volume as well, which indicates that the importance of education and the education of citizens was given. A few of them are worth highlighting: the article about the passing of hats in the Henda school, Ahmed-age *LOCAL CHRONICLE.*

HATMA IN HENDA'S SCHOOL. // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 10, no. 2668 (May 5, 1930), p. 5. Then, About the ceremony of the Mevlud in the Sheria Judge School in Sarajevo in the *LOCAL CHRONICLE. MEVLUD IN THE SHARIA HIGH SCHOOL*. // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 10, no. 2687 (May 27, 1930), p. 5. Then, the article *LOCAL CHRONICLE. GRADUATION AT THE SHARIA JUDGE SCHOOL*. // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 10, no. 2705 (June 20, 1930), p. 5, on the subject of graduation at the Shari'at School for Judges in Sarajevo. I, Muslim religious schools *FOR REORGANIZATION*. // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 10, no. 2840 (November 27, 1930), p. 2, which talks about Muslim religious schools, the Islamic Theological Faculty and the Rijaseti-ulema Majlis in Sarajevo. Among other things, we can also mention the article: *Waqf deficit* // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 10, no. 2626 (March 15, 1930), p. 2, which talks about the office of the main waqf-mearif commission and the central waqf foundation on the subject of debt and real estate. All the previously mentioned articles, although they do not directly refer to religious Muslim institutions, are important to mention because they show a positive attitude towards Muslim institutions that are the subject of the articles, which indicates respect for institutions by citizens, and the Večernja pošta newspaper.

VOLUME XI (1931)

In the 11th volume of publication of the paper, in issues from 2867 to 3169 (from January 2 to December 31, 1931), there are mostly articles on the topic of the work of the Waqf, the Waqf property, sessions in the Rijaseti-ulema Majlis in Sarajevo, but also about societies. An article that is significant to mention is the *LOCAL CHRONICLE. Classification of waqf lands in Sarajevo* // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 11, no. 3009 (June 20, 1931), p. 4. The article states the intention to carry out a thorough classification of waqf lands in Sarajevo and its surroundings. As they state, it would be classified according to the location and the possibility of using the land for construction sites, parks, agricultural culture, but also Muslim cemeteries in the city of Sarajevo. Like the previous one, which does not directly concern religious Muslim institutions, among many similar ones, it is worth mentioning the article that talks about the Waqf orphanage in Sarajevo: *IN THE ISLAMIC ORPHANAGE*. // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 11, no. 3069 (September 1, 1931), p. 4. In fact, the aforementioned articles do not indicate a relationship with the targeted religious Muslim institutions of this work, however, they are important to mention because they indicate that attention was also paid to such institutions, important for Muslims.

As in the previous volumes of the paper's publication, this volume, a positive attitude towards mosques is visible in the Večernja pošta newspaper, which

is also visible in the following article: *LOCAL CHRONICLE. HATMA IN BEG'S MOSQUE*. // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 11, no. 2950 (April 8, 1931), p. 4, which talks about the hatma in Gazi Husrev-bey's mosque, and the article also mentions the "Gajret" society. It is factual that the newspaper Večernja pošta regularly informs citizens through articles about all the happenings in mosques in Bosnia and Herzegovina.

VOLUME XIII (1933)

And in the last, thirteenth volume of publication of the newspaper Večernja pošta, which includes issues from 3472 to 3516 (published from January 2 to November 21, 1933), there are no articles related to Muslim religious institutions - mosques, graves and tekke. However, there are articles that refer to other, important institutions for Muslims. In this regard, it is important for the aforementioned article: *How to train waqf-mearif congregations for independent financing?* // Večernja pošta (Sarajevo), vol. 13, no. 3504 (February 7, 1933), p. 4, which talks about the Wakuf-Mearif congregations and regarding the improvement of the Islamic religious community.

CONCLUSION

Večernja pošta, as a political and informational newspaper, was published daily in Sarajevo and informed the citizens about the happenings in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

By attentively examining each issue of the paper from the first in 1921 to the last in 1933, it can be concluded that significant importance was given to Islamic thought in Bosnia and Herzegovina during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. This is confirmed by numerous articles on the topic of Muslims, the Islamic religious community, reisu-l-ulema and ulema, and especially religious Muslim institutions, which was the goal of this paper: to show the attitude towards religious institutions-mosques, graves, tekiyas in the newspaper Večernja pošta. The newspaper informed citizens daily about religious, political, economic and cultural events that directly or indirectly affected Muslims. When it comes to Muslim religious institutions in Bosnia and Herzegovina, the paper presents articles that concern Muslims, including not only religious institutions - mosques, graves and tekkes, but also cultural, educational, school institutions, waqfs, charitable institutions and associations. The largest number of articles found are articles that refer to mosques in terms of content, namely articles reporting on events, founding, construction, repair, as well as unfortunate

events in mosques. The information provided by the newspaper, which is presented in the paper, constitutes a valuable historical source that will be used for the preparation of scientific and professional papers. It is to be expected that the bibliography of the works of the Večernja pošta newspaper will provide a precise and consistent presentation of all articles important for Islamic thought in Bosnia and Herzegovina, but also beyond.

LITERATURE

Večernja pošta 1921-1933

Pejanović, Đorđe. *Bibliography of the press in Bosnia and Herzegovina 1850-1941*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1961.

LIST SANDŽAK I NJEGOVA ULOGA U DRUŠTVENOM I KULTURNOM ŽIVOTU SANDŽAKA

Enver UJKANOVIĆ

Historical Archives “Ras” Novi Pazar

Azra MUŠIĆ KARARIĆ

Historical Archives “Ras” Novi Pazar

Jasmina LEKOVIĆ

Historical Archives “Ras” Novi Pazar

UVOD

U leksičkom smislu, kako je i poznato, pojam *sandžak (liva)* označava zastavu, vojni has, osmansko upravno okružje, odnosno osmansku administrativnu jedinicu koja se razvila iz vojne organizacije. Kao geografska cjelina na Balkanu jedino je ostao Novopazarski sandžak, koji se nalazi između Srbije, Kosova, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, a koji se u periodu 1929-1941. godine nalazio u sastavu Kraljevine SHS, odnosno Zetske banovine, obuhvatajući Andrijevički, Beranski, Bjelopoljski, Mileševski, Novovaroški, Pljevaljski, Pribojski, Sjenički, Deževski i Štavički srez.¹

---

1 Hivzo Gološ, Sandžak u političkom i društveno-ekonomskom životu Jugoslavije (1918-1941), Prizren 2014, str. 17.

“SANDŽAK”, LIST ZA EKONOMSKO I KULTURNO PODIZANJE SANDŽAKA

List “Sandžak”, koji se čuva u okviru bibliotečkog fonda Istorijskog arhiva “Ras” u Novom Pazaru, a koji je predmet ovog rada, ustvari su umnoženi primjerci lista od strane Novinske ustanove “Polimlje” u Prijepolju 1962. godine. Svi brojevi lista, počev od 1932-1937. godine spojeni su i ukoričeni u dva posebna dijela, prvi dio (1932-1933) i drugi dio (1934-1937). Štampan je u A3 formatu, na ćirilici i obično na četiri strane. Izlazio je dva puta mjesečno, ali je u dva navrata zabranjivan zbog čega je uredništvo bilo prinuđeno mijenjati njegov naziv u “Raška”, list za kulturna i ekonomska pitanja (1935-1936) i “Novi Sandžak”, list za politička, kulturna i ekonomska pitanja Sandžaka (1937-1938).

List je bio prvi štampani medij u Sandžaku u kome se moglo ponešto reći o zaostalosti ove oblasti, kako u privrednom, tako i u kulturno-prosvetnom pogledu, o čemu svjedoče brojni napisi u Listu. Prvu promjenu naziva lista u “Raška” uredništvo je predstavilo kao ustupak zahtjevu čitaoca. “Čineći ustupak svojim čitaocima uredništvo je promenilo ime svome listu. Ne naviknuti na ustupke ne bismo učinili ni ovaj da i sami ne uviđamo da je naziv koji su nam predložili čitaoci bolji od dosadašnjeg. (...) Inače, list će i pod novim imenom produžiti svoj stari pravac rada prema vrlo skromnim mogućnostima u kojima smo.”² Vezano za ovu promjenu naziva lista, objavljen je i članak “Povodom promene naziva našem listu” autora Vlade Neškovića, direktora gimnazije u penziji. Članak je interesantan jer spominje neslaganja koja su se javila još pri samoj pojavi lista pod imenom “Sandžak”. “Još pri prvoj pojavi

Sandžak, list za ekonomsko i kulturno podizanje Sandžaka, broj 1, godina I, 1932. godine

² „Raška”, list za kulturna i ekonomska pitanja, Prijepolje, godina I, broj 1, 1935, str.1.

“Sandžaka” čuli su se tu i tamo ozbiljni prigovori upućeni imenu lista. Mnogi su prigovarali i zamerali što list, kao pokrajinsko glasilo nije dobio kakvo lokalno, ali nacionalno ime u čijem bi značenju bio sadržan i geografski pojam cele pokrajine, a po mogućstvu i u vezi sa njenom prošlošću od devendela.”³U nastavku članka, autor spominje suštinski razlog zbog kojeg je stanovništvo Sandžaka, osobito ono bliže izvoru rijeke Lima, kategorički odbacivalo da bude dio teritorijalnog pojma Sandžak. Razlog je težnja domaćeg pravoslavnog stanovništva da se oslobodi naziva Sandžak, kao i zbog toga što je i samo područje Sandžaka tada bilo sinonim zabačenog, besputnog i u svakom pogledu zanemarenog područja. Uredništvo “Sandžaka” je, kako navodi autor, smatralo da je novi naziv lista “Raška” dobro odabran i da će biti po volji čitalaca, jer osim što obuhvata cijelu teritoriju Sandžaka, uključuje i jezgro stare Raške, srpske zemlje, čiju uspomenu ovaj list želi da oživi.⁴

Raška, list za i kulturna i ekonomska pitanja, broj 1, godina I, 1935. godine

Konačno, 1937. godine list se pojavio pod nazivom “Novi Sandžak”, list za politička, kulturna i ekonomska pitanja Sandžaka.⁵ Redakcija lista za prethodnu promjenu naziva navodi da nije bila od velike pomoći Listu koji se već bio

3 Vlada Nešković: Povodom promene naziva našem listu, „Raška“ list za kulturna i ekonomska pitanja, Prijepolje, godina I, br. 1, 1935, str. 1.

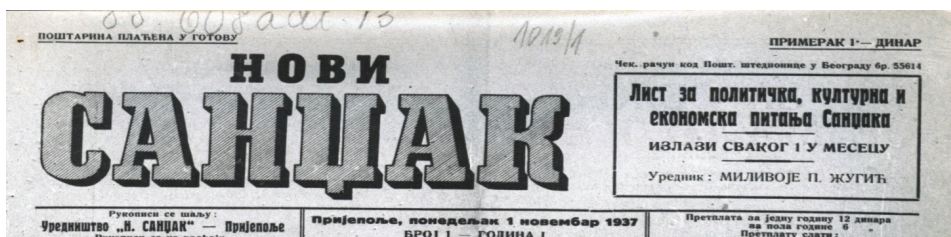
4 Isto

5 Kasniji kontinuitet ovog lista, prema pisanju Šefketa Krcića pokušao se održati kroz „Glas Sandžaka“ odmah nakon Drugog svjetskog 1945-1946. godine, kao glasilo AVNO Sandžaka, zatim početkom 1991. godine u Sarajevu gdje je izašlo svega nekoliko brojeva, a od 1992. godine iz štampe izlazi „Revija Sandžak“ za politiku i kulturu. Međutim, drugačiju interpretaciju kontinuiteta ovog lista „Sandžak“ daje portal lista Danas u rubrici Društvo - Datumi i jubileji u članku vezano za obilježavanje izlaska prvog lista u Sandžaku, gdje njegov kasniji kontinuitet vezuje za list „Polimlje“ čiji je prvi broj štampan prvog marta 1952. godine u Prijepolju pod nazivom „Glas Polimlja“, a godinu dana kasnije kao „Polimlje“.

Šefket Krcić, Sandžačka revija – Bosni u čast, Revija Sandžak, godina I, broj 1-2, 1992, str. 3-4.

<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/sandzak-prijepolje-1-februar-1932/>, 26.01.2012.

zamjerio sa mnogim instancama vlasti. Međutim, nove političke okolnosti u zemlji, nastale petomajskim izborima 1935, vratile su u život list “Sandžak”, ali ovaj put pod imenom “Novi Sandžak.”⁶ Kako bi bio u funkciji progresivnih promjena u Sandžaku, “Novi Sandžak” je želio da bude medij koji će javno iznositi mišljenja širokih masa i biti dostupan snagama koje vodi ljubav prema narodu i koje prate njegov život i slušaju otkucaj njegova srca. U tom smislu, u fokusu lista “Novi Sandžak” bio je sandžački seljak, njegovo političko, kulturno i ekonomsko prosvjeđivanje i predstavljao je borbenu zastavu za sve one koji su htjeli da pomognu ovaj zaostali i zapušteni kraj, prema pisanju uredništva.⁷

Novi Sandžak, list za politička, kulturna i ekonomska pitanja Sandžaka, broj 1, godina I, 1937. godine

UREDNIŠTVO LISTA, SARADNICI I TEMATSKA STRUKTURA

Kada govorimo o uredništvu lista “Sandžak”, njegov glavni urednik od prvog do posljednjeg broja bio je Milovan P. Žugić⁸, a saradnički tim Lista predstavljen je u sedamnaestom broju Lista u članku “Naši saradnici” i činili su ga ljudi raznih obrazovnih profila i zanimanja: Sreten Vukosavljević, državni podsekretar u penziji, dr. Dragoljub Jovanović, univerzitetski profesor, Batrić Marjanović, profesor učiteljske škole, Novica Šaulić, advokat, dr. Uroš M. Stajić, agronom, Gojko Terić, advokat, Milovan Đilas, književnik, dr. Miloš Stevanović, činovnik narodne banke, Kosta Krajšumović, novinar, Ješa Protić, predsjednik Upravnog

6 “Novi Sandžak”, list zapolitička, kulturna i ekonomska pitanja Sandžaka, Prijepolje, br. I, godina I, 1937, str.1.

7 Isto.

8 U gore spomenutom članku portala Sandžak navodi se da je urednik lista „Sandžak“ bio i njegov vlasnik koji je čak svoju njivu u selu Mioska kraj Prijepolja prodao da bi platio štamparske troškove. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/sandzak-prijepolje-1-februar-1932/>, 26.01.2012.

9 “Sandžak”, list zakulturno i ekonomsko podizanje Sandžaka, broj 17, godina II, 1933, str. 5.

odbora Glasnika, dr. Vasilije Zindović, sudija, ing. Milić Arsenijević, agronom, Mihailo Jeđović, sveštenik, Jakša Bogdanović, advokat Vojin I. Vuković, učitelj, Batrić Andrić, diplomirani student filologije, Vojin Kurtović, student prava, Nadežda Bogdanović, učenica više domaće škole, Miloš Jevđević, sveštenik, Dimitrije Zindović, preduzimač, Prvoslav Karamašijević, slikar, Obrad Leovac, student gimnazije, Branko Cvijević, student gimnazije. Evidentno je da među saradnicima lista nije bilo pripadnika islama, odnosno Bošnjaka.

Govoreći o poteškoćama Lista, Žugić je u svom autorskom tekstu "Pojava štampe u našem kraju" pisao kako se "Sandžak" borio sa raznim teškoćama, ali je najteža bila borba sa cenzurom. Rukopisi spremljeni za štampu morali su se prije slaganja u užičkoj štampariji nositi na pregled i saglasnost državnom tužiocu. Da bi omogućila objavljivanje pojedinih slobodnijih članaka, Redakcija je, vrlo često, u dogovoru sa vlasnikom štamparije, na mjesto dogovorenog materijala ubacivala drugi koji tužilac nije ni vidio. Tako se jedan mali broj primeraka, koliko se po tadašnjem zakonu o štampi predavalo državnom tužiocu za javne biblioteke u zemlji, štampao prema rukopisima koje je tužilac odobrio a cio broj namijenjen čitaocima sa djelimično izmijenjenim sadržajem. Kada je ova dovtijiva prevara, tek poslije dvije godine otkrivena, prema Listu su počele da se primenjuju vrlo stroge mjere cenzure.¹⁰

U tematskom smislu, narativom Lista dominiraju ekonomsko-privredne teme posredstvom kojih je uredništvo iz broja u broj državnim organima slalo poruku o teškim privrednim prilikama u Sandžaku, lošem stanju u šumarstvu, agrarnoj politici, selu, zadrugarstvu, gradovima u Sandžaku i apel da se takvo stanje hitno mijenja. Osim privrednih tema, u Listu su i rubrike pod nazivom "Politički pregled", sa akcentom na političke vijesti iz Sandžaka", zatim iz kulture "Knjige i listovi", gdje su predstavljane misli čuvenih mislilaca kroz preporuku njihovih djela, poput Tolstoja, Emila Zola, Maksima Gorkog, Getea, Platona, Šilera i drugih. Isto tako, u Listu su iz broja u broj objavljivanja kazivanja pod nazivom "Hićaje iz Sandžaka", koje su 1936.godine objavljene kao popularna kazivanja stanovnika iz Sandžaka "Sandžačke hićaje."¹¹ U Listu je evidentna komunikacija uredništva sa čitaocima u formi apela za podršku i pomoć Listu. Ovdje iznosimo jedanod takvih apela pod naslovom "Još jedna molba" objavljen u broju 14, 1. oktobra 1932. godine: "Slobodna riječ i slobodna štampa dva su najjača faktora u kulturnom i ekonomskom podizanju jednog kraja." List "Sandžak" radi na

10 [https://sr.wikipedia.org/sr-el/Санџак_\(лист\)](https://sr.wikipedia.org/sr-el/Санџак_(лист))

11 Edib Hasanagić: Sreten Vukosavljević predsjednik Izvršnog odbora ZAVNOS-a – značaj i uloga, Zbornik radova, Novi Pazar, 2005, str. 75-78.

kulturnom i ekonomskom podizanju namučenog Sandžaka. Njegov put je velik, njegove težnje opravdane. Ima prepreka na ovome putu mnogo. Istražaćemo ako čitaoci i prijatelji “Sandžaka” ne zaborave svoje pravo glasilu...”¹²

EKONOMSKE I POLITIČKE TEME

EKONOMSKE PRILIKE U SANDŽAKU IZ PERA SARADNIKA LISTA

Analizom članaka objavljenih u listu “Sandžak” vezano za ekonomske prilike u Sandžaku, pisanih od strane nekoliko saradnika Lista, lako je uočiti težnju da se objektivno prikažu teške ekonomske prilike u Sandžaku i želja da List bude generator promjena takvog stanja.

U tom smislu, ovdje ćemo se poslužiti citatima iz nekoliko članaka čiji su autori tretirali privredne prilike u Sandžaku. Dragoljub Jovanović, profesor beogradskog Univerziteta, poznati naučni i javni radnik, je nakon svog putovanja u Sandžaku sažeto zapisao šta je potrebno uraditi za Sandžak. “Sandžak je odvojen od sveta jer nema puteva. Zar se ne dešava da ga smetovi snega odseku od pošte, od novina, od života po trideset i četrdeset dana? Ako se za Sandžak ne učini šta treba, ako se ne sagrade putevi i ne provede železnica, ne podignu škole i ne uredi zemljišni, pašnjački i šumski odnosi u korist seljaka, on će se raseliti. Onaj ljudski element koji tamo živi ne može se dugo zadovoljavati oskudnim i zaostalim prilikama. Najbolji i najsposobniji će otići. Sandžak će i dalje ostati jedan pust kraj kome je sva živost dolazila od prolaznika. Zato železnica treba da uđe u Sandžak, a sa njom zajedno sve što donosi savremena civilizacija”¹³

“Po svom geografskom položaju udaljen od svih prirodnih saobraćajnih arterija kojima struji ekonomski i kulturni život Sandžak je ostao zapušten, usamljen, siromašan. Siromašan ne toliko po oskudici prirodnih bogastava, koliko zbog toga što je ostavljen da čami u svojoj osami i zaboravu. (...) Za vreme turske vladavine bio je samo teško prolazna spona između dve države Srbije i Crne Gore. A ni od 1918. godine prilike se nisu mnogo izmenile, jer je i dalje ostao zaboravljen. Takva zaboravljenost kroz prvih deset godina u novoj državi, nije mogla a da ne imadne reperkusija na njegovo današnje privredno stanje.”¹⁴

12 U istom broju i na istoj strani, List je na široj listi objavio imena osoba koji su cijenili ulogu lista “Sandžak” i slali svoje priloge iz različitih gradova Kraljevine Jugoslavije. Jedini pripadnik islama koji se spominje na listi jeste Murat Šećerkadić, tada šerijatski sudija iz Tetova. Broj 14, godina I, str. 1.

13 “Razvoj, stanje i potrebe sandžaka “Sandžak” list za broj 1, godina I, 1.februar 1932, str. 1-2.

14 Milić Arsenijević: Privredne prilike Sandžaka, “Sandžak” broj 1, godina I, 1932, str. 2-3.

Batrić Marjanović u tekstu “Jedan pogled na Sandžak”¹⁵ govori o Sandžaku i njegovom značaju u međunarodnom kontekstu i piše da se na kraju XIX i početkom XX vijeka Sandžak našao u fokusu kako domaće tako i strane štampe zbog političkih težnji i interesa moćnih evropskih država za pitanje transbalkanske željeznice, izlaza Srbije na more, težnje Austrije da veže željeznicu sa Kosovskom Mitrovicom, pa se o njemu pisalo kao o drugom Bosforu. U želji da dočara zaostalost i izolovanost Sandžaka, simbolično piše da je Sandžak nalik staromodnoj haljini bačenoj u nekom dijelu kuće jer je Prvi svjetski rat od Sandžaka udaljio mnoge ispružene ruke, zbog čega se očekivalo da će jedan od prvih koraka novonastale Kraljevine biti izgradnja saobraćajnica koje će bolje povezati Srbiju i Crnu Goru. Za autora teksta primarni resurs Sandžaka bili su ljudi prije samih prirodnih bogatstava šuma, ruda, pašnjaka, stočnog fonda, mineralnih voda, banja, kojih je u Sandžaku bilo u izobilju.¹⁶

Zanimljiv je članak dr. Vasilija Zindovića “Politička i kulturna važnost Sandžaka” tada objavljen u zagrebačkim “Novostima”, a kojeg je uz dozvolu autora u cjelosti objavio list “Sandžak”,¹⁷ u kome autor, također, govori da strategijski, politički i ekonomski značaj Sandžaka proizlazi iz njegovog geografskog položaja koji se “kao politička zemljouzina” našao između dvije zemlje, Srbije i Crne Gore, kao krševit i pasivan kraj, siromašnog stanovništva, primitivne poljoprivrede, oskudna kapitala i saobraćajnica, posredstvom kojeg su Austro-Ugarska monarhija i Osmansko carstvo onemogućavali spajanje Srbije i Crne Gore. Za Austro-Ugrasku Sandžak je bio i najbolja baza za prodor na Istok, Kosovo, Metohiju i Vardarsku dolinu.¹⁸ Govoreći o sandžačkim gradovima autor ih vidi kao gradove orijentalnog tipa sa načičkanim kućama i dućanima u uskim i krivudavim ulicama. Najčešće sa jednom ulicom u kojoj je čaršija glavni dio grada, dok su ostali sokaci u kojima su kuće za stanovanje.

Etničku strukturu sandžačkih gradova činili su podjednako pravoslavci i muslimani, pa je obično i grad bio podijeljen na dva dijela, muslimanski i pravoslavni. U arhitektonskom smislu, prema mišljenju autora pravoslavni dio grada bio je u prednosti zbog simbioze elemenata Zapada i Istoka, koji su se u njemu prožimali, dok je muslimanski dio zadržao svoj stari orijentalni izgled, gdje su kuće ograđene zidovima ili drvenom ogradom.¹⁹ Arheološki Sandžak

15 Batrić Marjanović: Jedan pogled na Sandžak, “Sandžak” broj 3, godina I, 1932, str. 1.

16 Isto.

17 Vasilije Zindović: Politička i kulturna važnost Sandžaka, “Sandžak”, broj 13, godina I, 1932, str. 1-2.

18 Isto.

19 Isto.

je bio poznat po velikom brojem manastira u Limskoj dolini čiji nastanak i brojnost obrazlaže strahom od prodora bogumilstva i katoličanstva, koji su se u vrijeme njihove izgradnje širili punom snagom. Autor nije izostavio spomenuti ni aspekt kulture u Sandžaku, koji je shodno njegovom mišljenju bio na relativno dobrom nivou, zahvaljujući Prijepolju i Pljevljima, dok su ostali gradovi kasnili za njima.²⁰

Sreten Vukosavljević, jedna od najznačajnijih političkih figura u Sandžaku²¹ u to vrijeme, bio je aktivni saradnik Lista i jedan od rijetkih koji se u svojim člancima usuđivao govoriti o muslimansko-pravoslavnim odnosima u Sandžaku u kontekstu ekonomskih prilika. Naime, u članku "Gradovi u Sandžaku" autor pored preusmjerenja trgovačkih puteva u devetnaestom vijeku, koji su zaobišli Sandžak, smetnju privrednom i kulturnom preobražaju sandžačkih gradova vidio je i u podijeljenosti na vjerskoj i etničkoj osnovi.²² "Jedna inicijativa potekla iz muslimanske sredine dočekuje se u pravoslavnom društvu sa više rezerve nego da je potekla iz pravoslavne sredine i obrnuto."²³ Ipak, u nastavku članka autor govori da će razvoj privrednog života pozitivno utjecati na kvalitet zajedničkog života...²⁴

Potvrda pisanju lista "Sandžak" o lošim privrednim i kulturnim prilikama u Sandžaku dolazila je i sa bošnjačke strane. Narodni poslanik Salih Korkut je 1921. godine u Skupštini Kraljevine govorio o prilikama u Sandžaku: "Narod ovog kraja jako je zaostao i ukulturnom razviću. On živi najprimitivnijim životom. Sve je nekulturno. Razlike gotovo nikakve nema između muslimanskog i pravoslavnog življa; svi su oni na istom stepenu kulturnog razvića. Ovo se stanje da opaziti na svemu i svakom koraku...Ima mesta koja uopšte nisu vezana nikakvim putevima.

20 Isto.

21 Sreten Vukosavljević je poznati politički i naučni radnik. Po završetku Prvog svjetskog rata bio je imenovan za glavnog povjerenika za agrarnu reformu u Makedoniji, Crnoj Gori, Sandžaku i Kosovu. U Kraljevini SHS u dva navrata bio je sekretar u Ministarstvu za agrarnu reformu. U toku Drugog svjetskog rata 1943. godine bio je na čelu Inicijativnog odbora za osnivanje antifašističkog vijeća Sandžaka, kada je, nakon održavanja osnivačke skupštine, izabran za predsjednika Izvršnog odbora ZAVNOS-a, u narodu poznatog kao sandžačka ratna vlada. Osim toga, do kraja 1944. godine bio je član vlade Tito-Subašić, a 1946. godine ministar za agrarnu reformu i kolonizaciju. Kasnije je bio profesor Pravnog fakulteta i upravnik Instituta za proučavanje sela SANU.

Edib Hasanagić: Sreten Vukosavljević predsjednik Izvršnog odbora ZAVNOS-a – značaj i uloga, Zbornik radova,

22 Sreten V. Vukosavljević: Gradovi u Sandžaku, "Sandžak", godina I, broj 4, 1932, str. 5.

23 Isto.

24 Isto.

Divljina se primećuje na svakom koraku. Zemljište se obrađuje najprimitivnijim spravama, saobraćaj se vrši tovarnim konjima.²⁵

Isto tako, Udruženje sandžakih studenata je pred izbore 1938. godine izdalo svoj proglas o sumornom stanju u Sandžaku: “Ređali su se režimi, mijenjale vlade, a naš Sandžak nije ništa dobio. Na sva usta su predstavnici narodnih vlada govorili o prirodnim bogatstvima i ljepotama Sandžaka, ali mu ništa ne dadoše, a sve uzeše. Mi znamo šta sve naš Sandžak još ima, još bolje znamo šta nema i šta bi mu trebalo. U Sandžaku, pored svih obećanja nema napravljen nijedan metar železničke pruge. Pa ne samo to, nego pomoću policije ćeraju naš narod često kad obavlja najvažnije radove, da kulukom pravi puteve započete prije 20 godina, pa se poslije policijski poslanici hvale kako sunarod usrećili dobrim putevima. Tako je naš Sandžak bez ikakvih saobraćajnih veza, pa zato sve što prodajemo dajemo skoro džabe i za drugoga radimo.”²⁶

Međutim, indikativno je da list “Sandžak” nije pisao o složenosti društveno-političkih odnosa u Sandžaku koji su se odvijali pod okriljem Kraljevine SHS-a, gdje je pritisak na Bošnjake bio izražen i nije prestajao kao posljedica političkih previranja i borbe političkih subjekata za vlast u Srbiji. Proces iseljavanja za Tursku, koji je bio potaknut balkanskim ratovima, nije prestajao. Odvijao se nekad većim, a nekad manjim intenzitetom. To iseljavanje muslimana u Tursku mnogi su zloupotrijebili, posebno policijski pisari i činovnici od kojih su se mnogi preko noći obogatili, bilo uzimanjem novca oko pripreme dokumentacije za iseljenje ili što su vrlo jeftino došli do imanja i pokućanstva koje su muhadžiri prodavali u bescijenje.²⁷

PITANJE PROZELITIZMA U PISANJU LISTA “SANDŽAK”

Osmanska osvajanja i duga vladavina na prostoru jugoslavenskih država, kako je poznato, izazvali su duboke promjene u historiji njihovih naroda. Te promjene zahvatile su etno-demografski, konfesionalni i kulturno-civilizacijski aspekt života usljed prelaska na islam, širenja i jačanja islamsko-orijentalne kulture i civilizacije.

U domaćoj historiografiji pitanje prelaska na islam prvi put je postavljeno kao naučno pitanje u devetnaestom vijeku. Izvori hrišćanske provenijencije obično su prelazak na islam tretirali kao “turčenje”, dok su naučnici islamske provenijencije

25 Mijo Mirković: *Ekonomska istorija Jugoslavije*, Zagreb, 1958, str. 338.

26 Safet Bandžović: *Kameni svedok*, Novi Pazar, 1995, str. 181.

27 Isto, str. 190.

prelazak na islam posmatrali kao proces koji je otpočeo uspostavljanjem osmanske vlasti i nastavio se razvijati bez ikakvih elemenata prisile. Budući da je stav osmanske države prema podanicima svih drugih vjera bio određen propisima šerijata koji priznaje monoteističke religije, sloboda vjere bila je pismeno zagarantovana vrhovnim predstavnicima tih vjera od prvog susreta Osmanlija sa njima.²⁸

U okviru svog četvrtog broja od 15. marta 1932. godine na strani 2-3, list "Sandžak" objavio je članak Branka L. Cvijetića, učenika Gimnazije u Bijelom Polju pod nazivom "Poreklo naših muslimana i njihova nacionalna svest, ranije i sad". Kako i sam naslov sugerira, tema članka je interpretacija pitanja nastanka muslimana na području Sandžaka i šire. Ovdje ćemo se poslužiti citatima iz pomenutog rada koji je, ustvari, podudaran gore spomenutom naučnom stavu hrišćanske provenijencije.

"Naši muslimani su plod višestoljetne turske vladavine u našim zemljama. Širenje islama vršilo se na tri načina: a) neki su primili islam iz interesa da bi sačuvali svoje posede, položaj i povlastice u društvu; b) neki silom (uzimanje u janičare²⁹); c) neki dragovoljno." Ovu svoju tvrdnju autor potvrđuje Zapisom iz manastira trebinjskog iz 1509. godine.

"Prešavši iz nacionalno-pravoslavnog jedinstva srpske vere u islam, naš srpski element unosio je to, do tada u staroj veri održavano shvatanje i u novu muhamedansku veru. Iz tog razloga je mislim naziv "turska vera". A kada se primi "turska vera" mislilo se ranije kod Srba i muslimana da se tim postupkom postaje Turčinom. (...) Prelaskom u islam kidaju se sve veze i svi dodiri sa crkvom. Verski otpadnik traži novo društvo, počinje da živi nov način života. Stare veze sa čak

---

28 Od radova koji se bave islamizacijom u jugoslovenskim zemljama ovdje izdvajamo: H.M. Handžić: Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskih muslimana, Sarajevo 1940; N. Filipović, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, Godišnjak ANUBiH-VII; Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo 1970, 141-165; Isti: Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku; A. Handžić, O islamizaciji u Sjevernoistočnoj Bosni, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), sv. XVI-XVII/1966-67, Sarajevo, 1970, 5-45; V. Skarić, Širenje islama u Bosni i Hercegovini, "Gajret" Kalendar za 1940. godinu, Sarajevo 1939, 29-33. E. Mušović, Duga Poljana, stanovništvo, Novopazarski zbornik, br. 12, 1988, str. 111-121.

29 Pitanje janičara, odnosno regrutiranja mladića u janičarske redove (devširma) se kao i mnoge druge pojave vezane za osmansku državotvornu tradiciju takođe se u domaćim historiografijama interpretira u izrazito negativnom, dominantno epskom kontekstu. Studija koja se 2023. godine pojavila na bosanskom jeziku u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu pod naslovom „Devširma u Bosni (o regrutaciji Bosanaca u janičare)“, autora dr. Aladina Husića pruža naučnu interpretaciju derviše, oslobođenu mitskih narativa koje dominiraju regionalnim historiografijama.

i sa krvnim srodnicima i najboljim prijateljima, hlade i vremenom se kidaju. Rezultat toga je da jedni druge počinju nepoznavati, nerazumjevati i mrzeti. Tome još dodajemo i povlašćeni položaj koji su imali prelaznici u islam.”³⁰

U Listu nema članaka sa drugačijom interpretacijom ovog pitanja oko kojeg se, kako smo spomenuli, razlikuju stavovi naučnika pravoslavne i muslimanske provenijencije.

KULTURA I OSTALE TEME U LISTU LIST “SANDŽAK” I MULTIKULTURALNOST

Ranije smo spomenuli da list “Sandžak” u svojim kolumnama u kontinuitetu promovira teme iz kulture sa motivima iz književnosti, umjetnosti, rada kulturnih i prosvjetnih društava, srazmjerno obimu takvih aktivnosti u društvenom životu Sandžaka u tom vremenu. List je iz broja u broj u dijelu “Knjige i listovi” podsticao na čitanje književnih djela čuvenih književnika i mislilaca: Lava Tolstoja, Emila Zola, Maksima Gorkog, Getea, Platona, Šilera i drugih. U cilju da involvira motive iz života pripadnika islama, List je objavljivao kazivanja pod nazivom “Hićaje iz Sandžaka”, koje su 1936. godine štampane kao zbirka popularnih priča iz Sandžaka “Sandžačke hićaje”, koje su većinom motivirane šaljivim i humorom obojenim događajima, bez posebne didaktičke ili edukativne poruke. Međutim, s obzirom na opozicioni karakter Lista i njegov kritički stav prema vlasti, “Sandžačke hićaje” kao kratke satirične priče su bile sredstvo za ismijavanje mnogih političkih događaja tog vremena, režima pa i samog kralja. Državni tužilac nije uvijek razumijevao ni žargon ovih priča ni turske riječi u njima, pa ih je zato i puštao u štampu.³¹

List se svojim kratkim priložima povremeno osvrće na rad kulturno-prosvjetnog društva muslimana “Gajret”, koje je osnovano 20. februara 1903. godine u Sarajevu, da bi tek nakon skoro dvije decenije, odnosno 1921. godine, počelo osnivanje njegovih mjesnih odbora u Sandžaku. “Gajret” je nastao sa prvobitnim ciljem da pomogne i omogući lakše školovanje muslimanske mladeži, zbog čega je odigrao značajnu kulturno-prosvjetnu misao.³² U broju 3, od 1. marta 1932. godine na trećoj strani predstavljen je rad društva “Gajret” u Prijepolju, koji je osnovan 1924. godine. U tekstu stoji da su odbori “Gajreta” u Sandžaku skoro

30 Branko L. Cvijetić: Poreklo naših muslimana i njihova nacionalna svest, ranije i sad, “Sandžak”, broj 4, godina I, 1932, str. 2-3.

31 [https://sr.wikipedia.org/sr-el/Санџак_\(лист\)](https://sr.wikipedia.org/sr-el/Санџак_(лист))

32 Više o tome: Nadir Dacić: Gajret u Novom Pazaru, Prijepolje 2014.

najaktivnija prosvjetna društva i da neumorno rade na kulturnom preporodu muslimanskog stanovništva, čiji se plodni rad može vidjeti pri posjeti i najmanjoj varošici u Sandžaku, kako stoji u članku. Navodi se da je te godine nekoliko predavanja u "Gajretu" održao i Sreten Vukosavljević, koji je, kako smo ranije spomenuli, bio saradnik ovog lista "Sandžak".

Na čelu "Gajreta" u Prijepolju tada su bili: Asan Anić, vjeroučitelj i Ćamil Selmanović, policijski pisar. Članovi Upravnog odbora bili su: Abdul Pašanović, činovnik Šumske uprave, Ibrahim Kratović, trgovac, Vukosav Kijanović, učitelj, Bećir Hadžiasanović, trgovac. Slično je prikazan i rad "Gajreta" u Sjenici, gdje se navodi da je inicijativom Tufibega Tajirbegovića i Hasana Ljubinčića, članova Glavnog odbora "Gajreta" iz Sarajeva izvršena reorganizacija društva u Sjenici. Tada su za članove Upravnog odbora izabrani: Mašan Anđelić, sreski načelnik i Sulejman Abdagić, šerijatski sudija; sekretar Džemo Gargović, porezni blagajnik i Vidoje Penezić, učitelj. Za članove uprave izabrani su: Anto Tomović, nastavnik, Mulaz Dervović, trgovac, i Mehmed Abdagić, imam.³³

U Nadzornom odboru izabrani su: Mehmed Ćosović, predsjednik opštine, Svetozar Milošević, upravnik građevinske škole, i Milosav Vujisić, učitelj. Od nove uprave "Gajreta" u Sjenici očekivalo se da radi na omasovljavanju članstva na seoskom području i održavanju prikladnih predavanja.³⁴

Vežano za objektivno i afirmativno pisanje o multikulturalnosti ili multikonfesionalnosti u Sandžaku na stranicama lista "Sandžak" evidentan je nesklad u predstavljanju svih segmenata različitosti u životu stanovnika Sandžaka, posebno religijskog. Kao prilog ovoj tvrdnji navodimo odsustvo tekstova ili članaka koji srazmjerno pišu o duhovnom životu obje vjerske zajednice. Naime, u Listu su vjerski praznici vezani za Pravoslavnu crkvu i njene aktivnosti popraćene odgovarajućim člancima. S druge strane, nema tekstova ili autora muslimanske provenijencije koji pišu o islamskim vjerskim praznicima i aktivnostima Islamske zajednice na području Sandžaka.³⁵

33 U studijama koje se u okviru lingvističkih istraživanja na našem govornom području bave orijentalnom leksikom, onomastikom, odnosno prodorom takve leksike u domaćim jezicima i njenom adaptacijom, između ostalog zapažaju fenomen gubljenja pojedinih suglasnika kao što je glas „h“, što vidimo iz gore navedenog imena „Asan“, koje u izvornoj verziji na incijalnoj poziciji ima glas „h“. Slično je i u nevedenom prezimenu „Tajirbegović“, gdje je umjesto glasa „h“ umetnut glas „j“, kojeg nema u izvornoj varijanti, jer je prezime nastalo iz imena „Tahir“.

Enver Ujkanović: Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918-1990, Novi Pazar, 2011.

34 "Rad "Gajreta" u Sjenici", broj 17, godina II, 1932, str.7.

35 Poznato je da je islamu Srbiji priznat 1868. godine, kada je knez Mihajlo Obrenović, muslimans-

ZAKLJUČAK

“Sandžak”, list za ekonomsko podizanje Sandžaka, svojim je nazivom odredio predmet svog interesovanja. Uredništvo Lista ostalo je dosljedno postavljenom cilju od samog početka izlaženja. Posvećenost Sandžaku i želja da se u njemu mijenja teška privredna slika prisutna je u radovima brojnih autora. Potreba promjene državne politike prema Sandžaku u Listu je opravdavana njegovim geografskim položajem koji se “kao politička zemljouzina” nalazio između Srbije i Crne Gore i interesom moćnih evropskih država za pitanje transbalkanske željeznice, izlaza Srbijena more, težnje Austrije za prodor na Istok, Kosovo i Vardarsku dolinu.

Uredništvo Lista je razvijalo interakciju sa čitaocima u formi apela za podršku i pomoć Listu. Promjene u nazivu Lista bile su rezultat želje uredništva da se obezbijedi veća podrška i čitanost. Uz privredne teme u narativu Lista zastupljene su također i teme iz kulture, prosvjetnih aktivnosti, knjiženosti, umjetnosti. Odgovor na pitanje odsustva saradnika Lista iz redova muslimana mogao bi se naći u jednostranoj interpretaciji Lista etničkog porijekla pripadnika islama u Sandžaku i njihovog prelaska na islam. Stav Lista prema ovom pitanju je podudaran stavu naučnika hrišćanske provenijencije koji su prelazak na islam obično tretirali kao “turčenje”, dok je za muslimanske naučnike to bio process koji je otpočeo uspostavom osmanske vlasti i nastavio se razvijati bez ikakvih elemenata prisile.

I pored toga što su Bošnjaci muslimani dominantno živjeli u Sandžaku, uredništvo Lista kao da nije imalo dovoljno senzibiliteta da prihvati i razumije njihovu pripadnost i vezanost za islam. Prestanak Osmanske vlasti u životu Bošnjaka,

kom džematu u Beogradu predao na korištenje Bajrakli džamiju, koja je te iste godine i obnovljena. Tom prilikom, određena je plata vjerskim službenicima, kao i sredstva za održavanje džamije. Bajrakli džamija je 1876. godine zatvorena jer su, usljed rata Srbije s Osmanskim carstvom, Beograd napustila lica koja su vodila brigu o radu džamije.

Ирена Колај-Ристановић: Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882), Београд, 2020, стр. 91.

Stvaranjem Kraljevine Jugoslavije 1918. godine, sa stanovišta organizacije Islamske zajednice, uprave vakufa i uopšte muslimanskog vjerskog života nastale su nove okolnosti. U novoj državi prihvaćen je sistem priznatih vjerskih zajednica i sve dotadašnje vjerske zajednice koje su bile priznate u prethodnim državama, zadržale su svoj status povezanosti sa državom, odnosno bilo je dozvoljeno javno ispovjedanje vjere. Još na anketi o vjerama, koju je Ministarstvo vjera u Beogradu sprovelo 1921. godine, od strane muslimanskih predstavnika sugerisano je formiranje jedinstvene Islamske zajednice na cijelom području Kraljevine SHS.

Enes Durmišević: Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u BiH, Sarajevo, 2008, str. 148-150.

kako u Bosni tako i u Sandžaku, izazvao je velike promjene. Sve one ekonomske, političke, kulturne, vjerske i psihološke niti koje su stvarane i koje su povezivale Bošnjake sa dalekim centrima političkog, vjerskog i kulturnog života islamskog svijeta su prekinute. Prepušteni sami sebi, politički neorganizovani i bez ikakvog spoljnog oslonca, morali su prihvatiti prelazak iz jedne civilizacije u drugu, koja je podrazumijevala potpuno različitu kulturu i način života, što nije moglo proći ni jednostavno, ni bezbolno, ni brzo.

LITERATURA

“Sandžak“, list za ekonomsko i kulturno podizanje Sandžaka, broj 1, godina I, 1932. godine
“Raška“, list za i kulturna i ekonomska pitanja, Prijepolje, 1935.

„Novi Sandžak“, list za politička, kulturna i ekonomska pitanja Sandžaka, Prijepolje, 1937.
Hasanagić, Edib. 2005: *Sreten Vukosavljević predsjednik Izvršnog odbora ZAVNOS-a – značaj i uloga*, Zbornik radova Sandžak juče, danas i sutra 1: 75-78.

Husić, Aladin. 2023. *Devširma u Bosni o regrutaciji Bosanaca u janičare*. Sarajevo: DTP Narcis Pozderac.

Durmišević, Enes. 2008. *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u BiH*, Sarajevo. Sarajevo: Pravni fakultet.

Ujkanović, Enver. 2011. *Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918-1990*. Užice: Grafičar.

Gološ, Hivzo. 2014. *Sandžak u političkom i društveno-ekonomskom životu Jugoslavije (1918-1941)*. Prizren: UP “Utilis”

Mirković, Mijo. 1958. *Ekonomska istorija Jugoslavije*, Zagreb: Ekonomski pregled.

Dacić, Nadir. 2014. *Gajret u Novom Pazaru*. Užice: Grafičar.

Bandžović, Safet. 1999. *Kameni svedok*. Novi Pazar: Damad.

Колај-Ристановић, Ирена. 2020. *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882)*. Београд: Филип Вишњић.

<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/sandzak-prijepolje-1-februar-1932/>, 26.01.2012.

[https://sr.wikipedia.org/sr-el/Санџак_\(лист\)](https://sr.wikipedia.org/sr-el/Санџак_(лист))

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA BOSNA-HERSEK GAZETE VE DERGİLERİNİN DİLİ - GAZETELERİN ANALİZİ: BİSER, NARODNA UZDANICA, GAJRET, ISLAMSKI SVIJET, JUGOSLAVENSKA – BOSANSKA POŠTA, VEČERNJA POŠTA, JENJI MISBAH ve HRVAT

Elma DERVIŠBEGOVIĆ

Sarajevo Historical Archives, Bosnia Herzegovina

Dil mücadelesi milli bilincin oluşmasında birincil
öneme sahip bir faktördür.¹

GİRİŞ

Gazeteci-yayıncı üslubu, hem edebî-sanatsal hem de bilimsel üslup özelliklerini taşır. Bu nedenle çoğu zaman bu iki üslup arasındaki sınırlar çok değişken ve göreceli olabilir, sıklıkla birbirine karışır veya birbirinin üzerine inşa edilir. Gazeteci-yayıncı üslubunun bu iki stilin özelliklerini taşıması onu, özel işlevsel bir üslup türü hâline getirir. Gazeteci-yayıncı üslubunda, nesnellik ve ifade gücü özellikleri diğer üsluplardan daha gereklidir. Bu durumla diğerlerinden karakteristik bir biçimde ayrılır. Bu üslupta anlatımın açık, basit, tarafsız olması ve bütün bu özellikleriyle okuyucunun dikkatini çekmesi gerekir.

Bu makalede, aynı dönemde çıkmış, dilimizde yayınlanmış; ancak konulara yaklaşımları, onları işleyiş, sunuş biçimleri farklı olan ve çeşitlilikleriyle

---

1 Lazar Koliševski, *Velika Enciklopedija Aforizama* (Zagreb: Prosvjeta – Globus Jezik. 4.izdanje, 1984), 215.

içeriklerinin farklılığını kanıtlayan gazete ve dergiler ele alınacaktır. Bu gazete ve dergilerde edebî-sanatsal, eğitici, bilgilendirici metinler olduğu gibi o dönemde normatif yasaların, kararnamelerin vb. yayınlanması da söz konusudur. Materyalin hacmi nedeniyle bu makale, söz konusu döneme ait mevcut tüm gazeteleri kapsamamaktadır. Bunlar arasından bazıları seçilmiştir. Bu doğrultuda içerik ve biçim bakımından birbirinden farklı olan gazete ve dergilerin seçilmesine özen gösterilmiştir.

Dil, dil dışı gerçekliğin açık bir yansımasıdır. Gazete yazılarında da dil dışı gerçekliğin özellikle vurgulandığı görülür. Gazete yazıları yazıldıkları dilde bize ayrıca bir mesaj da gönderirler. Bosna basınına okuyarak Bosna'daki çeşitliliğe, kültürel ve ideolojik farklılıklara tanık oluruz. Medyanın ideolojik bağlılığının sıklıkla hatta düzenli olarak gazetenin dilini belirlediği varsayımından yola çıkarak bu makalede, analiz edilen basının dili, ona eşlik eden siyasî ve toplumsal değişimler doğrultusunda incelenmeye çalışılacaktır. İncelenen gazete ve dergilerde edebiyat ve sanat eserlerine ayrılmış çok sayıda köşe yazısı da bulunmaktadır. Ayrıca bazen gazeteler dış haber muhabirlerinin yazılarıyla da dolmuştur. Edebî yazılar diğerlerinin üslup özelliklerini taşıırken; dış haber muhabirlerinin yazıları da kişisel dil özelliklerini barındırabilmektedir. Dolayısıyla bu bunlar, gazetenin yayın kurulunun ifadesi olarak değerlendirilemez. Bundan ötürü bu tür metinler, araştırmanın ikinci planına yerleştirilmiştir.

1914'TEN 1943'E BOSNA HERSEK GAZETE VE DERGİLERİ

1914 ile 1943 arasındaki dönem, onlarca yıllık ekonomik durgunluğun ve yüksek işsizlik oranlarının damgasını taşımaktadır. Bundan dolayı 1914-1943 arası, Bosna toplumunun karanlık çağı olarak tanımlanabilir. Böyle bir ortam, Bosna Hersek'teki çeşitli ayrışmaları kullanarak Bosna Hersek topraklarını parçalamak isteyenler için çok elverişli oldu. Burada öncelikle Sırp ve Hırvat siyasetinin Bosna-Hersek topraklarına da dayatılmasından, sözde var olan *doğu ve batı varyantları* kullanımının basın diline yansımından bahsediyoruz. 1918'den 1941'e kadar Bosna Hersek'i de içine alan Yugoslavya Krallığı'nın enformasyon sistemi, faşist güçler Almanya ve İtalya'nın Nisan 1941'de bu ülkeyi işgal etmesiyle çöktü. İşgal nedeniyle o zamana dek yayınlanan tüm gazeteler de kapatıldı.²

Söz konusu zaman diliminde şu gazeteler yayınlanmıştır: Naša Budućnost, Naša Pravda, Novi Vijek, Novi Behar, Novo Vrijeme, Obrana – Glasilo Muslimanske Narodne Stranke, Domovina, Đulistan, El Hidajje, Hikjmet, Irşad, Islamski Glas,

2 Şemso Tucaković, *Historija Komuniciranja Novinarstva i Medija u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: S&A Company, 2006.), 210.

Islamski Svijet, Jugoslovenski List, Narodna Uzdanica, Pravda, Biser, Putokaz, Večernja Pošta, Hrvat, Gajret, Jenji Misbah ve Jugoslovenska – Bosanska Pošta.

Bu makalede dili analiz edilen gazete ve dergiler ise şunlardır:

Biser (İnci Tanesi): Bosna Hersek'teki Müslümanlar arasında eğitim-öğretimi yaymak için 1912'den 1918'e kadar iki ayda bir çıkmış, ikinci yıldan itibaren bütün sayıları "İnnemel-muminune ihvetun!" (Gerçekten Müslümanlar kardeşler) ve "El-İslâmu ya'lû ve lâ yu'lâ aleyhi!" (İslam yücedir, ondan daha yücesi yoktur) başlıkları / sloganları altında yayınlanmış gazetedir.

Jenji Misbah (Yeni Misbah): Bosna-Hersek İlmîye Derneği'ne ait olan, 1914'te yayınlanmış haftalık dergidir.³

Jugoslovenska – Bosanska Pošta (Yugoslav-Bosna Postası): Çoğunlukla siyasî konuları ele alan, 1929'dan 1941'e değin çıkmış ve son yılda Pošta (Posta) adı altında yayınlanmış günlük gazetedir.

Gajret (Gayret): 1907'den 1941'e kadar yayınlanmış aylık dergidir. Yayınlanması 1915-1920 arasında ve 1923'te kesintiye uğramıştır. Gajret, alt başlıklarını değiştiren bir gazetedir. 1907'de *Orta ve Yüksek Okullardaki Müslüman Öğrencileri Desteklemek için Gajret Gazetesi*; 1911'de *Sosyal İşler ve Ulusal Aydınlanma*; 1922'de *Kültür ve Güzel Sanatlar Dergisi*; 1922'de *Müslümanları Kültürel ve Ekonomik Kalkındırma Cemiyeti*; 1933'te *Kültür ve Eğitim Cemiyeti Gajret Gazetesi* alt başlıklarını almıştır.

Narodna Uzdanica (Milletin Umudu): Hırvat Müslüman Cemiyeti'nin 1931'den 1945'e değin yayınlanmış yıllığıdır. Yıllık, 1943'ten itibaren *Edebi Dergi* alt başlığını da taşımıştır.

Večernja Pošta (Akşam Postası): 1926'dan 1933'e dek çıkmış günlük gazetedir. Odak noktası ağırlıklı olarak günlük siyaset, ardından servis bilgileri ve eğlendirici nitelikteki bölümlerdir.

Islamski Svijet (İslam Dünyası): 1932'den 1935'e kadar çıkmış haftalık dergidir.

Hrvat - Muslimanski Godišnjak (Hırvat - Müslüman Yıllığı): 1942'den 1943'e kadar yayınlanmıştır. Toplam iki sayısı vardır.⁴

3 Jenji Misbah Gazetesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda yayınlanmaya başlamıştır; ancak Bosna basınında farklı harflerin kullanımının çok çarpıcı bir örneği olduğu için analize dâhil edilmiştir.

4 Hrvat - Muslimanski Godišnjak, İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra, 1942 ve 1943'te yayınlanmıştır. Bu yıllığın çıkışını Bağımsız Hırvatistan Devleti'nin Bosna-Hersek topraklarındaki hareketi izlemiştir. Makalenin başlığı "İki Dünya Savaşı Arasındaki Bosna-Hersek Gazete ve Dergilerinin Dili: Biser, Narodna uzdanica, Gajret, Islamski Svijet, Jugoslavenska – Bosanska Pošta, Večernja Pošta, Jenji Misbah ve Hrvat" olmasına rağmen bu yayın, dilin kullanımı yoluyla belirli bir politikaya yönelik fikirlerin ve sempatinin nasıl yayıldığını gösteren örneklerle dolu olduğu için araştırmaya dâhil edilmiştir.

Mevcut bütün gazete ve dergi materyalleri, hacimleri ve sayıları nedeniyle analize dâhil edilmemiştir. Bunların içerisinde bazıları seçilmiştir. Gazete ve dergiler arasında içeriği ağırlıklı olarak belirli bir türe ait olanların ve belirli bir kesime hitap edenlerin seçilmesine gayret edilmiştir. Örneğin belirtilen dönemde İslamî dünya görüşünü yansıtan çok dergi vardır. Bu dergiler içerisinde İslamski Svijet dergisi, türünün bir nevi temsilcisi yani *primus inter pares* olarak seçilmiş ve analiz edilmiştir.

İki dünya savaşı arasında Boşnakça, Sırp-Hırvat dilinin bir parçası olarak yazı dilini geliştirmiştir. Bununla birlikte iki dünya savaşı arasındaki yazı dili, Boşnakça'nın özgün eğilimlerini de yansıtmaktadır. Siyasî koşulların yetersizliğinden ötürü Boşnakçanın yazı dilinin gelişimine ne yazık ki gramer, sözlük, imla çalışmaları ve standardizasyon eşlik etmemiştir. Böyle bir durum, çeşitli dil ifadelerinin yolunu açmıştır.

1954 tarihli Novi Sad Dil Anlaşması ve 1960 tarihli Sırp-Hırvat Dili Yazımı, dil birliği ilkesinden yola çıkmışsa da Belgrad ve Zagreb'deki merkezleriyle Sırp-Hırvat dili ikilik geleneğini sürdürmüştür.⁵

BOSNA – HERSEK GAZETELERİNDE KULLANILAN ALFABELER

Bosna Hersek'teki basını incelediğimizde üç farklı alfabe ile karşılaşırız. Gazeteler, Birinci Dünya Savaşı'na değin Arapça, Kiril ve Latin olmak üzere üç alfabeyle basılmıştır. Basın, 1918'den itibaren ise kendisini yalnızca iki alfabeyle -Latin ve Kiril alfabelerine- yeniden yönlendirmiştir. Bosna Hersek'teki karmaşık kimlik meselesinde, alfabenin kullanılmasının arkasında bile basının Doğu ya da Batı versiyonuna olan bağlılığının sinyali sık sık verilmiştir. Bu doğrultuda bir gazetenin basımda kullandığı alfabe bazen değiştirdiğini gözlemleriz. Biser daima Latin alfabetiyle yayınlanmıştır. Jugoslovenska - Bosanska Pošta, Večernja Pošta, Narodna Uzdanica, Hırvat da aynı biçimde Latin alfabetiyle basılmıştır. Gajret'te ise Latin alfabeti ile Kiril alfabeti bir arada kullanılmıştır. Ayrıca 1918'den önceki yıllarda "Gajret" başlığı Arap alfabetiyle yazılmıştır. İslamski Svijet, ön sayfasında, başlığında "İslamski svijet - Yugoslavya'daki İslami konuları araştırmaya yönelik Arap dilinde bir gazete (جريدة تبحت في افكار الاسلاميته في يوغوسلاويا)" yazarken Latin alfabetiyle yayınlanıyordu.

5 Dževad Jahić, *Gramatika bosanskog jezika* (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.), 61.

İncelenen gazeteler arasında yalnızca Jenji Misbah Latin, Kiril ve Arap alfabeleriyle yayımlanmıştır. Alhamiyado edebiyatının⁶ kendine has özellikleri vardır. Arapçada olmayıp Boşnakçada bulunan sesler için özel yazı birimlerine sahiptir. Jenji Misbah'ın yayınlandığı yıllarda basın, bir ideolojikleştirme vasıtası, ideolojik devlet aygıtının bir aracı ve aynı zamanda dinî topluluklar ile çeşitli derneklerin kanatlarında yaratılan bir silahtı. Bu silah, ideolojikleşmiş resmî basının bu tür çaba ve özelemlerine karşı mücadele etmek için kullanılmıştır. *Alhamiyado gazetelerin ortaya çıkışı ve Bosna-Hersek'teki Müslüman nüfusun Arap yazısının daha geniş kullanımı ve kamusal alanda Latin ve Kiril alfabetiyle eşitliği konusunda ısrarı, ulusal tutkuların zirveye ulaştığı an idi. Dil sorunu çerçevesinde alfabe seçiminin ulusal kimlik ve uluslararası saygınlık mücadelesinde öncü bir faktör olarak giderek daha fazla kendini gösterdiği dönemdir. Hâlen geleneksel Boşnaklık fikrine ve İslam'a bağlı olan Müslüman akım, en çok Arap alfabesinde ısrar etti. Bu nedenle, Latin ve Kiril alfabesinin aksine Arap alfabesinin onları hem dinsel hem de ulusal olarak Ortodoks ve Katolik, yani Srp ve Hırvat unsurlardan uzaklaştırması gerekiyordu*⁷

Jenji Misbah dergisi, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, Balkanlar'da ulusal, dinî ve siyasî ilişkilerin gergin olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Genel yayın yönetmeni, dergide yazıları en fazla yayımlanmış, siyasî ve toplumsal hareketler ile bunların dinî düzenlemeler ışığında yorumlanması konusunda hassas bir anlayışa sahip olan Sakib Korkut'tur. Yazılarıyla ulema çevresinin İslam geleneğindeki önemli meseleleri yeniden yorumlaması gerekliliğini dile getirmiştir. İçinde buldukları çağdaş yaşama ilişkin meselelerin ele alınması konusunda ulemayı teşvik etmiştir. Onun başlangıç noktası, İslam ile siyasetin ayrılmazlığıdır. Korkut'a göre bu, İslam'ın ortaya çıktığı günden beri hep böyle idi ve kutsal kitaplarda yazılıdır. Bu gerçeği değiştirmeye çalışmak faydasızdır. Söz konusu bu durum, bireysel ve örgütlü toplumsal faaliyetleri, toplumsal ve siyasal sorunlara yeni zamana, koşullara uygun çözüm önerilerinin sunulmasını engellemez. Ulusal geçmişin hatalarını hatırlamak, onlardan ders almak ve aynı hataları tekrarlamamak önemlidir. *Jenji Misbah* dergisi tam da arka planındaki bu konum ve yönelimle Boşnak etno-kimliğinin şekillenmesinde en güçlü ideolojik kurum ve araç hâline gelmiştir.

6 Alhamiyado edebiyatında kullanılan dil Boşnakçadır. Fakat kullanılan alfabe Arap alfabesidir.

7 Hanka Vajzović, *Jezik i nacionalni identitet: sociolingvističke teme* (Sarajevo: Fakultet Političkih Nauka, Bemus, 2008), 287.

1914'TEN 1943'E DEĞİN BOSNA HERSEK GAZETELERİNDE YAZI, İMLA, GRAMER, SÖZ VARLIĞI VE ÜSLUP

YAZI

İlk yıllarda Đ/đ harfi bazı makalelerde gj biçiminde görülmektedir: *dogagjaji na Kavkazu, sugjeno, pogje, mlagji, rojgene, poslovogja, megu, gjak, takogjer, provodagjija, gvožgje* (Biser, 1918). Daha sonra: *da pregjem na stvar* (Jenji Misbah, 1914.), bu yıllarda bazı makalelerde ise đ harfine geçiş yapıldığı gözlemlenir. Örneğin: *mladim gospođama* (Gajret, 1921); *sklopiti građanski brak, Madžarska* (Hrvat, 1943); *predviđene su dvije trke*, (Jugoslovenska – Bosanska Pošta, 1934); *najljepša građevina* (Narodna Uzdanica, 1933); *dode glas* (Večernja pošta, 1926.). *Islamski Svijet*'te ise tutarsızlıklarla karşılaşırız. Söz konusu ses, bu yıllarda hatta aynı sayılarda hem DJ/dj hem de Đ/đ şeklinde karşımıza çıkmaktadır: *medju* (Islamski svijet, 1933), *ali i Islam je nešto iznimno između velikih vjera...* (Islamski svijet, 1933.).

Đ/đ harfinin düzensiz işaretlenmesinin nedeni teknik nitelikte olabilir. Bazı yazı-cılarda Đ/đ harfi yoktu, bu nedenle iki harfle dj veya gj ile yazıldığı söylenebilir.

Bir zamanlar Boşnakçada konuşma ve yazı dilinde Ana Slav dilinden miras kalan Ћ (Yat) sesi (sesli harf) vardı. 12. ve 14. yüzyıllar arasındaki dönemde kaybolmuş ve yerini ya “i” sesli harfine ya da “je/ije” seslerine bırakmıştır. Dolayısıyla bugün bile Boşnakça dilinde Ikavica (İkavitsa) (cvit, pisma) ve Ijekavica (İyekavitsa) (cvijet, pjėsma) varyantları mevcuttur. Boşnak edebî dilinde eski ses jat'ın yalnızca Ijekavca karşılığı vardır. Jat'ın Ikavica karşılığı, Boşnakçanın yazı dilinde ve bazı batı varyantlarında karakterize edilmiştir. Ijekav (Jekav) ikamesi sadece günümüz lehçelerinde geçerli olmakla kalmadı, aynı zamanda çağdaş Boşnak edebî dilinde de tek oldu.⁸ Analiz edilen bütün sayfalarda çoğu örnekte “ije” sesinin kaydıyla karşılaştık. Bununla birlikte istisnalar da söz konusudur; “ije”nin dışında “ie” sesi de çokça kaydedilmiştir: šerijatski/šeriatski, orient/orijent, lijet-let, riešidba/rješidba, pogriješka/griješka/grješka, riečima/riječima, sliedećima/slijedećima (Islamski Svijet, 1932.); *(povijest/poviest, sliedeći/slijedeći, vies/bijes, vrijednost/vriednost*, Hrvat, 1942.). Bu örneklerden görüldüğü üzere ikililik, gazetelerde çokça vardır; fakat az sayıda istisnalar da söz konusudur. Bazı gazetelerde sadece “ie” sesinin kaydedildiği görülmüştür: *persiski pjesnik Omar Kajam, na berlinskom radiu, industriski plodovi, u Tokiu, izgorio je istoriski kolobara han* (Jugoslovenska – Bosanska Pošta, 1929-1941), *perziska, sviet, rieć, socialni* (Biser 1918.); *diaspora* (Narodna Uzdanica, 1943). “İje” sesinin istisnasız kaydı Jenji Misbah'ın 1914'teki, Jugoslovenska – Bosanska

8 Hanka Vajzović, *Jezik i nacionalni identitet: sociolingvističke teme* (Sarajevo: Fakultet Političkih Nauka, Bemus, 2008), 287.

Pošta'nın 1936-1941, Narodna Uzdanica'nın 1933-1943, Večernja Pošta'nın 1926-1930 arasındaki yayınlarında mevcuttur. Ekavica ise 1921'den itibaren Gajret gazetesinde bir istisna olarak ele alınamayacak kadar sık yer almaktadır. Bu konuyu araştırırken şöyle bir yoruma da rastladık: "Dil açısından: ikavica konuşmaları Bosna Hersekli Müslümanların Hırvat olduklarını kanıtlar. Bosna sara-yının, yöneticilerin ve halkın konuştuğu lehçe ikavica idi. Bunu bizzat Ortodoks Vladislav Škarić iddia ediyor. Bu lehçede yazılmış, o döneme ait bildirgeler ve mezar yazıtları vardır. Bugün de Boşnakların ve Katoliklerin çoğu İkavica konuşuyor. Eskiden ise İkavica herkes tarafından kullanılıyordu. Bu nedenle, konuşmaya göre, Katolikler ve Müslümanlar Bosna'da yerli olan tek bir etnik gruptur, dolayısıyla aynı lehçeyi konuşan Orta Çağ Bosna halkının gerçek torunlarıdır. Bosnalı Ortodokslar istisnasız İjekavica konuşuyorlardı."⁹

İMLA VE GRAMER

Sırpça-Hırvatça-Slovence, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın resmi diliydi. Krallık döneminde Belgrad'ı bir merkez olarak kabul ettirme yönünde açık bir istek vardı ve bu, dilin empoze edilmesi eylemiyle de ortaya konuldu. Bu durum, 1941'de Bağımsız Hırvatistan Devleti'nin ortaya çıkışına kadar böyleydi. Bağımsız Hırvatistan Devleti'nin kurulmasından sonra Kiril alfabesi terk edildi. Bugün Bosna'da genellikle kaba bulunan Hırvatça dili üzerinde ısrar edilmeye başlandı. Dilin henüz imla normunun bulunmadığı böyle bir durumda, Bosna basınının ortaya çıkışı manipülasyon olasılığının yanı sıra belirlenmiş kuralların yokluğundan dolayı muhtemelen sık sık şüphe ve tutarsızlıklara da yol açmıştır.

Seslerin yazımında ortak bir tutumun olmayışı basında sık sık karşılaşılan bir durumdu. Bundan dolayı söz konusu bu durumla ilgili örneklerle de karşılaşırız: *otstupanje, otsjek, otsutni, otputovati, Islamski Svijet*, 1932.), (*podpuno, bezprimjerno, uzput, obćeg, ženitba, bezprekidno, arabsko društvo, raztrganost* (Hrvat, 1942.), *absolvent* (Biser, 1918), *pretsjedništvo, Otsustvo, Bendbaša, Potsavez, Otprije, Potpre-dsjednik, Pretsjednik* (Jugoslovenska – Bosanska Pošta, 1929-1941).

Noktalama işaretlerinin de keyfi olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu konuda belirli bir kuralın olmadığı açıktır. Örneğin *Islamski Svijet, Gajret, Jenji Misbah* ile *Biser*'de Romen rakamlarından ve makale alt başlıklarından sonra düzenli olarak nokta konulmaktadır. *Hrvat* ve *Narodna Uzdanica* gazetelerinde de Romen rakamlarından sonra nokta kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu iki gazetede başlıklardan sonra nokta konulmamaktadır. *Jugoslovenska – Bosanska Pošta* ile *Večernja Pošta*'da ise Romen rakamlarından ve başlıklardan sonra nokta yoktur.

9 Hrvat, 1942.br.1. str.134.

Ayrıca yarı-birleşik, birleşik ve ayrıştırılmış vb. sözcüklerin yazımında da herhangi bir kuralın bulunmadığını fark edilir: *Herceg-Bosna, staro-hrvatski, nezna* (Hrvat, 1942.), *kad-kad, malo-azijski, polu-godišnju, ne će, na pokon, u istinu, za to, uzamjenu, kadgod* (Biser, 1918.), *nesmije, u glavnom, u buduće, u ostalom* (Islamski Svijet, 1932.). Gelecek zaman eki de tüm gazete ve dergilerde birleşik yazılmıştır: *vjenčaće, vidjeće, radiće, osnovaće* (Jugoslovenska – Bosanska Pošta, 1929-1941).

Biser gazetesinde cümlelerin kendi içlerinde virgüllerle bölüldüğü bir yazımın kullanıldığı görülür: *Sa njihovim muževnim otporom, koji već traje nekoliko godina, Tripolitanci su jasno dokazali, da će se uvijek jasno odupirati talijanskom gospodstvu* (Biser, 1918) ya da *Ta je činjenica potakla redakciju «Bisera», da izagje sa idejom osnutka «Matice Muslimanske», kojoj će biti zadaća, okupivši sve iskrene prijatelje, muslimanskog napretka, izdavati korisne knjige za narod* (Biser, 1918).

Kısaltmalar da oldukça keyfî bir biçimde yazılmıştır. Ayrıca bunlar, günümüz yazımında benimsenen kısaltmalarla çok nadiren bağdaşmaktadır. En sık kullanılan unvanlar, adlar ve kelimeler Jugoslovenska - Bosanska Pošta gazetesinden saptanmıştır: *cij. (cijenjene), g. (gospodin), Bos. (bosanski), drž. (državni), pok. (pokojni), nj. (njegovo). V. (visočanstvo), hrv. (hrvatski), F. Spaho (Fehim Spaho), g. A. Luburić (gospodin Andrija Luburić) – (Jugoslovenska – Bosanska pošta, 1929-1941).*

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDAKİ STANDART DİL DOĞU VE BATI VARYANTI

Sırpça-Hırvatça çalışmalarında, Hırvatların, Sırpların, Karadağlıların ve Müslümanların standart dilin doğası, varyantların sayısı ve bunların ilişkileri, Sırp-Hırvat dil topluluğu içindeki belirli sosyokültürel ortamların konumu hakkında büyük anlaşmazlıklar vardır. Teorilerden biri, standart Sırp-Hırvat dilinin hiç mevcut olmadığı yönündedir. Bu teoriye göre kendilerine özgü yapıları ve tarihleri olan ayrı ayrı Hırvatça ve Sırpça dilleri vardır. Sırpça-Hırvatça standart dili, değişken değerlerin yalnızca stilistik potansiyeli temsil ettiği ve eşanlamlıların anlamsal farklılaşması yoluyla standart dili zenginleştirmeye yönelik bir kaynak olduğu tek ve benzersiz bir dildir.¹⁰

Bu teorinin temelinde dilsel gerçekler ve ölçütler değil, duygusal, işlevsel ve hukukî olanlar bulunmaktadır. Hepsi birlikte “Hırvatça” ile “Sırpça”yı birbirinden ayırmaya çalışan dil sistemi üzerinde anlaşmışlardır. Onlarca yıl spekülasyon düzeyinde olan bu teoriler, Sırpların Hırvatlarla, Sırpçanın Hırvatçayla karşılaşılması üzerine kurulmuş, diğer uluslar ve dil bölgeleri göz ardı edilmiş ya da daha doğru bir ifadeyle dışlanmışlardır.

10 Miloš Okuka, *Jezik i Politika* (Sarajevo: Izdavačka Djelatnost, 1983.), 12.

Bütün bunlar yapılırken iki dünya savaşı arasındaki dönemin dil açısından çalkantılı olduğunu, bir tür dil anarşisinin hüküm sürdüğünü ve Boşnak dilinin çeşitli komşuluk etkilerine maruz kaldığını unutmamak gerekir. Bu nedenle Miloš Okuka, *Avusturya-Macaristan işgali sırasında dil üslubumuz üzerindeki kasıtlı ve sistematik kültürel baskıyı, Bosna Hersek'te dilsel ve yazım davranışının oluşturulması çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı öncesindeki olumlu süreçleri, iki savaş arasında daha da artan Sırp baskısı ile Bağımsız Hırvatistan Devleti zamanında kökenin yazılışının zorbalıkla uygulanmasını hatırlamamız gerektiğini belirtiyor. Dilsel üslup, yerel dilsel özgünlüğü savunmak için ayağa kalkan ilericilerle güçlerin de yardımıyla tüm baskılara ve yok etme çabalarına elbette direndi.*¹¹

İki dünya savaşı arasında Boşnakça, Sırpça-Hırvatçanın bir parçası olarak yazı dilini geliştirdi. Artık Boşnakça'dan söz edilmemektedir. Belirli bir norm ve standardın bulunmadığı bu ortamda, gazete ve dergilerde ifadelerin ikili kullanımına ilişkin çok sayıda örnek bulunmaktadır. Hiçbir gazetede doğu ve batı varyantları arasında bir ayrımın bulunmadığını, incelenen gazete ve dergilerin her birinde bir iç içe geçmenin olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Hırvatistan fikrinin dil kullanımı yoluyla açıkça savunulduğu Hırvat gazetesinde bile Batı varyantına ait ifadelerin belirgin bir varlığı ve bu yönde bir tercih söz konusu olmakla birlikte: *siječanj, milijun, demokracija, pučanstvo pridjevak, iskorišćavati, suvremen, podrijetlo, deklarira, suradnja, kalendarium (Hrvat, 1943.)*; ikililerin kullanımı da söz konusudur: *stoljeće, vijek, historija, povijest ili poviest, zemljopis, geografija, (Hrvat, 1943.)* Islamski Svijet'te de Sırpça-Hırvatça ifadelerde kararsız bir kullanım gözlemlenir: *točno/tačno, uopće/uopšte, štampa/tisak, stvaralac/stvaratelj (Islamski Svijet, 1933)*. İncelediğimiz yayın organlarında ayrıca belirgin bir biçimde Hırvat varyantlarının kullanımı da söz konusudur: *štipendija, statut (Biser, 1918), poptora, repertoire, kriterium, uporaba, obraniti, odhrvatiti, gledište, znanost,privola, reguliranje, konstatirano, garantirano, komandirati, saopćeno (Islamski Svijet, 1932-1935)*. Bütün bunların yanı sıra istisna düzeyinde olmak kaydıyla Ekavica'nın varlığından da söz edilebilmektedir: *unapred, upotrebiti, predlog (Islamski Svijet, 1932-1935)*, Gajret'te ise Ekavica ve Ijekavica bir arada bulunmaktadır. Ekavica'ya özgü ifadeler istisna düzeyinde değildir. Muhabire bağlı olarak makalelerde Ekavica'nın bazen daha az bazen de daha çok olduğu görülmektedir: *vredeti, pesnik, pesma, gde, živeti, cela, slediti, vešto, umetnost, predlog (Gajret, 1918-1941)*. Ekavica, Gajret'teki kadar çok olmamak kaydıyla diğer gazetelerde de yer almaktadır: *nedelja, ponedjeljak, dole (Jugoslovenska – Bosanska Pošta, 1929-1941)*.

11 Miloš Okuka, *Jezik i Politika* (Sarajevo: Izdavačka Djelatnost, 1983.), 9.

Ayların adları da gazetenin veya derginin yöneliminin doğu varyantına mı yoksa batı varyantına mı olduğunu göstermektedir. Örneğin Hırvat gazeteleri yalnızca Hırvat ay adlarını tercih ederken Narodna Uzdanica takvimlerinde ikili yazım kullanmıştır. İncelenen diğer gazete ve dergiler ise genel kabul görmüş Latin ay adlarını yeğlemişlerdir. Bir makalede şöyle denmektedir: *Eski Müslümanlar arasında ayların Hırvatça isimlerini hâlâ duyuyoruz: sićanj (ocak), veječa (şubat), ožujak (mart), travanj (nisan), svibanj (mayıs), lipanj (haziran), srpanj (temmuz), kolovoz (ağustos), rujan (eylül), listopad (ekim), studeni (kasım) ve prosinac (aralık) (Hrvat, 1943, br. 1 str 132.)*

SONUÇ

Çoğunlukla iki dünya savaşı arasında yayınlanmış gazete ve dergilerde, eski Yugoslavya topraklarında mevcut olan dil varyantlarının bir karışım hâlinde karakterize edildiğini görebiliriz. Bu anlamda, incelenen gazetelerin hiçbiri, tek bir varyanta bağlılığı, onunla ilgili tutarlı bir kullanımı göstermemektedir. Doğal olarak bu durum, kelime tercihleri, doğu varyantına yönelim gösteren gazetelerde Ekavica'nın muhtemel kullanımı ve benzeri hususlara göre en açık şekilde sözcükler düzeyinde gözlemlenebilmektedir. İncelenen bütün gazeteler arasında biçimin içeriği nasıl takip ettiğini gösteren en açık örnekler Hrvat ve Gajret gazeteleridir. Bu anlamda en tutarlı kullanım Hrvat gazetesindedir. İçeriğiyle ve yaydığı fikirlerle uyumlu bir biçimde büyük ölçüde Batı varyantını kullanmıştır. Hırvat gazetesinin ana fikri, "Hırvat kökenli Müslüman savı" ve Bağımsız Hırvatistan Devleti düşüncesinin yüceltilmesi olarak tanımlanabilir. Öte yandan, Doğu'ya yönelik gizli sempati, yukarıda analiz edilen tüm gazeteler arasında Kiril alfabesinde ısrar eden ve bol miktarda Ekavica kullanan Gajret gazetesinde çeşitli şekillerde ifade edilmiştir.

Gazete yazılarında standart bir dil kullanım kodeksinin benimsenmesi ihtiyacı, analize konu olan dönemden onlarca yıl sonra bile hissedilecektir. Dilin standartlaştırılması hiçbir surete tek bir varyanta bağlı kalınması anlamına gelmiyordu; çünkü bu durum, Bosna-Hersek sakinlerinin gerçekliğine veya dilsel duygularına tekabül etmiyordu. Bu gazete yazılarının yazıldığı dönemde, kısmen "İjekavica" telaffuzu dışında Bosna-Hersek'teki standart dil üzerine herhangi bir çalışma yapılmamıştı; ancak ortak yaşamın ve karşılıklı iletişimin dilsel açıdan bir gerekliliği olarak temelde standartlaşmaya ve kanunlaştırmaya ihtiyaç vardır. Hatta Bosna-Hersek'in belirli bölgelerindeki bazı dilsel çeşitlilikler yani farklı varyantlarla küçük veya büyük bağdaşmalar gerçek bir dilsel ihtiyaçla koşullandırıldığı sürece kimseyi rahatsız etmez. Üstelik bu durum, dilin gücünü veya zenginliğini gösterir. Dil, milliyetçi fikirleri yaymak ve siyasal mücadeleleri yürütmek için kullanıldığında ise onun suistimalı söz konusudur.

KAYNAKÇA

Bakić, Ibrahim, Josip Baotić, Sreto Tanasić, Branko Tošović i Fahro Trtak, Sarajevo: Institut za Jezik u Sarajevu, 1990.

Ćirilov, Jovan, *Hrvatsko-Srpski Rječnik Inačica / Српско-хрватски речник баријанту*, Beograd: Stilos, 1989.

Jahić, Dževad, Halilović, Senahid i Palić, Ismail. *Gramatika Bosanskog Jezika*, Zenica: Dom štampe, 2000.

Jahić, Dževad, *Jezik Bosnaskih Muslimana*, Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.

Jezik, *Velika Enciklopedija Aforizama*, Jezik. 4.izdanje, Zagreb: Prosvjeta – Globus, 1984.

Okuka, Miloš, *Jezik i Politika*, Sarajevo: Izdavačka djelatnost, 1983.

Rišner, Vlasta i Jadranka Mikota, *Jezik hrvatskih novina i časopisa u 20.stoljeću*, Povijest hrvatskog jezika. 5. knjiga: 20. stoljeće: prvi dio, Zagreb, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 2018.

Šipka, Milan, *Književnojezička Politika i Jezička Kultura*, Sarajevo: Izdavačka Djelatnost, 1987.

Tucaković, Šemso, *Historija Novinarstva i Medija u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: S&A Company, 2006.

Vajzović, Hanka, *Jezik i Nacionalni Identitet: Sociolingvističke Teme*, Sarajevo: Fakultet Političkih Nauka, Bemus, 2008

Novine Biser od 1918.godine

Novine Jenji Misbah od 1914. godine

Novine Jugoslovenska – Bosanska Pošta – od 1929. do 1941. godine

Novine Gajret od 1918. do 1941.godine

Novine Narodna Uzdanica od 1931. do 1945.godine

Novine Večernja Pošta od 1926. do 1933. godine

Novine Hrvat od 1942. do 1943.godine

Novine Islamski Svijet od 1932 do 1935.godina

İSLAM DÜŞÜNÇESİNE KATKILARI BAĞLAMINDA BULGARİSTAN TÜRK BASININDA MEDENİYET GAZETESİ

Şabanali AHMED

Trakya University, Edirne, Türkiye

GİRİŞ

Bulgaristan sahip olduğu coğrafi konum ve Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki durumu itibarı ile Rumeli vilayetinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim Bulgaristan topraklarına Orta Asya'dan ve Anadolu'dan Osmanlı fetihleri öncesi yerleşmiş kısmi Türk boylarına rastlamak mümkündür. Bu konuya değinmemiz konumuzu tahlil ederken Türk-Müslüman toplumunun bu topraklarda ne denli derin bir tarihi olduğuna vurgu yapmak açısından önem taşımaktadır. Bulgaristan'ın Osmanlı sınırlarına dahil olmasıyla birlikte Türk-Müslüman nüfus artmış XIV-XV. yüzyıllarda uygulanan iskân politikasıyla bu coğrafyada Türk nüfusu yoğunluk kazanmıştır. Bu süreci göz önünde bulundurduğumuzda Osmanlı bu topraklara medeniyetini, Hanefi-Matüridî din yorum biçimini, mimari yapı özelliğini, sanata bakışını, çarşı pazar kültürünü ve özellikle de eğitim-öğretimi çerçevesinde basın yaklaşımını taşımıştır.

Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemde sorunlar çıksa da hem Anadolu'da hem de Balkanlarda bunlar çözüme kavuşturulmuştur. Ancak XIX. yüzyıl başlangıcından itibaren Osmanlı'nın günden güne zayıflaması ile birlikte bu durum İmparatorluğun önemli parçası olan Balkanlara da sirayet etmiştir. Bazı coğrafi kopmaların başlaması ile bu süreç İmparatorluk içerisinde yaşanan sıkıntılar neticesinde bütün Balkanların Osmanlı'dan ayrılması ile neticelenmiştir.

İmparatorluk kendi içerisinde yaşananlar bağlamında İttihad ve Terakki teşkilatı kurulmuş ve yeni bir bakışla batılılaşma metodunu benimsemiştir. Bu durum Bulgaristan içerisindeki Türk-Müslümanları da etkilemiştir. Aynı dönemde Bulgaristan Türk-Müslümanları tarafından basılan Türkçe yayın organları da bu sürecin tesiri altında kalmıştır.

O dönem Bulgaristan Türkleri açısından merkezi bir konumda bulunan Filibe (bugün de Osmanlı dokusunu koruyan şehirlerin başında gelir) ve civarı Türkçe basının merkezlerinden biri konumuna gelmiştir. Ayrıca İstanbul ile bağlantısı oldukça güçlüdür ve bu durum onu dini ve siyasi konulardan etkilenen önemli şehirlerden biri haline getirmiştir. Osmanlı içerisinde oluşan Jön Türkler ve hilafet karşıtı İttihad ve Terakki gibi yapıların yayınları Bulgaristan Türkleri arasında da yayılmaya çalışılmıştır. Söz konusu oluşumların yayın organlarının dağıtılması veya yaygınlık kazanması konusunda Filibe başı çekerken bunu Şumnu ve Sofya gibi merkezler takip etmiştir. Bu gruplar hilafetin kaldırılmasıyla birlikte savdukları fikirleri daha geniş coğrafyalara ulaştırmak amacıyla Bulgaristan'da düşüncelerini ve faaliyetlerini yayın organları aracılığı ile geniş halk kitlelerine ulaştırma gayreti içerisine girmişlerdir.¹

Yayın faaliyetleri Bulgaristan'ın özellikle Türklerin yaşadığı bölgelerde yoğunlaşmış ve sayıları her geçen gün artmıştır. Bunlardan birkaç tanesi oldukça önemlidir. İlk olarak Mehmet Teftiş'in "Uhuvvet" gazetesi sayılabilir. Bu gazete Abdülhamit idaresini eleştirmiş ve Bulgaristan içerisinde bulunan kuruluşları ıslaha çalışmıştır.² İkincisi aynı dönemde yayın hayatını sürdüren "Muvazene" gazetesidir. Bu da "Uhuvvet" gazetesine benzer bir şekilde yayın yapmıştır. İttihad ve Terakki çizgisini benimsemiş ve Türkiye dışında Hindistan, Balkanlar, Japonya ve Rusya gibi coğrafyalardaki gelişmelere de yer vermiştir. Avrupa ailesine dahil olmanın önemine vurgu yaparak yayın hayatını sürdürmüştür.³

Bunların dışında yayınlanan "Deliorman" gazetesi de Medresetü'n-Nüvvab'ın sadece Başmüftülüğe eleman yetiştirmesi değil aynı zamanda eğitim-öğretim alanındaki rolünün ön plana çıkmasına vurgu yapmıştır. Yenilikçi bir tarz benimseyerek yeni dönemin düşünce altyapısına etki etmek amacıyla Nüvvab okuluna

1 Osman Kesioğlu, *Bulgaristan'da Türkler: Tarih ve Kültür*. (Ankara: 1985), s. 188-192.

2 İbrahim Hatiboğlu, "XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dinî Islâhat Çabaları", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul 2002, s. 355-357.

3 Yusuf Kerim, *Bulgaristan'da Türkçe Süreli Basın (1865-1944)*, Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Hayatı Bilgi Şöleni, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999, s. 170-172; İbrahim Hatipoğlu, *Bulgaristan Müslümanlarında Dini Islahat Düşüncesi*, Emin Yayınları, Bursa 2007, s. 64-65.

kabul edilen öğrencilerin hepsinin rüştiye çıkışlı olmalarına dikkat çekmiş ve diğer medreselerin kapatılmasını istemiştir. Bu düşüncelerin yanında Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip ederek gazete giderek milliyetçi ve Turancı bir çizgiye doğru kaymıştır.⁴ Daha sonraları gazete din-dünya denklemine bir ayırma gitmeye çalışmış ve “gerçek din” ile “hurafe din” gibi tanımları ele almıştır. Ayet ve Hadislerin döneme göre farklı anlam kazanabileceğine vurgu yaparken Avrupa medeniyet tarzının ve düşüncesinin İslam'a uygun olduğunu savunmuştur.⁵

Yeni dönemde Bulgaristan Türk-Müslüman toplumunun düşünce tarzını oluşturmaya çalışan diğer bir yayın organı da “Yeni Söz” gazetesi olmuştur. Gazete yukardaki yayın organlarına benzer bir çizgi ile Batı medeniyetini ve çizgisini savunmuş ve ıslah çalışmalarının önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca Türkiye'de yaşanan devrimleri de desteklemiş ve genellikle dini tartışmalardan uzak durmuştur. Bulgaristan'ın ise Avrupa ailesine girmesi gerektiğini savunan bir tavırla yayınlarına devam etmiştir. Bu ve benzeri örnekleri Bulgaristan Türk basınında çoğaltmak mümkündür. Bunlara “Rehber” ve “Yarın” gazeteleri gibi Bulgaristan'daki Türklerin basın hayatında yerlerini almış yayın organları örnek olarak verilebilir. Büyük çoğunluğu yenilikçi ve batıcı bir eksen benimseyen bu gazeteler yayın hayatları boyunca ıslah çalışmaları ve gelenekçi çizgiyi dengede tutmaya çalışmışlardır. Burada önemli bir konuya dikkatler çekilmelidir. O da şudur: Bulgaristan'da yayın yapan Türk-Müslümanlara ait hemen bütün yayın organlarının ortak noktası, Bulgaristan'da İslam düşüncesinin şekillenmesinde belli düzeyde etkili olmuştur.

Bulgaristan Türklerinin bir kısmı Osmanlı sonrası buldukları topraklarda dini, içtimai, ekonomik hayatlarına devam etmek durumunda kalmışlardır. Asırlardan beri yaşadıkları toprakları kendi öz vatanları gibi benimsemişlerdir. Bu nedenle sahip oldukları birlikte yaşama kültürünü, medeniyeti ve ortak insani değerleri yeni kurulan Bulgaristan devleti kuralları çerçevesinde sürdürmek istemişlerdir. Yukarda değindiğimiz üzere bu amaçla değişik periyodlarla birçok yayın organı veya gazete yayımlanmıştır. Bunların bir kısmı bir taraftan ıslah çalışmalarını yoğun bir şekilde savunurken diğer taraftan da dini aidiyetin korunması ve batılılaşmanın önünde durmak için mücadele etmiştir. Bunlara ek olarak açıktan ıslah çalışmalarına karşı çıkan gazeteler de mevcuttur. Medeniyet, İntibah ve Sada-yı İslam gazeteleri bu türden yayın yapanlara örnek olarak

4 Mesela bk. Ayşenur Ögçem. *An Outside Look At The Turkish Reform: The Medeniyet Newspaper*. Master Thesis. İbn Haldun University School Of Graduate Studies Department of Sociology. İstanbul, 2020. s. 82-142.

5 *Deliorman*, sayı 33, 23 Nisan 1923.

ilk akla gelenlerdendir. Ancak Osmanlı hakimiyetinden sonra Bulgaristan'da bu konuda yayın hayatına başlayan ve Osmanlıca neşredilen “Medeniyet Gazetesi” ayrı bir öneme sahiptir.⁶

“Medeniyet” gazetesi 1933-1944 yılları arasında Bulgaristan'daki Türk-Müslümanlar tarafından yayımlanmıştır. Başka bir ifade ile “Medeniyet” gazetesi yayın hayatına 1933 yılında başlamış ve kesintisiz olarak 1944 yılına kadar 11 yıl sürdürmüştür. Gazetenin yayın hayatına geçmesi ve sürdürülmesinde dönemin ileri gelen Türk-Müslümanlarının gayret ve emekleri vardır. Dönemin Başmüftüsü Hüseyin Hüsnü Efendi'nin talimatı ve Mehmed Ahmedov'un sorumluluğunda yayıma hazırlanan gazetenin başyazarlığını Ahmed Hikmet Bey üstlenmiştir. Medeniyet Gazetesi 1933 yılında Filibe/Plovdiv'de neşredilmeye başlanmıştır. İlk 7 sayısı Filibe'de yayımlandıktan sonra gazete Sofya'ya taşınmış ve orada yayın hayatına devam etmiştir. Ancak 26. sayıdan sonra Bulgaristan Başmüftülüğü idaresinden çıkararak “Din-i İslam Müdafileri Cemiyeti”nin yayın organı olarak basılmaya başlanmıştır.⁷

“Medeniyet” yayın hayatına haftalık olarak başlamış ancak 15. sayıdan itibaren on günde bir, daha sonraları ise 15 günü geçmemek üzere değişik sürelerde yayımlanmaya devam etmiştir. Yayın hayatını 12 Ağustos 1944 yılında 375. sayısı ile sonlandırmıştır. “Dini İlmi ve İçtimai Gazete” mahlasıyla neşredilen “Medeniyet”, Bulgaristan Türk basınında farklı bir özelliğe sahiptir. Yayımlandığı dönem itibarı ile Bulgaristan'da Osmanlı Türkçesi ile basılan tek gazete olma unvanına sahiptir. Ayrıca söz konusu gazete kendi alanı itibarı ile Bulgaristan'da en uzun süreli yayımlanan tek gazete olma özelliğini taşımaktadır. Yayın hayatı boyunca gazetede Ahmed Hikmet, Yusuf Yakubov (Şinasi Efendi), Mehmed Fikri ve Salih Ahmed Pehlivanov başmuharrirlik yapmışlardır. Başmuharrirlik yapanların hepsi Ahmed Hikmet bey hariç Medresetü'n-Nüvvab mezunudur. Bu da gazetenin Nüvvab okulu ile yakın bir işbirliği içerisinde olduğunun göstergesidir.⁸

6 İbrahim Hatiboğlu. “Medeniyet” *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara 2003, 28/301-303; Ayşenur Ögçem. *An Outside Look at the Turkish Reform: The Medeniyet Newspaper*. Master Thesis. Ibn Haldun University School of Graduate Studies Department of Sociology. İstanbul, 2020. s. 45-82.

7 Mesela bk. Ayşenur Ögçem. *An Outside Look at the Turkish Reform: The Medeniyet Newspaper*. Master Thesis. Ibn Haldun University School of Graduate Studies Department of Sociology. İstanbul, 2020. s. 45-82.

8 İbrahim Hatiboğlu, “Medeniyet” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, 28/301-303; İbrahim Hatiboğlu. “Mehmed Fikri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara 2003). 28, 471; Ayşenur Ögçem. *An Outside Look at the Turkish Reform: The Medeniyet Newspaper*. Master Thesis. Ibn Haldun University School of Graduate Studies Department of Sociology. İstanbul, 2020. s. 45-82.

Bu minvalde yine belirtmek gerekir ki bu dönem diğer Türkçe yayınlara kısıtlama getirilmekle beraber Bulgaristan Türk-Müslümanlarının Türkiye ile olan bağlarını koparmak adına Anavatan üzerinden gelen yayınlar gazete ve dergilere yasak getirilmiş ve Bulgaristan'a ulaşmaları engellenmiştir. Nitekim yasak süreci başlanmadan önce Türkiye'den özellikle Medresetü'n-Nüvvab'a "Sırat'ı-Mustakim" ve "Sebilü'r-Reşad" dergilerinin ulaştığı ve ıslahat görüşlerinin yayılması konusunda etkili olduğu bilinmektedir.⁹

Ahmed Hikmet gazetenin ilk başmuharriri olma ayrıcalığını taşımaktadır. O, gazetenin yaklaşımını ve çizgisini şöyle açıklamaktadır:

Hakiki Müslümanların bir araya gelip mahzâ dinlerini müdafaa, dîn-i İslâm'a karşı vâki olan nâ-revâ isnâdâtı red, dîn-i İslâm'ın makâsıd-ı aliyeye-i ahlâkiyye ve içtimâiyyesini neşrederek gafil ve zayıf gençleri dalâletten kurtarmak, kendilerine memleket kanunlarından istifade ederek tarîk-i müstakîmi göstermek.¹⁰

Buna göre Ahmed Hikmet gazetenin amacını ve görevini; Müslümanların arasında birlik sağlamak, İslam dinine yönelik saldırıları ve iftiraları ortadan kaldırmak için mücadele etmek, İslam'ın güzel ve üstün ahlakını ve sosyal hedeflerini ortaya koymak, bunlardan bihaber olan zayıf genç kitleleri dalaletten ve sapkınlıktan kurtarmak, yeni yapılanan devletin kanunlarından azami ölçüde yararlanarak onlara doğru yolu göstermeyi hedeflemek şeklinde açıklamıştır.

"Medeniyet" gazetesi yeni kurulan Bulgaristan Devleti'nde Türk-Müslümanların barış içinde ve birlikte yaşama konusunda büyük bir çaba harcamıştır. Barışın mutlak anlamda İslam'daki önemi nedeniyle gerek etnik gruplar arası gerekse din ve mezhepler arasındaki çatışmaların önene geçilmesi amacıyla daha ilk günden tedbirler alınmış ve bu tedbirler günümüzde de devam ettirilmiştir.¹¹ Tarih boyunca Balkanlarda kurucu unsur olan Türkler Bulgaristan'da yayımlanan "Medeniyet" gazetesinin açtığı bu yolda, çağdaş dönemde yapılan çalışmalarda da açıkça gösterildiği gibi bugün bile etnik barışa sahip çıkmakta, Bulgaristan'ın kanunlarına uyararak kendi varlıklarını koruma çabası içerisindedir. Türk-Müslümanlar genelde Balkanların özeldi ise Bulgaristan'ın coğrafi konumunun farkındadır. Zira bu coğrafya Asya ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmektedir.

9 Bilal Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 2009, s. 34.

10 *Medeniyet*, sayı 14 (1934), s. 3; Ayrıca bk. İbrahim Hatiboğlu. "Mehmed Fikri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara 2003, 28, 471.

11 Mesela bk. *Medeniyet*, sayı 14 (1934), s. 3; Mehmet Dalkılıç. *101 Soruda İslam Mezhepleri*, Duruş Yayınları, İstanbul 2022, s. 99-103.

Aynı zamanda Balkanlar, kültür, din, etnik ve jeo-politik açıdan büyük bir öneme sahiptir. Bulgaristan, komşuluğun yanında, Avrupa kıtasında en büyük Müslüman-Türk azınlığa sahip olması açısından da Türkiye için ayrı bir değer taşımaktadır.¹²

İlk sayısından itibaren gazetenin her bir sayısında “Mesleğimiz” başlıklı bir yazı yer almıştır. Bu yazının temel konusu “medeniyet” kavramıdır. Burada özellikle medeniyet kelimesinin anlamları üzerinde durularak ifade ettiği anlam açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kavramın günümüzde bilerek veya bilmeden yanlış anlamlara çekilmeye çalışıldığına dikkat çekilmiştir. Bu yüzden öncelikle medeniyet kavramının ifade ettiği gerçek anlamlar sunulmaya çalışılmıştır. Buna göre geçek medeniyet, İslam medeniyetidir ve bu, gazetenin temel çizgisini oluşturmaktadır. Başka bir ifade ile gazetenin en temel hedefi İslam medeniyetinin ifade ettiği anlamı ortaya koymak ve gençlere açıklamaktır.

“Medeniyet” gazetesi bunlara ilave olarak Türkiye’deki gelişmeleri Bulgaristan’a taşımak isteyenlerin emellerine karşı çıkararak onlardan bağımsız ve ayrı olarak kendi yayın hayatını sürdüreceğini bildirmiştir. Bununla da yetinmeyen gazete, batılılaşmayı savunan ve ıslahat çalışmalarına bu yönüyle destek veren diğer Türkçe yayımlanan gazetelerle de mücadelesini sürdürmüştür.¹³

“Medeniyet” gazetesi büyük boy dört sayfa halinde basılan özellikle siyasi ve fikri içerikli yazılara ağırlık vererek yeni dönemde Bulgaristan’da İslam düşüncesinin teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Yazarları arasında dönemin Başmüftüsü Hüseyin Hüsnü Efendi ile beraber Yusuf Ziyaeddin Ezheri ve Osman Seyfullah gibi ünlü şahsiyetler yer almıştır.

“Medeniyet” gazetesi üstlendiği misyon çerçevesinde Osmanlı sonrası dünyanın gidişatını ve Türkiye’deki gelişmeleri değerlendirerek ıslah çalışmalarına farklı bir yönden yaklaşmış ve batı hayranlığına karşı sert bir tutum sergilemiştir. Yukarıda dile getirdiğimiz üzere Yusuf Yakubov’un çıkışı ile “Medeniyetin Esası Dindir” tavrını sergilemiş ve bu doğrultuda “Dinsiz medeniyet insanlık için haybet ve hüsrandır” şeklinde özetlenmiştir. Bu tavır ile birlikte ıslah çalışmalarını Batı’dan müsbet yönde yararlanmak olarak da değerlendirmiştir. Yusuf Ziyaeddin

12 Mesela bk. Mehmet Dalkılıç, Ramazan Biçer, Ekrem Demirli, *Balkanlarda Dini Aşırılıklar ve Etnik Barış*, Tasam Yayınları, İstanbul 2012; M. Dalkılıç-R. Biçer, “Etnik Barış Bağlamında Bulgaristan Türklerinin Bulgarlarla Sosyal İlişkileri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 69/2014, 119-151.

13 Ayşenur Ögçem, *An Outside Look at the Turkish Reform: The Medeniyet Newspaper*, Master Thesis, Ibn Haldun University School of Graduate Studies Department of Sociology, İstanbul, 2020, s. 45-82.

Ezheri “Medeniyet” başlıklı yazısında Batılıların İslam hakkındaki olumlu yaklaşımlarını ele alarak değerlendirmeler yapmıştır. Ona göre Batılıların uygulama ve görüşleri İslam dini açısından sorunsuz veya güzel ise bunu almakta herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.¹⁴

“Medeniyet” gazetesi yine bir haberinde Bulgaristan İçtimai Teceddüd Müdürlüğü’nün kurulduğunu ve amacının Bulgaristan’ı sosyal açıdan yenilik getirecek ve düzenleyecek genç, becerikli ve dayanıklı gençlere bu toplumun ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Gazetenin içtimai ve eğitim alanlarında ıslah çalışmalarına değinmesi dikkat çekici bir gelişme olmuştur. Zira “Medeniyet” gazetesi dini anlamda ıslah çalışmalarına hiçbir zaman girmemiş ve bu konuda ölçünün dinin kendisi olduğunu savunmuştur. Nitekim eğitim alanındaki ıslah çalışmalarını belirtmek için “Mekteblerin ıslahı için yegâne çare dini terbiyedir”¹⁶ ifadesi takip edilen yolu açıkça ortaya koymaktadır. “Medeniyet” gazetesinin ele aldığı konular arasında dikkat çeken diğer bir konu ise din dili olarak kabul edilen Arapça dışında bir dil ile ifade edilmeye çalışılması sorunudur. Bu konu oldukça güncel ve dönemin tartışma konularının başında gelmektedir. Bu konuda “Medeniyet” gazetesinin benimsediği çizgi kesinlik derecesinde bellidir ve bu Kur’an’ın Arapça olarak korunması şeklindedir. Bu yüzden Kur’an’ın başka bir dille yazılması asla doğru değildir.¹⁷ Bulgaristan’da yeni oluşan devlet içinde Müslümanların konumunun yanında din adamlarının durumunu da gündemine alan “Medeniyet”, konunun önemine dikkatleri çekmiştir. Gazete toplumdaki dini görevini ifa eden insanlara veya din adamlarına düşmanlık edildiğini ifade ederek bunun, aslında İslam dinine karşı beslenen düşmanlıktan kaynaklandığını ileri sürmüştür.¹⁸

“Medeniyet” gazetesi özellikle Osmanlı’nın son dönemlerinde İster Bulgaristan’da isterse Anadolu’da veya başka İslam toplumlarında ortaya çıkan ıslahatçı yayınlarla ve fikirlerle her fırsatta mücadele etmiştir. “Milleti ifsad eden tehlikeli zihniyetler” başlığı ile İslami kuralların geçerliliği ve toplumun yararına olan konuların ele alınışını değerlendirmiştir. Bu çerçevede kötülüğün giderilmesi

14 *Medeniyet*, “Medeniyetin Esası Dindir”, sayı 151, 5 Nisan 1938; *Medeniyet*, “Medeniyet”, sayı 217, 28 Haziran 1940.

15 *Medeniyet*, “Bulgaristan’da Teceddüd”, sayı 30, 19 Ağustos, 1933.

16 *Medeniyet*, sayı 91, 17 Mayıs 1936, s. 1.

17 Mesela bk. Yusuf Ziyaeddin Ezherî, “Tarih-i Kur’ân”, *Medeniyet*, Sofya, Nüvvab Matbaası, sayı 234, s. 3, tefrika 1; a.g.m., sayı 237, s. 1, tefrika 3.

18 Mesela bk. Yusuf Ziyaeddin Ezherî, “Tarih-i Kur’ân”, *Medeniyet*, Sofya, Nüvvab Matbaası 1940, sayı 240, s. 1, tefrika 6.

doğrultusunda tespitlere yer vermiş ve bu minvalde muhaliflerini eleştirmiştir.¹⁹ Gazetenin önemle üzerinde durduğu diğer bir konu ise Batı yanlısı yayın organlarının gençlere yönelik faaliyetleridir. Gazete, Batı yanlısı olan yayın organlarının gençlere yönelik gerçekleştirdiği vaaz ve önerdiği hikâye kitapları ile doğru yol öğretilmeyeceğini ısrarla vurgulamıştır. Zira söz konusu kitaplar hurafe, yalan ve israiliyat ile doludur. Bütün bu görüşler dönemin ilim adamları arasında tartışılmış ve farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Nitekim bazıları “Medeniyet” gazetesinin iddiaları abartılı bulunmuş hatta bunun doğru olmadığı ileri sürülmüştür. Zira bazı hikâyeler abartılı olsa da içeriğinde hiçbir gerçeğin bulunmadığı anlamına gelmeyeceği ve hikâye ile Allah’ın buyrukları arasında fark olduğu ifade edilmiştir. Gazete din ve dünya ayrımına giderek dinin tekliflerini reddetmek, geçersiz saymak insanı dinsiz bir yaşama sürükleyeceğini bildirmiştir. Ayrıca Allah’ın takdirini hiçbir şeyin değiştiremeyeceği gerçeğini ileri sürerek bunun korkaklık ve kabullenmişlik anlamına gelmeyeceğini ifade etmiştir. Bu çerçevede bütün Müslümanlara gerekli olanın Hz. Peygamber’in sünnetine göre yaşamak olduğunu savunmuştur.²⁰

“Medeniyet” gazetesinin dönemin ıslahatçı hareketler konusundaki duruşunu ortaya koyan birçok örnek verilebilir. Bu konuda Reşit Rıza’nın vefatı ile ilgili yaptığı habere bakmak yeterli olacaktır. Bu Efgani ekolüne yapılan müsbet yaklaşım gazetenin bu çizgiye bakışını ortaya çıkarmak için oldukça önemlidir. Gazete toplumun taklitten kurtulmasının gerekliliği üzerinde ısrarla durmuş, Müslümanlara ifrat ve tefritten uzak durmayı önermiştir. Taklidin bir nebze kabul edilmesi söz konusu olsa bile Müslümanların gerçekte toplumsal olgunluğun kazanılması için taklide değil tahkike yönelmesi ve erişmesi gerektiğini savunmuştur.

“Medeniyet” gazetesini Bulgaristan’da Osmanlı sonrası İslami düşüncenin devamı ve yeniden ihyası amacıyla büyük çaba sarfetmiştir. Bu çerçevede hem kullandığı edebi dil hem de ortaya koyduğu görüşler ile özellikle Bulgaristan’da önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Mesela Mehmed Fikri’nin başmuharrir olduğu dönemde ele aldığı dini konulara göz atmak bu ilerlemeyi göstermeye yeterli olacaktır.²¹ Ancak konunun tam olarak ortaya konulabilmesi için kendisinden önce

19 *Medeniyet*, “Milleti İfsad Eden Tehlikeli Zihniyetler”, sayı 45, 1 Şubat 1935 s. 3.

20 İbrahim Hatipoğlu, *Bulgaristan Müslümanlarında Dini Islahat Düşüncesi*, Emin Yayınları, Bursa 2007, s. 74.

21 Vedat S. Ahmed, “Bulgaristan Müslümanları Arasında Parlayan Yıldız: Mehmed Fikri”, *Kalem*, sayı 1, Sofya 2000, s. 9-11; İbrahim Hatiboğlu, “Mehmed Fikri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara 2003). 28, 471; a.mlf., “Bulgaristan Müslümanlarından Şair ve Mütefekkir Mehmed Fikri ve Yazılarından Bir Demet”, *Literatür*, IV, İstanbul 2001, s. 7-17.

başmuharrirlik yapan Hafız Yusuf Yakubov (Şinasi) dönemi ile ilgili bilgi vermek gerekecektir.

“Medeniyet” gazetesinin üç yıl boyunca (1934-1938) baş muharrirliğini yapan Hafız Yusuf Yakubov Bulgaristan’da yetişen önemli ilim adamlarından biridir. Yakubov 1898 yılında Şumnu Osenovets’de (Işıkköy) doğmuştur. Hafız Yusuf ilk ve ortaokul eğitimini köyünde tamamladıktan sonra Şumnu Medresetü’n-Nüvvab medresesine kaydolmuştur. Yüksek öğrenimini bu medreseden mezun olarak tamamlamıştır. Ayrıca öğrenciliği döneminde Bulgaristan’da neşredilen birkaç gazetede yazarlık ve başyazarlık yapmıştır. Mezuniyetinden sonra ise Bulgaristan Başmüftülüğü’nde göreve başlamış ve “Medeniyet” gazetesinin başmuharriri olmuştur. Özellikle “Medeniyet” gazetesinde kaleme aldığı “Medeniyetin Esası Dindir”²² başlıklı yazı dizisiyle din ve medeniyet ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Onun konuyla ilgili yazılarının Bulgaristan’da yaşayan Türk-Müslüman toplumu üzerindeki olumlu etkileri, yazar hayatta iken bile açıkça görülmüştür.

MEDENİYET GAZETESİ BAŞMUHARRİRİ MEHMET FİKRİ’NİN BULGARİSTAN İSLAM DÜŞÜNCESİNE KATKILARI

“Medeniyet” gazetesinin birçok yazarı kaleme aldıkları eserler ve yazıları ile Bulgaristan İslam düşüncesinin gelişmesi konusunda önemli pay sahibi olmuşlardır. Bütün bu yazarları bir tebliğe sığdırmak elbette mümkün değildir. Biz bu tebliğde Bulgaristan Türk-Müslümanları için kriz döneminin sorunları, Mehmed Fikri’nin yaşadığı zorluklar, Gazzâlî benzeri entelektüel kriz yaşaması ve onun eserlerine sığınmasını dikkate alarak onun yazıları üzerinden “Medeniyet” gazetesinin Bulgaristan İslam düşüncesine katkılarını ortaya koymaya çalışacağız.

Yusuf Yakubov’tan sonra başmuharrir olan Mehmed Fikri Osmanlı sonrası dönemde Bulgaristan’ın yetiştirdiği nadide şahsiyetlerden bir değerdir. Doğumu Bulgaristan’ın Osmanlı’dan bağımsızlığını ilan ettiği 10 Kasım 1908 tarihine denk gelmektedir.²³ Bulgaristan’da Türk-Müslüman nüfusun günümüze dek yoğun bir şekilde yaşadığı Osmanpazarı’nda (Omurtag) dünyaya gelmiştir. Babası Hafız Hüseyin Efendi Osmanpazarı bölgesinde yıllarca imamlık yapmış ve başta dini konular olmak üzere tarih, medeniyet ve vatan konusunda Türk-Müslüman toplumunun bilinçlenmesine hizmet etmiştir. Baba Hafız Hüseyin Efendi’nin

22 *Medeniyet*, “Medeniyetin Esası Dindir”, sayı 151, 5 Nisan 1938.

23 Hatiboğlu. “Mehmed Fikri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara 2003). 28, 471; *Medeniyet*, “Mehmed Fikri, Hayatı ve Şahsiyeti”, sayı 269, 1941, s. 1-2.

bu yüksek din anlayışı ve gayretleri çocuklarına örneklik teşkil etmiş ve onlara ilmi çalışmaların önemini benimsetmiştir. Mehmed Fikri kasabasında İbtidaiye ve Rüşdiye mekteplerindeki eğitimini tamamladıktan sonra Bulgaristan'daki Türk-Müslümanların eğitilmesi konusundaki büyük ihtiyacı görmüştür. Bu ihtiyaca binaen kendi bölgesine yakın köylerde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Ancak Mehmed Fikri öğretmenliği esnasında kendisini geliştirmesinin gerekliliğini hissetmiş ve bu amaçla Edirne Öğretmen Okulu'na kaydolmak suretiyle eğitim hayatını devam ettirmek istemiştir. Bu vesile ile ilk defa Türkiye'ye gelmiştir. Ancak aksilikler peşini bırakmamış ve Edirne'deki eğitim hayatını devam ettirememiştir.²⁴

Mehmed Fikri'nin Edirne'deki eğitimi yarıda kalmış ancak babası Hafız Hüseyin Efendi onun eğitimini tamamlaması için çareler aramaktan vaz geçmemiştir. Bütün maddi imkansızlıklarına rağmen oğlunu Bulgaristan'da yeni dönemin yegâne eğitim yuvası olan ve devamında ünü uluslararası boyuta ulaşan Medresetü'n-Nüvvab'ın Tali kısmına kayıt yaptırmıştır. Medresetü'n-Nüvvab'ın Tali kısmını başarı ile tamamlayan Mehmed Fikri yüksek öğretimine Mısır el-Ezher Üniversitesi'nde devam etme girişiminde bulunmuştur. Ancak bu konuda olumlu bir sonuç alamayınca yüksek öğretimini Nüvvab'ın Âli kısmında devam ettirmiştir.

Mehmed Fikri Nüvvab'ın Âli kısmında sadece eğitim görmekle kalmamış aynı zamanda yeni devletin Müslümanların eğitimi konusunda ve özellikle de Nüvvab ile aldığı olumsuz ve kısıtlayıcı kararlara karşı durma konusunda önemli bir rol üstlenmiştir. Mehmed Fikri aktif kişiliği ile Nüvvab'ta yaşanan gelişmelerde ön sıralarda yer almış ve öğrenci ayaklanmalarında önderlik yapmıştır. Bu çerçevede özellikle 1930-1931 eğitim-öğretim yılında organize edilen bütün boykotlara hem katılmış hem de organizatörlük görevini üstlenerek diğer öğrencilerin de aktif bir şekilde söz konusu boykotlara katılması konusunda büyük bir gayret göstermiştir. Bu tutumunu Nüvvab'ın Âli kısmında da devam ettirmesi bazı hocalarla arasında sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur. Nüvvab öğrencilerinin öğrenimine zarar vermemek amacıyla eğitimini tamamlamadan Medreseden ayrılmak zorunda kalmıştır.²⁵

Mehmed Fikri yüksek öğrenimini resmi bir kurumda devam ettiremese de özel gayretleriyle kendini geliştirmeye devam etmiştir. Özellikle Gazzâlî'nin eserlerini okuması ve incelemesi onun yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Onun bu

24 İbrahim Hatiboğlu, "Mehmed Fikri". TDV İslâm Ansiklopedisi. (Ankara 2003). 28, 471.

25 Vedat Ahmed, "Bulgaristan Türklerinin Güçlü Kalemi, Mehmed Fikri", Nöbettepe Dergisi, sayı 1, 2 Eylül 2018.

konudaki çabaları İslam toplumlarının içinden geçilen süreçteki sorunlarına çare üretme konusunda fikir ve öneriler geliştirmesine neden olmuştur. Bu çerçevede diğer yazarlarla birlikte “Medeniyet” gazetesindeki görüş ve öneriler sadece Bulgaristan Türk-Müslümanlarına değil aynı zamanda diğer İslam toplumlarına da örneklik teşkil edecek derecede önemli katkılar sunmuştur. Nitekim Mehmed Fikri Müslümanların gündemdeki sorunlarına yönelik görüş ve düşüncelerini sadece gazete aracılığı ile değil bütün yolları kullanarak halka ulaştırmaya veya Müslümanlara duyurmaya çalışmıştır. Bu çerçevede hayatına imamlık, vaizlik, öğretmenlik ve yazarlık görevlerini sığdırmış ve bildiklerini topluma bu şekilde aktarmaya çalışmıştır. Gerek dönemin şartları gerek ailesinin ekonomik kısıtları gerekse de aktif kişiliği nedeniyle kolay bir hayat yaşamamıştır. Bütün bunlara rağmen görüşlerinden ve savunduğu davadan ödün vermeden Türk-Müslümanların bilinçlenmesi konusunda olağanüstü bir gayret sarfetmiştir.²⁶

Mehmed Fikri'nin çabaları sadece Müslümanlar üzerinde değil Hıristiyan Bulgarlar üzerinde de olumlu sonuçlara vesile olmuştur. Mesela Filibe Muradiye Camii'nde verdiği bir vaaz esnasında kendisini dışardan dinleyen bir rahibe ile tartışmaya girmek zorunda kalmıştır. Bu ilmi tartışma, rahibenin Müslüman olması ile sonuçlanmıştır.

Mehmed Fikri çok genç yaşta yazarlığa başlamış ve “İntibah”, “Açık Söz”, “Rehber”, “Dostluk” ve “Medeniyet” gibi gazete ve mecmualarda yazılar yazmıştır. “Medeniyet” gazetesinde 87'ye yakın makale ve 30'dan fazla şiiri bulunmaktadır. Ancak bütün bu yayın organları arasında gazetecilik ve yazarlık alanında özellikle “Medeniyet”teki yazıları ile ön plana çıktığı söylenebilir. “Medeniyet” gazetesindeki yazarlığı 144. sayısında yayımlanan bir yazı ile başlamıştır. Fakat çok uzun bir süre geçmeden 156. sayısı ile gazetenin başmuharriri görevine getirilmiştir. Bu da onun kendi döneminde yazılarının halk üzerindeki tesirinin ne derecede etkili ve geniş olduğunu düşündürmektedir.²⁷

Mehmed Fikri ilk başmakalesinde “Kusur Dinde Değil, İnsandadır”²⁸ konusunu gündeme taşımıştır. Bu sorun sadece Bulgaristan Müslümanlarını değil aynı zamanda tüm dünya Müslümanlarını derinden etkilemektedir. Batıda aydınlanma neticesinde dine karşı ciddi tenkitler yöneltmiştir. Bu çerçevede İslam'a ve Müslümanlara karşı sorular sorulmuş ve tarihte ilk defa Müslümanlar medeniyet

26 Vedat Ahmed, “Bulgaristan Türklerinin Güçlü Klemi, Mehmed Fikri”, Nöbettepe Dergisi, sayı 1, 2 Eylül 2018.

27 Muhammet Altaytaş, “Bulgaristan Alimlerinden Mehmed Fikri'nin Tasavvurunda Gazzâlî ve Felsefi”, *Kafkasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı 17, Ocak 2022, s. 63-86.

28 *Medeniyet*, “Kusur Dinde Değil İnsandadır”, sayı 156, 23 Mayıs 1938.

ekseni dışına itilme ile yüz yüze gelmiştir. Müslümanlar teknolojiye, bilimde, felsefede, eğitimde kısacası her alanda geçilmeye başlanmıştır. Batının bu büyük meydan okuması İslam coğrafyasında büyük bir tartışma konusu haline gelmiştir. Zira Müsteşrikler Müslümanların geri kalmışlığının nedenini İslam Dini olarak gösterme gayreti içine girmişlerdir. Mesela 1916'da İngiliz Anglikan Kilisesi'nin İstanbul'daki şeyhülislâmlık makamına Londra'dan gönderdiği mektup buna bir örnek olarak gösterilebilir. Bu mektupta, İslâm dininin ruhu, mahiyeti, doğuşundan beri medenî hayat ve insan düşüncesi üzerinde ne gibi tesirler yaptığı, zamanın çeşitli bunalımlarını nasıl çözümlendiği, tarihin akışı içinde ortaya çıkan ve toplumları olumlu veya olumsuz şekilde etkileyen siyasî ve mânevî güçler karşısındaki tavrının ne olduğu gibi hususlarla ilgili sorular yer almaktaydı.²⁹

Buna karşılık Müslüman bilginler özellikle de daha sonra adı İslamcılar olan İslahçılar veya tecdidciler “kusurun İslam'da değil Müslümanda olduğu” fikrini savunmaya başlamışlardır. Burada önemli bir konuya dikkatler çekilmelidir. O da şudur: Mehmed Fikri'nin ilk başmakalesinde “Kusur Dinde Değil, İnsandadır” başlığı ile Müslümanların bilimden uzaklaşma ve gerçek İslam'ı terk etme konusunu gündemine taşıması ve bu konuda Bulgaristan Türk-Müslümanlarının doğru bilgilendirilmesi veya bilinçlendirilmesi girişimi onun ne derecede dünya gündemine hâkim olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüzden “Medeniyet” gazetesinin bütün yayın hayatı boyunca gündeme taşıdığı sorunlar ve getirdiği çözümler önerileri ile İslam düşüncesine ciddi olumlu katkılar sağladığı görülmektedir.

“Medeniyet” gazetesinde Mehmed Fikri başta olmak üzere birçok yazıda ferdî sorumluluk ve vicdan hürriyetinin yanında İslâm'ın hedeflerinden birisinin de barış ve güvenliğin sağlanması olduğu üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede İslâm'da ruh ile bedene, dünya ile âhirete dengeli bir şekilde önem verildiği, vicdanlara ancak takvâ ve yüce Allah'ın murakabesi inancının yön verebileceği ifade edilmiştir. İslâm'ın bütün kitap ve peygamberlere inanmayı gerekli gördüğü, insan fiilleri ve ihtiyar anlayışı bağlamında İslâm'da kişinin irade hürriyeti bulunduğuna³⁰, İslâm'ın kardeşlik, eşitlik, birlik ve beraberliğe ne kadar önem verdiği üzerinde durulmuştur.

Anglikan Kilisesi'nin bir nevi meydan okuduğu ve İslam'ın kusurlu ve eksik olduğunu, insanlara hiçbir şey kazandırmadığını ifade eden sorularına karşı İslam coğrafyasının birçok bölgesinden cevaplar verilmiş ve kitaplar yazılmıştır. Başta Mısırlı Abdülaziz Çâvîş, *Ecvibetü fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Ancilîkâniyye*

29 M. Süreyya Şahin, “Anglikan Kilisesine Cevap”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, 3, 197-198.

30 Mesela bk. Mustafa Keskin, *İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri ve İhtiyar Anlayışı*, Ankara 1. baskı, İlahiyat, 2022, s. 278-301.

adıyla bir kitap yazmıştır. Yine Türkiye’den İsmail Hakkı (İzmirli) *Anglikan Kilisesine Cevap*³¹ adıyla bir eser kaleme almıştır. Bunların sayılarını çoğaltmak mümkündür. Mehmed Fikri’nin “Kusur Dinde Değil, İnsandadır” başlıklı yazısını da bu çerçevede değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. Zira Mehmed Fikri İslâm dininin özündeki tevhid ve doğruluğuna, ibadetlere, temizliğe, Müslümanların fikir ve hayata katkılarına dikkatleri çekmektedir. Böylelikle yazar İslâm’ın medenî, siyasî ve içtimaî öğretilerinden, Müslümanların bilim ve sanata katkılarından söz etmektedir. Sonuç olarak Mehmed Fikri kusurun İslam’da değil Müslümanlarda olduğunu ifade ederek aslında sadece Batılı müsteşriklerin değil İslam coğrafyasında Müslümanlar arasında da Batının bilimde, sanatta, felsefede kıscası her alanda ilerlemesine ve Müslümanların geri kalması konusunda şüpheye düşenlere cevaplar vermektedir.

Yaklaşık bir yıl süren başmuharrirlik döneminde gazetenin dilinin daha ılımlı olduğu ve Kemalizme karşı tutumun kaldırıldığı görülür. Ayrıca yine bu dönem ıslah çalışmalarına karşı da daha mutedil davranıldığı izlenmektedir. Kendisinden önceki başmuharrir Yusuf Yakubov’a nazaran daha yumuşak ve kuşatıcı bir üslup benimsediği ve herkesi kucaklamaya çalışan bir tavır içerisinde olduğu müşahade edilir.

Mısır’da beliren ıslah çalışmalarından Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşit Rıza gibi isimlerden Nüvvab’tan el-Ezher’e eğitim görmeye gidenler etkilenmiş ve dolaylı olarak Nüvvab öğrencilerinden bazıları da bu etkilenmenin içine girmiştir. Mehmed Fikri de bunların arasında yer almış ve Türkiye’de yetişen dönemin alimleri İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) ve Elmalı Hamdi Yazır (1878-1942) gibi alimlerin görüşlerinden tesiri altında kalmıştır.³²

Bu etkilenme sonucu ilk yıllarında ıslah çalışmalarına sert bir şekilde karşı çıkan “Medeniyet” gazetesi biraz daha ılımlı noktaya gelmiş ve Mehmed Fikri ile beraber ıslahçılarla gelenekçiler arasında bir yol benimsemeye çalışmıştır. Ayrıca aynı çizgiye sahip olan şair Mehmet Akif’ten (1873-1936) de etkilenerek Bulgaristan’ın Akif’i unvanını almıştır.³³ Yine de bu yaklaşımı kendisini yenilikçilerle veya batı hayranlığı besleyenlerle farklı noktalarda tutmuş ve gelenekçilerin güçlü temsilcisi Gazzâlî’ye ve tasavvufa açıkça ilgisini beyan etmiştir. Bunu daha net ifade etmek için “Batı Medeniyetinin İcyüzü Koyu Bir Vahşettir”³⁴ başlığı ile

31 İsmail Hakkı İzmirli, *Anglikan Kilisesine Cevap*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

32 İbrahim Hatiboğlu, “XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dinî İslâhat Çabaları”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul 2002, s. 347-362.

33 Muhammet Altaytaş, “Bulgaristan Alimlerinden Mehmed Fikri’nin Tasavvurunda Gazzâlî ve Felsefesi”, *Kafkasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı 17, Ocak 2022, s. 63-86.

34 *Medeniyet*, “Batı Medeniyetinin İcyüzü Koyu Bir Vahşettir”, sayı 174, 1938.

yayımladığı yazısında Batının hak, adalet ve muhabbet gibi kelimelerin gerçek hayatta tatbik edilmediği ve daha çok ateizme kaydığını ifade etmiştir.

Mehmed Fikri tartışmaları esnasında Müslüman olan rahibe ile uzun bir mücadeleden sonra evlenmiş ama yeni Bulgar Devleti'nin ağır uygulamalarının bitmemesi, yaşam koşullarının olumsuzluğu neticesinde sağlığı bozulmuş, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 23 Haziran 1941 yılında 33 yaşında Sofya'da vefat etmiştir.³⁵

Vefatından sonra "Medeniyet" gazetesinde yer alan öğrencilik yıllarındaki hocaları ve arkadaşları üzerinde bıraktığı etki ile ilgili şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir:

Arkadaşlarının o derece sevgi ve hürmetini kazanmış onların ruhlarına o derece hâkim olmuştu ki onun emeli ayrı ayrı her bir talebenin emeli oluyor onun gayesini her arkadaşı gaye ediniyordu.³⁶

Osman Kılıç da kendisiyle ilgili kitabında şu sözleri sarfetmiştir:

İslâm'ı müdafaa sadedinde yazdığı ateşli ve müessir makaleler her Nüv-vâblının zihninde hâlâ canlıdır. O, Bulgaristan'da İslâm'ın alemdârıydı.³⁷

Yine vefatından sonra el-Ezheri "Firkî'nin ölümü Fikrin ölümü" demiş ve Mehmed Fikri'nin yaptıklarının önemini bu şekilde ifade etmiştir. Bütün bunlar onun kısa hayatına rağmen özellikle "Medeniyet" gazetesindeki yazıları, uygulamaları ve tavrı ile yeni dönemde özellikle Bulgaristan İslam düşüncesine ciddi manada etkili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bulgaristan'da İslam düşüncesinin oluşmasında ve gelişmesinde Mehmed Fikri'nin çalışmaları önemli rol oynamıştır. Onun özellikle Nüvvab yıllarındaki öğrenciliği esnasında ve sonrasında ortaya koyduğu faaliyet ve çalışmaları oldukça belirleyici olmuştur. Nüvvab'tan ayrıldıktan sonra vaktinin büyük bir kısmını İmam Gazzâlî'nin hayatını ve eserlerini incelemeye ayırmıştır.³⁸ Nitekim bu çalışmaları sonucunda vardığı fikirleri "Medeniyet" gazetesinde yazı dizisi halinde yayımlamıştır. Mehmed Fikri, aslında başmuharrir olarak çok kısa bir süre görev yapmıştır. Bu dönemde idari işlerin yoğunluğu nedeniyle olsa gerek ki seri yazı hazırlayamamıştır. Ancak bu görevden ayrıldıktan sonra özellikle Gazzâlî

35 Osman Kesioğlu. "Fikri'nin Ölümü Bizde Fikrin Ölümü", *Medeniyet*, sayı 269, Sofya 1941, s. 1-2; Osman Kılıç, *Kader Kurbanı*, BİSAV 2002, s. 170-171, 220.

36 *Medeniyet*, "Mehmed Fikri'nin Hayatı ve Şahsiyeti", sayı 269, 1941.

37 Ayrıca bk. Hümâyî, *Medeniyet*, "Bir Sîmâ-yı Münevverin Gurûbu Cânsûzu", sayı 272 1941, s. 3; Osman Kılıç, *Kader Kurbanı*, BİSAV Ankara 2002, s. 220.

38 *Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9", sayı 207, 1939, s. 3.

ile ilgili seri yazılarına başlamıştır. “Medeniyet” gazetesinin 197. sayı ile başlayıp 226. sayısına kadar 25 sayı devam eden makalelerini sıralı olarak yayımlamıştır. Bütün bu yazılarını “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi” başlığı altında ve her sayıda ara vermeksizin devam etmiştir. “Medeniyet” gazetesinde bu başlıkla kaleme alınan ve uzun süre yayımlanan tek yazı dizisi durumundadır.³⁹

Burada Mehmed Fikri'nin hayatı ile ilgili önemli bir husus hatırlatılmalıdır. O da şudur: Onun hayatı oldukça kısıtlı ve zor şartlar içerisinde sürdürmüştür. Buna bir de Başmuharrirlikten azledilmesi eklenince şartlar daha da zorlaşmıştır. Üstelik yazılarının “Medeniyet” gazetesinde yayımlanması da yasaklanmıştır. Bu yüzden “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi” başlığı altındaki bu yazı dizisini imzasız olarak yayımlamıştır.

Mısır hayallerinin gerçekleşmemesi ve Nüvvab'ın Âli kısmını tamamlayamaması kendisini farklı arayışlar içerisine itmiştir. Bu dönemde Gazzâlî'nin eserlerini incelemeye koyulmuş ve onun düşüncesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Zor günlerinde kendisine Gazzâlî'nin eserleri yol arkadaşı olmuştur. Yazı dizisine kısmen İslam düşüncesine tesiri açısından değindiğimizde görüleceği gibi Gazzâlî'nin görüşlerinden ve ortaya koyduğu bakış açısından büyük zevk almış ve bunu haz ile yapmaya devam etmiştir. Vaizlik döneminde özellikle Gazzâlî'nin *İhyaü Ulûmi'd-Din* eserinden oldukça istifade etmiştir. Gazzâlî'nin İhya adlı eserinin vaizlerin uzun süre vazgeçilmez kaynaklarından biri konumunda olduğu müsellem bir durumdur.

Mehmed Fikri Gazzâlî'ye dair kaleme aldığı 25 yazının başlangıcında genel olarak İslam düşüncesinin teşekkülüne değinmiştir. Devamında ise eserlerinden hareketle Kelam, Felsefe ve Tasavvuf gibi alanlarda Gazzâlî'nin görüşlerini ve düşüncelerini ortaya koymuştur. Bu çerçevede Gazzâlî'nin eserleri ve mahiyeti ile ilgili bilgi vermeye çalışmıştır. O gün itibarıyla ulaşabildiği neredeyse bütün eserlerini gözden geçirdiği ve yararlandığı anlaşılmaktadır. Onun yazı serisi boyunca istifa ettiği eserlerin hepsine burada değinmeden birkaç tanesini saymakla yetineceğiz. *İhyaü Ulûmi'd-Din* başta olmak üzere, *Kimyâ-i Sa'âdet*, *Tehâfütü'l-Felâsefe*, *Makâsîdü'l-Felâsefe* ve *Mizânü'l-Amel* bu kaynaklardan bazılarıdır.⁴⁰ Bu eserlerin mahiyeti ile ilgili yazı dizisinde bilgi veren Mehmed Fikri temel olarak Fıkıh, Fıkıh Usulü, Kelam, Akaid, Felsefe, Mantık ve Tasavvuf alanında eserleri bulunduğunu anlatmaktadır. Ayrıca ulaşılamayan birçok eserinin de varlığından bahseder.⁴¹

39 Bk. *Medeniyet*. “Gazzali, Hayatı ve Felsefesi”, sayı 197-226, 1939-41.

40 *Medeniyet*, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 16”. sy. 215, 1940, s. 3; *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 24-25”. sy. 225-226, 1940, s. 3;

41 *Medeniyet*, “Gazzali, Hayatı ve Felsefesi”. sy. 197. (1933), s. 3; *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 11”. sy. 209, 1939, s. 3.

Mehmed Fikri muhtemelen kendi yaşadığı hayatın zorluklarını İmam Gazzâlî'nin yaşadığı hayat ile örtüştüğünü düşünerek onu kendisine rol model seçmiştir. Bu yüzden onu doğuşundan ölümüne kadar bütün hayatını araştırmıştır. Bu çerçevede yazılarının bir kısmını Gazzâlî'nin yetiştiği çağı, ilim tahsilini, yeteneğini ve zekasını anlatmaya ayırmıştır. Ancak Mehmed Fikri'nin özenle üzerinde durduğu konu Gazzâlî'nin yaşadığı şüpheleri gidermek amacıyla sergilediği çabalaradır. Zira İmam Gazzâlî hem politik hem de entelektüel krizin İslam dünyasının derinden yaşandığı bir dönemin düşünürüdür. Onun yaşadığı dönem dışarıdan haçlıların içeriden de Batıniler ile İsmaililer'in çatıştığı bir kriz dönemi idi.⁴² Mehmet Fikri Gazzâlî'nin yaşadığı “şüphe krizi” ve buna dayalı hakikat araştırmasının toplumsal bağlamıyla ele alındığında, taklit bağını kırmaya dönük olduğunun farkına varmıştır. Başka bir ifade ile Mehmed Fikri Gazzâlî'nin “şüphe krizi” yaşadığını ve bu krizin sonucunda İslam toplumundaki sorunlara din ilimlerini ihya etmek suretiyle geliştirdiği projesinin değerini keşfetmiştir.

Bütün bunlar Mehmed Fikri'yi kendi kriz döneminin sorunlarına Gazzâlî üzerinden çözüm üretmeye yöneltmiştir. Bu çerçevede özellikle İslam'ın ilk asrından itibaren Yunan, Fars ve Hind kültüründen eserlerin Arapçaya tercüme edildiğini ve bu tercümelemlerin Müslüman ilim adamları üzerinde etkili olduğunu vurgulamıştır. Ancak Gazzâlî'nin din ilimlerinde takip edilecek metodu belirlemede önemli ölçüler ve metotlar geliştirdiğini ifade etmektedir. Mehmed Fikri Gazzâlî'nin yaşadığı dönemin kriz ortamını ve sorunlarını dikkate alarak eserlerini kaleme aldığı farkındadır. Bunu, onun yayımladığı “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi” başlığı altında yayımladığı bütün makalelerinde görmek mümkündür.⁴³

Özellikle gençlik dönemlerinde Gazzâlî var olan İslami fırkaların ve mezheplerin ihtilaflarını gözlemleyerek İslam toplumunun içinde kaybolduğu bir denize benzetmiştir. Kendisi ise bu bilgi ve ihtilaf deryasının sonuna ulaşmak ve orada var olanları tespit etmek arzusu ile bu olaya yaklaştığını anlatmaktadır. Ayrıca Mehmed Fikri Gazzâlî'nin ilim yolculuğuna da değinirken özellikle Hocası İmamü'l-Harameyn el-Cüveyni ve ondan etkilenmesini söz konusu etmektedir.⁴⁴ Cüveyni'nin vefatından (ö. 478/1085) sonra ise Nizamü'l-Mülk'ün (ö. 485/1092) kendisini Bağdat'ta kurmuş olduğu Nizamiye Medresesi'ne müderris olarak aldığına dikkat çekmektedir. Gazzâlî Bağdat'ta çok geçmeden öğrencilerin gözünde

42 *Medeniyet*, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 7”, sy. 205, 1939, s. 3; *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 8”, sy. 206, 1939, s. 3.

43 Mesela bk. *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1”, sayı, 197, s. 3; *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 2”, sayı, 198, s. 3.

44 *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 11”, sayı, 209, 1939, s. 3.

kişiliği, ilmi yetkinliği, kullandığı dil ve yaklaşımı ile takdirleri toplamıştır. Mehmed Fikri bu dönemde kendi içinde yaşadığı şüpheleri çözmek için tıpkı Gazzâlî gibi Felsefenin, kelamın ve içtihadın nasıl kullanılacağı konusundaki görüşlerini esas almaktadır. Bu çerçevede kendi kriz döneminin sorunlarını çözecek yöntem ve fikirleri geliştirmek amacıyla büyük bir çaba sarfetmiştir.

Nizamiye medresesinde hocalığından sonra bu işten ayrılarak Hac niyetiyle bir yolculuğa çıkan Gazzâlî Hicaz bölgesini Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Mısır ve İskenderiye gibi şehirleri 11 yıl boyunca ziyaret etmiş ve gözlemlerde bulunmuştur.⁴⁵ Mehmed Fikri'ye göre bu yolculuğun sonunda Gazzâlî farklı bir yapıya bürünmüş ve düşüncesi değişmiştir. Bunun akabinde kaleme aldığı eserlerde ve yaklaşımda kendisinin Tasavvufi boyutu ön plana çıkmıştır. Mehmed Fikri, Gazzâlî'nin belli aşamalardan geçtikten sonra bu noktaya ulaştığını ifade etmektedir. Bu çerçevede Gazzâlî'nin önceleri felsefi konular içerisindeki şüphelerle boğuştuğunu açıklamıştır. Ardından sufi bir anlayış ve usule ulaşarak vehim ve şüphelerinden kurtulduğunu anlatmaktadır. Böylelikle Gazzâlî'nin güvenli bir alana ulaştığını ve Tasavvuf ile daha güvenilir bir zemine çıktığını düşünmektedir.⁴⁶

Burada önemli noktaya dikkatler çekilmelidir. O da şudur: “Medeniyet” gazetesi aslında gelenekçi bir yöntemi benimseyen bir yayın organıdır. Bu nedenle gerek Bulgaristan'da gerek Osmanlı'da gerekse de Türkiye'deki yenilikçi, teccidci veya ıslahatçı hareketlere tamamen karşı yayınlar yapmaktadır. Ancak Mehmed Fikri ile bu durum biraz değişmiş, yenilikçi hareketlere, felsefeye, kelam ve akli kullanmaya ve ıslahatçı düşünceye daha ılımlı bakmaya başlamıştır. Mehmed Fikri Gazzâlî'yi bir İslam filozofu olarak tanımlamaktadır. Ancak müsteşrikler İslam Felsefesine bakışlarının yanlış olduğunu ifade etmektedir. İslam literatürüne daha ilk dönemlerden itibaren İslam Felsefesinin girdiğini ve bunun Eflatun ve Aristo gibi Yunan filozoflardan bir alıntı olmadığını İslam Filozoflarının söz konusu felsefedeki konuları İslam itikadına göre yorumladıklarını savunmaktadır.⁴⁷ Bu yüzden felsefe ve kelamın Müslümanlar tarafından kullanılmasında herhangi bir sakınca olmadığını Gazzâlî düşüncesi üzerinden benimsemektedir. Nitekim Gazzâlî'nin sadece bir İslam filozofu olmadığına aynı zamanda onun bir İslam kelamcısı, ahlakçısı ve mutasavvıfı olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁸ Ancak Felsefecilerin hatalar yaptığının da Gazzâlî tarafından dile getirilip ciddi bir

45 *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 10”, sayı, 208, 1939, s. 3.

46 *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 5”, sayı, 202, 1939, s. 3.

47 *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12”, sayı, 210, 1939, s. 3.

48 *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 16”, sayı, 215, 1940, s. 3; *Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 17-18-19”, sayı, 216-217-218, 1940, s. 3.

şekilde eleştirildiklerini de belirtmektedir. Bu yüzden onun birçok konuda felsefecilere karşı çıktığını vurguladıktan sonra bu çabaların asırlar boyu çok önemli sonuçlar verdiğini açıklamaktadır.⁴⁹ Mehmed Fikri, İslam itikadını savunma ve gayri Müslümlerle cedel konusunda İslam Kelamcılarını çok daha başarılı bulmaktadır. Onlar dinin konularını açıklamada ve İslam dininin anlaşılmasını kolaylaştırma hususunda çok değerli yöntemler ve fikirler geliştirerek eserler kaleme almışlardır.⁵⁰

Mehmed Fikri Kelam ilminin doğuşuna dikkatleri çekmektedir. Ona göre Yunan Felsefesine karşı İslam itikadını savunmak üzere Mutezile'nin elinde ortaya çıktığını bildirmektedir. Başka bir ifade ile kelam ilmi tamamen bir ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç İslam inançlarının diğerlerine karşı savunulmasıdır. Kelam ilmi cedel yöntemi ile Müslümanların imanını güçlendirmek, onları tahkiki imana ulaştırmak ve inanmayanları da ilzam ederek İslam inançlarını kabul etme amacını taşımaktadır. Nitekim oldukça işlevsel bir metod olan kelam Mu'tezile mezhebi mensupları arasında ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra İmam Mâtürîdî ve Ebu Hasen el-Eş'ari gibi âlimlerle Ehl-i Sünnet Kelamı haline getirilmiştir. Mehmed Fikri, tam da bu noktada Felsefeciler ile Kelamcılar arasında farka dikkatleri çekmektedir. Ona göre Felsefecilerin ilmi bakışla veya sadece akılla itikadi konuları yorumlamaya çalışmışlar, Kelamcılar ise akıl ve nass ile ilmi bir bakış geliştirerek konuları dinin gereklerine göre açıklamışlardır.⁵¹

Mehmed Fikri Gazzâlî'nin geçtiği aşamaları ve tahsil ettiği ilmi göz önünde bulundurarak Kelam, Felsefe, Tasavvuf ve Bâtînlilik⁵² başta olmak üzere birçok alanda yaptığı önemli çalışmalar sonucunda ulaştığı İslami çizgiyi şöyle anlatmaktadır:

Gazzâlî'nin Tasavvufa yakın, ancak başta kelam olmak üzere diğer birçok alanı İslam düşüncesinin bir parçası olarak görmüş ve bunları tahsil etmiştir. Bütün dini alanları incelemiş felsefi, zahiri, batını ne varsa bakmış ve istifade edebileceği konuları almıştır. Sonuç olarak kendinden önce yaşayan alimlerin yolundan ve düşüncelerinden istifade etmiş İslami alanları mütalaa etmiş ve mutedil bir noktaya ulaşmıştır. Bu konuda mutasavvıf Ebu Bekir Varrak'ın şu ifadelerine yer vermek de yerinde olacaktır.

49 *Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14", sayı, 214, 1939, s. 3; *Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 15", sayı, 214, 1940, s. 3; *Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 20-21-22", sayı, 219-220-221, 1940, s. 3.

50 Mesela bk. *Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 2", sayı, 198, 1939, s. 3.

51 *Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 2, 3", sayı, 198-199, 1939, s. 3.

52 *Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 6", sayı, 204, 1939, s. 3.

“İlim konusunda Kelâm ile yetinip Fıkhı ve Tasavvufu bir yana atan zındık olur. Tasavvuf ile yetinip Kelâmı ve Fıkhı bir yana atan bid‘atçı olur. Fıkıhla yetinip Kelâmı ve Tasavvufu terk edenler fâsık olurlar. Kim bu üç ilmi tahsil ederse kurtulur.”⁵³

SONUÇ

“Medeniyet” gazetesi Türk-Müslümanlar tarafından yayın hayatına başladığı 1933 yılından yayın hayatına son verdiği 1944 yılına kadar 11 yıl boyunca yeni Bulgaristan’daki İslam düşüncesinin korunması, gelişmesi ve sürdürülmesine büyük katkı sağlamıştır. Bulgaristan’ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkması ve bölgede bağımsız bir devletin kurulmasının ardından yeni devletin sınırları içinde kalan Müslümanların kendi kültür ve geleceklerini korumaları hususunda önemli adımlar atılmasına vesile olmuştur.

Bulgaristan Müslümanlarının ilmî birikimi ile yıllarca yayımlanan gazete belli başlıklarla çıkmıştır. Bunların en önemlileri “İçtimaî Hayat ve İslâmiyet”, “Milleti İfsad Eden Tehlikeli Zihniyetler”, “Bulgaristan Müslümanlarının Vaziyeti”, “İçtimaiyatta Taklitçilik”, “İslâmiyet Mâni-i Terakkîdir İddiasının Menşei ve Mânasızlığı”, “Ulemâ Milletın Kalbi Demektir”, “Zelzelenin Esbâb-ı Maddiyye ve Mâneviyyesi”, “Mâneviyatı Sukut Eden Muhitleri Islah Çareleri”, “İslâm’da Usûl-i Tedâvî”, “Târîh-i Kur’ân”, “Sahâbe Devrinden Kalma Mushaflar” ve “Gazzâlî Hayatı ve Felsefesi” şeklinde sıralanabilir. Bu başlıklar, “Medeniyet” gazetesinin sadece Bulgaristan değil aynı zamanda Türkiye ve hatta dünyadaki Müslümanlar hakkında dönemin önemli gelişmeleri hakkında bilgileri aktarmak suretiyle yeni devlet içerisindeki Müslümanların veya İslam düşüncesinin gelişmesine olumlu katkılar sunduğunu açıkça göstermektedir. Yeni kurulan Bulgaristan topraklarında kalan Türk-Müslümanların kendi kültür, düşünce ve inançlarını koruma, geliştirme ve yeni nesillere nakletme konusunda yayın organlarına ciddi ihtiyaç duydukları bir dönemde “Medeniyet” uzun soluklu bir yayının süreci gerçekleştirerek önemli katkılar sunmuştur.

“Medeniyet” gazetesi kriz döneminde ve zor şartların yaşandığı bir süreçte Bulgaristan Türk-Müslümanlarına büyük ölçüde hizmet etmiş bir yayın organıdır. Yayın hayatında kısa süreli inişli-çıkışlı süreçler yaşansa bile sahip olduğu duruşu, çizgisini ve bakış açısını genel olarak muhafaza etmiş ve bu duruşuyla Bulgaristan vatandaşı Türk-Müslümanlar üzerindeki etkisini uzun süre devam

53 Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, Tabakâtu’s-Sufiyye, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, Dâr-ru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998, s. 180.

ettirmiştir. “Medeniyet” gazetesini ayrıcalıklı kılan diğer bir husus ise bütün dünya Müslümanları için zorlu bir dönem olan Osmanlı sonrası şekillenme ve birçok coğrafyada zuhur eden yeni akımların Bulgaristan’da taraftar bulup yayılmaması amacıyla uğraş vermesi olmuştur. Bu doğrultuda ilk yıllarında katı bir gelenekçi çizgiyi benimseyerek ıslah çalışmalarını sert bir dille eleştirmiştir. Daha sonraları bu tutumunu biraz yumuşatarak mutedil bir çizgiye getirmiştir. Bütün sayılarında sadece Bulgaristan Müslümanlarının portresini ortaya koymakla kalmamış aynı zamanda köşesinde ilmi tartışmalara da yer vermiştir.

“Medeniyet” gazetesini ayrıcalıklı kılan diğer bir husus ise gazetenin Bulgaristan’ın gelmiş geçmiş en güzide eğitim kurumlarından biri olan Medresetü’n-Nüvvab’la organik bir bağı ve yakınlığı olmasıdır. Başmuharrirlerinin biri hariç tümünün söz konusu medrese çıkışlı olması iki açıdan önemli katkı sunmuştur. Bunlardan birincisi Medresetü’n-Nüvvab ile Müslüman gençlerin yüksek öğrenim görmesi temin edilebilmiştir. İkincisi ise bu medrese mezunlarının yayın organları ile Bulgaristan vatandaşı Müslümanların yeni devletin kurallarına uyarak kendi varlıklarını korumasına ve İslam düşüncesinin gelişmesine katkı sağlamasıdır.

Bulgaristan’da eski harflerle çıkan “Medeniyet” gazetesi sadece güncel haberleri Müslümanlara duyurmakla ve olayları tahlil etmekle kalmamış aynı zamanda ilmî bir yayın organı olma özelliğini de taşımıştır. Böylelikle bir taraftan yeni kurulan devlette var olma mücadelesi veren Türk-Müslümanları gelişmelerden haberdar ederek bilinçlenmelerini sağlamış diğer taraftan da ilmî makaleler aracılığıyla İslam düşüncesinin gelişmesinde rol oynamıştır. Başka bir ifade ile “Medeniyet” gazetesi bir taraftan Müslüman halkın toplumdan kopmasını önlemiş diğer taraftan da eğitim ve kültür seviyesi yüksek insanları muhatap alarak İslam düşüncesine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla “Medeniyet”in bütün sayılarında yayımlananlar dikkate alındığında güdülen amacın her şeyden önce Türk-İslam bilincinin, dînî kültürün, Kur’ân⁵⁴ ve Hadis eğitimi,⁵⁵ bilgisinin korunması, geliştirilmesi ve yeni nesillere aktarılması olduğu fark edilecektir. Bu yüzden “Medeniyet”, Osmanlı’dan kopuş döneminde bu konularda söz sahibi olmak isteyenlerin müracaat edebileceği en temel kaynaklardan biri olmuştur. Ortaya koyduğu

54 Mesela bk. Yusuf Ziyaeddin Ezherî, “Târih-i Kur’ân”, *Medeniyet*, sayı 234/05 Agustos 1940- sayı 285/30 Kasım1941, s. 72-132: Ahmed Hasanov, *Yusuf Ziyaeddin Ezheri (Ersal)’ın hayatı, eserleri ve Tarih-i Kur’an adlı çalışması*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Ankara 2007.

55 Mesela bk. Selime Veysal Hasanova, *Yusuf Ziyaeddin Ezherî ve Bulgaristan’da hadis eğitimi (1920-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Ankara 2007.

görüşler, yayımladığı bilimsel makaleler ve benimsediği tavırlar ile Bulgaristan Türk-Müslümanlarının beğenisini kazanmıştır.

Son olarak Balkanlar nezdinde Hanefi-Matüridi İslam anlayışının yerleşmesi, devam ettirilmesi ve bu çizgisinin geliştirilmesi Osmanlı döneminde gerçekleşmiştir. Ancak Osmanlı sonrası bu çizginin korunması, devam ettirilmesi ve şekillenmesi konusunda “Medeniyet” gazetesi büyük bir rol üstlenmiştir. Böylelikle Bulgaristan topraklarında kalan Müslümanların bilinçlenmesi, korunması ve geliştirilmesi hususundaki yayımları bölgedeki İslâm düşüncesine önemli katkı sunmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Vedat, “Mehmed Fikri'nin Hayatı ve Edebiyatı”, *Mehmed Fikri Şiir ve Hikayeleri*, Bursa 2003.
- Ahmed, Vedat, Bulgaristan Müslümanları Arasında Parlayan Yıldız: Mehmed Fikri”, *Kalem Dergisi*, 1/1, Kasım-Aralık Sofya 2000. s. 9-11.
- Ahmed, Vedat, “Bulgaristan Türklerinin Güçlü Kalem, Mehmed Fikri”, *Nöbettepe Dergisi*, sayı 1, 2 Eylül 2018.
- Altaytaş, Muhammet, “Bulgaristan Alimlerinden Mehmed Fikri'nin Tasavvurunda Gazzâlî ve Felsefesi”, *Kafkasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı 17, Ocak 2022, s. 63-86.
- Cambazov, İsmail, “Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle Medeniyet Gazetesinin, Başredaktörü Mehmet Fikri” *Sofya Yüksek İslam Enstitüsü*, Sofya 2008.
- Dalkılıç, M. -R. Biçer. “Etnik Barış Bağlamında Bulgaristan Türklerinin Bulgarlarla Sosyal İlişkileri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (2014), 69: 119-151.
- Dalkılıç, Mehmet, Ramazan Biçer, Ekrem Demirli. *Balkanlarda Dini Aşırılıklar ve Etnik Barış*. (İstanbul: Tasam Yayınları), 2012.
- Dalkılıç, Mehmet. *101 Soruda İslam Mezhepleri*. (İstanbul: Duruş Yayınları, 2022), s. 99-103.
- Ezherî, Yusuf Ziyaeddin. “Târih-i Kur'ân”, *Medeniyet*, sayı 234/05 Ağustos 1940 - sayı 285/30 Kasım 1941. s. 72-132.
- Ezherî, Yusuf Ziyaeddin. “Tarih-i Kur'ân”, *Medeniyet*, Sofya: Nüvvab Matbaası. sayı 234, s. 3, tefrika 1.
- Ezherî, Yusuf Ziyaeddin. “Tarih-i Kur'ân”, *Medeniyet*, Sofya: Nüvvab Matbaası 1940, sayı 240, s. 1, Tefrika 6.
- Ezherî, Yusuf Ziyaeddin. “Tarih-i Kur'ân”, *Medeniyet*, Sofya: Nüvvab Matbaası. sayı 237, s. 1, tefrika 3.
- Fikri, Mehmed, “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi” yazı dizisi, *Medeniyet*.
- Hasanov, Ahmed. *Yusuf Ziyaeddin Ezheri (Ersal)'ın hayatı, eserleri ve Tarih-i Kur'an adlı çalışması*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı. Ankara 2007.

- Hasanova, Selime Veysal. *Yusuf Ziyaeddin Ezherî ve Bulgaristan'da hadis eğitimi (1920-1950)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Hadis Bilim Dalı. Ankara 2007.
- Hatiboğlu, İbrahim Hatiboğlu, "Medeniyet" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, 28/301-303.
- Hatiboğlu, İbrahim Hatiboğlu, *Bulgaristan Müslümanlarında Dini Islahat Düşüncesi*, Emin Yayınları, Bursa 2007, 63-77.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Mehmed Fikri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara 2003, 28, 471.
- Hatiboğlu, İbrahim. "XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dinî Islâhat Çabaları", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul 2002, s. 355-357.
- Hümâyî, "Bir Sîmâ-yı Münevverin Gurûbu Cânsûzu", *Medeniyet*. sy. 272 (1941), s. 3.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Anglikan Kilisesine Cevap*. (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları). 1995.
- Karagöz, Adem Ruhi, *Bulgaristan Türk Basını 1879-1945*, İstanbul 1945.
- Keskin, Mustafa. *İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri ve İhtiyar Anlayışı*. (Ankara: 1. Baskı, İlahiyat, 2022), s. 278-301.
- Keskioğlu, Osman, *Medeniyet*, "Fikri'nin Ölümü Bizde Fikrin Ölümü", sy. 269, 1941, s. 1-2; Osman Kılıç, Kader Kurbanı, Ankara 1989, s. 170-171, 220.
- Keskioğlu, Osman. *Bulgaristan'da Türkler: Tarih ve Kültür*. (Ankara: 1985), s. 188-192.
- Kılıç, Osman, *Kader Kurbanı*, BİSAV Yayınları, Ankara 2002.
- Medeniyet*, sayı 91, 17 Mayıs 1936, s. 1.
- Medeniyet*, sayı 14, 1934, s. 3.
- Medeniyet*, "Batı Medeniyetinin İçyüzü Koyu Bir Vahşettir", sayı 174, 1938.
- Medeniyet*, "Bulgaristan'da Teceddüd", sayı 30, 19 Ağustos, 1933.
- Medeniyet*. "Mehmed Fikri, Hayatı ve Şahsiyeti", sy. 269, 1941, s. 1-2.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 1". sy. 197, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 10". sy. 208, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 11". sy. 209, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 12". sy. 210, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 14". sy. 214, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 16". sy. 215, 1940, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 17-18-19". sy. 216-217-218, 1940, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 2-3", sy. 198-199, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 2", sy. 198, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 20-21-22". sy. 219-220-221, 1940, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 24-25". sy. 225-226, 1940, s. 3.
- Medeniyet*. "Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 5". sy. 202. 1939, s. 3.

- Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 6”, sy. 204, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 7”, sy. 205, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 8”, sy. 206, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. “Gazzâlî, Hayatı ve Felsefesi 9”. sy. 207, 1939, s. 3.
- Medeniyet*. “Gazzali, Hayatı ve Felsefesi”. sy. 197. (1933), s. 3
- Medeniyet*. “Gazzali, Hayatı ve Felsefesi”. sy. 197-226 (1939-44).
- Medeniyet*, “Kusur Dinde Değil İnsandadır”, sayı 156, 23 Mayıs 1938.
- Medeniyet*, “Medeniyetin Esası Dindir”, sayı 151, 5 Nisan 1938.
- Medeniyet*, “Medeniyet”, sayı 217, 28 Haziran 1940.
- Medeniyet*. “Mehmed Fikri, Hayatı ve Şahsiyeti”, sy. 269, 1941, s. 1-2.
- Medeniyet*, “Milleti İfsad Eden Tehlikeli Zihniyetler”, sayı 45, 1 Şubat 1935 s. 3.
- Ögcem, Ayşenur. *An Outside Look At The Turkish Reform: The Medeniyet Newspaper*. Master Thesis. Ibn Haldun University School Of Graduate Studies Department of Sociology. İstanbul, 2020. s. 82-142.
- Sülemî, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sufiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Şahin, M. Süreyya. “Anglikan Kilisesine Cevap”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: 1991). s.3, 197-198.
- Şimşir, Bilal, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 2009.

EKLER

EK: 1

1 - ماہ
۱۹ اگست ۱۹۳۳
۱ - پین

„МЕДЕНИЕТЪ“
ИНФОРМАЦИОНЕН
ИСТЪК И ВЕСТНИК
Освобожден Духовен
УКЪ МЕДЕНИЕТЪ КОМОНИСТЪ
РУСИЯ
ул. Саг. Гавато 16 Ю
MEDENIYET
Philippine - Bulgaria
Ris. a. Onante

مدنیہ سوشلسٹک ماہنامہ
سرکاری، اشتراکیت
آزاد
بولاریہ سوشلسٹک پارٹی
کامنویستہ لیگ
لاریہ
1 - ماہ
(1 - پین ماہ)

مدنیہ سوشلسٹک ماہنامہ کے بندے، مضمون پر فلاکے تختی لکھیں

مدنیہ تہ در:

یہ سرفہ نظر پر ملک سوشلسٹک
میں انقلاب کیوں نہیں ہو رہا ہے
یہ سرفہ نظر پر ملک سوشلسٹک
میں انقلاب کیوں نہیں ہو رہا ہے
یہ سرفہ نظر پر ملک سوشلسٹک
میں انقلاب کیوں نہیں ہو رہا ہے

بسم اللہ الرحمن الرحیم

مسئلہ کمزم...

مدنیہ سوشلسٹک ماہنامہ کے بندے، مضمون پر فلاکے تختی لکھیں

یہ سرفہ نظر پر ملک سوشلسٹک میں انقلاب کیوں نہیں ہو رہا ہے... (Text continues with political and social commentary in Urdu, discussing the state of the Balkans and the role of the 'Medeniyeet' journal.)

EK: 3

جان ۱۹۱۶

فلسطین حر کاتل بنک مهم برسامی
اولیفته بیون فلسطین عربیزک انقلابینی شیخ [عزالدین القسام] ک
روسی جلا یاشیور

فلسطین عربیزه ایکی سده توری او
واقفین اقلیت برقلانینی بر دوری حال
ایده یار: بیون تومی، فرسستین و
اسلام، بر حیویتی کولمک، ولان بر
عسکرت، حودت یوز بیکنک فته زکین
بی یوزی حویته و انکیزو کتک بیونک
سولنه قراریسی، تسلط اولیورده بر
ایندی منت، بوقار قوتل و مقاومت
کرتیم یاپیلور، افسال اولیورده، بیونک
انکیز، بر یوزلرله یوز اوشمک تمکین
دج کوزده آلاقی، بیونلر قرارلر
رمت سالد، بر یوزیور

فلسطین عربیزه ایکی سده توری او
واقفین اقلیت برقلانینی بر دوری حال
ایده یار: بیون تومی، فرسستین و
اسلام، بر حیویتی کولمک، ولان بر
عسکرت، حودت یوز بیکنک فته زکین
بی یوزی حویته و انکیزو کتک بیونک
سولنه قراریسی، تسلط اولیورده بر
ایندی منت، بوقار قوتل و مقاومت
کرتیم یاپیلور، افسال اولیورده، بیونک
انکیز، بر یوزلرله یوز اوشمک تمکین
دج کوزده آلاقی، بیونلر قرارلر
رمت سالد، بر یوزیور

فلسطین عربیزه ایکی سده توری او
واقفین اقلیت برقلانینی بر دوری حال
ایده یار: بیون تومی، فرسستین و
اسلام، بر حیویتی کولمک، ولان بر
عسکرت، حودت یوز بیکنک فته زکین
بی یوزی حویته و انکیزو کتک بیونک
سولنه قراریسی، تسلط اولیورده بر
ایندی منت، بوقار قوتل و مقاومت
کرتیم یاپیلور، افسال اولیورده، بیونک
انکیز، بر یوزلرله یوز اوشمک تمکین
دج کوزده آلاقی، بیونلر قرارلر
رمت سالد، بر یوزیور

فلسطین عربیزه ایکی سده توری او
واقفین اقلیت برقلانینی بر دوری حال
ایده یار: بیون تومی، فرسستین و
اسلام، بر حیویتی کولمک، ولان بر
عسکرت، حودت یوز بیکنک فته زکین
بی یوزی حویته و انکیزو کتک بیونک
سولنه قراریسی، تسلط اولیورده بر
ایندی منت، بوقار قوتل و مقاومت
کرتیم یاپیلور، افسال اولیورده، بیونک
انکیز، بر یوزلرله یوز اوشمک تمکین
دج کوزده آلاقی، بیونلر قرارلر
رمت سالد، بر یوزیور

فلسطین عربیزه ایکی سده توری او
واقفین اقلیت برقلانینی بر دوری حال
ایده یار: بیون تومی، فرسستین و
اسلام، بر حیویتی کولمک، ولان بر
عسکرت، حودت یوز بیکنک فته زکین
بی یوزی حویته و انکیزو کتک بیونک
سولنه قراریسی، تسلط اولیورده بر
ایندی منت، بوقار قوتل و مقاومت
کرتیم یاپیلور، افسال اولیورده، بیونک
انکیز، بر یوزلرله یوز اوشمک تمکین
دج کوزده آلاقی، بیونلر قرارلر
رمت سالد، بر یوزیور

فلسطین عربیزه ایکی سده توری او
واقفین اقلیت برقلانینی بر دوری حال
ایده یار: بیون تومی، فرسستین و
اسلام، بر حیویتی کولمک، ولان بر
عسکرت، حودت یوز بیکنک فته زکین
بی یوزی حویته و انکیزو کتک بیونک
سولنه قراریسی، تسلط اولیورده بر
ایندی منت، بوقار قوتل و مقاومت
کرتیم یاپیلور، افسال اولیورده، بیونک
انکیز، بر یوزلرله یوز اوشمک تمکین
دج کوزده آلاقی، بیونلر قرارلر
رمت سالد، بر یوزیور

عبدالله، اوسیراره اورتق ساچلری و
سفالری، اوزامش اولان اسانلر، یوزلر
تالیه منقده سنده هریره کورون عربی
زیمپ اولنده، سناقلر اراننده کو
روسیق قارار، یوزیب عربیان عربلر
اراننده ده کورون یوزوری،
...

شیخ قسام، او کوزنده بالکیز یوزدیور
علیده، یوزیور یوزدی، یوزلر قترتی، بر
حرکت یلق، بر هرجه کوزنده ایسه
دی، یومقنده امانو آجوب یوزلر
طلولاندی، یوزلرله سلاح ومهبات تارک
ایندی،
...

کوک زنده شیخ قسام، طالعیدان
مقرزین، بی یوزی تورلیسی سالدنه
ماهور ایندی، تاغلا دیور قوتل یوزدی
بیونلر زنده سینه سینه اوله عوایه
اوجدی، انکیزو سالدی یوزلر یوزی انه
کوزدیور، یوزلر قترتینه رغماً بر اومت
آقزندی سالدنه حقدی، یوزلرک فته کتبه
موقل اولاندیلور، یوزیده اعدا، ایستیز،
بر ایشاد حوزو یوز کتک شیخ قسام
سخت ادا، ایدیلر یوزنده انکیزو
معلومات یزدی، یوزلر ایون کتک ایستیز
قوتلر تارک ایسه دوام ایندی، ایشاد،
شیخ قسام ایستیز، شیخ ظلیه شیخ
یوزدیور، بر ایدر اسماعیل عابدان اوج
ماهور واردی، اوزلرک مولدیور
اولانده یوزک عصبانک اومانانوی
ایستیز،
...

انکیز — یوزی ایشاد قترتینه عباد
زمازی یوزلر یوزنده اولدیغی کوزدیور
انکیزو، کوزدیور ایزی کوزده
یوزیون عرب کسب ایستیز، شیخ
قسام یوزلر سالی و مانی و یوزلر ایستیز
یون ده قزینده یوزلرک برلق یوزلر
دن بیرون اولان یوزلر جهانی مالدی،
املر ایشاد کوزده یوزلر ایستیز،
قزینده سلاح و مهبات ایشاد یوزدی،
بر آزاده اورتق شیخ قسام، خلق اوز
سند، عربلر اسار کتک قترتیم اوزدی،
اقتارلر کوزلر یوزلر یوزلر
یوزدی سیاهی ایشاد،
...

کوک زنده، ۱۹۳۵ سنه سالدنه
شیخ قسام کیم اولدیغی ده یوزدی
انکیزو خبر آیلور، اولانده شیخ ده
دو حال ساردار اولدی و یوزلر کلن
آدمولری ایله برانکیز برانده حیدران
زک ایستیز، خلق ایستیز، شیره سینه
چنگلی،
...

اورتق حرکت کینگ غسور دی
اولندی، کوک زنده شیخ قسام، یوزلر
زما ساردار، بی یوزدی بر کتبه ایله
اولانده، اوزامش انکیزو یوزنده
دو یوزدیور، یوز یوز عسکر و یوزلر،
اوزامش اولی سینه یوزلر اعرافی صار
دیز و اوج آس ایله برانکیز، اولانده
شیخ قسام، ایشاد، عیله کوزدیور
و اوراد، یوزلر ایستیز، جازده اورتق
سند یوزلرک اسان آغلاوری یوزدیور

متفرق خبرلر

کوک زنده، ۱۹۳۵ سنه سالدنه
شیخ قسام کیم اولدیغی ده یوزدی
انکیزو خبر آیلور، اولانده شیخ ده
دو حال ساردار اولدی و یوزلر کلن
آدمولری ایله برانکیز برانده حیدران
زک ایستیز، خلق ایستیز، شیره سینه
چنگلی،
...

کوک زنده، ۱۹۳۵ سنه سالدنه
شیخ قسام کیم اولدیغی ده یوزدی
انکیزو خبر آیلور، اولانده شیخ ده
دو حال ساردار اولدی و یوزلر کلن
آدمولری ایله برانکیز برانده حیدران
زک ایستیز، خلق ایستیز، شیره سینه
چنگلی،
...

کوک زنده، ۱۹۳۵ سنه سالدنه
شیخ قسام کیم اولدیغی ده یوزدی
انکیزو خبر آیلور، اولانده شیخ ده
دو حال ساردار اولدی و یوزلر کلن
آدمولری ایله برانکیز برانده حیدران
زک ایستیز، خلق ایستیز، شیره سینه
چنگلی،
...

کوک زنده، ۱۹۳۵ سنه سالدنه
شیخ قسام کیم اولدیغی ده یوزدی
انکیزو خبر آیلور، اولانده شیخ ده
دو حال ساردار اولدی و یوزلر کلن
آدمولری ایله برانکیز برانده حیدران
زک ایستیز، خلق ایستیز، شیره سینه
چنگلی،
...

کوک زنده، ۱۹۳۵ سنه سالدنه
شیخ قسام کیم اولدیغی ده یوزدی
انکیزو خبر آیلور، اولانده شیخ ده
دو حال ساردار اولدی و یوزلر کلن
آدمولری ایله برانکیز برانده حیدران
زک ایستیز، خلق ایستیز، شیره سینه
چنگلی،
...

کوک زنده، ۱۹۳۵ سنه سالدنه
شیخ قسام کیم اولدیغی ده یوزدی
انکیزو خبر آیلور، اولانده شیخ ده
دو حال ساردار اولدی و یوزلر کلن
آدمولری ایله برانکیز برانده حیدران
زک ایستیز، خلق ایستیز، شیره سینه
چنگلی،
...

کوک زنده، ۱۹۳۵ سنه سالدنه
شیخ قسام کیم اولدیغی ده یوزدی
انکیزو خبر آیلور، اولانده شیخ ده
دو حال ساردار اولدی و یوزلر کلن
آدمولری ایله برانکیز برانده حیدران
زک ایستیز، خلق ایستیز، شیره سینه
چنگلی،
...

BULGARİSTAN KRALLIĞI DÖNEMİNDE (1908-1944) TÜRK AZINLIĞIN MAARİF İLE İLGİLİ SORUNLARININ DÖNEM GAZETELERİNDEKİ YANSIMALARI REHBER GAZETESİ ÖRNEĞİ

Seyithan ALTAŞ

Recep Tayyip Erdoğan University, Rize-Türkiye

GİRİŞ

Cemiyetler bir aile yuvasından başlayarak birçok taksimata uğrar ve bütün insanlık cemiyetini oluşturacak biçimde büyür. Cemiyetler, organlarının kabiliyet ve yeteneklerine göre yaşarlar. En faal, en parlak cemiyetler üyelerinin en ziyade vazife ve sorumluluğunu bilen cemiyetlerdir. Cemiyetin gayesini anlamayan, o gayeye doğru yürümeyen cemiyetler dağılmaya ve çürümeye mahkumdurlar.

Bulgaristan içinde Türkler de dini, milli, siyasi durumları itibarıyla bir cemiyet oldukları için cemiyete karşı birçok vazife ve sorumluluklarla mükelleftirler. Bulgaristan anayasası ve buna dayalı birçok kanunlarda Türkler bir cemiyet olarak tanımlanmış hatta bu, Berlin, Lozan gibi siyasi antlaşmalarla da teyit edilmiştir. Türkler bu cemiyet hayatı anlayışı içinde olduklarından dolayıdır ki dinini muhafaza ve idamesi için ayrı ayrı camilere, ve milliyetini asimilasyondan uzak tutmak için de mekteplere sahip idi. Mevcut hükümetler bunları yaşatmak için cemiyetin haklarına mani olmuyor, dini ve milli hususiyetlerini kabul ediyordu. Buna karşın Bulgaristan'da yaşayan Türkler cemiyetlerinin yükselmesi için,

milliyetlerini muhafaza etmek için gerekeni yapmadıkları çeşitli gazete yazılarında görülmektedir. Bu konudaki yazılarda; camilerin birer baykuş yuvası, müftülüklerin çalışamaz durumda oldukları, mekteplerin binalarının, alet ve eğitim araçlarının çok eksik olduğu, muallimlerin durumlarının acınacak, ağlanacak durumda olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir.¹

Müslüman Türk cemaatinin sorumsuzluğu, tarafsızlığı doğrudan milli benliğe, varlığa bir suikast olarak değerlendirilmektedir. Mesela, bir yazıda, mektep, cami, kıraathane, cemiyet hayrına yardım eden kuruluşlara yardım konusunda parasızlık bahane edilirken, bunun milli duygu yoksunluğundan kaynaklandığı, oysa Bulgarlarda bu duyguların çok güçlü olduğundan bahsedilmektedir.² Milliyeti yaşatacak, çocuklara kimliklerini öğretecek olan mekteplerin devamı ve ilerlemesi için sanayi ve irşat yollarını, programlarını, muallimlerini oluşturmak için Bulgaristan Türk azınlığının cemiyetin içinde cemiyetler teşkil etmek olduğu ifade edilmiştir.³ Başka bir yazıda aynı durum şöyle ifade edilmektedir: “Elli senelik uzun bir dönemde çalışkan, bilgi, irfan, iktisat yolunda ilerleyen komşu bir millet arasında bizim yerimizde saymamız bizi fakir ve zayıf bir hale düşürdü. Bulgaristan Türklerinin okuma-yazma öğrenmeleri cihanı anlamaya yetmiyor. Bu memlekette yaşayan bir adam ticaret, sanat, içtimai hayata karışmak için Bulgarca öğrenmelidir. Çünkü burada her şey Bulgarcadır. Mektepleri çoğaltmak, Bulgarcayı öğrenmek başta encümenlerin ve muallimlerin büyük görevleridir.”⁴

Bulgaristan Türklerinin milli ve dini varlıkları müesseseleridir. Bunlardan başka henüz canlı bir varlık göstermeyen hayır kuruluşları, kıraathaneler, turan ve muallimler birlikleri gibi teşkilatlar da vardır. Ancak bu teşkilatlar ıslah edilmeli çağa uygun hale getirilmelidir.⁵

Bulgaristan hükümeti dahilinde, biri hem cami içinde yahut imamın evinde tedrisat yapan Sıbyan mektebi, diğeri büyük kasabalarda açılan Rüştîyelerden oluşan iki mektep vardır. Birincisi din öğretmeyi amaçlarken, Rüştîyelerde ise ciddi bir tedrisat yapıyorlardı. Ne var ki Makedonya olayları, milli cereyanların ortaya

1 “Bizde vazife,” *Rehber*, Ağustos 25, 1928, 32.

2 “Milli duygu,” *Rehber*, Mart 23, 1929, 62.

3 “Milli duygu,” *Rehber*, Mart 23, 1929, 62.

4 “Mekteplerimiz,” *Rehber*, Kasım 7, 1929, 99.

5 “Milli Müessesat ve milli duygu,” *Rehber*, Şubat 110, 1930, 22.

çıkması, Bulgar hükümetlerinin farklı uygulamaları eğitim sistemini alt üst etmiştir.⁶ Mali bakımdan mekteplere sağlanan yardımlarda kısıntılara gidilmiştir. Malinof kabinesinin Maarif Nazırı Muşanof 1909 Maarif kanunu ile mekteplere ayrılan yardımları azaltmıştır.⁷ Bulgaristan'da bulunan Türklerin eğitimi için mekteplerin açılması ve muallim tayini hususlarında yapılan tekliflere rağmen, Maarif Nazırlığı tarafından bütçedeki zorluklar sebebiyle kabul edilemediği gibi mazeretler resmi belgelere yansımıştır.⁸

1909 MAARİF KANUNU İLE BİRLİKTE TÜRK AZINLIĞIN MAARİF SORUNLARI

Bulgaristan 1908 yılında İkinci Meşrutiyetle birlikte bağımsız kalınca Krallık (Çarlık) dönemi⁹ başlamış ve Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında 19 Nisan 1909'da İstanbul'da bir protokol ve buna ek bir sözleşme imza edilmiştir.¹⁰ Bu sözleşmeye göre, Bulgaristan, Türk azınlığın hak ve özgürlüklerine saygı göstereceğini vaat etmiştir. Altıncı maddede; Bulgaristan hükümeti Türk okullarına yeterli para yardımı yapacağı, müftülüklerin Türk okulları üzerinde yetkilerini koruyacağı konusunda Türk hükümetine karşı taahhütlerde bulunmuştur. Sözleşme ile Başmüftü ve müftülere, vakıf mallarını idare ve teftiş etmekten başka "okul encümenlerini teftiş etmek, gerekli, gördükleri yerlerde mektep açılmasına karar vermek hakkı" gibi yetkiler verilmiştir.¹¹

1909 yılı başında yeni bir Bulgar "Millî Eğitim Yasası" daha çıkarılmıştır.¹² Bu yasa ile özel ve resmi, ilk, orta, yüksek bütün mekteplerle ilgili kanunlar bir araya toplanmıştır.¹³ Ancak Bulgaristan Hükümeti bu sözleşmeye rağmen Türklerin eğitimleri ile ilgili olumlu ve yararlı çalışmalar yapmamıştır. Diğer taraftan o

6 "mekteplerimizi kim düşünecek I.," *Rehber*, Ağustos 24, 1928, 84.

7 "mekteplerimiz. İyî ve kötü günleri" *Rehber*, Mayıs 19, 1928, 18.

8 BOA. MF. MKT. 1022.23-1-7, Tarih: 10.8.1323.

9 M. Y. Börklü, "Tarihî Seyri İçerisinde Bulgaristan Türklerinin Durumu ve Türkiye'nin Bölge Türklerine Yönelik Politikaları", *Bilgi. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, (1999): 61-97.

10 Bilal N. Şimşir, "Bulgaristan Türk Azınlığının Ahdi Durumu", *Türk Kültürü*, XXIV, 264, (Nisan 1985): 241-278. Mustafa Özşarı, "Bulgaristan Türklerinin 1930-1940 Yılları Arasında Sosyal Ve Kültürel Durumuna Genel Bir Bakış", *Akademik Kaynak*, 3, 5, (2015): 11.

11 Şimşir, Bulgaristan Türk, 243.

12 Börklü, Tarihi Seyri, s. 64.

13 "Mekteplerimiz. iyî ve fena günleri I.," "mekteplerimizi kim düşünecek I", *Rehber*, Ağustos 24, 1929, 84. Mayıs 1928, 18. Bilal, Şimşir. *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*, Bilgi Yayınevi, (Ankara 1986): 49.

günlerin gazete yazarları da, mekteplerde milli ve dini terbiyeyi aldıktan sonra çocukların Bulgar okullarına gönderilmediğini, böylece Bulgar dilini ve haklarını öğrenemediklerini, ilim, irfan ve ticarete yabancı kaldıklarını dile getirerek eleştirmektedirler.¹⁴

Bu yasayla Türk azınlık mekteplerinin açılması, idaresi, öğretim araçları maddi destek gibi konularda kolaylıklar getirilmemiş, önlere daima siyasi, ve bürokratik engeller çıkartılmıştır.¹⁵ 1909 kanunu tüm maarif sistemini tek bir elde toplamıştır. Bulgaristan'daki resmi ve hususi bütün okulların kontrolü beş başmüfettişin eline verilmiştir. Bu başmüfettişler de doğrudan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır.¹⁶ Böylece merkezi bir yapı ve denetleme sistemi getirilmiş, hükümet gönderdiği kararnamelerle idareci, muallim ve talebelerin hareketleriyle ilgili yıllık rapor vermeleri zorunluluğu koşmuş,¹⁷ okutulan ders kitaplarının Türkiye'den getirilmesine son verilmiştir.¹⁸

Yasa, bütün ders kitaplarının Bulgaristan Milli Eğitim Bakanlığı'nın onayına sunulmasını, genelgelerle mektep encümenlerinin kontrol altına alınmasını ve Türk mekteplerinde muallimlerin Bulgar vatandaşı olmasını istemiştir. Aynı zamanda Türk mekteplerinde Bulgar dili ile birlikte tarih ve coğrafya derslerinin de okutulması mecburiyeti getirilmiştir. Türk muallimlerinin maddi sıkıntıları gündeme gelmemiştir. Bulgar muallimler gibi sosyal sigorta ve emeklilik haklarından yararlanamamışlardır.¹⁹ Bulgar kaynaklarına göre 1911 yılında bir Türk muallimin aldığı maaş 266 leva, Pomak muallim 129 leva, Bulgar muallimin ise 439 levadır.²⁰ Ortalama bir Türk mektebine 268 leva ayrılırken, Bulgar mekteplerinin her birine ayrılan bütçe on iki kat daha yüksek olmuştur.²¹ Cemaati İslamiye heyetleri harsi, siyasi, içtimai, hatta iktisadi yönlerden Türk azınlığın üzerinde amil ve etkili olduğundan hükümet nezdinde de temsiliyet

14 *Rehber*, Eylül 26, 1931, 193.

15 Bayram Çolakoğlu, "Bulgaristan'da Türkçe Eğitimin Serencamı", *Yeni Türkiye* 69, (2011): 4439-4444.

16 Şimşir, Bulgaristan Türk, 49. Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara 2002): 116.

17 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, 117.

18 Aysun Gültekin, XIX.-XX. Yüzyıllarda Pomak Türkleri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi*. (Edirne 2017):118.

19 *Rehber*, Ağustos 4, 1928, 29. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, 118.

20 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, 118.

21 Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, TTK Basımevi, (Ankara 1998): 115. Muhacir, Şubat 9, 1910,1.

yetkisine sahip olduğundan²² yaptıkları bütçeleri gereksiz harcamaları da doğru görülmemiştir.²³

Maarif Kanununun adaletsizliği köylerdeki Türk-Müslüman mektepleri için yıkıcı olmuştur.²⁴ Bu durum da Türk azınlık okulları oldukça yoksuldu. Mekteplere, 1909/10 ders yılında Varna ilinde yıllık 431 leva, Rusçuk ilinde 332 leva, Şumnu ilinde ise 181 leva harcanmıştır. Bulgar okullarına ayrılan bütçeler ise on katları bulmaktaydı. Ortalama bir Türk okuluna yıllık 309 leva ayrılabilirdi. Bunun dışında Bulgar okullarına devlet bütçesinden yapılan yardımlardan ilave olarak hazine arazilerinden, tarla kuru, mera, otlak, çayır gibi fonlar ayrılmış Türk mektepleri bu haklardan yararlandırılmamıştır.²⁵

Türk ekaliliyetinin sahip olduğu mekteplerdeki bu acıklı durumun müfettiş raporlarına da yansdığı görülmüştür. Memişoğlu'nun kitabında, Başmüfettiş Dr. Georgiev, Niğbolu kasabasındaki Türk mekteplerinin eksildiğini ve mektebe giden çocuk sayısında da azalma olduğundan bahsetmektedir. 1909-1910 yılında Bulgaristan'ın çeşitli illerinde 1.214 okul, 1.521 muallim ve 64.103 talebe bulunmaktadır.²⁶ Türk okullarının kapanmasının bir diğer nedeni muallim sayısında düşüş, Türkiye'den öğretmen alımının yasaklanması olarak da söylenebilir. Bu durum Türk mebuslar tarafından ilgili makamlara bildirilmiş, maddi yardımın verilmesi talep edilmiştir.²⁷ Balkan gazetesi baş yazarı Ethem Ruhi öğretmen sıkıntısını şikayet etmekte ve şöyle demektedir:²⁸

“ Herkes bilir ki, Bulgaristan'da ne müftü yetiştirecek bir nüv vap mektebi, ne imam yetiştirecek medrese, ne de muallim yetiştirecek İslam Darülmuallimin var. Hiç şüphesiz ki, Bulgaristan'da Müslümanlar bu ihtiyaçlarını temine çare bir müessese meydana getirmezlerse Bulgaristan Mekatib-i İslamiyesinin Cemaat teşkilatının cenaze namazlarını şimdiden kılalım.”²⁹

Sonuçta aydınların, okul encümenlerinin ve muallimlerin çabalarıyla Türkiye Bulgaristan arasında görüşmeler yapılmış ve Bulgaristan'da Sofya'da Maarif

22 “Cemaati İslamiye seçimleri”, *Rehber*, Ekim 12, 1929, 91. “milli müesseselerimiz”, Kasım 29, 1930, 150. “mekteplerimiz”, Mart 17, 1928, 9. Mart 14, 1930, 165.

23 *Rehber*, Şubat 25, 1933, 269.

24 “mektep Bütçeleri”, *Rehber*, Eylül 7, 1929, 86.

25 Şimşir, *Bulgaristan Türk*, 50. *Muhacir*, Mayıs 28, 1910, 46. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, 119.

26 Şimşir, *Bulgaristan Türk*, 50.

27 *Muhacir*, Şubat 19, 1910, 159.

28 *Balkan*, Eylül 30, 1909, 867.

29 *Balkan*, Eylül 30, 1909, 867.

Nezareti müdürlerinin toplantıları sonrasında, “Müslümanların mekteplerine muallim yetiştirmek üzere bir pedagoji mektebinin, yani Darümuallimin açılmasına “ olumlu cevap vermişlerdir.³⁰ Bu karara ilaveten Vidin Maarif-i İslamiye Encümeni Reisi Ali Bey bütün Bulgaristan Maarif-i İslamiye Encümenlerine bir yazı göndererek Temmuz ayının 15’nde Varna’da bir “Maarifi İslamiye Encümenleri Kongresi” toplanmasını istemiştir.³¹ Aynı tarihte toplanan kongrede Mekteplerin varidatlarının nasıl toplanacağı, muallim ihtiyacının nasıl karşılanacağı ve bir Darümuallim’in açılması konuları görüşülmüştür. Seçilen komisyon, isteklerini Bulgar Hükümeti Maarif Nazırı’na arz etmişler, Darümuallimin Şumnu’da açılmasını ve bu mekteplere Rüştiyeleri bitiren kız ve erkek çocukların alınmasını talep etmişlerdir. Maarif Nazırı Muşanof da bunları kabul etmiştir.³² Yaklaşık üç yıllık bir gecikmeden sonra Maarif Nazırlığının 27 Nisan 1912 tarihli ve 7721 sayılı kararname ile Şumnu Türk Muallim Mektebi’nin yönetmeliği de 8 Mayıs 1912 tarihli Çar Ferdinand’ın 50 numaralı iradesi ile onaylanmış ve Bulgar resmi gazetesinde yayımlanmıştır.³³

Okulun süresinin 3 yıl olması düşünülmüşse de iki yıl olarak kabul edilmiş, öğretim dilinin Türkçe ve Bulgarca olması önerilmiştir. Türk kültürü ile ilgili derslerin Türkçe, pedagoji derslerinin Bulgarca verilmesi kabul görmüştür.³⁴ Ne var ki, Balkan ve I. Dünya Savaşları’nın çıkması yüzünden sürekli ertelenmiş, Türk mektepleri muallimsizlik yüzünden sıkıntılı dönemler yaşamışlardır. Muallim-i İslamiye Cemiyeti’nin 1-2 Temmuz 1909’da Silistre’de toplanan dördüncü kongresi ile Temmuz 1910’da Pravadi’de toplanan beşinci kongresinde, ve 1911’de Şumnu’da toplanan altıncı kongrelerinde muallim ve kitap konuları ele alınmıştır.³⁵ 27-29 Haziran 1912’de 140 delegenin katılımıyla toplanan Eskicuma yedinci Kongresi’nde 146 maddeden oluşan Mekatib-i İslamiye Nizamnamesi ile Meke-tib-i İptidaiyye-i İslamiyesine mahsus müfredatlı program kabul edilmiş, Aydos, Filibe, Plevne, Rusçuk, Eskicuma, Şumnu, Pravadi, Varna, Dobriç, Silistre gibi kasabalarda muallimleri yeni usul tedrisata hazırlamak için kurslar açılması

30 *Muhacir*, Şubat 9, 1910, 15.

31 Memişoğlu, “Geçmişten Geleceğe”, s. 122. *Balkan*, Temmuz 2, 1909, 790.

32 *Balkan*, Kasım 4, 1909, 896. Kasım 26, 1909, 915. Aralık 3, 1909, 921. Memişoğlu, “Geçmişten Geleceğe...”, 123.

33 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, 124. “Muallim ve darümuallim”, *Rehber*, Nisan 26, 1930, 119.

34 Hayriye Yenisoy Süleymanoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitim Davası (1877-2007)*, (Ankara 2007): 14.

35 Mahmut Bolat, “Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliği (1906-1933) Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 23, (2020): 231.

kararlaştırılmıştır.³⁶ Böylece yavaş da olsa mektep, talebe ve muallim ve okur-yazarlıkta yükselişler görülmeye başlamıştır.³⁷

BALKAN VE I. DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE MAARİFİN DURUMU

Balkan Savaşı'nın sonunda Bulgaristan, altı ilçede yaklaşık 117 bin 622 Türk ve Tatar'ın yaşadığı Dobruca bölgesini³⁸ Romanya'ya bırakmış, bu kopmayla birlikte Bulgaristan Türklerinin hem nüfusu, hem de okullarının sayısı azalmıştır. Yaklaşık 346 okul Romanya'ya geçmiştir.³⁹ Balkan Harbinin ardından imzalanan İstanbul Antlaşması da Türklerle Bulgarların eşit haklara sahip olduğunu, Türklerin mülk edinme hakkı olduğunu, ilk ve ortaokulda eğitim dilinin Türkçe olacağını ve din hürriyetinin teminat altına alındığını hüküm altına almıştır.⁴⁰ Bu haklar daha sonra Neuilly Antlaşması ile de teminat altına alınmıştır.⁴¹

Güney Dobruca'da Türk okullarının Romanya'ya geçmesine rağmen Balkan ve I. Dünya Savaşı'nda sonunda Bulgaristan'daki Türk okullarının sayısı 318, muallimlerin de 395 olarak artmıştır.⁴² Ancak Balkan savaşları sonunda Türk eğitimine büyük darbe vurulmuş Türk bölgeleri "az gelişmiş bölge olarak" Bulgar yönetimine bırakılmıştır.⁴³ Bulgaristan Türk azınlığının siyasi, sosyal ve kültürel varlığını korumak ve birlik ve dayanışmayı sağlamak için Cemiyeti İslamiye teşkilatları önemli rol oynamıştır. Bu örgütlerden biri olan müftülükler,⁴⁴ geçmişte çok eskilere dayanan bu kurum olarak diğer toplumlarda olduğu gibi Müslüman halkı temsil eden dini bir kurumdur.⁴⁵ 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması

36 Osman Kesioğlu, *Bulgaristan'da Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, (Ankara 1985):105. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.126.

37 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 51.

38 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.52. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.127.

39 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 52. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.127.

40 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.246.

41 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 247.

42 B. Sakarbalkan, "Krallık Devrinde Bulgaristan'da Türk Eğitimi (1908-1944)", *Türk Kültürü*, 29, (Mart1965): 45-47. Şimşir, *Bulgaristan Türk*, s.53. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 129.

43 Şimşir, *Bulgaristan Türk*, s. 54.

44 Hüseyin Memişoğlu, "Bulgaristan'da Müftülükler ve Şer'iyye Mahkemeleri". *Vakıflar Dergisi*, XXVII, (Ankara 1998): 213.

45 Hüseyin Memişoğlu. "Bulgaristan Müslümanlarının Dini Teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname", *Vakıflar Dergisi*, XXI, (Ankara1994): 308.

ile Bulgaristan'da kalan Türklerin dinlerinde serbest olacaklarını öngörülmüş ve bu hükümlerin değiştirilmeyeceği, dine ve ibadetlere dokunulmayacağı belirtilmiştir. Bu durum Bulgaristan'ın 1879 anayasasında da tekrarlanmış, 1880'de Prens İradesi (Ukaz) ile kadıliklar kaldırılınca Müftülere din işleri yanında şariat hükümlerinin de yerine getirilmesi görevi verilmiştir. Müftüler, kendi toplumu tarafından seçilecekler Bulgar hükümeti tarafından atanacaklardır. Bütçeden maaş alacaklardır.⁴⁶1908'de yapılan sözleşmeye göre, Sofya'da bir Başmüftü bulunur, Başmüftü, Bulgaristan'daki müftülerin, dini ve hukuki işleri konusunda Meşihat Makamı ve Bulgaristan Mezhepler Bakanlığı ile ilişkilerine aracılık ederdi. Bulgaristan müftüleri tarafından ve sancak müftüleri arasından seçilen Başmüftünün görev süresi beş yıl olarak tespit edilmiştir.⁴⁷

29 Eylül 1913 Antlaşması'nın 2 numaralı ekinde Müftülüklerin de durumu yeniden ele alınmış ve müftülük örgütünün Başmüftülük tarafından hazırlanacak bir tüzükle ele alınacağı belirtilmiştir.⁴⁸ 7. maddesinde de; Başmüftülerin, mektepleri teftiş, mektep açma yetkisi verilmekte, Bulgaristan hükümeti kanunla belirlenen oranda iptidai ve rüştiyeler açması, tedrisatın Türkçe yapılması ve Bulgar dilinin öğretilmesini istemiştir. Ayrıca öğretim kadrosu, memur ve müstahdemlerin maaşları hükümet tarafından verilecek, Nüvvap yetiştirmek üzere bir özel kurum oluşturulacaktır.⁴⁹ Parasızlık ve savaşlardan ortaya çıkan ağır durum birçok mektebi temelinden sarsmış, bazı rüştiye mektepleri de kapanmıştır. Parasal kaynak için çözüm yolu olarak ahaliden vergi verenlerin üzerinden yeni salmaların yapılması ve imece usulü önerilmiştir.⁵⁰

Şimşir, "Bulgaristan Türkleri" adlı eserinde müftülüklerle ilgili değerlendirmesinde, müftülerin son elli yıldan bu yana Bulgaristan hükümeti tarafından kukla gibi kullanıldığını belirtmektedir.⁵¹ 1929 yılında Sofya'da toplanan Bulgaristan Türklerinin Birinci Milli Kongresi'nde, müftülükler konusunda uzun uzun tartışmalar yapılmış ve Müslüman topluluğun kendisi Başmüftünün seçimine katılması, istenmiştir.⁵² fakat Bulgar hükümeti Türklerin bu arzularını kabul etmemiş Başmüftüleri Türkiye'ye ve Bulgaristan Türklerine karşı kullanmışlardır.⁵³

46 Şimşir, *Bulgaristan Türk*, s. 66.

47 Memişoğlu, *Bulgaristan Müslümanlarının*, s.66.

48 Memişoğlu, *Bulgaristan Müslümanlarının*,s. 307.

49 Şimşir, *Bulgaristan Türk Azınlığının*, s.261-262.

50 *Rehber*, Mayıs 26, 1928, 19. Memişoğlu, *Geçmişte ve Gelecekte*, s. 132. "Yeni Sene", *Rehber*, Ocak 5, 1929, 51.

51 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.73-74.

52 *Deliorman*, Aralık 13, 1929, 4.

53 Memişoğlu, *Bulgaristan'da Müftülükler*, s.221.

Bunun en tipik örneği Hüseyin Hüsnü Efendi olmuştur. Uzun zaman İstanbul medreselerinde okuduktan sonra Damat Ferid Paşa çizgisinde koyu bir Hürriyet ve İtilafçı olarak Bulgaristan'a dönen, İttihatçılara ve Atatürkçülere düşmanlığı meslek edinen bu hocayı Bulgarlar, 1928 -1936 yılında Başmüftü Kaymakamı ve Başmüftü olarak atamışlardır. Bulgaristan'da Türk aydınlanmasına karşı amansız bir savaş açmak amacıyla, Hüseyin Hüsnü Efendiye önce "Medeniyet" adlı bir gazete, sonra "Dini İslam Müdafileri Cemiyeti" adlı bir dernek kurdurmuşlardır.⁵⁴

Daha sonra kendisini Bulgaristan Tedrisat-ı Diniye Müfettişi olarak Türk okulları ve öğretmenleri üzerine saldırtmışlardır. Hüseyin Hüsnü Efendi, kraldan fazla kralcı kesilip Bulgaristan Türklüğüne korkunç bir savaş açmıştır.⁵⁵ 1928/29 ders yılında yeni yazıyla eğitime başlamış olan Türk okullarında eski yazıyı diriltmiş, "Elinde bir katran kovası", Türk aydınlarını Bulgar makamlarına jurnal etmiştir. Başa getirdikleri Başmüftüleri maşa olarak kullanıp kendi propagandalarına alet etmişler ve onlar aracılığıyla Türkiye'ye saldırıyı meslek edinmişlerdir. Şimşir'e göre, Bulgar politikasının çıkarlarını savunan Sofya'daki Başmüftü, öteki müftülerle birlikte, Bulgaristan Türklerinin "kendi arzularıyla" Türk -Müslüman adlarını değiştirip Slav-Bulgar adlan aldıklarını söyleyebilecek kadar alçaldı ya da alçaltıldılar.⁵⁶

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ilişkiler daha düzenli bir hale gelmiştir. 1919-1923 arasında iktidara gelen Bulgar Halk Çiftçi (İttihadı) Birliği'nin politikaları bunda önemli rol oynamıştır. Diğer taraftan Türk azınlığın bundan önceki dönemlerde hak arama çabaları ve I. Dünya Savaşı'nda ittifak olmanın da katkıları olmuştur.⁵⁷ Diğer taraftan uluslararası antlaşmaların azınlık konularına geniş yer vermelerinin de etkisi unutulmamalıdır.

Stambuliyski Hükümetinin Milli Eğitim Bakanı Stoyan Omarçevski 21 Temmuz 1921'de yeni bir milli eğitim yasası çıkararak Türk okullarıyla ilgili önemli ilkelere açıklamıştır.⁵⁸ Bunlar: "Bulgaristan Türk okulları için ayrı bir başmüfettiş atanması, yirmiden fazla okulu bulunan Türk okul encümenlerine bir rüştiye ve bir ilkokul öğretmeni seçilmesi ve seçimi Türklerin kendilerinin yapması, Türk okullarında Bulgarca öğretim yapılması zorunluluğun kaldırılması, Bulgar

54 Altan Deliorman, *Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2009)*, (İstanbul 2010): 140-142. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.74.

55 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.73.

56 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.74.

57 Turan, *The Turkish Minority*, s.424. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.54-55. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, 133.

58 Süleymanoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Türkçe*, s.13. Memişoğlu, *Bulgar Çiftçi Halk Birliği'nin İktidarı*, s. 31.

okulları gibi Türk okulları için de “Okul fonları”nın⁵⁹ oluşturulması, programları, yönetmelikleri ve öğretmenleri resmi Bulgar okullarınıninkine uyan Türk okullarına da resmi okullar gibi yardım yapılması, yeni okul binaları yapımında Türklere de kredi verilmesi ve inşaat malzemesi alımının kolaylaşması” gibi ilkelere⁶⁰ Diğer taraftan 1 Temmuz 1921’de Bulgar maarif yasasında yapılan değişikliklerle Türk eğitimi lehine birçok yenilikler getirilmiştir. Bu yeniliklerden en önemlileri, Milli Türk Mekteplerinin kurulması ve mekteplerin; Ana mektepleri, İptidai Mektepleri, Rüştiyeler ve Sanayi mektepleri olarak çeşitlendirilmesini öngörmesidir.⁶¹

Durum böyle olunca Türk Muallimler Cemiyeti Merkez Heyeti, Türk okul encümenlerine ve muallimlere gönderdiği 18 Kasım 1921 tarihli bir tamimle yeni maarif kanununun 106. Maddesi hükmüne uyulması ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁶² Bu olumlu gelişmeler sonrasında 1921-22 öğretim yılında Türk okullarının sayısı önceki yıla kıyasla 374 adet, muallim sayısı ise 382 artmıştır.⁶³ 1920 yılında Türk mektepleri genel müfettişliği kurulmuş, genel müfettişliğin yönetimi altında “Mekاتب-i İslamiye Talimatnamesi” adı altında 1912’de yapılan ancak savaşlardan dolayı uygulanamayan müfredatı, güncellemiş ve bir genelgeyle okul encümenlerine ve mektep müdürlerine gönderilmiştir.⁶⁴

Bulgaristan Türk maarifi içinde Şumnu’daki eski Nüvvap Okulu başlı başına bir yer tutar. Krallık döneminde Bulgaristan Türk azınlığının en yüksek eğitim öğretim kurumu olan bu okul, çok tartışılmış,⁶⁵ zaman zaman Bulgaristan Türkleri ile anavatan Türkiye arasında da sık sık konuşulmuştur. 23 Mayıs 1919 tarihinde onaylanan Bulgaristan Müslümanları “Mü’essesat-ı Diniyye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi” öncekilere nispetle bölge Müslümanlarına en geniş hakları tanımıştır.⁶⁶ 1919 yılında Müesse-sat-ı Diniye Talimatnamesi tanzim olunurken bu

59 Memişoğlu, Bulgar Çiftçi Halk Birliği’nin İktidarı, s. 31. Çolakoğlu, Bulgaristan’da Türkçe Eğitimin, s. 4440.

60 Şimşir, Bulgaristan Türk, s.55. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 135-136.

61 Hüseyin Memişoğlu. “Bulgar Çiftçi Halk Birliği’nin İktidarı Döneminde Bulgaristan’ın Türk Azınlık Politikası (1919-1923)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*. 115, 227, (Mart -Nisan 2017): 23-50.

62 *Terbiye Ocağı*, Eylül 25, 1921, 4.

63 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 39.

64 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.139-140. Keskiöğlu, *Bulgaristan’da Türkler*, s.67.

65 *Rehber*, Temmuz 27,1929, 80. Ocak 5, 1929, 51.

66 İbrahim Hatiboğlu, “XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini İslahat Çabaları”, *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya (21-23 Nisan 2000): 347-362. 347. Turan, *The Turkish Minority*, s. 424. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, 61.

hususla aynı gaye amaç edinilerek Talimatname' ye bu okula varidat menba'ı temin etmek için kayıt geçirilmiştir.⁶⁷

Müftü, müftü vekili ve öğretmen yetiştiren Nüvvab'ın kuruluşu,⁶⁸ 29 Eylül 1913 İstanbul Antlaşması'na dayanmaktadır.⁶⁹ Bulgaristan kanunlarına ve Müslümanların ulum-i şeri'yeye vâkif ve muktedir müftü yetiştirmek üzere açılmış yüksek bir eğitim müessesesidir.⁷⁰ Ancak on yıl boyunca kurulamamış, Bulgarlar tarafından geciktirilmiştir. Kuruluşundan 10 sene sonrasına kadar lise dengi olarak resmen kabul edilmiş ve 1930 yılında yüksek kısmı tedrisata girmiştir. Tâli kısmı Rüştîye'den sonra 5 yıl, yüksek kısmı da 5 yıllık Tâli kısımdan sonra iki yıllık öğretime tabidir.⁷¹ Müfredatın belirlenmesi konusunda idadiler esas alınmış olan müessesese muhafazakarlar tarafından ağır eleştirilmiş, mitingler yaparak gereksiz hareketlerde bulunmuşlardır.⁷² Okulda görev yapan hocalar aydın insanlar olarak önemli işler başarmışlardır.⁷³ Bu tepkilere rağmen Nüvvap Okulu 27 Kasım 1922 tarihinde Şumnu'da açılmış çalışmalarını 1947 yılına kadar sürdürmüştür.

1922-23 ders yılında 8 muallim ile çalışmalara başlayan Nüvvap okulunun 1947 yılında öğretim elamanı 30'a yükselmiştir. Okulun ilk müdürlük vazifesini 1922'den 1941 yılına kadar uzun bir süre Emrullah Feyzullah Efendi, 1941-1945 arasında Yusuf Ziyaeddin (Ezheri) Efendi, 1945-1947 arasında da Ahmet Hasan (Davutoğlu) Efendi yürütmüşlerdir.⁷⁴ Mektebin Tüzüğünde gelir kaynakları olarak; Müslümanları Müessesat "Diniyye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi'nin" 105. Maddesi gereği resim ve harçlar, medreselere ait akarlar, hükümetten alınacak ianeler bahşişlerden oluşan yardımlar ve gerektiğinde Müslümanlardan toplanacak yardımlar

67 "mektepe bütçeleri", *Rehber*, Temmuz 27, 1929, 80.

68 Mustafa Hayta, "Bulgaristan Topraklarında Osmanlı Bakiyesi Bir Yüksek Öğretim Kurumu Medresetü'n- Nüvvâb", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 52, (Ekim 2017):1338.

69 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.63; Hatipoğlu, XX. Yüzyılın, s.351.

70 *Medeniyet*, Ağustos 21, 1934, 30. Ağustos 27, 1935, 61.

71 Sadi Bayram- Hayrettin Ersal, "Bulgaristan'da Müftü Yardımcısı Yetiştiren Bir Vakıf Kuruluşu. Nüvvap", *Vakıflar Dergisi*, XX. (Ankara 1988): 415-442. Bayram-Ersal, Bulgaristan'da Müftü, s.415-442; Süleymanoğlu, Bulgaristan Türklerinin Türkçe, s.15.

72 *Rehber*, Temmuz 27, 1929, 80. Temmuz 30, 1932, 238.

73 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 64. *Rehber*, Temmuz 30, 1932, 238. Temmuz 30, 1932, 232.

74 Bayram-Ersal, Bulgaristan'da Müftü, s.418. Ahmed, Vedat Sabri, "Nüvvâb Medresesi'nin Bulgaristan Türklerinin Kimliğinin Korunmasındaki Yeri" *Balkanlarda Türk Kültürü. Bulgaristan Örneği Uluslararası Sempozyumu. Bildiri Kitabı*. (27-28 Eylül 2018 İstanbul, 29 Eylül-1 Ekim 2018, Bulgaristan). 54-63. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.87-88.

olarak belirlenmiştir.⁷⁵ Nüvva Okulunun tali kısmından 1926-1947 döneminde mezun olan 677 Türk genci, imam, hatip, şer'iyye katibi ve ilkokul öğretmeni, Ali kısmından da 1933-1945 döneminde mezun olan 67 Türk genci ise müftü, müftü vekili ve ortaokul öğretmeni olarak görev almışlar ve önemli katkılar vermişlerdir.⁷⁶

BULGARİSTAN TÜRK MUALLİMLER BİRLİĞİ VE TÜRK MEKTEPLERİNE YÖNELİK BASKILAR

1906 yılında Bulgaristan "Türk Muallimler Birliği" kuruldu.⁷⁷ Birliğin kurulmasına öncülük eden, Rusçuk Türk Okulları Encümeni Başkanı Tahir Lütü Bey idi.⁷⁸ Tahir Lütü Beyin öncülüğüyle Bulgaristan Türk öğretmenleri bir araya gelmişler, Şumnu'da bir kongre düzenlemeyi ve orada bir öğretmenler birliği kurmayı başarmışlardır. "Muallimini İslamiye Cemiyet-i İttihadiyesi" adıyla çalışmaya başlamış ve ilk kongresini aynı yıl Şumnu'da yapmıştır. Önceleri Abdülhamid yanlısı ve karşıtı olanlar diye ikilik olduğundan, ilk kongre yeterince ilgi görmemiştir. İkinci Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra birliğin çalışmaları giderek yoğunlaştırmıştır.⁷⁹ Okul encümenleri ile muallimler arasında bazı anlaşmazlıklar olsa da dağılık olan eğitim işlerini toparlamış merkezi bir duruma getirmiştir.⁸⁰ Temmuz 1929'da 20. genel kongrede Türkiye'deki eğitim ile Bulgaristan'daki eğitim arasında bir paralellik sağlamaya çalışmıştır.⁸¹ Maddi sıkıntıların giderilmesi için Plevne'de 11. ve 12. Kongrelerinde kararlar almış ve hükümete isteklerini bildirmişlerdir.⁸²

Savaş yıllarına rastladığı için açılmayan Şumnu Türk Muallim Mektebi 17 Ağustos 1918'de 39 numaralı Çar iradesiyle açılmıştır.⁸³ "Darümuallimin" adını taşıyan mektep Hükümete bağlıydı ve masraflar hükümet tarafından ödeniyordu. Şumnu Türk Muallim Mektebinin açılması sevinçle karşılanmış, fakat kısa zamanda Türk dili ve dini hariç derslerin Bulgarca okutulması bir güvensizlik duygusu yaratmıştır.⁸⁴ Çiftçi hükümeti 1921 yılında maarif kanununun 159. Maddesi

75 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.152. Turan, *The Turkish Minority*, s.439.

76 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.158. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.65.

77 Bolat, *Bulgaristan Türk Öğretmenler*, s.228.

78 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 90.

79 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.164. *Rehber*, Mart 9, 1929, 60.

80 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 94. *Rehber*, Temmuz 18, 1931, 183.

81 *Rehber*, Şubat 10, 1928, 186. Mart 9, 1929, 60. Temmuz 18, 1931, 183.

82 *Terbiye Ocağı*, Aralık 25 1921, S.4)

83 *Rehber*, Nisan 26, 1930, 119.

84 *Rehber*, Nisan 26, 1930, 119.

Kırcaali ve Rusçuk'ta iki adet daha Darümuallimin açılacağını karar bağlamış ancak bu karar gerçekleşmediği gibi Şumnu Darümuallimin on yıl süren yaşamı sonunda 1928 yılında kapatılmıştır.⁸⁵ Bu dönemde aday öğretmenlerin mesleki bilgilerini geliştirmeleri için yaz kursları düzenlemeye başlamıştır.⁸⁶ Bu kursların en önemlisi 1925-27 yılları arası da Razgrad şehrinde yapılmış 150'den fazla muallimin katılmıştır.⁸⁷ Aynı şekilde Aydos Varna, Pravadi sancaklarında, yaz aylarında olgunlaştırma kursları açılmıştır. 1928 yılında üç sene boyunca ve dört ay tedarikatın yapılacağı muallim kursları Kırcaali'de başlamış, Kırcaali şubesi vasıtasıyla Koşukavak medresesi mezunlarına muallimlik verilmesi teklifiyle Mestanlı Sancağının muallim ihtiyacı karşılanmıştır.⁸⁸

“Milli Müesseselerimiz” başlıklı yazıda Mektepler “milli bir ruh, milli bir gaye, milli bir mefkûre” nin yaratıcısı olarak görülmüştür.⁸⁹ Muallimler Birliği, 19. kongresini Temmuz 1928'de Lom'da yapmış, bu kongrede, Türkiye ile birlikte Bulgaristan'da da yeni Türk harfleriyle eğitime başlanması kararlaştırılmıştır. Bulgaristan Türk öğretmenlerine hemen aynı yıl içinde yeni harfleri öğretmek için kurslar açılmış ve Bulgaristan Türk okullarında da 1928/1929 ders yılında yeni yazıyla öğretime geçilmiştir.⁹⁰ Ancak yayınlanan kararnamenin erken olduğu ve Muallimler Birliğinin birçok köyde yeni yazı ile ilgili herhangi bir çalışma yapamadığı belirtilmiştir.⁹¹

Türk Muallimler Birliği de bu dönemde Türklerin çok olduğu bölgelerde havzalar oluşturmuştur.⁹² Şumnu'da “Terbiye Ocağı”⁹³ adlı bir dergi çıkarılmış,⁹⁴ daha

85 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.150 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.61.

86 Rehber, Haziran 29, 1929, 76.

87 *Rehber*, Ekim 2, 1928, 38. Ekim 10, 1928,38.

88 *Rehber*, Mart 17, 1928, 9. Ekim 12, 1929, 91.

89 *Rehber*, Ekim 24, 1931, 197. Aralık 5, 1931, 203.

90 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 97.

91 *Rehber*, Temmuz 6, 1929, 77.

92 Bolat, *Bulgaristan Türk Öğretmenler*, s. 223-251.

93 “1.9.1921/2.1.1923 tarihlerinde Eskicuma'da yayımlanmıştır. Okul ve eğitimle ilgili bir öğrenci dergisi Terbiye, ilim, meslek ve toplum konularını ele alan haftalık bir Türkçe dergi idi. Bulgaristan Muallimin İslamiye Cemiyeti İttihadiyesi'nin yayın organıydı. Kurucusu ve başyazarı Besim Hilmi Çakaloğlu idi. On sayısı çıktıktan sonra Cemiyetin 14 Ağustos 1923 tarihinde İslimiye'de toplanan kongresinde alınan kararla dergi Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası adıyla çıkmaya başlamıştır. 1-4 arası sayılar 1 Aralık 1923 ile 15 Şubat 1924 tarihleri arasında, 1-3 arası sayılar Kasım 1925 ile Ocak 1926 tarihleri arasında yayınlanmıştır.” Bolat, *Bulgaristan Türk Öğretmenler*, s. 232.

94 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 96. Deliorman, *Bulgaristan'da Türkçe Basın*, s. 87-88. Memişoğlu, *Bulgar Çiftçi Halk Birliği'nin*, s.35. *Terbiye Ocağı*, Eylül 8, 1921,17. Şubat 25, 1922, 6.

sonra bu dergi Muallimler Mecmuası⁹⁵ adıyla Bulgar Türk Muallimler Birliği'nin yayın organı olmuştur. Türk Muallimler Birliği Türk okulları için ders kitaplarının hazırlanmasında ve yayınlanmasında,⁹⁶ muallimlerin hak ve hukukunun savunulmasında önemli işler yapmıştır.⁹⁷ Temmuz 1930'da Pravada'da yapılan Muallimler Kongresi'nde de millileştirilen Türk mektepleri ele alınmıştır. Türk Muallimler Birliği, 1933 yılında Rusçuk'ta 23. ve sonuncu kongresini yaptıktan sonra, Bulgar Hükümetince dağıtılmış ve kapatılmıştır.⁹⁸

Bulgaristan'daki Türk okulları, özel okullardı ve "Maarif Encümeni", "Mektep Encümeni" ya da "Okul Encümeni" tarafından yönetilirdi.⁹⁹ Bulgar Prenslığı döneminde Türk mektep encümenleri Türkiye'den de öğretmen getirebiliyorken daha sonraları okul encümenleri, gazetelerde duyurular yaparak öğretmen aramaya başlamışlardır. Şumnu'da Türk Öğretmen Okulu'nun kapanması da ihtiyaç duyulan öğretmen sayısının karşılanamamasına yol açmıştır.¹⁰⁰ Bu durum Bulgaristan Türk gazetelerinde sık sık şöyle duyurulara rastlanmaya başlamıştır.¹⁰¹

"Kariyemiz (köyümüz) mekteb-i iptidaiyesi (İlkokulu) için usul-ü cedide fişine (yeni öğretim usulünü bilen) bir muallim lazım. Maaş senevi 600 frank verilecek. Bu vazifeyi deruhte edecek olanlar, kariyemiz Maarifi İslamiye Encümeni reisine yazıp kendilerini bildirsın"

Lom kazasında Sibra opuştnasında (belediyesi) Maarifi İslamiye Reisi Hacı Ahmed Mehmed oğlu.

Mektep Encümenleri, eski mahalle mekteplerinden "Usulü cedid" denen yeni yöntemle eğitim veren çağdaş okullara geçmeye çalışmışlardır. Kaynak yaratmak için encümenler Türk halkına başvurur, okullara yardım yapılmasını isterlerdi.¹⁰² Bulgar makamlarına karşı sorumlu olan, Türk okul encümenleri yıllık bütçelerini hazırlar, bütçeler, Bulgar makamınca onaylanırdı. Mektep Encümenliği Talimatname metni, "Rehber" gazetesinde yayımlanmıştır.¹⁰³ Mektep Encümenleri ve Türk okulları üzerindeki Bulgar baskıları o yılların Türk gazetelerinde bolca yer almıştır. Bulgar müfettişleri mektepleri kapatıyorlar, ya da güzel

95 Deliorman, *Bulgaristan'da Türkçe Basın*, s. 99.

96 "Mekteplerimiz" *Rehber*, Mart 30, 1929, 63.

97 *Rehber*, Temmuz 1, 1931, 185.

98 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 98.

99 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 86.

100 *Rehber*, Haziran 29, 1929, 76. Mayıs 19, 1928, 18.

101 *Rehber*; Eylül 13, 1930, 139. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 86.

102 *Rehber*, Nisan 4.1931, 87. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 89.

103 *Rehber*, Kasım 26, 1929, 256.

bir Türk okulu görünce, bir yolunu bulup bunu “resmi okul”, yani, Bulgar okulu yapıyorlardı.¹⁰⁴ Nitekim “mektepe meselesi dil ve din meselesi olmalı” adlı bir gazete yazısında giderek azalan Türk mekteplerinin ve muallimlerin durumlarının iyileştirilmesi ve tahsisatın artırılması gerektiği anlatılmaktadır.¹⁰⁵

Bulgar müfettişler, Türk mekteplerini kapatmayı sürdürürken, diğer taraftan kapatılmayan Türk mekteplerine baskı kuruyorlardı.¹⁰⁶ Emrivakiyle Bulgar öğretmenleri atayarak Bulgar muallimlerin maaşlarının encümen bütçesinden ödenmesini şart koşuyorlar ve her Bulgar muallimine, Türk öğretmenin aldığı maaşın iki katı maaş ödenmesini de istiyorlardı.¹⁰⁷ 1920’li yıllar Bulgaristan Türkleri için yeniden kötü günlerin başlangıcı olmuştur. 1927-28 ders yılında Maarif bütçesinde Türk mekteplerine 2 milyon Leva ayrılmışken 1928-29 ders yılında bu miktar 1 milyon 200 bin Levaya, 1930-31 ders yılı dönemi için ise 500 bin Levaya indirilmiştir.¹⁰⁸ Hükümetin Türk mektepleri ve köylüler üzerinde uyguladığı ağır vergi oranları mekteplerin kapanmasına yol açtığı gibi bazı Türk ailelerin göç etmelerine de neden olmuştur.¹⁰⁹ Diğer taraftan Türk encümenlerinin bütçelerine %25 nispetinde milli Bulgar mektebi inşa fonunun koyulması zorunluluğu getirilmiş,¹¹⁰ yani hususi Türk mekteplerinin gelirlerinden milli Bulgar mektebi inşası için %25 oranında para ayrılması istenmiştir. Yine Türk mekteplerine ayrılan Okul Fonları da alınarak fakir Bulgar göçmenlerine verilmiştir.¹¹¹

1929-30 ders yılında Mestanlı sancağında 193 köy ve 68 mahallenin, Paşmaklı sancağında 26 köy 105 mahallenin, Şumnu sancağında 16 köy 19 mahallenin okulları kapanmak zorunda kalmıştır.¹¹² Aynı ders yılında Bulgaristan’da mecburi öğrenim çağında olan (7-14 yaş) 72.426 Türk çocuğundan 53.336’sı okula devam etmiş 19.060 Türk çocuğu okul dışı kalmıştır. Bu çocukların sancaklara göre dağılımında Mestanlı başta gelmektedir. Bu sancak mektebe gitmesi gereken 25.682 çocuktan %52’si yani 13.469’u mektebe gidememiştir. Paşmaklı sancağında mektebe gitmesi gereken 9.818 çocuğun 2.535’i mektepten yoksun kalmıştır.¹¹³

104 *Rehber*, Ağustos 13, 1932,240. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 94.

105 *Rehber*, Nisan 6,1928, 12. Şubat 28, 1932,214.

106 *Rehber*, Eylül 27,1930,141.

107 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 94.

108 *Rehber*, Ağustos 9,1928, 21. Nisan 5, 1930,116.

109 *Rehber*, Haziran 29,1929,76. Ağustos 3, 1929,81. Temmuz 19, 1930,131.

110 *Rehber*, Kasım 23, 1929, 97. Eylül 6, 1930,138.

111 *Rehber*, Eylül 14,1929,87. Kasım 23, 1929,98.

112 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 188. *Rehber*, Mart 29, 1930, 115.

113 *Rehber*, Ocak 1, 1931, 155. Ocak 23,1932, 210.

Kapatılan okulların yanında kapanmayan okullara da ağır yükler getirilmiş,¹¹⁴ Bulgar muallimler Türk mekteplerine yüksek maaşlarla Başmuallim veya müdür olarak tayin edilmişlerdir. Üstelik bu maaşların Türk encümenin bütçesinden ödenmesi şartı getirilmiştir.¹¹⁵ Başmuallimlerin müfettişler tarafından atanması mektebin idaresinin Bulgar muallimin eline vermek demektir. Oysa yasalara da ters olan bu tayin işi Türk mektep encümenlerinin hakkıydı.¹¹⁶ Bu durum müfettişler talimatnamesinin 572. maddesinde de açıkça belirtilmiştir. Bu madde hususi mekteplerin bütün muallimleri encümenler tarafından yahut maarif idaresine karşı sorumlu olanlar tarafından tayin ve azledilirlerdi.¹¹⁷“Rehber” gazetesine göre; Rusçuk ve Şumnu sancaklarında son iki sene içinde mektep müfettişlerinin muallim atamaları, Bulgar muallimlerin maaşları, bütçe konusunda gösterdikleri zorluklar dayanılmaz bir noktaya gelmiştir. Bu yüzden mektepler kapanmış,¹¹⁸ bir kısmı da Türk azınlığın elinden alınarak Bulgar milli mekteplerine dönüştürülmüştür.¹¹⁹

Mestanlı sancağında milli mekteplerin sayısı 1926-27 ders yılında 42 iken 1929-30 ders yılında 84, Paşmaklık sancağında ise 30’dan 106’ya çıkarılmış, Türk çocukları bu mekteplerde öğrenim görmeye zorlanmışlardır. Örneğin Pomak Türk çocuklarının mektebe giden 7.143 çocuktan ancak 59 tanesi hususi Türk mekteplerine kalan 7.048 tanesi ise Bulgar mekteplerine gitmek zorunda kalmışlardır. Müslüman Çingene çocuklarının %84’ü Bulgar mekteplerine gitmeye zorlanmışlardır.¹²⁰ Daha sonra Eğitim Bakanlığı Pomak Türk okulları ile Bulgar milli mekteplerini birleştirmiş,¹²¹ özerkliklerine müdahale etmiş Pomakların hususi mektep açma haklarını ellerinden almıştır.¹²² Türkçe dersler kaldırıldığı gibi din derslerinin saatleri de azaltılmıştır.¹²³ Din dersi muallimleri mekteplerden uzaklaştırılmış, maaşları geri istenmiş, Paşmaklı sancağına bağlı pek çok köyde hususi Türk mektepleri kapatılmış, haftada sadece bir saat din dersi verilmesi, diğer derslerin Bulgarca

114 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 94.

115 *Rehber*, Kasım 25, 1929, 97. Mayıs 30, 1932, 224. Mayıs 8, 1932, 225. Şubat 20, 1932, 214.

116 *Rehber*, Mart 16, 1929, 61. Eylül 13, 1930, 139.

117 *Rehber*, Eylül 21, 1929, 88.

118 *Rehber*, Kasım 23, 1929, 98. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 143.

119 *Rehber*, Kasım 30, 1929, 98. Ağustos 13, 1932, 240. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 143.

120 *Rehber*, Kasım 23, 1929, 98. Ocak 1, 1931, 155.

121 *Rehber*, Kasım 19, 1932, 255.

122 *Rehber*, Aralık 20, 1930, 153.

123 *Rehber*, Kasım 19, 1932, 255.

verilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁴ Buna ilaveten Bulgarca tedrisatı 3.sınıftan başlaması gerekirken 1.sınıftan başlatılmış ve haftada 9 saat öğretilmiştir.¹²⁵

Türk mekteplerinin kapatılmasının yanında en çok Bulgar milli okullarının bulunduğu bölge Osmanpazarı-Şumnu yöresi olmuştur. Şumnu Türk mektepleri encümeni Başkanı Avukat Besim Hilmi Bey, Deliorman gazetesinde bir çağrışı yayımlamıştır:

“Şumnu Sancağı dahilindeki Türk Mektep Encümenlerine. Encümen arkadaşlar ve Muallim Efendiler!

Sancağımız dahilindeki Türk mektepleri büyük bir telaş içerisinde olduğu malumunuzdur. Her gün bir mektebimiz kapanıyor. Her gün birkaç muallimimizin gayri kanuni olarak muallimlik hakkı elinden alınıyor. Memleketin Kanuni Esasisine ve kanunlarına uygun olmayan bu haller hakkında milletçe bir kere toplaşıp görüşülmeli ve başımızdaki milli tehlikenin önüne geçmek üzere tedbirler almak milli borcumuzdur. İşte bu maksatla Şumnu sancağı dahilindeki mektebi kapanan köy encümenleri ve hakkı alınan muallim efendiler işbu Eylülün 12’nci Cuma günü öğleden sonra alafrağa saat 2’de Şumnu rüştiye mektebinde içtimaa davet olunurlar. Bütçeler ve ahaliye vurulan taksalar (vergiler) ve diğer sebepler dolayısıyla şikayeti olan bütün encümenler de bu içtimaa davet olunurlar.”¹²⁶

Şumnu Türk Mektepleri Encümeni Reisi

Avukat Besim Hilmi

1923-1931 ARASINDA BULGARİSTAN’DA TÜRK EĞİTİMİNİN DURUMU (DEMOKRATİK BİRLİĞİ İKTİDARI DÖNEMİ)

1923 yılında askeri bir darbeyle Stamboliyski’nin Hükümeti devrildi ve Demokratik Birliği denilen koalisyon hükümeti kuruldu. Bu dönemde Türk Muallimler Cemiyeti Ağustos 1923’te İslimiye’de düzenlenen 14. kongre de Türk mektepleriyle ilgili kararları hükümete sundu. Ne var ki hükümet,1923-24 ders yılında Türk mekteplerine ayrılan 3 milyon Levalık ianeyi iptal etmiştir. Bu durum protesto edilmiştir. Hükümet 1924 yılında “Milli Eğitim Yasası” ile ulaşılan demokratik

124 *Rehber*, Ekim 15, 1932, 249.

125 *Rehber* Kasım 13, 1929, 98. Memişoğlu, *Bulgaristan Müslümanlarının Dini*, s. 307-352.

126 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 145.

kazanımları iptal etmiştir.¹²⁷ Kazanımların korunmasını, hakların eşit dağıtılmasını isteyen Türk Muallimler Birliği başkanı Osman Nuri Peremeci okul encümenleriyle toplantı yaparak bu durumun önlenmesini istemişler ancak ne var ki olumlu cevap alamamışlardır. Bunun üzerine Türk Mektepleri encümeni başkanı Ali Galip'in öncülüğünde geniş bir protesto hareketiyle 1925 ders yılında üç köyün mekteplerine hükümet el koyarak milli mektep statüsüne sokması ve Bulgar muallimler ataması karşısında üç köyün ahalisi boyun eğmeyerek mücadeleye başlamışlardır.¹²⁸ Ayrıca yine Petriç Sancağında üç Pomak mektebinin milli mektep statüsüne alınmasını Pomak Türk halkı tarafından protesto edilmiştir.¹²⁹

Bu olaylar göstermiştir ki, Bulgaristan Türk azınlığı içerisinde haksız ve kanunsuz ve keyfi uygulamalara karşı ses çıkarmaya başlamış, bir silkinme ve uyanış hareketi başlamıştır. Böyle olmasında hem Bulgaristan'da hem de Türkiye'deki gelişmeler önemli rol oynamıştır. Türk azınlığı arasında yeni klüp ve dernekler kurulmaya başlamış ve¹³⁰ bu dernekler aralarında toplanarak Turan birliği oluşturmuşlardır.¹³¹ "Rehber" gazetesi 14 9.1929 tarihli sayısında, "Bulgaristan Türk Mektepleri Müdüriyeti" başlıklı bir yazıda, terbiye tedrisat işlerinin en iyi şekilde halledilmesinin yolunun mekteplerimizin bir merkeze bağlanmasını ve mekteplerin hakiki ihtiyaçlarının görece kuvvet ve yetkilerini alacak Türk mektepleri müdüriyeti ile olacağı konusuna vurgu yapmıştır.¹³² Ayrıca başmüftülüklerin ve müftülerin de ıslaha muhtaç olduklarından söz edilmiştir.¹³³

31 Ekim-3 Kasım 1929 tarihleri arasında Sofya'da, Bulgaristan Türk azınlığının ilk Milli Kongresi yapılmıştır.¹³⁴ Birinci Milli Kongre eğitimin temel sorunlarıyla ilgili pek çok şeyi görüşmüş ve kararlar almıştır.¹³⁵ Böyle bir toplantı yapma düşüncesinin öncülerinden biri gazeteci Mehmet Celil (1876-1939) dir¹³⁶ "Rehber"

127 *Rehber*, Mayıs 26, 1928,19.

128 *Rehber*, Haziran 30, 2928, 24.

129 *Rehber*, Haziran 30, 2928, 24.

130 *Rehber*, Ekim 12, 1929, 91.

131 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*,s. 98-106.

132 *Rehber*, Eylül 14, 1929, 87.

133 "Milli müesseselerimiz", *Rehber*, Aralık 13, 1930,52.

134 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 108. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.193.

135 *Rehber*, Kasım 9, 1929, 95. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.193-194.

136 Dobruca'nın Hacıoğlu Pazarcık (Tolbuhin) kasabasında doğmuş olan Mehmet Celil, rüştiyeyi bitirdikten sonra İstanbul'da Mülkiye Mektebinde (Siyasal Bilgiler Okulu) okumuştur. Bulgaristan'a dönünce Baş müftülük katibi, okul müdürlüğü ve vakıflar müdürlüğü görevlerinde bulundu. Milli Kongreye öncülük etmiş olan Mehmet Celil'in Rehber gazetesi kapatıldı, kendisi sürgünden sürgü-

gazetesinin 18 Mayıs 1929 günlü sayısında çıkan imzasız başyazıda, Milli Kongre düşüncesi özetle şöyle açıklamıştır: Türk Milli Kongresi, bir meslek, bir sınıf, bir zümre veya parti kongresi olmayacak, bütün Bulgaristan Türklerini kapsayacaktır. Kongrenin amacı, Bulgaristan Türk azınlığının bütün sorunlarını görüşmek, tartışmak ve ortak kararlar almak olacaktır.¹³⁷ Bunu hazırlayanlar üç ana bölümlü bir gündem düşünmüşlerdir:

1. Bulgaristan Türk azınlık okulları,
2. Türklerin dini kurumları ve vakıfları,
3. Hayır dernekleri (Cemiyet-i hayriyeler)

Mehmet Celil bu üç maddeyi değerlendirerek düşüncesini açıklarken; “milletimizin en büyük mukaddesatı, varlığı, yaşaması, ilerlemesi ancak bu üç müessesatin muhafaza ve mevcudiyeti ile kabildir.” Diyordu. Yani, Bulgaristan Türk azınlığının varlığı, Türk okullarına, dini kuruluşlarına, vakıflarına ve hayır derneklerine bağlıydı. Bu bakımdan, “Umumi Bulgaristan Türk Kongresinde bu üç ana konu enine boyuna görüşülmüştür.”¹³⁸

Milli Kongre, Bulgaristan Türk basınında geniş ve iyimser yorumlara neden olmuştur. “Rehber”, bu kongreden bir “güneş doğacağını”¹³⁹ yazarken, Deliorman gazetesi “Bu kongrenin Bulgaristan Türklerinin tarih önünde bir dönüm noktası olduğunu unutmamalıyız”, demiştir. Milli Kongre, Avrupa basınına da yansımıştır. “Volkes deutscher Dienst” adlı Alman haber bülteni, kongreye uzunca bir yazı ayırmıştır. Bu yazıda, Bulgaristan’da 780.000 Türkün yaşadığı, Türk azınlığın Bulgaristan nüfusunun altıda birini oluşturduğu, bu azınlığın ilk kez bir Milli Kongre düzenlediği belirtilmiştir.¹⁴⁰

Milli Kongrede alınan kararların hükümete duyurulması ve uygulanması için “Milli Kongre Kuvvei İcraiyesi”¹⁴¹ denilen bir heyet oluşturulmuş, mecliste bulunan mebuslar da eğitim ile ilgili şikayetleri Maarif Nazırlığına iletmışlerdir.¹⁴²

---

ne yollandı ve sonunda 1939’ da Sofya Bulgar hapisanesinde tüler ürpertici bir cinayete kurban gitti. Memişoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Birinci*, s.309-330.

137 “Milli Kongre”, *Rehber*, Haziran 15, 1929, 74. Mayıs 18, 1929, 80. Mayıs 18, 1929,70. Temmuz 6,1929, 77. Memişoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Birinci*, s. 314.

138 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 108.

139 *Rehber*, Ekim 30, 1929,77. Memişoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Birinci*, s. 320.

140 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 113.

141 *Rehber*, Kasım 9, 1929,95.

142 *Rehber*, Aralık 28, 1929,102. Eylül 13, 1930,139.

Bunun yanında Türk encümenleri ve köy heyetleri tarafında da hükümet makamlarına duyurulmuştur. Müfettişlerin keyfi uygulamalarını protesto için Eskicuma kazasına bağlı köylerden okul encümenleri Maarif Nazırlığına girişimde bulunmuş,¹⁴³ Bela kazasından bir heyet de Maarif Nazırı Radoslavof'a dileklerini sunmuşlardır.¹⁴⁴ Ayrıca Osmanpazarı kazasına ait köylerden oluşan 22 kişilik bir heyet Maarif Nazırı Zankof'u ziyaret ederek kapatılan ya da milli mektep yapılan okulların Türklerin hususi mektepleri olarak açılması, Bulgarcanın üçüncü sınıftan başlamasını, başmuallimlerin encümenler tarafından seçilmesini, muallimlerin maaşlarına ve tayinlerine müfettişlerin karışmamasını istemişlerdir.¹⁴⁵ Şumnu, Osmanpazarı, Razgrad, Kemaller, Preslav ve diğer kasabalarda da aynı tür şikayetler resmi makamlara da bildirilmiştir.¹⁴⁶

Temmuz 1930'da Pravadi'da yapılan kongrede en çok konuşulan, millileştirilen mektepler sorunu olmuştur.¹⁴⁷ Bu konuda pek çok toplantı yapılmış, kararlar alınmış fakat resmi makamların Türk mekteplerine karşı olumsuz davranışları önlenememiştir.1930 yılında sadece Şumnu'da 156 mektep kapanmış,¹⁴⁸ Varna, Pravadi'da bir günde 7 mektep kapatılmıştır. Bu kapatmalara; Mekteplerin sıhhi şartları taşımadıkları, alet ve donanımın eksikliği, teftişlere uyulmaması, iptidailerin birinci ve ikinci sınıflarda Bulgarca eğitime encümenlerin müsaade etmedikleri gibi nedenler gösterilmiştir.¹⁴⁹

BULGARİSTAN TÜRK MEKTEPLERİNDE YENİ YAZI MESELESİ

Milli Kongre'de verilen önemli bir karar yeni Latin harfleriyle öğretim yapılacağına kabul edilmesiydi. Yeni yazının Bulgaristan Türkleri arasında iki bakımdan tartışması yapılmıştır. Birincisi bu yazı nasıl öğrenilir? sorunu ve ikincisi de dinle ilişkilendirilmesidir.¹⁵⁰ Bu konuda Türkiye'nin Sofya elçisi Rıdvanbeyoğlu Hüsnü (Gerede) bey bir gazeteye verdiği beyanatta şöyle değerlendirmiştir: "Yeni

143 *Rehber*, Ağustos 3, 1929, 81.

144 *Rehber*, Eylül 6, 1930, 138.

145 *Rehber*, Mayıs 30, 1931,176.

146 *Rehber*, Kasım 14,1930,148. Ağustos 24, 1929, 84. Mayıs 30, 1931,176. Haziran 6, 1931, 177.

147 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.145.

148 *Rehber*, Temmuz 16, 1931,71.

149 *Rehber*, Haziran 21, 1930,127. Eylül 27, 1930, 141.

150 "Yeni yazı", *Rehber*, Kasım 3, 1928, 42. "yeni yazı", Kasım 10, 1928, 43. "mekteplerimiz", Ocak 12,1929,52.

harfler Türk ırkına yeni bir ufuk ve istikbal açtı. Bu büyük istikbalde Bulgaryalı kardeşlerimizin Türk edebiyatında pek şerefli mevkileri ve muvaffakiyetleri olacaktır.”¹⁵¹ Türkiye’de yeni yazıya geçilmesiyle birlikte bu yeni yazının Osmanlı coğrafyasında yayılacağı ifade edilmiştir. Nitekim Hatay, Kıbrıs, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan gibi eski Osmanlı topraklarında yeni Türk harflerinin yayıldığı görülmüş, Türkiye dışında yeni Türk harflerini ilk benimseyen Bulgaristan Türkleri olmuştur.¹⁵² Bulgaristan’da Türklere yeni yazının öğretilmesiyle ilgili Türkiye’den bazı kişilerin elçiliğe müracaatları bile olmuştur.¹⁵³ Bulgaristan Türklerinin eski-yeni yazı tartışmasını yapan iki önemli örgütü vardır. Biri Sofya’daki Başmüftülüğe bağlı müftülükler, diğeri Bulgaristan Türk Muallimler Birliği idi.¹⁵⁴

Tablo:1. 1928-29 ders yılında Türk iptidai mekteplerinde talebe ve muallim durumu.

Ali Haydar, Bulgaristan Maarif Tarihi. İstanbul 1931,

	İlkokullar (İptidai)		Toplam
	Şehirlerde	Köylerde	
Mektep Sayısı	53	869	922
Erkek Muallim	146	1323	1469
Kadın Muallim	83	249	332
Erkek Talebe	3261	22785	26046
Kız Talebe	2466	18525	20991

Başmüftülük, Türkiye’deki Atatürk devrimlerine karşı bir tutum alırken Türk Muallimler Birliği kurulduğu günden beri Bulgaristan’da Atatürk devrimlerinin ateşli savunucusu olmuştur. Türk Muallimler Birliğinin önderlik ettiği devrimcileri de, diplomatik yollarla, Türkiye desteklemekteydi. Türk harfleri sorunu,

151 Kongre tutanakları, Deliorman gazetesinin 1.12.1928-28.3.1930 tarihli, 1-22 sayılı nüshalarında eksiksiz yayımlanmıştır. Özet olarak bkzn. Şimşir, Bulgaristan Türkleri, s.116-128. Memişoğlu, Bulgaristan Müslümanlarının Dini, s. 320.

152 Bilal Şimşir, “Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması. Bulgaristan Türkleri Örneği”, Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumundan ayrı basım. TTK Basımevi, Ankara (1981):187-188.

153 Milliyet gazetesi muhabirlerinden Meki Sait’in Bulgaristan Türklerine yeni yazıyı öğretmek için öğretilmeye ihtiyaç duyduğu ve bu konuda bu görevi kabul edebileceğini belirten dilekçesi. 27 Eylül 1928. (BCA. 180.09.00.00.2.10.5, Tarih: 3.10.1928)

154 Şimşir, “Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması. Bulgaristan Türkleri Örneği”, s. 188. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 170-171.

Bulgaristan'da tutucu ve devrimci Türkler arasında çetin bir kavga konusu olarak Bulgar Hükümeti ile Türkiye arasında bir sorun yaratması tahmin edilmekteydi.¹⁵⁵ Bulgaristan Türk Muallimler Birliği, 1928 yılının Temmuz ayında Lom kasabasında toplanan kongrede Bulgaristan Türk okullarında da yeni Türk harfleriyle öğretime başlanmasına karar vermiştir.¹⁵⁶ 1928-29 ders yılında Türk iptidai ve Rüştiyelerinde erkek ve kadın muallimleri, erkek ve kız talebelerin yerleşim yerlerine göre dağılımı şöyledir:¹⁵⁷

Türk Muallimler Birliği'nin aldığı karar 1928-29 ders yılından itibaren yeni harflerin öğrenilmesi için kurslar açılması ve bu kursların 15 Eylül'den başlayarak 30 Eylül'e kadar tamamlanması hususunda Türk muallim havzalarına tamimle duyurulmuştur.¹⁵⁸ Bu tamime uyarak Razgrad, Şumnu, Varna, Pravadi, Vidin gibi kasabalarda muallim kursları açılmıştır.¹⁵⁹ "Rehber" gazetesi 8 Eylül 1928 tarihli 34. sayısından itibaren gramer ve tahrir dair haberler ve harf örnekleri yayımlamaya başlamış, Türkiye'den kitap getirme imkanı olmadığından ders kitaplarının Bulgaristan'da basılmasına karar verilmiştir.¹⁶⁰ Diğer taraftan Rehber gazetesi 189. ve devamında 190. sayısında "acı hakikatler" başlıklı yazıda milli müesseselerin düzeltilmesi gerektiğini ve bu konuda ortaya atılan üç öneriden biri olarak Türk yazısını çocuklara öğretmek gerektiği, böylece diğer ayırıştırıcı iki formülü birleştirir, milli ve dini gayelerimizi sağlamış olur denilerek, mektep ve cami gibi müesseseler arasında ayırım yapılmaması gerektiği de vurgulanmaktaydı.¹⁶¹

Buna karşın Başmüftülük, Arapça basılan kitapların dört sene müddetle okutulacağı noktasından Maarif Nazırlığına itiraz etmişler ve Maarif Nazırlığı Sancak eğitim müfettişlerine bir tamimle latin harfleriyle kitapların okutulamayacağını ve dolayısıyla yeni yazıyla öğretime geçilmesi dört yıl geriye atılmasına yol açmışlardır.¹⁶² Türk Muallimler Birliği bu durumda harekete geçerek 9 kişilik bir

155 Şimşir, "Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması. Bulgaristan Türkleri Örneği", s.189. *Rehber*, Eylül 5, 1931,190.

156 "Türk muallimler Birliği bu seneki kongresi nasıl geçti? Hususi istihbaratımız", *Rehber*, Temmuz 21,1928,27. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 129. Cengiz Hakov, "Sofya Başmüftülüğü ve Bulgaristan'daki Türk Okullarında Yeni Türk Alfabesinin Uygulanmaya Konuluşu" *Kültür Evreni*, 1/531, (Kış-2010): 136.

157 *Rehber*, Aralık 27, 1930, 154. Ağustos 13, 1931,176.

158 *Rehber*, Eylül 22, 1928, 36.

159 *Rehber*, Ekim 6, 1928, 38. Aralık 15, 1928, 48. Ağustos 24, 1929,84.

160 *Rehber*, Ağustos 8, 1928,34. Ekim 13, 1928, 39. Ekim 20, 1928, 40.

161 *Rehber*, Eylül 5, 1931,190. Ağustos 13, 1932,240. Aralık 26, 1931,206.

162 *Rehber*, Kasım 17, 1928,44. "mekteplerimiz", Temmuz 11, 1929,77. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 132. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 175.

heyeti bu yasağın kaldırılması için Sofya'ya göndermiş, bununla ilgili görüşlerini Maarif Nazırlığı Tedrisat İptidai Müdürüne arz etmişlerdir.¹⁶³ Bu durumu Bulgar Millet meclisindeki Türk mebuslar da konuyu gündeme getirmişler ve yeni yazının 1928-29 yılından itibaren okutulması için hükümet nezdinde de teşebbüste bulunulmasına karar vermişlerdir.¹⁶⁴ Rehber gazetesi müdürü Mehmet Celil ve milletvekillerinden oluşan heyet Bakanlığı ziyaret etmişler ve müsteşar tarafından Bakanın bu konuda yardımcı olacağı teminatını almışlardır.¹⁶⁵

Bulgaristan Türk Mekteplerinde yeni yazı ile tedrisata başlanması konusunda bu gelişmelerin yanında önemli bir konu da Bulgaristan ve Türkiye arasındaki resmi ilişkilere yansımalarıdır. Bulgaristan'da Latin harflerle ilk kitabı yayınlayan öğretmen Ahmet Şükrü bu kitabın okutulması için TC. Başbakanı İsmet Paşa'ya ve MEB Mustafa Necati'ye bir yazı göndermiştir.¹⁶⁶ Bu durum devletlerarası görüşmelere yol açmış, TC. Dışişleri Bakanlığı ile Bulgaristan yetkilileri arasında yazışmalar olmuştur.¹⁶⁷

Tablo: 2. 1928-29 ders yılında Türk Rüştüye mekteplerinde talebe ve muallim durumu.

Ali Haydar, Bulgaristan Maarif Tarihi. İstanbul 1931, s. 70

	Ortaokullar (Rüştüyeler)		
	Şehirler	Köyler	Toplam
Mektep Sayısı	20	7	27
Erkek Muallim	49	6	55
Kadın Muallime	18	2	20
Erkek Talebe	1029	168	1197
Kız Talebe	281	5	286

163 Şimşir, "Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması. Bulgaristan Türkleri Örneği", s.190. *Rehber*, Aralık 8, 1928, 47.

164 BCA. 030.00.00.243.641-7, Tarih: 8.4.1938, 2627/2; *Rehber*, Aralık 15, 1928, 48. Aralık 29, 1928,50.

165 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 177.

166 Şimşir, "Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması. Bulgaristan Türkleri Örneği", s.194-196.

167 Şimşir, "Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması. Bulgaristan Türkleri Örneği", s.194-199. DBA-Dışişlerinden Sofya Elçiliğine yazı. 20.12.1928, No. 55058/260.

Sonunda Bulgar Milli Eğitim Bakanlığı Türk harfleriyle öğretimi dört yıl ertelleyen kararından dönerek yeni bir genelge yayımlamıştır.¹⁶⁸ Genelgede gelecek sene Latin harfleriyle eğitim yapılacağı belirtilmiştir.¹⁶⁹ Bu karar Bulgaristan Türklerinin büyük bir çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanmış, Elçi Hüsrev Bey de bu kararı “mürteci taifesinin faaliyetine karşı indirilmiş ilk büyük darbe” olarak nitelendirmiştir.¹⁷⁰ “Rehber” gazetesinin çeşitli sayılarında tutucuların bu kararı protesto etmek ve aleyhte propaganda yapmak için köy dolaştıkları ve bunun bir kafirlik olduğu yönünde konuşmalar yaptıkları haber olarak yer almıştır.¹⁷¹Bazı din görevlileri ise yeni yazının ve şapka giymenin İslamiyette hiçbir zararı olmadığını beyan etmişlerdir.¹⁷²

Tablo:3. Mektebe giden çocukların milliyetlerine göre dağılımı.

Ali Haydar. Bulgaristan Maarif Tarihi, İstanbul 1931, s.64

Milletler	Erkek	Kız	Toplam
Bulgar	315.484	29.2727	608.211
Türk	39.821	3.5226	75.047
Kıpti	5.151	4.001	9.152
Musevi	2.674	2.528	5.202
Ermeni	1.248	1.094	2.342
Rum	387	394	781
Diğer milletler	1.509	1.628	3.137
TOPLAM	366.274	33.7598	703.872

1928-29 ders yılında yeni yazı ile birçok kasabada öğretim yapılmasına başlanmıştır.¹⁷³ Kasabalarda kolay uygulanan bu durum köylere gelince imkansızlıklar, yokluklarla bu işin o kadar kolay olmayacağını göstermiştir.¹⁷⁴ Türkiye’den kitap getirmek mümkün olmadığından yeni yazı ile yazılmış kitap basımına girilmiş, bu konuda Sofya’da, Filibe’de, Şumnu’da, Razgrad’ta basımevlerinde kitaplar

¹⁶⁸ *Rehber*, Ocak 19, 1929, 53.

¹⁶⁹ BCA. 030.00.00.243.641-7, 8.4.1938, 2627/2; Hakov, Sofya Başmüftülüğü ve Bulgaristan’daki, s. 136.

¹⁷⁰ Şimşir, “Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması. Bulgaristan Türkleri Örneği”, s.200.

¹⁷¹ *Rehber*, Şubat 17, 1929,57. Mayıs 28, 1929,70. Mart 30, 1929, 63.

¹⁷² *Rehber*, Mart 16, 1929,61. Nisan 6, 1929, 64.

¹⁷³ Hakov, Sofya Başmüftülüğü ve Bulgaristan’daki, s.136.

¹⁷⁴ Şimşir, Türk Harf Devriminin Türkiye, s. 201.

basılmaya başlanmıştır.¹⁷⁵ Bu durum zaman zaman “Rehber” gazetesinin ilanlarında halka duyurulmuştur.¹⁷⁶ 1929-30 ders yılında yeni yazı ile öğretim konusunda daha iyi ve yaygın uygulanması için 3 Ağustos 1929 tarihinde Şumnu’da Türk Muallimler Birliği’nin 20. Kongresinde gereken tedbirler alınmıştır. Aynı zamanda basılan kitapların Muallimler Birliği merkezinden tasvip edilmesi de kararlaştırılmıştır.¹⁷⁷ Kitap sorunlarının bir dereceye kadar çözümlendiği ancak yeni yazıyı öğretecek muallimlerin eksikliği ortaya çıkınca kasaba encümenlerinin ve seçilmiş muallimlerin yönetiminde ders yılı öncesi köy muallimlerine birer aylık yaz kursları açılması ve kitap tedarikine karar verilmiştir.¹⁷⁸

Bulgaristan Türk azınlığının mektep çağı dışındaki okuma yazma bilmeyen halkına da tıpkı Türkiye’deki “Millet Mektepleri” gibi okuma yazma öğretilmesine başlanmıştır.¹⁷⁹ Yalnız Millet Mektebi yerine; “Milli Halk Mektebi”, “Halk Dershanesi”, “Alfabe kursu” gibi ifadelerini kullanmışlardır. “Rehber” ve “Deliorman” gibi gazeteler bu kurslarla ilgili haberler ve resimler paylaşmışlardır.¹⁸⁰ Bu gelişmelere karşın Arap harfleriyle gazeteler basılmakta bazı yerlerde eski yazı ile öğretim yapıldığı görülmektedir. Bu yüzden 1930 yılında Bulgar Milli Eğitim Bakanlığı bir genelge ile Arap harfleri ile öğretimi tamamen yasaklamıştır. Kuran ve din dersleri eski yazıyla diğer bütün öğretimin yeni yazıyla yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁸¹

Bu dönemlerde yıllara göre öğrenci, muallim ve mektep sayılarını karşılaştıracak olursak, 1926-1927 ders yılında Bulgaristan Türklerinin 1433 ilk, 49 orta ve 13 adet medrese okulu mevcut olup, bunlarda toplam 67.827 öğrenci ile 2.505 muallim bulunmaktaydı. Hükümet tarafından tanınmamış 500-600 okulu da bu sayıya eklersek Türk mekteplerinin sayısı 3000 kadardır. Bunlara lise seviyesindeki Şumnu Muallim Mektebi ile Nüvvap Mektebi’ni de eklemek gerekmektedir.¹⁸²

175 Süleymanoğlu, Bulgaristan Türklerinin Türkçe, s. 12.

176 *Rehber*, Ekim 13, 1928,39. Ekim 20, 1928,40. Kasım 3, 1928, 42. Kasım 10, 1928, 43. Kasım 17, 1928,44. Kasım 4, 1930,146. Ekim 13, 1928,39.

177 *Rehber*, Ağustos 10, 1929,82.

178 *Rehber*, Temmuz 6, 1929, 77. Kasım 16, 1929,96. Aralık 28, 1930, 50. Süleymanoğlu, Bulgaristan Türklerinin Türkçe, s. 11-12.

179 İsmail Cambazof, “Bulgaristan Türk Muallimler Birliği’nin Memlekette Eğitim Kurma Çalışmaları (1906-1934)”, *Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu.II*, (23-25 Ekim 2013/ Eskişehir): 749-771, (Ankara 2016): 755

180 *Rehber*, Ekim 27, 1928, 41. Kasım 3, 1928, 42. Kasım 11, 1928, 43. Aralık 29, 1928, 50. Nisan 6,1929, 64. Mayıs 4, 1929, 68. Mart 29, 1930,115.

181 *Rehber*, Mayıs 24, 1930, 113.

182 “Milli emanet mekteplerimiz I” *Rehber*, Mart 10, 1928, 8.

1926-27 ders yılında mektebe gitmeyen talebelerin oranı yüzde 15, 1927-28 ders yılında yüzde 11.78, 1928-29'da 10.31, 1929-30'da 8.42, 1930-31 'de ise 6, 56'dır. Bu rakamlar okuma yazma bilenlerin sayısının yıllara göre azaldığını göstermektedir.¹⁸³ Diğer taraftan Bulgaristan mekteplerinde tahsil gören talebe sayıları itibariyle eğitime en az kıymet veren toplumun da Türkler olduğu ifade edilmektedir.¹⁸⁴ Oysa "idare, ders, muallim, mekteplerimiz" başlıklı yazıda, Türklerin Bulgarlar gibi kendi İlim ve irfanına sahip çıkması gerektiği, mektepler açarak kendi dinimizi, medeniyetimizi öğretmek ve para temin ederek mekteplerimizde islahat yapmak zorundayız denilmektedir.¹⁸⁵

Tablo: 4. Bulgaristan istatistiklerine göre Türk mekteplerinin yıllara göre durumu.

Bilal Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Ankara 1986, s.149

Ders yılları	İlkokullar (İptidaiyeler)	Ortaokullar (Rüştiyeler)	Toplam
1921-1922	1673	39	1712
1928-1929	922	27	949
1936-1937	518	27	545
1943-1944	397	27	424

1927-28 ders yılında mecburi tahsil çağında olan talebe sayısı ise 695.253'tür.¹⁸⁶ 1928-29 ders yılında ise Türk mekteplerinde az da olsa eksilmeler olmuşsa da Bulgaristan'da 1 Anaokulu, 922 ilkokul, 27 ortaokul ve 1 Nüvvap Mektebi bulunmaktadır. Şumnu Muallim Mektebi 1928'de kapatılmıştır. Bu ders yılında mektebe gitme yaşında kız ve erkek çocukların sayısı 75.047'dir.¹⁸⁷ Bu çocukların ancak 54.513'ü okula gitmiştir.¹⁸⁸

1931-1934 ARASINDA BULGARİSTAN'DA TÜRK EĞİTİMİNİN DURUMU (MİLLİ BLOK HÜKÜMETİ DÖNEMİ)

1931 yılına gelindiğinde Bulgaristan Türkleri mekteplere karşı uygulanan bu baskı ve zorlamalardan dolayı 21 Haziran 1931'de yapılan Bulgaristan seçimlerinde

¹⁸³ *Rehber*, Kasım 17, 1931,201.

¹⁸⁴ *Rehber*, Aralık 1, 1931,155.

¹⁸⁵ *Rehber*, Ocak 11, 1930, 104. Eylül 22, 1928,36.

¹⁸⁶ Ali Haydar, Bulgaristan *Maarif Tarihi*, (Devlet Matbaası, İstanbul 1931): 63. *Rehber*, Şubat 15, 1930, 109.

¹⁸⁷ *Rehber*, Aralık 27, 1930, 154. Ocak 1, 1931, 155.

¹⁸⁸ Ali Haydar, *Bulgaristan Maarif Tarihi*, s. 64.

iktidardaki Demokratik Birliği hükümetine oy vermemişlerdir.¹⁸⁹ “Rehber” gazetesinin “hak verilmez alınır” başlıklı yazısında seçimlerin bir fırsat olduğu vurgulanıp, seçimlerde Milli Blok Hükümeti desteklenmiştir. Türkler arasında sorunların çözüleceğine dair umutlar uyanmıştır. Nitekim 20-21 Temmuz 1931 günlerinde toplanan bir konferansta bazı kararlar alınmış, millileştirilen mekteplerin açılmasını ve Türk encümenlerine teslim edilmesini istemişlerdir.¹⁹⁰ Osmanpazarı’nda 30 Ağustosta 48 köyden 26 cemaati İslamiye heyetini ve 48 okul encümeninin katılımıyla Türk mekteplerinin durumları görüşülmüştür. Bulgaristan Türk Muallimler Birliği de uzun bir bildirme ile taleplerini Başbakan ve Maarif Nazırlığından talep etmiştir.¹⁹¹ Bu taleplerin yanında “Mekteplerimiz” başlıklı yazıda parasızlığın büyük bir sorun olduğundan, Bulgar hükümetinin daha az para yardımı yaptığından ve bu konuda milletin birliğini korumasının ancak evlatlarına iyi bir milli ve dini terbiye vermekle mümkün olacağı vurgulanmaktadır.¹⁹² “Biz de ibret alalım” adlı başka bir yazısında ise; dini ve milli terbiyeyi almak için gençlerin yüksek tahsili almaları gerektiği anlatılmaktadır.¹⁹³

1932 yılında Demokrat ve Çiftçi partilerin kongrelerine katılan Türk delegeler de Zgovor idaresinde kanunsuz ve haksız nedenlerle kapatılmış ve halen kapalı olan mekteplerin açılmasını, Bulgar muallimlerinin maaşlarının merkez bütçesinden ödenmesini, zapt olunan okul fond’larının Türk mekteplerine iade edilmesini, müfettişlerin haksız uygulamalarının son bulmasını, Pomak Türklerinin din bilgilerini kitaplardan öğrenmelerinin sağlanmasını ve saatlerinin artırılmasını dile getirmişlerdir.¹⁹⁴

10 Mayıs 1933 günü, Türkiye Dışışleri Bakan Vekili Şükrü Kaya, Ankara’daki Bulgar elçisine 12 maddelik bir memorandum vermiş, Bulgaristan Türk azınlığına yapılan baskıları madde madde Bulgar elçisinin dikkatine sunmuştur. Muhtıranın ikinci maddesi, kapatılan veya Bulgarlaştırılan Türk okullarıyla ilgili olup, Bulgaristan’ın çeşitli bölgelerinde Türk okulları sudan sebeplerle Bulgar makamlarınca kapatıldığı vurgulanmıştır. Kapatılan Türk okullarının uzun bir listesi muhtıraya eklenmiştir. Listeye göre, Pravadi ilçesinde 6, Popköy ilçesinde 10, Yenipazar ilçesinde 12, Preslav ilçesinde 14, Şumnu ilçesinde 15, Eskicuma ilçesinde 18 ve Osmanpazar ilçesinde 43 Türk okulu kapatılmıştır. Listede, okulları

189 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 146.

190 *Rehber*, Temmuz 24, 1931, 184.

191 *Rehber*, Ağustos 6, 1931, 177. Eylül 18, 1931, 192. Eylül 5, 1931, 190. Ağustos 1, 1931, 185.

192 *Rehber*, Nisan 4, 1931, 168.

193 *Rehber*, Ekim 24, 1930, 197.

194 *Rehber*, Mayıs 8, 1932, 225. Kasım 19, 1932, 250.

kapatılan 118 Türk köyünün teker teker adları verilmiştir.¹⁹⁵ Bulgaristan Türk Muallimler Birliği de 25-27 Ağustos 1933 yılında Rusçuk'ta toplanan 23. Kongresinde¹⁹⁶ kapatılan Türk mektepleri bir karar sureti hazırlanarak Bakanlığa sunmuştur.¹⁹⁷

Milli Blok hükümetinin bol bol vaatlerine rağmen Zgavor hükümeti döneminde açılması gereken mektepler kapandıktan gayri yeni mektepler kapanmaya başlamıştır. Muallimler görevlerinden azledilmişler, bir tek Bulgarın olmadığı Türk köylerinde mektepler hala Bulgar milli mektebi olarak idare olunmaya devam etmiştir.¹⁹⁸ Bu arada tutucu çevreler Maarif Nazırı'na bir dilekçe ile başvurup, Türk Muallimler Birliği'ni şikayet ederek mekteplerde Türkiye Cumhuriyeti devrimlerine göre tedrisat yapıldığını, Rusçuk'ta yapılan kongrede alınan kararların Müslüman tebaa üzerinde olumsuz tesirler meydana getirdiği ifade edilmiştir. Hatta ayrı bir İslam Muallimler Birliği teşkilatı kurmayı bile planladıkları, mektep encümenlerinin ve İslam cemiyetlerinin devrimcilerin eline geçtiğini söyleyip çeşitli kazalardaki tehlikeli diye niteledikleri muallim ve müdürlerin görevlerine son verilmesini istemişlerdir.¹⁹⁹ Bu süreç Türk Muallimler Birliği'nin kapatılmasına kadar gitmiştir. 1906-1933 yılları arasında çeyrek yüzyılı aşkın çalışmaları boyunca bu Birlik, Bulgaristan Türk toplumuna damgasını vurmuş ve kalıcı izler bırakıp tarihe karışmıştır.²⁰⁰

1934-1944 DÖNEMİ BULGARİSTAN'DA TÜRK EĞİTİMİNİN DURUMU (DİKTATÖRLÜK DÖNEMİ)

19 Mayıs 1934 yılında tutucu ve askeri faşist çevrelerin düzenlediği bir darbe ile bütün burjuva parlamenter yönetimleri ortadan kaldırılmış açık bir şekilde diktatörlük sistemi getirilmiştir.²⁰¹ Bu dönemde Bulgaristan Türklerinin eğitim öğretim haklarıyla ilgili gelişmeler giderek geçmişi aratır duruma gelmiştir. Yönetim anayasayı ortadan kaldırmış, halk meclisini dağıtmış partileri ve siyasal örgütleri yasa dışı ilan etmiş her türlü toplantı ve propagandayı yasaklamıştır. Her türlü

¹⁹⁵ Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 148.

¹⁹⁶ Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*, s.103.

¹⁹⁷ Süleymanoğlu, 2007: 12; Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 200.

¹⁹⁸ *Rehber*, Şubat 20, 1932,214.

¹⁹⁹ Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.201.

²⁰⁰ Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 98. Süleymanoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Türkçe*, s.12. Bolat, *Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliği*, s. 223-251.

²⁰¹ Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.148.

hak arama yollarını ortadan kaldırıp halkı yıldırmaya ve yıldırma politikalarına sarılmıştır.²⁰²Türk azınlık temsilcileri Haziran 1934'te azınlık haklarının korunmasıyla ilgili taleplerini dile getirmişler, ancak bu yeni hükümet tarafından dikkate alınmamıştır. Türkiye'nin Bulgar Türkleri üzerindeki hakimiyetini kırmak için cehaleti kullanmayı amaçlamış ve 1935-36 ders yılında bu gerici eğitimin esaslarını belirlemişlerdir.²⁰³ Buna göre:

1. Krallık idaresindeki Türk azınlığın eğitimini mümkün olduğu kadar aşağıya çekmek için gerekli tedbirler alınmalıdır.
2. Türk azınlığın gençlerine bilgiler en basiti verilmeli, Türk mekteplerinde dini eğitime daha fazla yer verilmelidir.
3. Türk hususi mekteplerinde Bulgar muallimleri pedagojik amaçla değil istihbarat amacıyla atanmalıdır.

Doğrusu bu Türklerin okutulmamasını, aksi takdirde tehlikeli olacakları ve hükümetin eğilimlerini kavramaları anlamına geliyordu.²⁰⁴ Bu politikanın uygulanması için ilk iş seçimle işbaşına gelen okul encümenliklerini dağıtmak olmuştur. Onların yerine yönetimin istediği Başmüftülükçe tutucu kişiler getirilmiştir. Bu kişiler, "dini terbiye almış ve iyi Bulgaristan vatandaşı" olarak tanımlanmaktadırlar. Böylece mekteplerin yönetimi Başmüftülüklere geçmiştir.²⁰⁵ Bu kontrolü daha etkili kılmak için 1934 yılında "Dini İslam Müdafileri Cemiyeti" kurulmuştur. Bu cemiyetin çabalarıyla "Medeniyet" gazetesi yayınlanmaya başlanmıştır.²⁰⁶ Bütün Kemalizm taraftarları okullardan ve Müslüman encümenliklerinden uzaklaştırılarak onların yerine, yetersiz öğrenimlerine ve düşük genel kültürlerine bakmaksızın İslamiyeti Koruma Cemiyeti üyeleri atanmaya başlanmıştır.²⁰⁷ Artık Türk okullarında okutulacak kitapları önceden Başmüftülük, sonra da Milli Eğitim Bakanlığı tasvip etmekte, bütün bunların sonucu olarak Bulgaristan'daki Türk mekteplerinde (1934-35) yeniden Arap alfabesine dönülmekte ve bir tek

202 İ. Murat Çakmakçı, "Bulgar Yayınlarında Ve Eğitim Hayatında "Türk İzleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/2, 89, (2011):95.

203 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 203.

204 BOA. HR.İM. 92.32-1-2, Tarih: M.19.12.1323;

205 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.205. Memduh Talat, "Tazyik Cephe Değiştiriyor", *Cumhuriyet*, 9.10.1934, S. 3746, 1-6.

206 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.205. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.150.

207 İbrahim Hatiboğlu, "XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini İslahat Çabaları", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya 21-23 Nisan (2000): 347-362. 2000: 354)

Arap harfleriyle basılan gazeteler çıkmaya devam etmektedir.²⁰⁸ Bu durum Bulgar Türkleri arasında büyük üzüntüye neden olmuştur.²⁰⁹

Bulgaristan'da Türkçe eğitimi yeniden Arapçaya döndürmek için Bulgar makamları Hüseyin Hüsnü'yü 1936'da Başmüfettişlikten alarak "Din Eğitimi Müfettişliği"ne atayarak bu sefer doğrudan Türk mekteplerine karışmaya ve dini eğitimi teşvik etmeye daha da teşvik etmiştir. Müfettiş bu amaçla yeni Türk harfleriyle öğretim yapan pek çok mektebi kapatmış, cemiyetin resmi yayın organı Medeniyet gazetesi bunu överek sayfalarına taşımıştır. Böylece Türk muallimleri, şapka giydikleri, yeni Türk harfleriyle öğretim yaptıkları, Bulgar makamlarına jurnal yapılmış, görevden alınmış veya sürgün edilmişlerdir.²¹⁰ Bu gelişmeler karşısında Bulgaristan'da Türk elçisi Şevki Berker Bulgar dışişlerine bir memorandum vermiş bu memorandumda; bu olayların ve davranışların Türk-Bulgar ilişkilerine yakışmadığını, Başmüftülüğün yetkisi dışında hareket ettiğini ve bunun önüne bir an önce geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²¹¹

Böylece Din Eğitimi Müfettişliği'nin faaliyetine son verilmiş ve Maarif nazırı Türk mektepleri eğitim işleriyle ilgili 1937 yılı başında "Türk Mektepleri Müfettişliği" kurmuştur. Yeni bir müfredat programı hazırlanmasına karşın Türk eğitimine karşı yürütülen tutucu politikada herhangi bir değişiklik olmamıştır. Aydın Türk muallimleri görevden alınmış hususi Türk mekteplerine yarı cahil kişiler muallim olarak atanmışlardır. Şumnu sancak müdürü bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"mekteplerde dersler, eski harflerle okutulmalı, programa haftada daha çok din dersi saatleri koyulmalı, her gün kuran dersi bulunmalı, dini bayramlara daha fazla önem verilmeli, fes ve sarık sevgisi aşılmalıdır...Çar'a karşı sevgi, boyun eğme, sadakat ve korku duyguları uyandıracak konuşmalar yapılmalıdır. Hülasa çocuklar cahil bırakılmalı, yeniliklerden nefret ettirilmelidir."²¹²

Mezahip Müdürlüğü şefi İçişleri ve Sağlık Bakanlığına yazdığı raporunda da şöyle diyordu:

208 Hakov, Sofya Başmüftülüğü ve Bulgaristan'daki, s.138.

209 Memduh Talat, "Tazyik Cephe Değiştiriyor", *Cumhuriyet*, 9.10.1934, S.3746, 1-6.

210 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.157. Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s. 210.

211 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.155-157. DBA-Sofya E.'den Dışişlerine yazı, 10.5.1935, No. 1044/543/171-8. A.; DBA -Sofya E.'den Dışişlerine yazı, 1.8.1935, No. 278/914-6. a.; DBA-Sofya E.'den Dışişlerine yazı, 29.9.1936, No. 1498/107.)

212 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.213.

“Müslüman halkın dini duygularını, adet ve ananelerini kuvvetlendirelim. Dünyevi tahsili daraltalım, dini tahsili teşvik edelim. Nüvva Mektebini daha da kuvvetlendirelim, başka yerlerde de buna benzer dini mektepler açalım. Müslüman şeri mahkemelerinin ve ruhanilerin otoritesini yükseltelim ve din adamlarını teşvik edelim.”²¹³

Elçi Şevki Berker, Şubat 1938’de Bulgar Başbakanıyla yeniden görüşerek yeni Türk harfleriyle eğitim konusunda hiçbir ilerleme olmadığını belirtmiş, Bulgar Başbakanı ise yakında yapılacak genel seçimlerden sonra bu sorunla ilgileneceğini söylemiştir.²¹⁴ Nitekim bunun üzerine 12 Nisan 1938 tarihli bir genelge ile bütün hususi Türk mekteplerinde tedrisatın Latin harfleriyle yapılacağı eski harflerle haftada iki saat ders verilebileceği kararlaştırılmıştır.²¹⁵ Bu karar Ankara’da memnunluk yaratmış Atatürk’ten Krala teşekkür mektubu gönderilmiştir.²¹⁶ Bulgar hükümetinin bu kararı Türkiye basınında yer almış ve Us, 20 Nisan 1938 tarihli Kurun gazetesinde bununla ilgili bir yazı yazmıştır.²¹⁷

Genelgenin yayımlanmasından hemen sonra 1938-39 ders yılında okutulmak üzere Türk harfleriyle basılmış kitapların hazırlanmasına girişilmiştir. Önceki basılan Türkçe kitaplardan farklı olarak 1938 yılında 3, 1940-44 yılları arasında da 12 kitap basılmıştır. Bu kitaplar Maarif Nezareti tarafından tasdik edildikten sonra Şumnu, Razgrad, Filibe ve Sofya gibi şehirlerdeki Türk kitabevleri tarafından okul encümenlerine teslim edilmiştir.²¹⁸

1941-44 arasında eğitim alması gereken Türk çocuklarının ancak yüzde 30-40 kadarı bundan yararlanabilmekte, yüzde 60’ı ise mektebin dışında kalmaktadır. Bu durum Türk azınlık arasında okur-yazarlığın azalmasına ve açık bir sömürü ağına düşmelerine yol açmış, bilgisizlik ve cehalet yüzünden siyasiler Türk azınlığını bir oyuncak gibi kullanmışlardır. Bulgar hükümeti çıkardığı yönetmelik ve kanunlarla Türk mekteplerinden çıkan öğrencilerin diplomalarını da tanımamıştır. Bu bakımdan memuriyete kabul edilmemişlerdir.²¹⁹ Bu politika ile Bul-

213 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.213.

214 BCA. 030.00.00.243.641-7; Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.162. DBA-Sofya E.’den Dışişlerine yazı, 10.2.1938, No. 3558/53)

215 BCA. 030.00.00.243.641-7, 8.4.1938, 2627/2)

216 Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s.163. DBA-Dışişlerinden Sofya E.’ne ş. tel. 16.4.1938, No. 623/5. “Bulgaristan’dan beklediğimiz karar”, *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1938, Sayı. 5001, s.1.

217 Asım Us, “Bulgaristan’ın güzel bir hareketi”, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1938.

218 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.217.

219 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.219.

garistan, Türk azınlığını siyasi, ekonomik ve kültürel koşullar itibariyle yoksun bırakarak onları Türkiye'ye göçe zorlamak istemiştir. Bu politikalar sonucunda Bulgaristan'da krallık döneminin sonlarında Türk mekteplerinin sayıları giderek düşmeye başlamıştır. 1939-1944 yıllarında Bulgaristan'da Türk eğitimi çok zor günler yaşamıştır. 1920'lerde sayıları 1700'ü aşan Türk okulları, 1940'larda 400'lere kadar düşmüştür. Bulgar resmi istatistiklerine göre de Bulgaristan'daki Türk okullarının son durumu şöyledir:

Tablo:5. 1941-44 yılları arasında mektebe devam eden çocukların durumu

H. Memişoğlu, Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitimi, Ankara 2002, s.218.

Ders yılı	Zorunlu eğitime tabi Türk çocukları	Bunlardan Okula başlayanlar	Ders yılı sonuna kadar okulda kalanlar	Okul dışında kalanlar
1941-1942	78606	44341	36541	34365
1942-1943	80721	44156	35554	36565
1943-1944	84603	44215	24245	40388

1938 yılından sonra Bulgaristan yönetiminin Türk azınlık üzerindeki baskıları ve eğitim alanında zorlamaları devam etmiştir.2. Dünya savaşı yıllarında bu durum giderek artmıştır. Bu durum Bulgar Hükümetinin Türklere karşı izlediği temel politikadan kaynaklanıyordu. Bulgar Hükümeti, bir yandan Türk okullarını sürekli kapatıyor, öte yandan da Türk eğitimini geriletliyordu. O yıllarda Bulgar Hükümetinin Türk azınlığını boğmak için nasıl bir politika izlediği, yıllar sonra, Bulgar Milli Eğitim Bakanı olan Demir Yanev'in ifadelerinden Şimşir kitabında bahsetmektedir.²²⁰

1938 yılından sonra Bulgaristan Türk mekteplerinde tedrisat Türkçe yapılmaktaydı. Bunun yanında Bulgarcada öğreniyorlardı ve Kuran dersleri eski harflerle yapılmaktaydı. Üç ayrı yazıyı öğrenmek zorunda kalmaları Türk çocuklarına çok ağır gelmekteydi. Bu duruma Bulgar yetkililerin baskıları da eklenince gelecekle ilgili durum daha da kötü bir hal almaya başlamıştır. Baskı ve asimile politikaları 1944 yılından itibaren daha da kötüleşmiştir. 1938 yılından sonra 700'ü aşkın Türk okulundan 1250 kadarı kapatılmış veya Bulgarlaştırılmıştır. Geriye kalan 400 kadar Türk okulu bin bir güçlükte eğitim öğretimi vermeye çalışmıştır. Okul çağındaki Türk çocuklarının büyük çoğunluğu okula gidememiş, okula gidebilen öğrenciler eğitim malzemeleri bulmakta zorlanmışlardır. Öğretmenlerin çoğu görevden alınmış, sürülmüş veya Türkiye'ye göçe zorlanmıştır.

²²⁰ Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, s. 160.

SONUÇ

Bulgaristan'ın 1908'de bağımsızlığını ilan etmesinden sonraki yıllarda burada yaşayan Türk halkı azınlık durumuna düşmüştür. Uluslararası anlaşmalarla ve Türkiye-Bulgaristan arasında imzalanan antlaşmalarla bu Türk azınlığın her türlü haklarının sağlanması ve korunması garanti altına alınmıştır. Bulgaristan'da değişen iktidarlara göre farklı uygulamalar yapılmış, Türk azınlığın hakları bizzat hükümetler tarafından elinden alınmış, yalnızlaştırmaya ve Türkiye'ye göçe zorlamışlardır.

Bulgaristan Türk azınlığının en temel haklarından biri eğitim-öğretim işleriydi. Bir millet olarak varlığını devam ettirebilmenin en temel yolu öğretim yoluyla dilin, tarihin ve kültürün nesiller arasında intikalini sağlamak ve milli ve dini duyguları koruyarak yaşatılmasını sağlamaktır.²²¹ Bunu gerçekleştirmek için Cemaat-i İslamiye teşkilatlarını güçlendirmek bir borç olarak değerlendirilmiştir.

Bulgaristan'da Krallık döneminden başlayarak Türkler, eğitimini ve kültür eserlerini yaşatmaya ve geliştirmeye büyük çaba göstermişlerdir. Yıkılmış harabeye dönüşmüş mektepleri birer ikişer onararak yenilerini yaparak yeniden öğretime açmışlardır. Muallim açığı da giderilmeye başlanmıştır. Hakim bir devlet olmanın yasal ve kanuni gereklerini uygulamaya koyan Bulgar Hükümetleri bu noktada temel insan haklarını da ihlal etmişlerdir. 1909 yılı başında yeni bir Bulgar "Milli Eğitim Yasası" çıkarılmış, yeni yasayla Türk azınlık eğitimi üzerinde Bulgar Hükümetinin kontrolü arttırılmıştır. Bulgaristan Krallığındaki bütün okullar başmüfettişin denetimine verilmiş, başmüfettişler doğrudan milli eğitim bakanına bağlı olarak hareket etmiş ve hükümet kontrolü daha da merkezileşmiştir.

Türk eğitiminin haklarını alabilmesi yolunda Şumnu Türk Muaallim Mektebi açılmış, yönetmeliği de 8 Mayıs 1912 tarihli Çar Ferdinand'ın 50 numaralı iradesi ile onaylanmış ve Bulgar resmi gazetesinde yayımlanmıştır.²²² Okulun süresinin başlangıçta 3 yıl olması düşünülmüşse de iki yıl olarak kabul edilmiş, öğretim dilinin Türkçe ve Bulgarca olması önerilmiştir. İleride Türk muallimlerin bulunmasının zorluğu nedeniyle Türkçe derslerine nazaran Bulgarca derslere ağırlık verilmesi öngörülmüş Türk kültürü ile ilgili derslerin Türkçe pedagoji derslerinin Bulgarca verilmesi kabul görmüştür.

221 *Rehber*, Mart 29,1929, 115.

222 Memişoğlu, *Geçmişten Geleceğe*, s.124.

29 Eylül 1913 İstanbul antlaşmasınının 7. maddesinde Başmüftülere, mektepleri teftiş, mektep açma yetkisi verilmiş, Bulgaristan hükümeti kanunla belirlenen oranda iptidai ve rüştiyeler açılmasını, tedrisatın Türkçe yapılmasını ve Bulgar dilinin öğretilmesini kararlaştırmıştır. Öğretim kadrosu, memur ve müstahdemlerin maaşları hükümet tarafından verilecek olan Nüvvap, öğretmen ve müftü gibi elamanları yetiştirmek üzere bir özel kurum olarak teşkilatlandırılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonunda iktidara gelen Bulgar Çiftçi Hükümeti Bulgar Türk azınlığı üzerindeki baskıları azaltmış, Türk eğitiminin gelişmesi için bir takım yasal düzeltmeler yapmıştır. Bu olumlu gelişmeler Haziran 1923'te silahlı bir darbe ile iktidara son verilmesine kadar devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte Bulgaristan Türkleri arasında çok umutlu gelişmeler ve çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bunların en önemlisi yeni yazı ile Bulgar Türk mekteplerinde tedrisatın yapılmasıdır. 1934 yılında bir askeri darbe ile iktidara gelen Bulgar faşist yönetimi Türk mekteplerine ve eğitimine savaş açmış, Türklerin mekteplerini kapatmış, mektepleri Türklerin ellerinden alıp Bulgar milli mektebi haline getirmiştir. Kalan mekteplerde de eski yazıyla tedrisat yapılmasını geri getirmiştir. Böylece Türkiye ile eğitim bağlarının koparılmasına çalışılmıştır. Türk muallimler işten atılmış, cezalandırılmış ya da baskılardan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır.

Bulgar hükümetleri başmüftülük makamını ellerinde bir oyuncak gibi kullanarak Türkler arasında ikilik çıkarmak istemişler; daha çok da mektepleri bu yolla kontrol ederek Bulgar milli çıkarlarına hizmet ettirmişlerdir. Bu durum Bulgaristan sancak ve köylerinde halk arasında çeşitli siyasal görüş ayrılıklarının çıkmasına, mücadelenin bölünmesine ve en kötüsü de tahsil görmesi gereken Türk çocuklarının Bulgar emelleri doğrultusunda cahil bırakılmaları olmuştur.

Bütün bu gelişmelerin yaşandığı yıllarda Bulgaristan'da çıkarılan gazeteler Türk azınlığın sesi, nefesi olmuş, bütün sorunları kamuoyuna duyurmayı ve Türkler arasında birlik ve dayanışmayı ve milli duyguların gelişmesini sağlamışlardır. Dağılan Osmanlı Balkan coğrafyasında bu gazeteler bir avuç aydının öncülüğünde Türklerin milli ve dini kurumlarının yasal savunucuları, adeta avukatı olmuşlardır. Bu gazetelerden biri de "Rehber" gazetesi ve kurucusu²²³ Mehmet Celil (Kalgay)dır. Hususi mektepler, hayvan vergisi, orman, ziraat gibi Bulgar Türk halkını ilgilendiren yasaları günlük dile getirip yayınlamakla buradaki Türklere önemli hizmetler etmiştir. 14.1.1928 / 19.5.1934 – Sofya, (2) 14.12.1934 /31.12.1938 tarihleri arasında yayın hayatını sürdürmüştür. Özellikle Bulgaristan Türk azınlığının milli müesseseleriyle ilgili yaptığı çalışmalar itibariyle diğer

223 Deliorman, *Bulgaristan'da Türkçe Basın*, s. 113-116.

gazetelerden farklı bir özelliğe sahiptir. Gazetede yer alan yazılar dikkatle incelendiğine göze çarpan en önemli husus; sorunların çözümü için daima haksızlığa karşı çıkılması, hakkı savunma ve mücadele azim ve düşüncesinin daima canlı tutulmasıdır. Ancak bunu yaparken kanunlara bağlı kalınması da önemsenmiştir.²²⁴ Nitekim Türk azınlığın milli müesseseleriyle ilgili yazıları çalışmamızın da temel kaynağını oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, MF.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubî Kalemi.

BOA. HR.İM : Hâriciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı.

BCA: Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü ve Bakanlar Kurulu Kararları Fonu.

Gazeteler

Cumhuriyet

Deliorman

Medeniyet

Muhacir Rehber

Yayınlar

Ahmed, Vedat Sabri, “Nüvvâb Medresesi’nin Bulgaristan Türklerinin Kimliğinin Korunmasındaki Yeri” *Balkanlarda Türk Kültürü. Bulgaristan Örneği Uluslararası Sempozyumu. Bildiri Kitabı.* 27-28 Eylül 2018 İstanbul, 29 Eylül-1 Ekim 2018, Bulgaristan. 54-63.

Bayram Sadi -Ersal, Hayrettin, “Bulgaristan’da Müftü Yardımcısı Yetiştiren Bir Vakıf Kuruluşu. Nüvva”, *Vakıflar Dergisi, Sayı. XX.* Ankara (1988) : 415-442.

Bolat, Mahmut “Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliği (1906-1933” *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 23,* (2020) : 223-251.

Börklü, M. Y. “Tarihî seyri içerisinde Bulgaristan Türklerinin durumu ve Türkiye’nin Bölge Türklerine Yönelik Politikaları”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* 10, (1999) : 61-97.

Cambazov, İsmail, “Bulgaristan Türk Muallimler Birliği’nin Memlekette Eğitim Kurma Çalışmaları (1906-1934)”, *Kuruluşundan 90.Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu. C.II,* 23-25 Ekim 2013/ Eskişehir, Ankara (2016): 749-771.

224 “Millî İşlerimiz” Rehber, Nisan 9, 1932,221. “doğru yol kanun yoludur” Şubat 16, 1929,57.

- Çakmakçı, İ. Murat, “Bulgar Yayınlarında Ve Eğitim Hayatında “Türk İzleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*
Cilt 13 Sayı 2, 89, (2011) :104.
- Çolakoğlu, Bayram “Bulgaristan’da Türkçe Eğitimin Serencamı”, *Yeni Türkiye* 69 (2011): 4439-4444.
- Deliorman, Altan, *Bulgaristan’da Türkçe Basın (1865-2009)*, İstanbul 2010.
- Gültekin, Aysun, XIX-XX. Yüzyıllarda Pomak Türkleri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi*. Edirne 2017.
- Hakov, Cengiz “Sofya Başmüftülüğü ve Bulgaristan’daki Türk Okullarında Yeni Türk Alfabesinin Uygulanmaya Konuluşu” *Kültür Evreni, Kış /Y. 1,S. 531*, (2010): 133-139.
- Hatiboğlu, İbrahim, “XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini Islahat Çabaları”, *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya 21-23 Nisan (2000) : 347-362.
- Haydar, Ali, *Bulgaristan Maarif Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Hayta, Mustafa, “Bulgaristan Topraklarında Osmanlı Bakiyesi Bir Yüksek Öğretim Kurumu Medresetü’n-Nüvvâb”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 10, S.52*, Ekim (2017) :1335-1358.
- Keskioğlu, Osman, *Bulgaristan’da Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Memişoğlu, Hüseyin , *Geçmişten Geleceğe Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2002.
- , “Bulgaristan Müslümanlarının Dini teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname”, *Vakıflar Dergisi, Sayı. XXI*, Ankara (1994): 307-352.
- , “Bulgar Çiftçi Halk Birliği’nin İktidarı Döneminde Bulgaristan’ın Türk Azınlık Politikası (1919-1923)”, *Türk Dünyası Araştırmaları C. 115 S.227*, Mart – Nisan (2017): 23-50.
- , “Bulgaristan Türklerinin Birinci Milli Kongresi (31 Ekim -3 Kasım 1929)”, *Belleten, C. 54, S. 209,1990*: 309-330.
- , “Bulgaristan’da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları”, *Vakıflar Dergisi, S. XXV*, Ankara (1995): 297-308.
- , “Bulgaristan’da Müftülükler ve Şer’iyye Mahkemeleri”. *Vakıflar Dergisi, S.XX-VII*, Ankara (1998): 213-231.
- Özsarı, Mustafa. “Bulgaristan Türklerinin 1930-1940 Yılları Arasında Sosyal Ve Kültürel Durumuna Genel Bir Bakış.”, *Akademik Kaynak*, 3, 5, (2015): 11.
- Sakarbalkan, B., “Krallık Devrinde Bulgaristan’da Türk Eğitimi (1908-1944)”, *Türk Kültürü*, 29, Mart (1965): 45-47.
- Şimşir, Bilal, *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.
- , “Bulgaristan Türk Azınlığının Ahdi Durumu” *Türk Kültürü, Y.XXIV, S. 264*, Nisan (1985): 241-278.

-----, Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması. Bulgaristan Türkleri Örneği”, *Harf Devriminin 50.Yılı Sempozyumundan ayrı basım. TTK Basımevi, Ankara (1981): 194-196.*

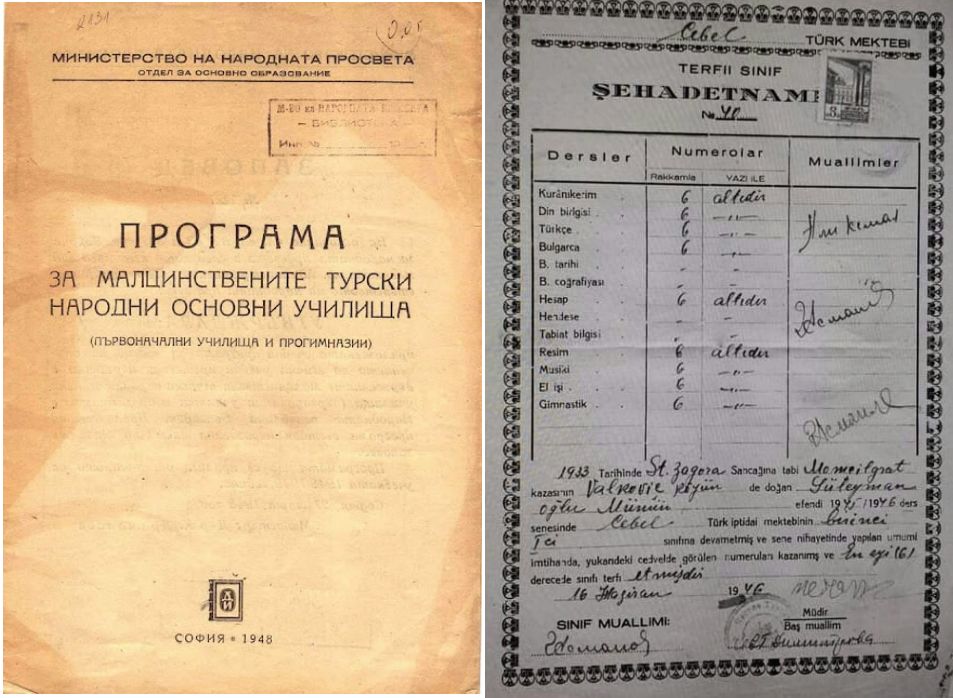
Süleymanoğlu, Yenisoy, Hayriye, *Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitim Davası (1877-2007)*, Ankara 2007.

Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, TTK Basımevi, Ankara 1998.

-----, “Bulgaristan Müslümanlarının Dini Yönetimine İlişkin 1919 Tüzüğü”, *IRCICA. Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran-Arnautluk, 4-7 Aralık 2003, İstanbul (2006): 421-466.

EKLER

EK 1: Türk mektebi şahadetnamesi ve halk ilkokulları programı. Bulgaristan'da bir Türk mektebi ve öğrencileri

Bulgaristan'da bir Türk mektebi

EK: 2. Razgrad Türk muallimler birliği havzası yeni harfler kursu esnasında alınan fotoğraf. Rehber, 10 Ekim 1928, S. 38

EK: 3. Bulgaristan Topraklarında Osmanlı Bakiyesi Bir Yüksek Öğretim Kurumu: Medresetü'n-Nüvvâb

EK: 5. Bulgaristan'da mekteplerle ilgili bir gazete sayfası. Rehber, 15 Şubat 1930, S. 109

ГОД III СОНЯ, СЪБОТА, 15 ФЕВРУАРИЙ 1930 ГОД. БР. 109

АВОНАМЕНТЪ: 1 година . . . 150 лева 6 месеца . . . 80 лева

Годишен авонаментъ се счита 2 Брив.

БРОЙ 3 ЛЕВА

РЕХБЕРЪ

Главен редакторъ и издатель: М. ДЖЕЛИПОВЪ

ЗА ПРОМѢНА НА АДРЕСЪ СЕ ПЛАЩА ЛЕВА. РАКОПИСИ НЕ СЕ ВРЪЩАТЪ.

1 в. к. ск. . . . . 220—
Малко обави на дупа . . . 1.—
Въ тронката на реалъ . . . 8.—
Редакция и администрация на ул. „Царь-Святицъ“ № 56.

МЕКТЕБЛЕР 1927 — 1928

Булгаристанда умуми тахсил оғрағинда бирим вазиятибиз: 1927-1928 сенди дерсиясында башин Булгаристанда мебрури тахсил чағинда (7-14 юғинда) 364552 еркек 330'701 киз чоғу ижевет олуп бунан 584'392 си Булгар 76792си Түрк, 12'854 си Помак, 8832 си Чингине 4822 Яхуди 2277 Эрмени 2431 си Улаш 903 Рум 10475и мухталиф миллетlere менсуптур.

Шу hesapа мебрури тахсил чағиндаки чоғуларини 84 % Булгар үнде ондан фазласи Түрк, Помаклариди илаве едиче үзүде 12 си шүк калан үзүде алтисини диғер миллетler teşkil етмекtedir.

Булгар олан 584,392 мектеп чоғунунун 100,517си касабалардан 483'875 Койлерден; Түрклири

Diğer ekalliyet milletlerden köylerde yalnız Ulahlar vardır. Yahudilrinköylerde yalnız 107 tane mektep çocuğu vardır. Şu cedvel bizim köy mekteplerine ne kadar laela ehemiyet vermemisiz lazım olduğuna pek açık göstermektedir.

MÜSAMERE

24 kânunusani 1930 gecesi yunus-abda Türk Kraathanesi salonunda, Kraathane menfaatinin verilen müsamerede yüz kaasar olğanı bulundı 1000 leva kraathaneçiyi kaldı, Müsamereyi teşyif eden zevata teşekkülür ederiz.

Müsamere venler:
Husein Şefik, İsmail Ahmet, Ahmet Naim, Ehem Hakkı, Ali Mustafa, Mastafa Ahmet Sali Mehmet, Husein, Omer Osman

Neyboludan

Aşadaki şualerin cevablarina

2) Bazi yerlerde hutbeler Türkçe okunuyor burada hatip okunmak isteniyor, senatı razı degilmi?
3) Burada gençlerden bazıları Romanda azık olarak çalışıyor hınar etiyiyorlar bunlardan biri gıyet hasta olursa neçeye defin edelim?
4) Müitallerce tekaüdiye veriliyür İmamlara niçin verilmeyor?
5) İmam vazifesi haricinde kalpak giyebilirmi?
6) Burada bir hünsa var cılenmek isteyor kendi gibi hünsa arıyor, hünsalar evlenebilirmi?
Mehmet körhahbi
Rehber: 1 — Hatip ve İmamlarınız biraz çokca isteyor, mamafi adalete endaze olmas.
2 — Hutbeler mevzudır okunacak Ayet ve hadislerin Türkçelerinde söylenmek faydalıdır. Terümde okunarsada okunmasada Cuma caidir.
3 — Aralarında yaşadığınızın Bulgarlardan üçre alınmayı. Şüphesiz ki bu gibiler tereddit etmezler.

karşılari,
4 — Hükümet me'muru ol-madıklarından.
5 — giyebilirler
6 — Bu Doktor işidir.
— Asteriğe ait meseleler 110 mes ayında olacaktir.

İLАН

FILEVNE № 125
Mütläğs

Filevnenin vurbitas mahallesi chalisinden olup husudan sekiz seneme mukaddem bilal velet İsmail olan Veli oğlu Hüseyinin mevlakidini hakkındaki Varisleri tarafından medinet mektepe Mütläğsünde İsmail olunan 2-1927 taksimi veraset davası 10 mais 1930 tarihinde ruyet olmaşğınan, Ballıca harbinden evvel Türkiyeye hicretleçiyeyim hayat ve memarisi meçali olan anave bolis bir erkarbagları Ahmet ve Mehmet berha-yu iseler kendileri, sağdeğil iseler bunların evlat ve ya ahbablarından her hangisi mevcut ise

EK: 6. Yeni yazı ile ilgili haberin gazete sayfası. Rehber, 28 Aralık 1930, S.50

سابقہ : 50

۹۹ کاون اول و چهارمسی ، سنہ ۱۹۳۰

مدیر و باش محرری : محمد جلیل مطبوعہ و ادارہ غامسی سوبہ : آسازامولین سوفاقدہ - نووسرودر. لغراف آڈیسی : صوبہ - زوہر مزیہ قائم فرج غاورد و عمالہ باش محررہ اولور .

رہبر

اعلان تیار فی اولور ، علمی جہتله معلم و بیور جہتله قائم اعلاات جماندر .

لغسمسی اوچ اولوردر

بُلغارستان مسلمانلریك قاعدلری كوزمیشی طرف توك غرامسی در .

لغسمسی اوچ اولوردر

AYYOS SANATKAR TÜRK GENÇLERİNİN HUKUKÇUKARI

Aydın kasabasında sanatkar Türk gençlerinin yeni yazı kurslarından bir toba. Muallim Mehmet Salih efendinin gösterdiği hamiyeti ve müdârimizin ayamböklüklerini alkışlarız

YENİ YAZI

بکی یازی

۳

بزمی وحشی امور بزمه الكؤزیه حماس ایدن كوك مسألهلر دن بکی یازی . مسألهسندر . كوك جاغافان مسألهلر دنده ، هرودت ، هرودت ، هرولنده اولد بکی . زدهده خلق كوك اییشی اولان یازی مسألهسینی مرافقه

وچل عنانله رعایت ایلدسی معادل رسورتنده قانوك ، عیطك ، عیطكك ایجاباتی ایضاح اولدورق طاشقیبلقندن احتراز ، این برامبار تبیسیم اولورق باشماق لزومنه داز بر یاسانعه نئسری تذکر ایدیلدرك ایکتسینی اجازعه معارف قانونی و اصول عساکات

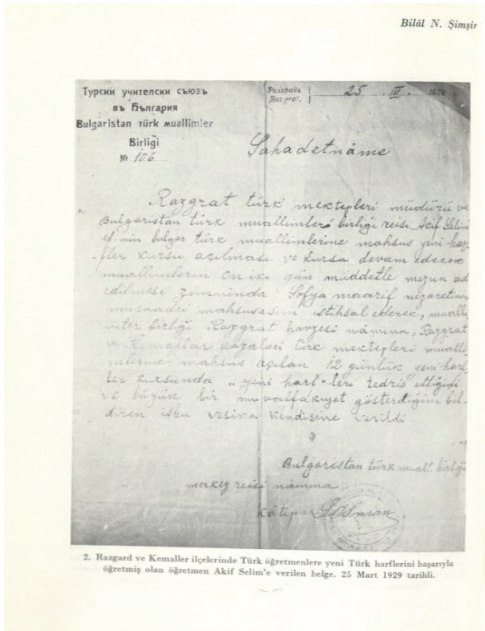
EK: 7. Bulgaristan'da milliyetine göre talebe sayılarını gösteren gazete sayfası.

Rehber, 23.Ocak 1932, S.210

ГОД V		СОФИЯ, СЪБОТА 23 ЯНУАРИЙ 1932 г.		БРОЙ 210																																					
АБОНАМЕНТИ:																																									
За 1 година	150 лева																																								
За 6 месеца	80 лева																																								
Годишен абонамент се счита 32 Броя																																									
БРОЙ 3 ЛЕВА																																									
РЕХБЕРЪ																																									
Главен редакторъ и издателъ: М. ДЖЕЛИЛОВЪ																																									
ЗА ПРОМЪЛ НА АДРЕСЪ СЕ ПЛАЩА 3 ЛЕВА. РЕЖИОНИС НЕ СЕ ВРЪЩАТЪ.																																									
Bulgaristanda Mektepler																																									
Çesen 109 inç ayymında «Mir» gasetinin mekteplerimiz hakındaki mütalaaına cevap vereceğimizi vâtedistik. Vereceğimize cevap daha şu anlaşığa bilmek, ve mukanna olmaksızın cevapla Bulgaristannın 1929—30 senesi maarif seruanını bilbasaa Bulgaristan Türk mekteplerinin umumî vaziyetini resmî istatistikler üzerinde etkik edeceğiz.																																									
1929—30 senesi Bulgaristanda mecburi tahsil çağında (7 den 14 yaşa) 376119 çirak, 251351 kız mecbur bulunmuştur; Bunların 130420 si (yüzde 18) Şehirlerde 597250 isi (yüzde 82) Köylerde-dir. Mecburi tahsil çağındaki talebenin millî takatını:																																									
<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Erkek</th> <th>Kız</th> <th>Mecmua</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>I Bolgar</td> <td>326307</td> <td>307609</td> <td>633914</td> </tr> <tr> <td>Türk</td> <td>38276</td> <td>34159</td> <td>72422</td> </tr> <tr> <td>Çingâne</td> <td>5511</td> <td>4328</td> <td>9839</td> </tr> <tr> <td>Yahudi</td> <td>2895</td> <td>2581</td> <td>5474</td> </tr> <tr> <td>Ermeni</td> <td>1357</td> <td>1329</td> <td>2686</td> </tr> <tr> <td>Ulah</td> <td>447</td> <td>313</td> <td>760</td> </tr> <tr> <td>Saire</td> <td>900</td> <td>400</td> <td>1734</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> <td>727670</td> </tr> </tbody> </table>							Erkek	Kız	Mecmua	I Bolgar	326307	307609	633914	Türk	38276	34159	72422	Çingâne	5511	4328	9839	Yahudi	2895	2581	5474	Ermeni	1357	1329	2686	Ulah	447	313	760	Saire	900	400	1734				727670
	Erkek	Kız	Mecmua																																						
I Bolgar	326307	307609	633914																																						
Türk	38276	34159	72422																																						
Çingâne	5511	4328	9839																																						
Yahudi	2895	2581	5474																																						
Ermeni	1357	1329	2686																																						
Ulah	447	313	760																																						
Saire	900	400	1734																																						
			727670																																						
II Bunların Şehir ve Köylerde takatını:																																									
<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Şehirde</th> <th>Köyde</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Bolgar</td> <td>633914</td> <td>593823</td> </tr> <tr> <td>Türk</td> <td>8204</td> <td>64222</td> </tr> <tr> <td>Çingâne</td> <td>2420</td> <td>7419</td> </tr> <tr> <td>Yahudi</td> <td>3309</td> <td>1165</td> </tr> <tr> <td>Ermeni</td> <td>2475</td> <td>211</td> </tr> <tr> <td>Ulah</td> <td>172</td> <td>618</td> </tr> <tr> <td>Rum</td> <td>857</td> <td>160</td> </tr> </tbody> </table>							Şehirde	Köyde	Bolgar	633914	593823	Türk	8204	64222	Çingâne	2420	7419	Yahudi	3309	1165	Ermeni	2475	211	Ulah	172	618	Rum	857	160												
	Şehirde	Köyde																																							
Bolgar	633914	593823																																							
Türk	8204	64222																																							
Çingâne	2420	7419																																							
Yahudi	3309	1165																																							
Ermeni	2475	211																																							
Ulah	172	618																																							
Rum	857	160																																							
III Mektep çağındaki çocukların ne mikdarının mektebe devam itmiş oldukları:																																									
<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Erkek</th> <th>Kız</th> <th>Mecmua</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Bolgar</td> <td>311882</td> <td>286952</td> <td>598834</td> </tr> <tr> <td>Türk</td> <td>28992</td> <td>24374</td> <td>53366</td> </tr> <tr> <td>Çingâne</td> <td>4350</td> <td>3233</td> <td>7583</td> </tr> <tr> <td>Yahudi</td> <td>2853</td> <td>2532</td> <td>5385</td> </tr> <tr> <td>Ermeni</td> <td>1312</td> <td>1296</td> <td>2588</td> </tr> <tr> <td>Ulah</td> <td>404</td> <td>251</td> <td>625</td> </tr> <tr> <td>Rum</td> <td>394</td> <td>384</td> <td>775</td> </tr> </tbody> </table>							Erkek	Kız	Mecmua	Bolgar	311882	286952	598834	Türk	28992	24374	53366	Çingâne	4350	3233	7583	Yahudi	2853	2532	5385	Ermeni	1312	1296	2588	Ulah	404	251	625	Rum	394	384	775				
	Erkek	Kız	Mecmua																																						
Bolgar	311882	286952	598834																																						
Türk	28992	24374	53366																																						
Çingâne	4350	3233	7583																																						
Yahudi	2853	2532	5385																																						
Ermeni	1312	1296	2588																																						
Ulah	404	251	625																																						
Rum	394	384	775																																						
IV Mektebe gitmiş olan talebenin Şehir ve Köylerde takatını:																																									
<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Şehir</th> <th>Köy</th> <th>Mecmua</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Bolgar</td> <td>108531</td> <td>49032</td> <td>59565</td> </tr> <tr> <td>Türk</td> <td>7017</td> <td>4634</td> <td>11651</td> </tr> <tr> <td>Yahudi</td> <td>5225</td> <td>160</td> <td>5385</td> </tr> <tr> <td>Ermeni</td> <td>2376</td> <td>205</td> <td>2581</td> </tr> <tr> <td>Ulah</td> <td>185</td> <td>494</td> <td>655</td> </tr> <tr> <td>Rum</td> <td>627</td> <td>148</td> <td>775</td> </tr> </tbody> </table>							Şehir	Köy	Mecmua	Bolgar	108531	49032	59565	Türk	7017	4634	11651	Yahudi	5225	160	5385	Ermeni	2376	205	2581	Ulah	185	494	655	Rum	627	148	775								
	Şehir	Köy	Mecmua																																						
Bolgar	108531	49032	59565																																						
Türk	7017	4634	11651																																						
Yahudi	5225	160	5385																																						
Ermeni	2376	205	2581																																						
Ulah	185	494	655																																						
Rum	627	148	775																																						
V Mektep çağındaki çocukların buseme mektebe devam etmiş olanların hangi mekteplere gittikleri:																																									
<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Millî (resmî)</th> <th>İsmailî</th> <th>Mecmua</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Bolgar</td> <td>595376</td> <td>3187</td> <td>598563</td> </tr> <tr> <td>Türk</td> <td>5546</td> <td>47820</td> <td>53366</td> </tr> <tr> <td>Çingâne</td> <td>6420</td> <td>1145</td> <td>7565</td> </tr> <tr> <td>Yahudi</td> <td>1598</td> <td>3787</td> <td>5385</td> </tr> <tr> <td>Ermeni</td> <td>660</td> <td>1921</td> <td>2581</td> </tr> <tr> <td>Ulah</td> <td>536</td> <td>119</td> <td>655</td> </tr> <tr> <td>Rum</td> <td>639</td> <td>134</td> <td>775</td> </tr> </tbody> </table>							Millî (resmî)	İsmailî	Mecmua	Bolgar	595376	3187	598563	Türk	5546	47820	53366	Çingâne	6420	1145	7565	Yahudi	1598	3787	5385	Ermeni	660	1921	2581	Ulah	536	119	655	Rum	639	134	775				
	Millî (resmî)	İsmailî	Mecmua																																						
Bolgar	595376	3187	598563																																						
Türk	5546	47820	53366																																						
Çingâne	6420	1145	7565																																						
Yahudi	1598	3787	5385																																						
Ermeni	660	1921	2581																																						
Ulah	536	119	655																																						
Rum	639	134	775																																						
VI Mecburi tahsil çağında olup bu seneye mektebe gitmemiş olan çocukların millîlere takatını:																																									
<table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>günesli ismi olan</th> <th>gidenler</th> <th>gitmeyenler</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Bolgar</td> <td>633914</td> <td>593823</td> <td>35051</td> </tr> <tr> <td>Türk</td> <td>72422</td> <td>53366</td> <td>19080</td> </tr> <tr> <td>Çingâne</td> <td>9839</td> <td>7583</td> <td>2284</td> </tr> <tr> <td>Yahudi</td> <td>5474</td> <td>5145</td> <td>59</td> </tr> <tr> <td>Ermeni</td> <td>2685</td> <td>2532</td> <td>105</td> </tr> <tr> <td>Ulah</td> <td>790</td> <td>635</td> <td>135</td> </tr> <tr> <td>Rum</td> <td>807</td> <td>775</td> <td>31</td> </tr> <tr> <td>Saire</td> <td>1334</td> <td>1872</td> <td>61</td> </tr> </tbody> </table>							günesli ismi olan	gidenler	gitmeyenler	Bolgar	633914	593823	35051	Türk	72422	53366	19080	Çingâne	9839	7583	2284	Yahudi	5474	5145	59	Ermeni	2685	2532	105	Ulah	790	635	135	Rum	807	775	31	Saire	1334	1872	61
	günesli ismi olan	gidenler	gitmeyenler																																						
Bolgar	633914	593823	35051																																						
Türk	72422	53366	19080																																						
Çingâne	9839	7583	2284																																						
Yahudi	5474	5145	59																																						
Ermeni	2685	2532	105																																						
Ulah	790	635	135																																						
Rum	807	775	31																																						
Saire	1334	1872	61																																						
Mektebe gitmemiş olan çocukların Sanaçklara takatlarında Mersanî sanaçğında mektebe gitmemiş ismi olan 25822 çocukları yüzde 32 ismi olan 13469'u mektebe gitmemiş; Kema Fırsaklı sanaçğında mektebe gitmemiş ismi olan 9818 çoçğın yüzde 24,4 gitmemiş; Diğer sanaçklarda mektebe gitmeyenler yüzde 11 yüzde 3,5 arasında bulunmaktadırlar.																																									

EK: Bilal Şimşir, Harf devriminin 50.yılı sempozyumu. TTK. Ankara 1991.8. Yeni yazı kursunu başarıyla bitirenlerle verilen yazı ve A. Şükrü Bey'in yazdığı Türk Alfabeti

Bilal N. Şimşir

HAFIZ YUSUF ŞİNASÎ’NİN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE “HAYAT-I ENBİYA MENBA-I FEZÂİLDİR” ADLI ÇALIŞMASI

Ahmed HASANOV

Deputy Grand Mufti of Bulgaria, Bulgaria

GİRİŞ

“Allah’a çağırın, yararlı iş yapan ve ‘Ben, kesinlikle Müslümanlardanım’ diyenden daha güzel sözlü kim vardır?”¹, “İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olan-dır”² düstûrlarını merkeze alan bir anlayışla kurulan Şumnu’daki Nüvvâb med-resesi öteden beri bazen güçlü, bazen kısık bir sesle bu ideali yaşatmaya devam ettirdiğini gururla söyleyebiliriz. Nüvvâb’ın rahle-i tadrîsâtından geçen eslâf ve onların vefâkâh ahfadı ait oldukları Türk-İslâm medeniyetinden kopmadan im-râr-ı ömür eylemişler, taşıdıkları ahlâkî değerlerle buldukları toplumu aydınlatmaya gayret göstermişlerdir. Bugün Bulgaristan’da dîmî bağnazlık ve ayrımcılıkların olmamasının temelinde bu ve benzer okulların varlığı ve yetiştirdikleri insan modeli yatmaktadır.³

1 Fussilet, 41/33.

2 Buhârî, Megâzî, 35.

3 Yılmaz, Nazif, “Yüz Yıllık Çınar Medresetü’n-Nüvvâb’ın Önemi ve Yetiştirdiği İnsan Modeli”, *Asırlık İlim ve İrfan Ocağı: Nüvvâb*, (Sofya: Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü, 2023), 38.

İlim ve irfan yuvası olarak tanımlanan Nüvvâb medresesi, başta Bulgaristan topraklarında olmak üzere, Balkanlar'da ve yaşanan kitlesel göçler sonrası da Anavatan Türkiye'de önemli görevler üstlenen pek çok seçkin şahsın yetişmesinde kilit rol oynamış, günümüzde de çağdaş bir anlayışla bu özelliğini devam ettirmektedir. Tarihe not düşmüş Nüvvâb mezunlarının hizmetleri ve onların etki boyutlarını farklı dönemlerin pencerelerinden okuyabilmek gerekir. Bugün hayır ve minnetle yâd ettiğimiz büyüklerimizin hangi şartlarda doğup büyüdüğü, hangi bölgelerden, hangi yıllarda, ne amaçla Nüvvâb'a geldikleri, nasıl bir eğitim aldıkları ve kimlerle teşrik-i mesâi'de bulduklarının etraflıca bilinmesi objektif olma açısından son derece önemlidir.⁴

1920 ile 1950 yılları arasında Bulgaristan Müslümanlarına hizmet gayesiyle talebe-i ulûma kucak açan Şumnu Medresetü'n-Nüvvâb okulu başarılı bir ilim merkezi olarak nam yapmıştır. Hiç şüphesiz ki, bu kıymetli müessesede dînî ve müspet ilimlere vâkıf, ileri görüşlü şahsiyet ve hoca efendiler görev yapmışlardır. Yüzlerce öğrenci içersinde hizmetleri ve eserleriyle iz bırakan ve ilk akla gelenlerden biri de Hafız Yusuf Şinâsî'dir. Her şeyden evvel sahip olduğumuz zengin kültür ve ilim mirasımızın aktüelliği ve onun tanıtımına duyulan ihtiyaç, beni uzun yıllar Bulgaristan'da özveriyle hizmet veren Hafız Yusuf Şinâsî'nin hayatını, ilmî kişiliğini ve özellikle de bugüne kadar tanıtılmamış olan "Hayât-ı Enbiyâ Menba-i Fezâildir" makalelerini irdelemeye yöneltti.

HÂFIZ YUSUF ŞİNÂSÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Bulgaristan'ın Deliorman bölgesindeki Şumnu vilâyetine bağlı Işık köyünde 16.06.1898 tarihinde doğan Hâfız Yusuf Yakubov (Şinâsî) yaşadığı dönemin önde gelen simalarındandır. İlk öğrenimini doğup büyüdüğü köyünde tamamladıktan sonra dönemin ilim-irfan ocağı Şumnu Medresetü'n-Nüvvâb'a kaydını yaptırarak önce tâlî kısmını, bilâhare de âlî kısmını 1926'da fevkalâde dereceyle bitirmiştir.

Hâfız Yusuf Şinâsî'nin yaşadığı dönem zarfında Bulgaristan müslüman toplumuna önemli katkıları olmuştur. Başarılı bir Nüvvâb öğrencisi profiliyle mezuniyetinin akabinde Şumnu'da bulunan Medrese-i Aliyye'ye hoca olarak atanmış, belirli bir süre Nüvvâb medresesinde Kur'ân-ı Kerîm dersini de okutmuştur. Bunun yanında 1927 yılında Osman Pazarı kasabasında yayınlanan "İntibah" ve 1931 yılında Şumnu'da neşredilen "Sadâ-i İslâm" gazetelerinde başmuharrirlik görevinde bulunmuştur. Mezkûr görevlerden sonra da esas konumuzu ilgilendiren Dîn-i İslâm Müdafileri Cemiyeti yayın organı "Medeniyet" gazetesinin

4 Ata, Ulvi, "Nüvvâb Mezunlarının Hizmetleri (Dr. İsmail Cambazov Örneği), *Asırlık İlim ve İrfan Ocağı: Nüvvâb*, (Sofya: Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü, 2023), 209.

başredaktörlüğünü yürütmüştür. Daha ziyade gazeteciliği ve yazarlığıyla ön plana çıkan Hafız Yusuf bir dönem Başmüftülük Dîvân-ı Âli-i Şer'î üyeliği de yapmıştır.⁵

Deliorman bölgesinin yetiştirdiği velût simalar arasında önemli bir yeri olan Hafız Yusuf Şinasî'nin dönemin dînî ve ilmî gazetelerinde ahlâk, din psikolojisi, eğitim psikolojisi, eğitim tarihi ve metotlarıyla ilgili muhtelif makaleleri bulunmaktadır. O, -Nüvvab'lî- ehl-i hibre hocaların yolunu takip ederek Bulgaristan'da yaşayan müslüman toplumunun ihtiyacına binaen farklı konularda kalem oynatmıştır. Örneğin; "Tahâret-i Kalbiyye'nin Te'sîrât-ı Ameliyesi", "Nisâiyyât", "İslâm'da Usûl-ü Tedavi" ve özellikle sunumumuzun konusu olan "Hayat-ı Enbiyâ Menba-i Fezâildir" başlıklı seri yazıları onun güzel çalışmaları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte zaman zaman fıkıh, tefsir, hadis, tarih ve kültür konularını da irdeleyerek günün gereksinimlerine ışık tutan mühim yazılar dercetmekten geri kalmamıştır.⁶

Hafız Yusuf'un ilmî kişiliğini bir bütün olarak ele aldığımızda onun yoğunlaştığı ve adeta maharetini ortaya koyduğu çalışmaların başında ahlâk ve terbiye konusu gelmektedir. Hâlâ eski gazete küpürlerinde bulunup da gün ışığına çıkartılmayı bekleyen "Hayat-ı Enbiyâ Menba-i Fezâildir" makalelerinde işlenen ahlâk ve terbiye vurgusu da bunun göstergesidir. Etkin yazarlığa başladığında Şinâsî künyesini kullanmayı tercih eden Hâfız Yusuf eğitim öğretimde din ve dînî terbiyenin gerekliliğini savunmuş, bundan mahrum kalmanın ferdî ve toplumsal zararlarına dikkat çekmiştir. O, muntazam çalışmalarıyla Dîn-i İslâm müdâfileri cemiyetinin yayın organı saygın gazete "Medeniyet"e ilmî bir hüviyet kazandırılmasında önemli rol oynamıştır. Şinasî, Bulgaristan müslümanlarının ağır şartlara ve mahrumiyetlere maruz bırakıldıkları makûs bir zaman diliminde yaşam sürmüş, bilgi birikimiyle mensup olduğu topluma değer katmaya çalışmış, kaleme aldığı yazıları da kendisinden sonra gelen vefâkâr ahfâdın ilgi ve istifadesine sunmuştur. Böylece mâziden çarpıcı örnekler vererek gelecek neslin idrakine anlamlı hisseler tevdi etmiştir.

Hâfız Yusuf Şinasî yazılarında, "Ahlâk ile dir kemâl-i âdem, ahlâk ile dir nizâm-ı âlem" sözü fehvasınca İslâm dininin yüceliği, evrenselliği ve güzelliklerinin ancak ahlâk ve terbiye süzgecinden geçtikten sonra anlaşılabileceğini haykırmıştır. Öğretmenlik yaptığı dönemlerde de öğrencilerine dinimizin ahlâk öğretisini esas alan yapıcı tavsiye ve telkinatlarda bulunmuştur. Eğitim psikolojisini iyi bilmesi

5 Джамбазов, Исмаил, Религиозната организация на мюсюлманите в България 2018-1878, (София: Мюсюлманско Изповедание Главно Мюфтийство, 2018), 135.

6 Müsamettin Işık, *Işıkköy*, İzmir 2004, 136.

hasebiyle öğrencilerinin sevgisini kazanmış, Osmanpazarı rüştiyesindeki görevi esnasında Mehmet Fikrî gibi parlak bir genci Nüvvab medresesine öğrenci olarak kazandırmıştır. Öyle ki, onun keşfettiği ve yetişmesine sebep olduğu Mehmet Fikrî Bulgaristan türklerinin tarihine altın harflerle yazılmıştır.

Hâfız Yusuf'un çalışmaları sadece bunlarla da sınırlı değildir. 1939-40 yıllarında "Rehber-i Mürşidîn" başlığıyla 15 cilt olarak tasarladığı vaaz-ü nasihat külliyyatının sadece dört cildi Sofya Nüvvab matbaasında basılabilmiş, İkinci Dünya savaşının patlak vermesiyle kalan ciltler yayınlanamamıştır. Yine mezkûr yıllarda Tedrîsât-ı Dinîyye müfettişi Hüseyin Hüsnü başkanlığında, Nüvvab hocalarından Süleyman Sırrı ve Hâfız Nazif'in de bulunduğu, Türk okullarında okutulacak kitapların telif ve tetkiki için kurulan komisyonda üye olarak görev almıştır. Hâfız Yusuf, Türk okulları için hazırladıkları müfredat doğrultusunda 1940 senesinde "Dîn-i İslâm" ve "Rabbe Messerin" kitaplarının da yazarlığını üstlenmiştir. Nüvvab medresesinin kapatılmasından sonra erken yaşta Hakk'a yürüyen öğrencisi şair ve yazar Mehmet Fikrî'nin şiirlerini "Türk Gençliğine Güzel Şiirler" başlığı altında derleyip 1948'de yayınlamıştır.

Hâfız Yusuf Şinasî, komünist rejimin Nüvvab'a ve Nüvvab'ın değerli hocalarına karşı takındığı baskıcı tutum karşısında 1950 yılında meslektaşlarıyla birlikte Türkiye'ye göç ederek Eskişehir'e yerleşmiştir. Anavatan'a yerleşince doğup büyüdüğü şirin bir Deliorman karyesi olan Işıkköy'ün adını kendisine soyadı seçerek Işıkovalı olarak kayda geçmiştir. En verimli çağında Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan hocaefendi vatan ve millet duyarlılığıyla burada da çalışmalarına devam etmiştir. Tecrübeli bir yazar kisvesiyle Türkiye'de de eğitici çocuk hikayeleri ve dînî risaleler kaleme almıştır. Bunun yanında doğup büyüdüğü memleketinin insanını tanıtmak gayesiyle 1951'de yerleştiği Eskişehir'de "Bulgaristan Türkleri ve Kültür Seviyeleri" başlıklı küçük bir çalışmayı da ahd-i vefâ duygusuyla hazırlayıp yayınlamıştır.

Türkiye'ye göç etmezden evvel Osman Kılıç ve Osman Seyfullah ile birlikte Türk Muallimler Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Başta da zikredildiği gibi Medeniyet gazetesinin ilmî seviyesinin yükselmesine önemli katkılarda bulunmuş, fikrî içerikli yazılar dışında Batı medeniyeti ile İslâm medeniyetini mukayese eden yazılar da neşretmiştir. Ayrıca dinî ıslahat tartışmaları açısından önem arz eden "Medeniyetin Esası Dindir" başlıklı bir tefrika yazmıştır. Yazdıklarının daha ziyade Hüseyin Hüsnü'nün fikirleri çizgisinde olduğunu söylemek mümkündür.

Şumnu'nun itibarlı ailelerinden, ruşdiye mezunu Hatice hanımla ömür geçiren Hâfız Yusuf efendi, 13 Ağustos 1956'da kalp krizi sonucu Adapazarı'nda Hakk'ın

rahmetine kavuşmuştur. İki erkek ve bir kız babası olan Hâfız Yusuf'un dönemi itibariyle saygın bir ilim adamı olduğu, Arapça, Farsça, Bulgarca ve yeterli derecede Fransızca bildiği kaydedilmektedir. Biyografisinde iyi Fransızca bildiğine dair ilginç bir hikâyeye de anlatılmaktadır.

HAYAT-I ENBİYA MENBA-I FEZÂİLDİR ADLI ÇALIŞMANIN TANITIMI

ÇALIŞMANIN YAZILIŞ AMACI

Çalışmamızın konusu olan “Hayat-ı Enbiya Menba-i Fezâildir”, 1941–42 yıllarında Hâfız Yusuf Şinasî imzasıyla dönemin Bulgaristan Müslümanları Dîn-i İslâm Müdâfileri Cemiyeti'nin yayın organı Medeniyet gazetesinde yayınlanan 15 Osmanlıca makaleden müteşekkil kayda değer bir çalışmadır. Medeniyet gazetesi sayfalarında makaleler dizisi şeklinde kalması ve günümüze hitap edecek derli toplu bir eser haline getirilmemesi bu anlamlı çalışmanın tanınmamasının başlıca sebepleri arasındadır. Halbuki dönemi itibariyle Bulgaristan'da Din-Tarih Eğitimi ve Ahlâk Bilgisi konusunda yapılan tek çalışmadır. Zamanına has özgün bir çalışma olması onun kıymetini daha da arttırmaktadır. Şinasî'nin Bulgaristan'da yaşadığı süre içerisinde müslüman toplumunda hasıl olan bilgilenme gereksinimine binaen muhtelif çalışmalar kaleme aldığı ortadadır. İlgili çalışma bir ihtiyaçtan öte yazarın ne denli başarılı bir muhakkik olduğunu da göstermektedir. Nitekim bu çalışmanın muhtevasında tarih bilinci, ahlak ve terbiyeye müteallik ciddi bilgiler sunulmaktadır. Bu husus aynı zamanda yazarın çok yönlülüğünü de ortaya koymaktadır. Şinasî'nin bu çalışmasındaki amacı, genelde avamın bilmesi gereken İslâmî değer ve prensipleri “Terbiye-i ahlâkiyye ve ictimâiyye'de peygamberlerin hayatı örnek ittihaz edilmelidir” başlığıyla istifadelerine sunmak ise de, özelde ilmî bir yayın organı olan Medeniyet gazetesi aracılığıyla günün münevverlerini muhatap aldığı aşikârdır. Bu durum ilgili gazetenin ilk sayfasına yapıştırılan ve okuyucuya özel gönderilen etiketten de açıkça anlaşılmaktadır. Kanaatimizce okuyucu kitlesi az çok mektep-medrese görmüş “a” veya “b” köyün imamı, hâfızı, müderrisi, medrese talebesi veya cami encümenidir. Dolayısıyla burada güdülen amacın her şeyden önce dinî terbiye ve ahlak bilgisi konusunda bir nebze söz sahibi olmak isteyen ve bu uğurda emek sarf eden kişilerin yararına sunulmuş olması kuvvetli bir ihtimaldir.

“HAYAT-I ENBIYA MENBA-I FEZÂİLDİR” MAKALELERİNİN YAZILIŞ TARZI VE KONULARI ELE ALIŞ ÖZELLİKLERİ

Başta da görüldüğü üzere müellif bu çalışmasını “Hayat-ı Enbiyâ Menba-i Fezâildir” başlığı altında gerçekleştirmiş, peygamberlerin ve özellikle son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v)’in üstün hasletleri, ahlâk ve terbiye anlayışından yola çıkarak muhtelif tarihî örnekler ışığında müstakil bölümler oluşturmuştur. Genel bir örnekleme yapmak gerekirse ilgili tefrikaları üç bölümde mütalaa etmek uygun olur: Çalışmanın ilk bölümünde Hâfız Yusuf’un bakış açısıyla İslâm ahlâkının oluşumunda terbiyenin ehemmiyetine yer verilmiştir. Bu manada kişilerin İslâmî terbiyesinde sağlıklı ilmin, tarih bilgisinin ve dînî hissiyatın gerekliliğine ısrarla vurgu yapılmıştır. İkinci bölümde, (1–10 arası makalelerde) “Terbiye-i ahlâkiyye ve ictimâiyye’de peygamberlerin hayatı örnek ittihaz edilmelidir” umumî başlığı altında sırasıyla işlenen 12 makale peygamberlerin ortak ve kendilerine has özelliklerine atıfla İslâm ahlâkının oluşumunda Hz. Muhammed (s.a.v)’in eşsiz model oluşu çeşitli zaviyelerden okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Üçüncü bölümü oluşturan son 3 makale ise Hz. Peygamber (s.a.v)’in sahip olduğu ulvî hasletlerden; **afv**, **adalet**, **sehâvet**, **tevazu** ve **sâdelik** kavramları dikkate şâyân tarihî örnekler çerçevesinde ele alınmıştır. Yazar beşerin dünya ve ahirette mutlu ve kazançlı olmasını sağlayacak yüksek ahlâkî değerleri ayet, hadis ve tarihin belirli dönemlerinde vuku bulmuş ilgi çekici hadiselerle delillendirerek önemli prensipler şeklinde açıklamaya gayret göstermiştir. Şinasî, değerler bütünü olarak ele aldığı bazı mühim meseleleri kendine özgü bir sıralamaya tabi tutarak akıcı bir uslûb kullanmıştır.

“Hayat-i Enbiya Menba-i Fezâildir” çalışması müstakil bölümlerden oluşan makaleler dizisidir. Kıymetli âlim, muhakkik ve muharrir Hâfız Yusuf Şinasî ilmî birikimiyle kendisini ispat etmiş örnek bir şahsiyettir. Birikimini satırlara dökerek tarih yazan Şinasî’nin kitap şeklini almış eserleri bir yana, bir de makaleler dizisi şeklinde gazete sayfalarında yer alan “Hayat-ı Enbiyâ Menba-i Fezâildir” adlı çalışması mevcuttur. Seviyeli bir Osmanlıca uslûpla 15 müstakil bölümden oluşan çalışmanın sadece bir tefrikası 1941’de, diğer tefrikalar ise 1942 yılında neşredilmiştir. Makaleler herhangi bir kopukluk olmaksızın mütemâdiyen okuyucunun istifadesine sunulmuştur. Her ne kadar iki kapak arasına toplanmamış olsa da zamanına has özelliğiyle muhtasar ve müfit bir çalışmadır. Gazete sayfalarında mahsur kalması ehemmiyetine gölge düşürdüğü söylenebilir. Nitekim Hâfız Yusuf Şinasî hakkında yapılan biyografi çalışmalarında onun bu makalelerinden pek söz edilmemektedir.

HÂFİZ YUSUF ŞİNASÎ’NİN “HAYAT-I ENBİYA MENBA-I FEZÂİLDİR” ADLI ÇALIŞMASINDA MÜRACAAT ETTİĞİ BELLİ BAŞLI KAYNAKLAR

Müellif, görüşlerine mesned olarak önce (varsa) Kur’ân’dan ayetleri zikreder. Bu metod aynı zamanda Ebû Hanife’nin de metodudur. Hanefî mezhebi çizgisinden ayrılmayan Hâfız Yusuf, bir bakıma bu mezhebin usûlünü takip etmeye gayret etmiştir diyebiliriz. Şer’î hükümlerin Kur’ân’dan sonra ikinci kaynağı şüphesiz hadislerdir. Müellif çalışmasında ayetleri daha az kullanmasına rağmen uygun gördüğü yerlerde hadislerle ve tarihî hadiselerle yer vermiştir. Eğer konu ile ilgili her hangi bir ayet veya hadis yoksa, sahabe hayatından örnekler ve tarih kitaplarından aldığı bazı iktibasları delil olarak sunmuştur. Sunduğu tarihî delillerin kaynaklarını belirtmemiştir. Yer yer sahabeden Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Muaz b. Cebel, Amr bin As, Hâlid bin Velîd, İslâm alimlerinden Gazzalî gibi ve tarih sahnesinde yaşayıp da dikkat çeken bir tavırla olaylara konu olan şahsiyetlerin müspet veya menfî davranışlarını zikrederek işlediği konuya açıklık getirmiştir.

“HAYAT-I ENBİYA MENBA-I FEZÂİLDİR” ADLI MAKALELERİN ÖZET İÇERİĞİ

Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye’de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır

1. *Tefrika:*

Müellif makaleler dizisinin ilkinde “Rab” kelimesinin etimolojik anlamından hareketle Yüce Allah’ın “Rubûbiyet” sıfatıyla tüm mevcudatın mürebbisi olduğunu ve bu sıfatın insanda cismânî ve ruhî boyutta tecellî ettiğini yazmaktadır. Bu tekâmül sürecinin tamamlanabilmesi için faziletli amelleriyle gönderildikleri toplumlara nümûne-i imtisâl olan peygamberlerin hayatı örnek alınmalıdır düsturuyla istikamet çağrısında bulunmaktadır. İlâhî vahye mazhar olan peygamberlerin beşeriyetin en faziletli mürebbileri olduklarını hatırlatmaktadır.⁷

2. *Tefrika:*

Hâfız Yusuf bu tefrikada ilmin ehemmiyetine dikkat çekmektedir. Ruhî terbiyenin tekâmülünde ilmin en müessir âmil olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla hakiki ilimle mücehhez kılınan bir beşer ruhunun ancak Hak ve hakikata erişebileceğini kaydetmektedir. İlginçtir, Şinasî burada fikir ve duygudan yoksun bir ilmin yeterli olmayacağını da hatırlatmaktadır.⁸

7 Hâfız Yusuf Şinasî, “Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye’de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır”, *Medeniyet Gazetesi*, 1942, 291.

8 Hâfız Yusuf Şinasî, “Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye’de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır”, *Medeniyet Gazetesi*, 1942, 292.

3. *Tefrika:*

Hâfız Yusuf Efendiye göre eğer Kur'ân-ı Kerîm geçmiş milletlerin hayatlarından örnekler vermeseydi insanlar hikmet ve fazilet menbalarından ebediyen mahrum kalacaklardı. Kur'ân'ın geçmiş toplumların hayatlarını bildirmesiyle insanlar hikmet ve fazilet hazinesine malik olmuşlardır.⁹

4. *Tefrika:*

Müellif bu sayıda cahiliye döneminde putperest olmayıp muvahhid kalabilen "Eyyâd" kabilesinin önderi, fesâhat ve belâgatıyla ün yapmış Kuss bin Saide'nin meşhur hitabına yer vermektedir. Hz. Muhammed (s.a.v)'de peygamberlik öncesi bu tarihi içtimada hazır bulunmuş ve yıllar sonra: "Kuss bin Saide'nin Ukaz panayırında bir deve üzerinde, *yaşayan ölü, ölen fena bulur, olacak olur* diyerek irad ettiği hutbe hiç hatırımdan çıkmaz demiştir". Tarihin karanlık devresinde yaşayan Kuss bin Saide'nin dalâlete düşmüş arap toplumunu hizaya getirebilmek ve değerleri ikâme etmek için çırpınışı ibretlik bir tablo olarak gözler önüne serilmektedir.¹⁰

5. *Tefrika:*

Yazar bu tefrikada Hz. Peygamber (s.a.v)'in: "Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim" hadisi ekseninde adeta bir ahlâk dersi işlemektedir. Rasûl-ı Ekrem'in yüce ahlâkı talim etmek üzere değil, itmam etmek için gönderildiğine dikkat çekmekte ve bunun iyi anlaşılmasını ısrarla dile getirmektedir. Zira son peygamberin gelişine kadar, geçmiş peygamberlerin insanlığa getirdikleri ahlâkî faziletler kısmî idi. İki Cihan Severi (s.a.v) risâletle müşerref olduktan sonra bütün insanlara mahsus tüm ahlâkî faziletler tamamlanmıştır. Hak Teâlâ onun şahsında bütün kemâlâtı cem etmiştir.¹¹

6. *Tefrika:*

Hâfız Yusuf'un kaleme aldığı makaleler dizisi Kur'ân'ın ahlâk öğretisine dikkat çekmektedir. Ona göre Kur'ân'ın öğrettiği ahlâk, insanlığa mahsus bütün faziletleri muhtevidir. Zira az bir zaman zarfında dünyaya nümûne-i imtisâl teşkil

9 Hâfız Yusufi Şinasî, "Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye'de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır", *Medeniyet Gazetesi*, 1942,. 293.

10 Hâfız Yusufi Şinasî, "Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye'de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır", *Medeniyet Gazetesi*, 1942, 294.

11 Hâfız Yusufi Şinasî, "Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye'de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır", *Medeniyet Gazetesi*, 1942, 295.

edecek faziletli bir toplum oluşturarak kudretli bir medeniyet meydana getirmiştir. Hâsılı vahyin ilk muhatabı Hz. Muhammed (s.a.v) Kur'an'ın öğrettiği evrensel faziletleri hiçbir noksan olmaksızın şahsında barındırmaktadır.¹²

7. *Tefrika:*

İlgili tefrikada önemli bir tarihî hadiseye dikkat çekilmektedir. Hicretin 6. yılında Rasûlüllah (s.a.v)'in Tûr-i Sînâ yakınındaki Sent Katrin manastırındaki rahiplere ve müslümanların himayesine giren hristiyanlara yönelik ihdas ettiği berat ve eman-nâmenin içeriğinden bahsedilmektedir. Müellif Hint alimlerinden Emîr Ali'nin "Rûh-i İslâm" adlı eserinden iktibasla ilgili vesikanın İslâm tarihinin kemâl-i emniyetle muhafaza ettiği hayret-i mucîp bir belge olduğunun altını çizmektedir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) bu muazzam berat ile hristiyanlara kendi hükümdarlarının vermediği eman ve güvenceyi vermiş, bunu ihlâl eden müslümanların gayr-i müslümlerin haklarını koruyan ve güvence altına alan yasayı çiğnemiş olacaklarını ilan etmiştir. Dünyaya yeni bir medeniyet getiren İslâm bu emannâme veya güven vesikasıyla insanlığa insanlık dersi veriyordu.¹³

8. *Tefrika:*

Yazar bu bölümde Hz. Peygamber (s.a.v)'in irtihâlinden sonra hilafet makamına geçen Hz. Ebû Bekir'in askerî kumandanlarına verdiği talimatları insanlık öğretisi açısından eşsiz bir değere sahip olduklarını kaydetmektedir. Ebû Bekir'in orduları İran İmparatorluğu ve Doğu Roma İmparatorluğu gibi dönemin dev kuvvetleriyle karşı karşıya gelmiş, ancak İslâm'ın savaş hukuku gereği masum insanlara dokunulmamış, keyfî katliamlar yapılmamıştır. Bu manada halife Hz. Ebû Bekir'in Suriye'de Rum ordularıyla savaşmak üzere teşkilatlandığı İslâm ordusunun başına kumandan tayin ettiği Yezid bin Ebû Sufyan'a verdiği insanî talimatlar da günümüze ışık tutan ibretlik sayfalardır.¹⁴

9. *Tefrika:*

Şinasî, müminlerin emîri Hz. Ömer döneminde Amr bin As tarafından fethedilen Kudüs muhasarası esnasında Rum patriğiyle İkinci İslâm Halifesi arasında

12 Hâfız Yusufi Şinasî, "Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye'de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır", *Medeniyet Gazetesi*, 1942, 296.

13 Hâfız Yusufi Şinasî, "Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye'de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır", *Medeniyet Gazetesi*, 1942, 298.

14 Hâfız Yusufi Şinasî, "Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye'de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır", *Medeniyet Gazetesi*, 1942, 299.

gerçekleşen tarihi görüşmeye atıfla bir başka emannâmeye daha dikkat çekmektedir. Yazar, fetih esnasında başta Kudüs patriği ve şehir eşrafının talebi üzerine Hz. Ömer'in talimatıyla gayr-i müslimlere eman verildiğini ve bu hususla ilgili hak ihlallerinin önlenmesi için müslüman askerlerin tahzir edilmesinin tarihte örneği görülmemiş bir dînî hürriyet olduğunu vurgulamaktadır. Yine ilgili makalede, Yermük'de kendisinden beş kat büyük Rum ordusuyla korkusuzca savaşan büyük komutan Hâlid bin Velîd'in askerî deha oluşunu Rum komutanı Yorgi'nin itiraf ettiğini görmek mümkündür. Savaş esnasında iki komutan arasında geçen diyalogun neticesinde Rum komutan Yorgi'nin Seyfullah lakabıyla maruf Hâlid bin Velîd'in onurlu duruşuna meydan okuyamadığı ve İslâm'ı kabul ettiği bildirilmektedir.¹⁵

10. Tefrika:

Bir önceki tefrikanın devamı olarak müellif burada da İslâm komutanı Hâlid bin Velîd'in Rum orduları baş kumandanı Bâhân ile görüşmesini müslümanın ah-lâkiliği bakımından mevzu bahis etmektedir. Rum kumandanı Bâhân Hâlid bin Velîd'e dönerek: *"Siz dünyanın en gayr-ı medenî, en cahil ve en fakir milletisiniz. Böyle iken bizim gibi dünyanın en kudretli ve satvetli bir devletine karşı çıkmak cüretkârlığınızı gösteriyorsunuz. Biz sizi afv ediyoruz. Şu şartla ki, size büyük miktarda para verelim de bu işten vazgeçin"* şeklinde alaycı bir konuşma yaptığı kaynaklar zikredilir. Bâhân'a cevap olarak savaş meydanlarının eşsiz komutanı Hâlid şöyle konuşur: *"Cenâb-ı Hak'a hamd-ü senâ, Rasûlüllah'a salât-ü selam olsun. Sizin zengin olduğunuzda, büyük ve satvetli bir devlet sahibi bulunduğunuza şüphe yoktur. Bizim de fakir, bedevî ve cahil olduğumuz doğrudur. Fi'l-hakika cehalet ve haşinliğimiz yüzünden kavîlerimiz zayıflarımızı eziyordu. Kabilelerimiz yekdiğeriyle harb ederek birbirini imha ediyordu. Biz elimizle putlar yapar onlara tapardık. Nihayet Cenâb-ı Hak bize acıdı. Aramızda en asil, en âlicenâp, rahim ve şefik olan bir zatı bize peygamber olarak gönderdi. O bize Allah'ın birliğini öğretti. Allah'ın şeriki, zevcesi veya oğlu olmadığını, vahid-ehad olduğunu tebliğ etti. Adalet prensiplerini talim etti. Bize telkin ettiği akideleri, hak ve adalet prensiplerini bütün dünyaya neşredip tanıtmayı tavsiye etti. Bu akideleri kabul edenler müslüman olur ve bizimle kardeş olurlar".*

Hâfız Yusuf Şinâsî bu yazısında kibir ve alaycı bir tutumla muhatabını demoralize etmeye çalışan zalim Bâhân ile İslâm ordularının başında sayısız zaferler kazanan haysiyetli komutan Hâlid bin Velîd arasında geçen konuşmayı gündeme

15 Hâfız Yusuf Şinâsî, "Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye'de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır", *Medeniyet Gazetesi*, 1942, 300.

taşıyarak müslüman karakterinin şekillenmesinde iman, terbiye, nezaket, adalet ve hüsn-ü ahlâk ile muttasıf olmanın resmini ortaya koymaktadır.¹⁶

SONUÇ

Hazırladığımız çalışma geçmişte değerli hizmetleriyle temayüz eden büyüklerimizin yazmış olduğu ve zamanlatarihin tozlu sayfaları arasında sıkışıp kalan bazı kıymetli yazıların gün ışığına çıkartılarak tanıtım ve tahlil edilmesini hedeflemektedir. Yapılan bu çalışmanın Bulgaristan müslümanlarının geçmişten günümüze uzanan dînî ve kültürel varlıklarının izlerini sürme bakımından küçük de olsa müspet bir katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Memleketimizde yaşadıkları dönem itibariyle dînî hizmet açısından hareketli bir hayat yaşayıp müfit işler yapan Hâfız Yusuf Şinasî ve onun emsallerini tanımaya günümüz müslüman gençliğinin ihtiyacı vardır dersek yanılmış olmayız. Modern çağın buhranlı ortamında değerlerinden uzak bir şekilde serpilen nesillerin ecdadının bıraktığı iyi örnekleri modellemeye ihtiyacı olduğu ortadadır. Nitekim onlar yaptıkları anlamlı çalışmalar ve bıraktıkları faydalı eserlerle isimlerini unutulmayanlar arasına yazdırmayı başarmışlardır. Bize düşen onların Hak adına yaptıkları işlerden hisse alabilmektir. Geçmişini bilmeyen, âbâ-u ecdâdının yaptıklarından bîhaber olanların ne kadar ve nasıl bir istikbali olabilir sorusu müslüman kimliğini korumak isteyen herkesi ilgilendirmelidir. Dolayısıyla okuyup anlamaya, tanıtma-ya çalıştığımız “Hayât-ı Enbiyâ Menba-i Fezâildir” adlı makaleler de Hâfız Yusuf Şinasî gibi insânîliğin ve ahlâkîliğin gerekliliğine inanmış, bir zamanlar bunun derdiyle dertlenmiş ve bizlere sahip çıkmak üzere emanet edilmiş büyüklerimizin mesajıdır.

Gelenekle geleceğin, eskiyle yeninin kopartılan bağlarını yeniden bir araya getirebilmek ümidiyle.

16 Hâfız Yusuf Şinasî, “Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye’de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır”, *Medeniyet Gazetesi*, 1942,. 301.

KAYNAKÇA

Джамбазов, Исмаил, *Религиозната организация на мюсюлманите в България 1878-2018*, София: Мюсюлманско Изповедание Главно Мюфтийство, 2018.

Şinasî, Hâfız Yusufi “Terbiye-i Ahlâkiyye ve İctimâiyye’de Peygamberlerin Hayatı Örnek Alınmalıdır”, *Medeniyet Gazetesi*, yıl 1942, sy. 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302.

-----, “Peygamberimizin En Bî-Amân Düşmanlarına Karşı Afv İle Muamelesi”, *Medeniyet Gazetesi*, yıl 1942, sy. 303.

-----, “Rasûl-i Ekrem’in Adaletperverliği”, *Medeniyet Gazetesi*, yıl 1942, sy. 305,

-----, “Hazreti Peygamberin Sehâveti”, *Medeniyet Gaetesi*, yıl 1942, sy. 306.

-----, “Hayât-ı Peygamberî’deki Sâlik”, *Medeniyet Gazetesi*, yıl 1942, sy. 307.

Işık, Mûsamettin, *Işikköy*, İzmir 2004.

----- *Hâfız Yusuf Işıkovalı Hayatı ve Eserleri*, İzmir 2022.

DELİORMAN GAZETESİNE GÖRE BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN KÜLTÜREL, SOSYAL VE POLİTİK HAYATI (1929-1934)

Oktay ALİEV

MA Student, Sofia University, "St.Kliment Ohridski", Bulgaria

GİRİŞ

Bulgaristan Türk toplumunun basın tarihine genel bir bakış atıldığında bu topraklarda birçok değerli ve önemli gazetelerin yayınlandığını görebiliriz. Bu topraklarda çıkan ilk gazeteler Osmanlı hâkimiyeti dönemine tekabül eder. Tuna Vilayetinin Midhat Paşa döneminde yaşadığı olumlu modernizasyon sürecinde burada kurulan Tuna Matbaası'nda çeşitli gazete, dergi ve kitap neşredilmiştir¹. Bunlardan en önemlisi, ilk sayısı 1865 yılında yayınlanan "Tuna" gazetesidir². Bu gazete aynı zamanda Bulgarca da çıkmıştır³. Türk toplumunun, 93 harbinden sonra da Bulgaristan Prenslığı dahilinde basın faaliyetleri devam etmiştir. Harpten sonra birçok zorluklar, ekonomik, siyasi ve içtimai sorunlar yaşayan 1879 yılından itibaren Türk toplumunun Bulgaristan Resmi Gazetesi'nde çıkan kararları takip edebilmesi için, onu Türkçe'ye tercüme etmişlerdir⁴. Bulgaristan

1 Deliorman, A. Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2009), İstanbul 2010, 31.

2 "Tuna" gazetesini için bkz. Koç, B. Tuna Vilayeti Gazetesi ve içeriğine dair bazı bilgiler (Mart 1865-Mart 1868). TAD. 2015; 34 (57), 121-158.

3 Боршуков, Г. История на българската журналистика, С. 1976, 203-204.

4 Ялъмов, И. Турският периодичен печат в България (1878-1996) – Периодичният печат на малцинствата в България (1878-1997 г.), София 1998, 7.

Türklerinin basın faaliyetleri XIX. Yüzyıl sonlarından Birinci Dünya Savaşına kadar uzanan dönemde durgunlaşmıştır⁵. Fakat Bulgaristan Türkleri için gazeteciliğin altın çağı 1920'li yıllara tekabül ettiğini, o dönemde çıkmaya başlayan onlarca gazeteye bakarak söyleyebiliriz. Bulgaristan Türkleri'nin en aktif olduğu XX. Yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında ise toplumun gelişiminde, eğitiminde ve kültüründe iz bırakan, siyasi haberlerden ve dünyada olup biten hadiselerden haberler içeren birçok değerli gazete yayınlanmıştır. Bunların arasında Türk komünistlerinin çıkardığı "Ziya" gazetesi⁶ ve Bulgaristan Türkleri'nin Çiftçi Partisi mensupları tarafından çıkarılan "Çiftçi Bilgisi" vardır⁷. Onların yanı sıra daha kısa ömürlü "Türk Sözü", "Ahâli", "Koca Balkan" gibi gazeteler neşredilmişse de, aynı tarihlerde inceleyeceğimiz "Deliorman" gazetesinin de ilk sayısı Ekim 1922'de çıkmıştır.

"Deliorman" gazetesi Bulgaristan Türkleri'nin basın tarihinde kuşkusuz en önemli ve kalıcı izler bırakan mecmualarından biridir. Razgrad'ta 21 Ekim 1922 yılında ilk sayısı çıktığında, belki de hiç kimse yaklaşık 11 yıl kısa aralıklarla basılacağını tahmin edemezdi. Bu on bir yıllık süreçte tespit edebildiğimiz 300'den fazla nüshanın her sayısında Bulgaristan Türkleri'nin türlü sorunlarını öne sürüp sıkça değişen Bulgaristan hükümetlerine duyurmaya çalışmış ve bu sorunların çözümlerini aramıştır⁸. Gazete üzerine bugüne kadar birkaç araştırmacı yazılar yazmış fakat çoğunun araştırma metotları aynı olduğu için, pek fazla detaylara girememişlerdir. Bulgaristan'da Türkçe basın üzerine yapılan araştırmalar geniş çaplı olduğu ve tam bir gazete üzerine durulmadığı için verilen bilgiler kısıtlı olmakla beraber birçok soruya da cevap verememektedir.⁹ Çalışmaların bazılarında ise araştırmacılar kısıtlı imkânlardan dolayı gazetelerin sayılarını inceleyememiş ve çoğunu kullanamadıkları için bazı yanlış bilgiler sunmuşlardır. Örneğin, incelediğimiz "Deliorman" gazetesine kitabında yer veren Altan

5 Bu dönemde çıkan tüm gazetelerin katalogu için bkz. Deliorman, A. Op. cit., 37-77; Kerim, Y. Bulgaristan'da 1878-1944 Döneminde Çıkmış Olan Gazete ve Dergilerin Alfabe Sırasıyla Cetveli – Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı. Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998). Bildiriler, Ankara 1999, 185-196; Kerim, Y. Bulgaristan'da Türkçe Süreli Basın (1865-1944) – Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı. Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998). Bildiriler, Ankara 1999, 167-184.

6 Tunçay, M. BKP'nin Türkçe Yayın Organı Ziya Gazetesi (1920-1923) ve Türkiye, İstanbul 2009.

7 Deliorman, A. Op. cit., 77-78; 80-81.

8 "Deliorman" gazetesinin sayıları Sofya'da bulunan Milli Kütüphanenin Şarkiyat bölümünde muhafaza ediliyor. Bu çalışmada kullanılan sayılar oradan temin edilmiştir. Milli Kütüphane Şarkiyat bölümünde çalışanlara yardımlarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

9 Acaroğlu, T. M. Bulgaristan'da Türk Gazeteciliği (1865-1985), Ankara 1990; Karagöz, R. A. Bulgaristan Türk Basını 1879-1945, İstanbul 1945.

Deliorman'a göre gazetenin son sayısı Temmuz 1933'de yayınlanmıştır. Lâkin yakın zamanda gazete üzerine detaylı çalışmalar yapan Deniz Bulut'a göre ise, "Deliorman"ın son sayısı 9 Kasım 1933 tarihinde yayınlanmıştır¹⁰. Gazete 1922 yılında haftalık olarak çıkmaya başladıysa da, bazı sayılarını gecikmeli olarak 10 veya 15 günde bir çıktığını da gözlemleyebiliriz. Yaklaşık yedi yıl Razgrad'ta çıktıktan sonra "Deliorman" gazetesi başkent Sofya'ya taşınmış ve orada 4 yıl süren yayın hayatını sürdürmüştür.¹¹

Gazetenin Baş redaktörü Mahmut Necmettin idi. Kendisi, 1897 yılında Razgrad'ta Saraç Salih Efendi ve Ayşe Hanımın oğlu olarak doğmuş, eğitimini burada görmüş ve daha sonra 1913-1915 yılları arasında Sofya'da "Türk Sâdası" ve "Tunca" gazetelerinde stajyerlik yapmıştır. Altan Deliorman'a göre, bahsedilen yıllarda Sofya'da bulunan babası o dönem askeri ataşe olan Mustafa Kemal Paşa ile tanışmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün ve Kemalizm ideolojisinin Mahmut Necmettin Deliorman üzerinde büyük etkisi olmuş olsa gerek ki M. Necmettin koyu bir Kemalist olup Atatürk Devrimlerini benimser ve Bulgaristan Türkleri arasında yaygınlaşmasında büyük rol oynar. Hemen her yazılarında bu ilkelere bahseder, önemlerini vurgular ve Bulgaristan Türklerinin ilerlemesi için şart haline geldiklerini belirtir. Aynı zamanda M. Necmettin daha "Deliorman" gazetesinin çıktığı ilk yılda (1922) M. Kemal Paşa ve Millî Mücadele ile alakalı yazılar paylaşmış, bu mücadeleyi dikkatlice takip ederek Bulgaristan'daki Türk toplumunu bilgilendirmiştir.¹² Mahmut Necmettin'in siyasî ve ideolojik görüşlerinin belirmesinde Çanakkale Muharebesi'nin de kuşkusuz büyük yeri vardır. 1915 yılında M. Necmettin Bulgaristan'dan gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılmış ve Çanakkale'ye gönderilmiştir. Fakat dizanteri hastalığından dolayı İstanbul'da tedavi görüp daha sonra ise, 1919 yılında Bulgaristan'a dönen genç gazeteci burada 1922 yılında "Deliorman" gazetesini basmaya başlamıştır.¹³

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan Çarlığında yaşanan Çar ve hükümet değişimi, burada yaşayan Türklerin aleyhine olmuştur. Savaş karşıtı ve köylü kesimin yanlısı olup daima onları destekleyen ve oylarını almaya çalışan Çiftçi Partisi (БЗНС) Cihan Harbi'nden sonra toplumun güvenini kazanmış ve başa geçmiştir. Aleksandar Stamboliyski hükümeti (1920-1923) Bulgaristan'da bulunan Türkler için de geniş çaplı politikalar ve projeler üreterek onları kendi safına çekmeyi başarmış, sıkça toplumun önderleri ile görüşerek onların sıkıntılarını

10 Deliorman, A. Op. cit., 93; Bulut, D. Op. cit., 30.

11 Bulut, D. Op. cit., 30.

12 Deliorman, № 2, 24.10.1922, 1-2.

13 Deliorman, A. Op. cit., 93-94.

gidermeye gayret göstermiştir¹⁴. Bu siyaset “Deliorman” gazetesi sayfalarına da yansımış ve hatta 20 Ocak 1923 tarihinde çıkan 17’ci sayıda Stamboliyski ve Türk muallim, aydınların ve köylülerinin bir arada buldukları bir fotoğraf paylaşılmıştır¹⁵. Bahsedilen dönemde birçok Türk aydınları partiye üye olurken Mahmut Necmettin’de üye olmakla beraber bir de Razgrad Türk kolunun sekreterliğini de üstlenip aktif olarak siyasete katılmıştır¹⁶. Fakat, Çiftçi Partisi dönemi çok uzun sürmemiş ve 9 Haziran 1923 yılında düzenlenen askerî darbe ile Stamboliyski hükümeti düşürülmüş, kendisi ise feci bir şekilde idam edilmiştir. Onların yerine gelen Aleksandır Tsankov hükümeti devirdikleri Stamboliyski hükümeti ve yanlısı olanlara soruşturmalar açmış, bazı siyasetçileri hapse attirmiştir. Mahmut Necmettin’in anlattığına göre, kendisi yaklaşık 15 gün kadar Razgrad hapisanesinde mahkûm kalmıştır.¹⁷ Hapisten sağ çıktıktan sonra M. Necmettin basın faaliyetlerine devam etmiştir.

Çiftçi Partisi hükümetinin askerî darbe sonucu düşürülmesinden sonra Bulgaristan Türkleri siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durgunluk dönemine girmiştir. Deliorman gazetesi ve Mahmut Necmettin için de 1920’li yıllar bir hayli dinamik geçmiş, gazete bir dönem kapatmış, M. Necmettin ise 16 Nisan 1925 Sofya’da Sveta Nedelya kilisesinin bombalanması sonucu tutuklanmış, idama mahkûm edilmiş fakat kurtulmuştur. Bir müddet üzerinde ki baskılardan uzak kalabilmesi için 1926’da Plevne’ye taşınır. Orada “Mücadele” ve “Tunaboyu” gazetelerini yayınlamıştır.¹⁸ Plevne’den tekrar Razgrad’a 1927 yılında dönen Mahmut Necmettin, “Deliorman”ı yayınlamaya devam ederek gazetenin ikinci dönemini başlatmıştır (1927-1929). 1920’li yılların sonunda beliren Dünya ekonomik krizi, Bulgaristan Türklerinin sorunlarını daha da derinleştirmiş ve bu zorlu dönemde Sofya’da bir Milli kongrenin düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Burada bu toplumun ana sorunları olan okullar, dini kurumlar, vakıflar ve hayır cemiyetleri üzerinde tartışılmış ve çoğu hususta karara varılmıştır. Kongre, Bulgaristan Türk

14 “Çiftçi Bilgisi” gazetesinde Çiftçi Partisinin Bulgaristan Türkleri ve Müslümanlarına yönelik politikalarına ve programına dair bulgarca bir yazı mevcuttur. Bu yazı aslında Çiftçi Partisinin programından alınmıştır ve tam 19 noktadan oluşmaktadır. Bunların arasında siyasi özgürlükler, dil ve din özgürlükleri, vakıf ve mektep sorunlarının çözümüne dair verilen vaatler ve öneriler Bulgaristan Türklerine büyük umut aşılamıştır. Çiftçi Partisinin program için bkz. Çiftçi Bilgisi, № 1, 23.01.1921, 4.

15 Deliorman, № 17, 20.01.1923, 1.

16 Bahtiyar, N. Balkanlar’da Türk Ünlüleri. Ansiklopedik Bilgiler. İstanbul 1999, 109.

17 Deliorman, M. Razgrad Mezarlık Hadisesinde Çanlar Benim İçin Çaldı, İstanbul, 1955, 90-91.

18 Deliorman, A. Op. cit., p. 94; Bahtiyar, N. Balkanlar’da Türk Ünlüleri. Ansiklopedik Bilgiler. İstanbul, 1999, 109-110.

basınında geniş yankılar uyandırmıştır. “Deliorman” gazetesinin 1 Aralık 1929 tarihli sayısında haklı bir şekilde şöyle yazmaktadır: “Bu kongrenin Bulgaristan Türklerinin tarih önünde bir dönüm noktası olduğunu unutmamalıyız”.¹⁹Kongre ve kararları yıllarca birikmiş sosyo-ekonomik ve kültürel sorunları çözecek güçte olamamasına rağmen, yine de burada yaşayan Türk toplumuna büyük umutlar aşılamıştır. Kongrede alınan bir karara göre “Deliorman” gazetesi Razgrad’tan Sofya’ya taşınmıştır. Altan Deliorman’a göre bu gazetenin üçüncü dönemidir (Aralık 1929 – Temmuz 1933).

Üçüncü dönemine “Deliorman” gazetesi yarı Osmanlıca, yarı Latin harflerle ayak basmıştır. 1930 yılından itibaren “Deliorman”, okuyucularına her sayısında yeni harfleri öğrenmeleri için uyarıda bulunmuştur. Örneğin, 3 Ocak 1930 tarihli sayısında redaksiyon gazetenin kapak sayfasına Osmanlıca şu sözleri yazmıştır: “Türk, kendi alfabenin çabuk öğren! Çünkü gazeten yakında Arap harflerini hiç kullanmayacaktır”.²⁰ Yapılan bu uyarıdan tam bir ay sonra 3 Şubat 1930 tarihli sayısında gazete, bu sayıdan sonra tamamen yeni harfleri kullanacağını belirtmiştir.²¹ Ocak – Şubat 1930 arasında çıkan tüm sayılarda gazete okuyucularına hem Osmanlı Türkçesiyle, hem günümüz Türkçesiyle makaleler ve yazılar sunmuş ise de, her sayısında onları Latin harflerini öğrenmeye teşvik ettiğini de görmekteyiz. Yeni açılan Latin harfleri ve yeni alfabe kursları, gece mektepleri, yeni harfleri öğreten cetvel ve kitaplar gazetenin hemen her sayısında mevcuttu. Üçüncü döneminde “Deliorman” gazetesi halkın dertleriyle yakinen ilgilenmeye devam ediyordu. Şahsen Mahmut Necmettin, Deliorman yöresindeki köyleri ve kasabaları teker teker gezerek orada yaşayan Türk toplumunun sorunlarını gazetenin “Deliormanda Deliorman” köşesine aktarmaya ve okuyuculardan yardım talep etmeye devam ediyordu.²² Köylerin sosyo-ekonomik durumunu, bilhassa Türk mekteplerinin durumunu, muallimlerin durumunu ve burada yapılan veya yapılmaya çalışan inkılaplarda öncü olan kişilerden yazılarında uzunca bahsedirdi.

“Deliorman” gazetesi Bulgaristan Türk ve Müslüman toplumunu daha yakından tanımak, onların kültürünü, tarihini, sorunlarını ve gündelik yaşamını takip edebilmek için kullanılabilir çok ender kaynaklardan biridir. Bu gazetede işlenen konular burada yaşayan toplumun dününü, bugününü ve yarınlarını titizce düşünerek işlemiştir. Eğitim, kültür, siyaset gibi konular hemen her sayısında işlenmiş, çareler aranmış, hükümetlere ve siyasetçilere duyurulmaya gayret

19 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri (1878-2008), Ankara 2009, 127.

20 Deliorman, № 9 (222), Yıl 8, 03.01.1930.

21 Deliorman, № 15 (222), Yıl 8, 03.02.1930.

22 Deliorman, № 79 (222), Yıl 9, 17.10.1931.

gösterilmiştir. Bunlardan başka 1920’li yıllar Bulgaristan Türkleri arasında büyük bir mücadeleye tanık olmuştur. Türk toplumu kutuplaşarak iki büyük gruba ayrılmıştır. Bunlar muhafazakâr kesim ile 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan hemen sonra ortaya çıkan Kemalist ve devrimci düşünceye sahip ikinci bir kesimdir. Bu iki kesimin arasında şiddetli bir çatışma meydana gelmiştir. İki grup da birbirlerine ağır ithamlarda bulunarak düşüncelerinin yanlış yönde olduğunu kanıtlamaya çalışmışlarsa da, safını veya ideolojisini değiştirenler olmamıştır. Bu kutuplaşmayı araştırırken Kemalist bir gazete olan “Deliorman”ın sayfalarından faydalanmak gerekir. Araştırma doğrultusunda ele alınan dönem 1929-1933/34 olduğundan dolayı bu yıllar arasında çıkan sayıları incelediğimizde, birçoğunda muhafazakâr kesime hatta Bulgaristan Müftülüğü’nün gazetesi olan “Medeniyet” muharrirlerine ağır sözler; “İntibah” gazetesine ise “paçavra” gibi ithamlar eksik olmayıp sıkça görülebiliyordu.²³ “Deliorman” gazetesinin 4 Şubat 1931 yılında çıkan sayısında “Allah’ın kara belâsı” adında geniş bir makale bulunuyor. Orada, kısaca 150’liklere, “Rehber” ve “İntibah” gazetesi etrafında toplanmış “hainlere” M. Necmettin çok sert bir üslupla Mehmet Celil’i kınıyor, hatta tüm saygı sınırlarını ihlal ederek yazısının sonunda onun için “Allah alsın da kurtulsak” diyordu.²⁴ Bu üçüncü dönemde “Deliorman”da işlenen ve üzerine vurgu yapılan konuların başında iç ve dış haberler (siyasî ve politik), gönderilen mektuplara nazaran halkın dertleri ve sıkıntıları, kültür, spor ve sinema haberlerinin yoğunlaşması ve de yetim ve öksüzlere yardım kampanyaları ile sahip çıkılmasına dair kısa yazılar bulunuyordu. İlk kez Bulgarca yazılar ve makaleler gazetenin bu döneminde çıkmaya başlamıştır. Her hükümet veya bakan değişikliklerinde “Bizim isteklerimiz” („Нашите искания“) Bulgarca başlıklı yazılarda Bulgaristan Türklerinin sorunlarını ve reform isteklerini vurgulayan, başta olan hükümetlerin ilgisini kazanmak için tamamen Bulgarca olan yazılar paylaşılmıştır.²⁵

KÜLTÜR VE EĞİTİM

Kültür ve eğitim alanında Bulgaristan Türkleri arasında büyük yankı ve geniş tartışmalar getirecek en önemli hususlardan biri Türkiye’de 1928 yılında uygulanan Harf Devrimi idi. Bu inkılaptan esinlenerek, Latin alfabesi aynı yıl Lom kasabasında tertip edilen bir toplantıda Türk Muallimler Cemiyeti tarafından kabul edilmiştir. Bu alfabe, Bulgaristan’da bulunan Türk ve Müslüman toplulukları arasında

23 Deliorman, № 56 (222), Yıl 9, 04.02.1931, 2.

24 Deliorman, № 56 (222), Yıl 9, 04.02.1931, 2.

25 Örneğin bkz. Deliorman, № 77 (222), Yıl 9, 05.09.1931, 1.

yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Bu şekilde 1928 yılından itibaren çıkan gazete ve kitaplarda Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Latin alfabesini kabul ettirme ve yaygınlaştırma görevini 1929'da düzenlenen Millî Kongre'de üstlenen "Deliorman" gazetesi redaktörleri inkılabı destekleyici sloganlar atmaktadır. Örneğin, 17 Ekim 1931 tarihli sayısında dil birliğine şu sözlerle vurgu yapılmıştır: "Çokluk kuvvet değildir. Zekâ ve bilginin yarattığı kuvveti çokluk yenemez. Millet varlığını dil birliği yaratır. Dil birliği cemiyetin olduğu kadar fertlerinde benliğini kuvvetleştirir". Bulgaristan'da uygulanan Harf Devrimine öncülük eden "Deliorman" gazetesi Latin harflerini benimseyen ilk gazetelerden biridir. Aynı zamanda gazete, gece kurslarının tertip edilmesinde de büyük rol oynamış ve sözü geçilen sayının sonunda: "Muallim efendiler, yaşlılara geceleri yeni harfleri öğretici kurslar açınız ve bize bildiriniz" diyerek ricada bulunur .

Gazetede kültüre ve onunla ilgili havadislere büyük önem verildiği ayrı bir sütünün bazen „Kültür“, bazen de ayrı bir sayfanın "Kadın, Spor, Sinema ve Moda Sayfası" başlığını taşıdığından anlamaktayız. "Spor Sıhattır, Sinema Mekteptir" sloganları ise Bulgaristan Türklerinin kültürel değerlere daha sıkı sarılıp sahip çıkmalarına nişan eder. İlk göze çarpan detaylar ise gazetede sadece Bulgaristan'da yaşayan Türklerin kültürüne dair yazılar değil, tüm dünya kültürünü kapsayan yazılar olmasıdır. Bu da o dönemdeki Bulgaristan Türklerinin ne kadar az ve kısıklı malî imkânları olsa da, yüksek seviyede eğitilmiş, donanımlı ve yenilikçi olduklarının en iyi göstergesidir. Sütunlarının arasında halk edebiyatına, şiire, hikayelere ve türkülere de geniş yer bulan "Deliorman" gazetesi bu şekilde Bulgaristan Türklerinin literatürüne ve folkloruna da büyük katkıda bulunmuştur. Dikkatle bakılırsa gazetede bulunan ürün ve kitap reklamları da faydalı içerikler bulundurmaktadır. Atatürk devrimlerinden olumlu etkilenen Bulgaristan Türkleri onun ilkelerini daha iyi anlayabilmesi için Gazi Kemal Paşanın biyografisi üzerine basılan kitaplar gazete okuyucuların dikkatine sunulmuştur. Genelde bu ilkelerin sıkı bir takipçisi olup onları benimseyen ve Bulgaristan Türkleri arasında yayılması için büyük uğraş gösteren Mahmut Necmettin, onların toplumun üzerine olumlu etkiler yaratacağına inanan biri olduğu için, bu tür kitap ve yazıları gazetesinde paylaşmaktan çekinmezdi. Gözden kaçırılmayacak kadar önemli olan bir detay daha "Deliorman" gazetesinde belirlemektedir. Turan cemiyetlerinin 1924 yılında kurulmasıyla beraber Bulgaristan'da Türk spor kulüpleri de faaliyete geçmeye başlamıştır. Bu ve buna benzer çeşitli sebeplerden dolayı Bulgaristan Türkleri güreşten başka sporlara da geniş ilgi duymaya başlamış ve bundan dolayı M. Necmettin gazetesinin üçüncü döneminin hemen her sayısında spor ile ilgili yazılar paylaşıyordu.

Bulgaristan Türklerinin eğitimi genelde onların ellerinde olur ve devletten pek fazla destek görmezlerdi. Bu sırf incelediğimiz döneme tekabül etmez. Türk mektepleri

ancak komünist idaresindeyken 1946 yılında millileştirilmiş ve idaresi devlet bütçesinden karşılanmaya başlamıştır. O yıllara kadar garip Türk köylüsünün mektepleri bin bir çeşit zorluklarla, encümenliklerle idare etmeye gayret gösterse de çoğu zaman yeterince malı, toprağı ve parası bulunmayan bu idarî birimler, köy ve kasabalı orta halli ve zengin Türk, Müslüman kişilerden yardım toplayarak mektepleri ayakta tutma gayreti göstermiştir. “Deliorman” gazetesi Türklerin eğitimine ne tür destek sağladığı üzerine birçok örnekler verilebilir. Şahsen Mahmut Necmettin Bulgaristan’da Türklerin eğitimine ve bu alandaki yaşanan zorluklar ve sorunlar üzerine nice yazılar yazıp Sofya’nın dikkatini bu yöne çevirmek istiyordu. Örneğin, bir yazısında şöyle der: “Bizim istediğimiz nedir? Nazırlık, kaymakamlık değil! Çünkü bunların bize verilmeyeceğini biliriz. Öyle ya, bize köy bekçiliği, yangıncı neferliği, çöpçülük ve jandarmalık ne yetmemiş! Her neyse, bizim bunların hiçbirisinde gözümüz yok. Biz mektep istiyoruz! Biz, elimizdeki bizden alınmasını istemiyoruz! Bulgaristan Türkleri bu memleketin en sakin tebaasıdır. Askerlik mi etmiyoruz, vergi mi vermiyoruz?”²⁶ Mahmut Necmettin’in eğitim alanında verdiği savaş sadece bu sitemlerle sınırlı değildir. Gazetesinin „Muhabir Mektupları“ köşesinde yayınladığı yazılarda kim, nerede ve nasıl Türk mekteplerine yardım ettiğine dair bilgiler verip, onların sorunlarının çözülmesine öncü olmuştur.

Aynı zamanda Mahmut Necmettin ve Turancılar, Sofya şehrini Türkçe eğitiminin ve Türk kültürünün ve Atatürk inkılaplarının da başkenti yapmak istiyordu. Bu kanaate M. Necmettin’in yazdığı bir makaleden varabildik. Çiftçi Partisi hükümeti tarafından Şumnu kasabasında 1922 yılında kurulan Medresetü’n Nüvvâb mektebi kısa zamanda ün kazanarak Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültür ocağı haline dönüşmüştür²⁷. “Ne yapmak istiyoruz?” başlıklı yazısında M. Necmettin Nüvvâb’ı Şumnu’dan Sofya’ya naklini isterken bu isteğini şu sözlerle destekliyordu: “Sofya’da ecnebi dillerini bilen çok öğretmen var ve bunları Nüvvâb’ta muallim yaparak onlardan istifade edilebilir. Aynı yazıda müellif Nüvvâb’ın şeffaf bir şekilde yönetilmediğini ve “senelik bütçesinin bugün bir kaç kişiden madâ kimse bilmediğini” dile getiriyor.²⁸ M. Necmettin’e göre Nüvvâb’ı yobazlar, hainler ve 150’likler abluka altına almış ve oraya gönderilen Türk çocukları onlar tarafından zehirlenmiştir, Nüvvâb ise bir nevi inkılap düşmanı yuvasına dönmüştür. Raporun devamında bu okulu bitiren çocukların inkılap ve Türklük düşmanları olarak yetiştirildiğine dair kanaat getirilmiştir. Bu sebeplerden dolayı

26 Bulut, D., Bulgaristan’da Bir Türk Gazetesi: Deliorman (1924-1929). Yüksek lisans tezi. Sakarya 2023, 52.

27 Hatipoğlu, İ. Medresetü’n-Nüvvâb – Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXVIII, Ankara 2003, 344-346; Cambazov, İ. Medresetü’n-Nüvvâb. Anılar-Belgeler, Sofya 2005, 154-168.

28 Deliorman, № 80 (222), Yıl 9, 24.10.1931, 1.

Vakıflar Müdürlüğü'ne yeni müdürü olarak tayin edilen Vidinli Rasim Mehmet Bey'den derhal Nüvvâb'ın Sofya'ya taşınması talep etmişti. Nüvvâb mektebinin oraya nakli Şumnu'da bulunan muhafazakâr öğretmenleri büyük ihtimal saf dışı bırakmayı amaçlıyordu. Mahmut Necmettin'in şu sözleri bu varsayıışı destekler niteliktedir: "Binaenaleyh Sofya gibi münevver bir muhitte yetişecek olan Türk çocukları, hayattan alacakları örneklerle daha kabiliyetli ve daha olgun olarak yetişecektir".²⁹ Bu geniş yazısında M. Necmettin vakıf fonlarına da dikkat çekecek burada toplanılan paranın ve nereye harcandığı üzerine sorular soruyordu. Üniversite ve meslek mekteplerine talebe yetiştirmek için toplanan bu paraların eski vakıflar müdürü tarafından talan edildiğine dair kanaat getiriyordu. "Deliorman" gazetesinin 31 Ekim 1931 tarihli sayısında vakıflar müdürlüğüne yeni tayin edilen Rasim Bey ile bir mülâkat yayınlanmış ve orada Nüvvâb mektebi için sorulan soruda müdür şu şekilde yanıt vermiştir: "Birinci fikrimiz Nüvvâb'ın is-lâhı, ikinci, Nüvvab'ı ilâhiyat ve pedagoji kısımlarına ayıracağız". Nakil meselesi üzerine ise Rasim Bey tam olarak kesin bir cevap vermiyor ve heyetinle düzenleyeceği toplantılarda bu konuyu istişare edip bir karar verileceğine dair vaatlerde bulunuyor.³⁰Nüvvabın nakledilmesi hususu tartışma konusu olmuşsada Bulgaristan'da ki laik ve kemalist kesimin isteği hiç bir zaman sonuca bağlanmamıştır.

SİYASİ HAYAT

Bulgaristan Türklerinin bir türlü çözüme bağlanmayan eğitim, vakıf ve şeri sorunlarının askıda kalmasının bir diğer önemli sebebi de onların Bulgaristan Meclisinde temsil edebilecek şahısların bulunmamasıdır. Çiftçi Partisi döneminde yaşadığı "Altın çağ"ı arayan Türk toplumu "Sgovor" hükümeti döneminde (1923-1931) birçok zorluklar yaşamış ve onlarla mücadele etmeye çalışmıştır. Genel olarak siyasete pek katılmayan Bulgaristan Türkleri bu dönemde aktif olarak siyasi gelişmeleri takibe almıştı. İstatistik olarak 1933 yılında Bulgaristan Meclisinde Türk toplumunu temsil edebilecek sadece 4 Türk milletvekili vardı.³¹ "Deliorman"da Çiftçi Partisinin programının paylaşılmasıyla belki de o dönemde idarede bulunan "Sgovor" hükümetine bir ince mesaj olmasını amaçlıyordu, ama bu program onların dikkatini çekmiş ve bundan rahatsız olduklarını beyan etmişlerdir.³² Hatta "Slovo" gazetesinde bu programın basılmasıyla alakalı dış

29 Deliorman, № 80 (222), Yıl 9, 24.10.1931, 1.

30 Deliorman, № 81 (222), Yıl 9, 31.10.1931, 1.

31 Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика, С. 1998, 80.

32 Deliorman, № 72 (222), Yıl 9, 04.08.1931, 2.

güçlerin parmağı olduğunu belirtiliyordu. Bu suçlamalara cevap olarak “Deliorman”ın baş redaktörü olan Dr. Bekir Sıtkı Bey, Bulgarca bir yazı yayınlıyor. Orada “Dış güçlerin” izlerini aramak “Asılsız bir iddiadır” şeklinde yazan B. Sıtkı, bir de toplumun içinde Bulgaristan Türklerine karşı şüpheler çekilmesini ve onlara düşmanca bakılmasını kınıyordu. Bulgaristan Türklerinin son seçimlerde “Sgovor” hükümetini desteklememelerinin sebebini ise B. Sıtkı toplumun sabrının taşıdığı için olduğunu beyan ediyor. Hakikaten, “Sgovor” hükümeti yakından, uzaktan bu toplumun sorunlarıyla ilgilenmemiş, aksine 150’den fazla Türk mekteplerini kapatarak ve bazı önemli ve eğitilmiş muallimleri mesleklerinden men ederek Türk toplumuna daha da büyük zorluklar yaşatmış.³³ Cenevre’de Hukuk bitiren avukat Muharrem Yumukoğlu, “Deliorman” gazetesi sayfalarında yazdığı bir makalede azınlıklara ve onların temsil haklarına değiniyordu.³⁴ Bu yazının son paragraflarında Yumukoğlu, buradaki Türk toplumunun siyasette pasif olmasından şikâyetçi bir üslupta şu sözleri kaleme almıştı: “...Milletin mümessillerini seçmek zamanı geldikçe biz bu işi kendimiz yapacağımız yerde partiya (parti) bürolarına bırakıyorduk; onlarsa birtakım iktidarsız, yüzsüz ve şan delisi adamları seçiyor ve seçtiriyordu”.³⁵ Tüm bu siyasi sorunlar Bulgaristan’da bir Türk partisinin kurulma fikrini gündeme getirmişti. Bu yeniliğe önderlik edecek kişi Mahmut Necmettin ve onun çıkardığı “Deliorman” gazetesi idi. Bulgar gizli servislerinin 1930 yılında “Bulgaristan’da Çıkan Türkçe Gazetelerin Listesi” adıyla hazırlanan raporda, “Deliorman”dan şöyle bahsedilmektedir: “Latin harfleri ile yayınlanır (...) Ayrıca hiç olmazsa 20-30 milletvekilini Millet Meclisine sokma düşüncesiyle Bulgaristan’da bir Türk milli partisinin kurulması meselesini ilk kez ortaya koymuştur.”³⁶

GAZETENİN KAPATILIŞI VE MAHMUT NECMETTİN

Mahmut Necmettin ve “Deliorman” gazetesinin kaderini belirleyen en önemli hadise Razgrad mezarlık olaylarıdır. 1933 yılının 14-15 Nisan gecesi sağcı “Rodna Zaştita” organizasyonu tarafından düzenlenen bir saldırı sonucu Razgrad’ta yaklaşık 200 Türk mezarlığı tahrip edilmiştir.³⁷ Razgrad hadisesini yakından takip

33 Deliorman, № 72 (222), Yıl 9, 04.08.1931, 2.

34 Muharrem Yumukoğlu’nun biyografisine dair bkz. Bahtiyar, N. Balkanlar’da Türk Ünlüleri. Üçüncü Kitap, İstanbul 2004, pp. 174-175.

35 Deliorman, № 78 (222), Yıl 9, 12.09.1931, 1.

36 Deliorman, A. Op. cit., 91.

37 Ağca, U. Türkiye-Bulgaristan İlişkileri Çerçevesinde Razgrad Olayı ve Türk Kamuoyuna Yansımaları. Yüksek lisans tezi, Nevşehir 2014, 116.

eden Mahmut Necmettin durumu hemen Anadolu Ajansı muhabiri olan Ali Naci Karacan'a ve Sofya Büyükelçisi Tefik Kâmil Bey'e bildirerek kamuoyunu aydınlatmaya gayret göstermiştir. Fakat verdiği bilgilerle bu olayın Türkiye'de duyulması ve büyük yankı uyandırması, Mahmut Necmettin'i açık hedef haline getirmiştir. Sofya Elçiliğine verilen bir rapora göre 24 Ağustos akşamı kahveden evine giderken saldırıya uğrayan M. Necmettin "öldüresiye dövülerek, çırılçıplak, bir hendeğe atılmış ve gecenin üçünde iniltisine gelen banyoların bekçisi tarafından kurtarılmıştır".³⁸ Bu olaydan az bir zaman sonra Mahmut Necmettin Türkiye'ye göçmüş ve hayatını orada sürdürmüştür. Yaklaşık 11 yıl kadar yayın hayatına sahip olan "Deliorman" gazetesi ise askerî darbeyle başa gelen Ondo-kuzmayışçılar adını taşıyan sağcı gruplar tarafınca kapatılmıştır. Türkiye'de birçok kitap ve yazı yayınlayan Mahmut Necmettin orada Deliorman soyadını almış ve 7 Aralık 1973 tarihinde vefat etmiştir.

19 Mayıs 1934 tarihinde Bulgaristan'da yaşanan siyasi ve askeri darbe sonucu hükümet değişimine gidilmiştir. Bu darbeyi düzenleyen aşırı sağcı grupların başında olan Kimon Georgiev parlamenter yönetim biçimini, Halk Meclisini ve Tırnova Anayasası'nı ortadan kaldırarak monarşist diktatörlüğü kurmuştur.³⁹ Darbeden sonra Bulgaristan Türklerinin durumu içler acısı bir hale gelmiştir. Bazı Türk mektepleri kapatılmış, gazetelerin çoğu yasaklanmış, "Turan" dergileri kapatılmış, Bulgaristan Türklerinin siyasî hayata katılımı sınırlandırılmıştır.⁴⁰ Kemalist düşünce ve inkılaplarının sınırlandırılması için Bulgaristan Türklerinin eğitilmiş ve elit diyebileceğimiz kesime şiddet ve bezdirme siyaseti uygulanmış ve çoğu Türkiye'ye göçmek zorunda kalmıştır. Bunlardan biri de yukarıda da bahsettiğimiz gibi Mahmut Necmettin'dir.

SONUÇ

Sonuç olarak Bulgaristan Türklerinin 1920'li ve 1930'lu yıllarda iki büyük gruba ayrılıp kutuplaşması ve bu gruplar arasındaki şiddetli mücadele, sadece onların zararına değildi. Bulgaristan hükümetleri ve siyasetçileri bu çekişmelerin farkındaydı ve Kemalistleri bir tehdit olarak gördükleri için daima muhafazakâr kesimi desteklediler. Hatta askeri darbeden sonra tüm Kemalist gazeteleri kapatılırken Müftülüğün ve yeni hükümetin destekçileri olan "Medeniyet" gibi gazeteler yayın hayatına 1944 yılına kadar devam etmekteydi. "Deliorman" gazetesi

38 Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi 30-10-0-0 241 630 40.

39 Yıldırım, B. Bulgaristan ve Bulgaristan Türkleri (1878-1938), İstanbul 2019, 142.

40 Стоянов, В. Малцинствените общности в България. Турците – В: История на България, IX, С. 2012, 553.

Bulgaristan Türklerinin düşüncelerini, sorunlarını, kaygılarını ve gündelik yaşamını araştırmak için temel kaynaklardan biridir. Türk toplumunun bir türlü karara bağlanamayan ve sonu görünmeyen sorunlarının paylaşıldığı ve üzerine derin düşüncelerle fikirler atılan sütunların arasında çok değerli bilgilere ulaşabiliriz. Gazetenin bir diğer önemli özelliği ise yaklaşık 11 yıla yakın bir sürede devamlı bir şekilde sadece Deliorman yöresinde yaşayan Türklerin değil, tüm Bulgaristan coğrafyasında yaşayan toplumun sesi haline gelmesidir.

KAYNAKÇA

- Боршуков, Георги. История на българската журналистика, С. 1976.
- Джамбазов, Исмаил. Религиозната организация на мюсюлманите в България 1878-2018, С. 2018.
- Зафер, Зейнеб. България непосредствено след 9.IX.1944 през погледа на един турски журналист – В: Анамнеза, XIII, 2018, кн. 1, с. 48-63.
- Кълъч, Осман. Жертва на съдбата, С. 2020.
- Спасов, Людмил. Реформите на Ататюрк, мюсюлманите в България и българотурските отношения (1923-1938 г.), Велико Търново, 2017.
- Стоянов, Валери. Малцинствените общности в България. Турците – В: История на България, IX, С. 2012, с.
- Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика, С. 1998.
- Ялъмов, Ибрахим. История на турската общност в България, С. 2002.
- Ялъмов, Ибрахим. Турският периодичен печат в България (1878-1996) – Периодичният печат на малцинствата в България, С. 1998, с. 6-67.
- Acaroğlu, T. Mehmet. Bulgaristan'da 120 Yıllık Türk Gazeteciliği (1865-1985), İstanbul 1990.
- Bahtiyar, Niyazi. Balkanlar'da Türk Ünlüleri. Ansiklopedik Bilgiler, İstanbul, 1999.
- Bahtiyar, Niyazi. Balkanlar'da Türk Ünlüleri. Ansiklopedik Bilgiler. Üçüncü Kitap. İstanbul 2004.
- Bulut, Deniz. Bulgaristan'da Bir Türk Gazetesi: Deliorman (1924-1929). Yüksek lisans tezi. Sakarya 2023.
- Cambazov, İsmail. Bulgaristan Türk Basını Tarihinde Yeni Işık-Nova svetlina gazetesi, İstanbul 2011.
- Cambazov, İsmail. Medresetü'n-Nüvvab. Anılar-Belgeler, Sofya, 2005.
- Deliorman, Altan. Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2009), İstanbul, 2010.
- Deliorman, N. Mahmut. Razgrad Mezarlık Hadisesinde Çanlar Benim İçin Çaldı, İstanbul, 1955.
- Hakkı, İsmail, Okday, Tefvik. Bulgaristan'da Türk Basını, İstanbul, 1980.

- Hatipoğlu, İbrahim. *Medresetü'n-Nüvvâb – Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara, 2003, pp. 344-346.
- Karagöz, Adem. *Bulgaristan Türk Basını (1879-1945)*, İstanbul, 1945.
- Kerim, Yusuf. *Bulgaristan'da 1878-1944 Döneminde Çıkılmış Olan Gazete ve Dergilerin Alfabe Sırasıyla Cetveli – Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı. Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998). Bildiriler*, Ankara, 1999, pp. 185-196.
- Kerim, Yusuf. *Bulgaristan'da Türkçe Süreli Basın (1865-1944) – Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı. Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998). Bildiriler*, Ankara, 1999, pp. 167-184.
- Keskioğlu, Osman. *Bulgaristan'da Türkler. Tarih ve Kültür*, Ankara, 1985.
- Koç, Bekir. *Tuna Vilayeti Gazetesi ve içeriğine dair bazı bilgiler (Mart 1865-Mart 1868). TAD. 2015; 34(57): 121-158.*
- Memişoğlu, Hüseyin. *Geçmişten günümüze Bulgaristan'da Türk eğitim tarihi*, Ankara, 2002.
- Şimşir, Bilal. *Bulgaristan Türkleri (1878-2008)*, Ankara, 2009.
- Şimşir, Bilal. *The Turkish Minority Press in Bulgaria. Its History and Tragedy (1865-1985)*, Ankara, 1985.
- Tunçay, Mete. *BKP'nin Türkçe Yayın Organı Ziya Gazetesi (1920-1923) ve Türkiye*, İstanbul, 2009.

OSMAN SEYFULLAH (KESKİOĞLU)'NUN MEDENİYET GAZETESİNDE RAMAZAN VE ORUÇ HAKKINDA KALEME ALDIĞI HADİS MAKALELERİ

Selime VEYSAL HASANOVA

Higher Islamic Institute Sofia, Bulgaria

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun yıllar süren batı seferleri sonucu Balkanları mesken edinen Türkler, İmparatorluğun yıkılmasıyla birlikte aynı hızla geri çekilmeye başlamışlardır. Savaş sonrası yüzbinlerce insan yerli hükümetler tarafından gördükleri kötü muamele, baskı ve zulümlerden kurtulmak için evlerini, mallarını, mülklerini geride bırakarak ana vatana sığınmışlardır. Geride kalanlar ise buldukları devletin idaresi altına girerek bir taraftan anavatanlarından kopuşla baş gösteren sıkıntılara göğüs gererken, diğer taraftan da kaldıkları ülke sınırları içerisinde muhtelif yönetimlerin izin verdikleri kısıtlı şartlarda varlıklarını koruyup kimliklerini kaybetmemek için çeşitli faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler arasında bazı öncü teşkilatların yayınlamış oldukları gazete ve dergiler dikkat çekmektedir.

Bulgaristan topraklarında Türk gazeteciliği *Tuna Gazetesi'nin* yayınlanmasıyla başlamıştır. Tuna vilayet gazetesi ile 12.08.1944 yılında yayın hayatına son verilen "*Medeniyet*" Gazetesi arasında eski ve yeni yazıyla yaklaşık 128 gazete ve dergi yayınlanmıştır. Görülen o ki, dönem itibarı ile gerek Bulgaristan'da gerek Türkiye'de siyasî arenada meydana gelen sürtüşmeler doğal olarak Bulgaristan Türk basınına da yansımıştır. Nitekim Türkiye devletiyle bağıni koparamayan

Bulgaristan Türk aydınları açıkça Türkiye Cumhuriyetini ve özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün getirmiş olduğu yenilikleri yakından takip ederek bir nevi Türkiye'nin Bulgaristan'daki sesi, kulağı ve gözü olmuşlardır. Bu sürtüşme ve ağız dalaşları neticesinde bir kesim diğerini gerici atfederken, diğer kesim de onları Kemalist olarak nitelemiştir. Dolayısıyla içerikleri bakımından Bulgaristan'da çıkan gazeteleri iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci kısım özellikle Başmüftülüğün yardımıyla bazı hoca ve muallimlerin, Türkiye'den kaçarak Bulgaristan'a sığınan firariler ve kovulan 150'liklerle birlikte çıkardıkları gazetelerdir. Bu gazeteler diğerlerine nazaran umumiyetle dinî içeriklidir. Söz konusu gazetelerin başında *İntibah*, *Açık Söz*, *Sadâ-i İslâm* ve *Din-i İslâm Müdafileri Cemiyeti*'nin¹ yayın organı olan *Medeniyyet Gazetesi* bulunmaktadır. Ayrıca Türkler arasında Hristiyanlık propagandası yapan *Şâhid-ül Hakayık* gazetesi de dinî içeriğe sahiptir. Bunların dışındaki gazeteler ikinci kısma girmektedir. Burada yazı yazan gazeteciler milliyetçi, Atatürkçü, inkılâb yanlısı kişilerdir. O kadar ki, Türkiye'de harf inkılâbı yapılır yapılmaz Bulgaristan'daki bu gazeteler hemen yeni alfabeyle yayına başlamışlardır.

MEDENİYET GAZETESİ

“*Medeniyyet*” gazetesi Din-i İslâm Müdafileri Cemiyeti'nin² yayın organıdır. Gazete, 19 Ağustos 1933 yılında Filibe: Zerafet matbaasında, 07 Mayıs 1934 tarihinden itibaren de Sofya: Nüvvab matbaasında neşrolunmuştur.³ Dönemin diğer Türk gazetelerine nazaran “*Medeniyyet*” oldukça uzun bir zaman yayın hayatını sürdürmüştür. Bunun başlıca nedeni, 1934'de iktidarda olan hükümetin yenilik taraftarı diğer gazeteleri kapatmış olması ve cemiyet başkanı Hüseyin Hüsnü'nün de hükümetle iyi ilişkiler içinde bulunmasıdır.⁴ Dolayısıyla *Medeniyyet*

1 *Tuna Gazetesi*, 3 Mart 1865 yılında Tuna Vilâyeti Matbaası'nda yayınlanmaya başlayan ilk vilâyet gazetesidir.

2 Başmüftü Hüseyin Hüsnü 1933 yılında *Dini İslâm Müdafileri Cemiyeti* adında bir dernek kurmuştur. Genellikle derneğe üye olarak tutucu dindar kişileri üye yapmıştır. Derneğin kendi tüzüğü de mevcuttur. Bunun yanında dernek adına bir takvim ile Hafız Yusuf'un *Rehber-i Mürşid* broşürlerini de yayınlamıştır. (Osman Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 125).

3 Dini İslâm Müdafileri Cemiyeti (derneği) Başmüftü Hüseyin Hüsnü tarafından 1933'de kurulmuştur. Bu derneğin üyeleri genellikle aşırı dindar kesimi teşkil etmektedir. Derneğin kendi tüzüğü de bulunmaktadır. Bunun yanında dernek kendi adına bir takvim de bastırmıştır. (Keskiöğlü, a.g.e., 125; İsmail Cambazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, (Sofya: Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü, 2013), 388).

4 İ. Hakkı Tevfik Okday, *Bulgaristan'da Türk Basını*, Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik, 118.

gazetesi yayın hayatına eski harflerle (Osmanlıca) devam ederek 1944'de yapılan sosyalist devrimine kadar yegane Türk gazetesi olarak kalmıştır.

“*Medeniyet*” 4 sayfa olarak haftada bir defa neşr edilen dinî, ilmî ve içtimâî müstakil Müslüman gazetesidir. Ancak 59. sayısı 8 sayfadan oluşmaktadır ve yarısı Türkçe, yarısı da Bulgarca olarak neşredilmiştir. Bu durum gazete alt başlığında: “*Bulgarya müslümanlarının sahip oldukları hukuk ve hürriyatın canlı bir şahidi olan Şumnu’da kâin olan «Medresetü’n-Nüvvâb»’ın tevzi-i mükafat merasimi münasebetiyle Bulgarya müslümanlarının yapmakta oldukları büyük bayram şerefine «Medeniyet» bu defa fevkalade olarak intişâr ediyor*” şeklinde ifade edilmiştir. Gazete dönemin standart yaprak sayısı ve ebatlarında okuyucuya ulaşmıştır.⁵ Her sayfası 3-4 sütundan oluşmaktadır. Herhangi maddi bir kriz veya zamanında yayınlanmama gibi olumsuzluğa rastlanmamıştır. İsmail Hakkı Tevfik Okday “Bulgaristan’da Türk Basını” adlı eserinde gazete tirajının 300 olduğunu verirken, M. Türker Acaroğlu “Bulgaristan’da Türk Gazeteciliği (1865-1985)” adlı eserinde ise bu rakamın 1750-2750 arasında olduğunu belirtmektedir.⁶

Gazetenin birinci sayfasında, en üstte ortada büyük harflerle ve Mescid-i Nebevî resmi içinde “*Medeniyet*” ismi yazılmıştır.⁷ Başlığın hemen altında da şöyle bir yazı yer almaktadır: “*Ol Rasulü mücteba hem rahmeten lil alemin. Bende medfundur deyu eflake fahr eyler zemin.*” Başlığın üstünde gazetenin numarası, tarihi ve yayınlandığı gün bulunmaktadır.⁸ Sağ tarafında çerçeve içinde ise sorumlu müdürü, idarehanesi, abone şartları (Bulgaristan içi ve Bulgaristan dışı kaç levadır), ilan şartları ve bir nüshasının fiyatına dair bilgiler yer almaktadır.⁹ Sol tarafta yine çerçeve içinde Bulgarca olarak sorumlu müdürü, gazetenin adresi, telefonu ve bir nüshanın fiyatı verilmiştir. Bütün bu bilgilerden sonra sağdan sola kadar üç çizgi bulunmaktadır, bu çizgiler içinde de Osmanlıca ve Bulgarca olarak: “*Dinî İslâm Müdafileri cemiyeti naşir-i efkârı olup şimdilik haftada bir defa çıkar, dinî, ilmî ve içtimai gazetedir*” ifadesi yer almaktadır. Tüm sayılarda sağ köşede baş makale yer almaktadır.¹⁰ Önemli görülen olaylar da sol köşede verilmiştir.

5 Cambazov, *Bulgaristan’da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, 391.

6 Fakat 1943 yılında çıkmış olan 328 ve 343 sayılarının ebatı diğerlerine nazaran daha küçüktür.

7 Okday, a.g.e., 118; M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan’da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 34.

8 Gazetenin ismi olan bu başlık, yazı stili olarak değişmemiştir. Ancak Mescid-i Nebevî resmi 130. sayısından itibaren değişmiştir.

9 Hicrî ve milâdî olarak verilmiştir.

10 Ancak 360. sayısından itibaren Ramazan ayı münasebetiyle bu çerçevede hadis-i şeriflere yer verilmiştir. Buradaki bilgiler ise sol köşedeki çerçeveye sığdırılmıştır.

İlk sayfa genellikle baş makaleye tahsis edilmiştir. İkinci ve üçüncü sayfalarda ise, güncel hadislerle ve toplumu bilgilendirmeye yönelik muhtelif dinî makalelere yer verilmiştir. Ayrıca haber niteliğinde İslâm dünyasından özet bilgiler, şiir köşesi, meşhur alimlerden iktibaslar v.b bilgiler de belli başlıklar altında okuyucunun dikkatine sunulmuştur. “*Medeniyet*” gazetesinde köşe yazılarına da yer verildiği göze çarpmaktadır. İşte bazı köşe yazı başlıkları: “*Zaviyeden Görüşler*”, “*İslâm Tarihinden Yapraklar*”, “*Gençlerimize Ahlâk Dersleri*”, “*Mürakabe Köşesi*”, “*Ahlâki Ferdiyeden*”, “*Ahlâki Musahabeler*”, “*İhtiyarlar Köşesinden Görüşler*”, “*Sayfayı Nur Köşesi*”. Son sayfada da müteferrik haberler, ilanlar, teşekkürler, tebrikler gibi bilgiye yer verildiği görülmektedir.

“*Medeniyet*” gazetesi çıktığı andan itibaren sırasıyla Hacı Mehmed Ahmedov, Ahmed Hikmet, Hafız Yusuf Şinasi,¹¹ Mehmed Fikri ve Salih Ahmed Pehlivanov tarafından yürütülmüştür. Gazete belli aralıklarla heyet tarafından da idare edilmiştir.¹²

MEDENİYET GAZETESİNDE OSMAN SEYFULLAH (KESKİOĞLU)’IN HADİS YORUMLARI

“*Medeniyet*” gazetesindeki hadis yorumları Bulgaristan topraklarında doğup büyümüş ve döneminin önemli medreselerinden biri olan Medresetü'n-Nüvvâb'ta hem öğrencilik hem de hocalık yapmış olan Osman Seyfullah¹³ tarafından kaleme alınmıştır. Kendisi daha sonraki yıllarda Türkiye'ye göç etmiş ve Keskiöğlü soyadını almıştır. Bu çalışmamızda merhum Keskiöğlü'nün hayatını ve eserlerini tek tek saymayı lüzümlü görmüyoruz. Asıl gayemiz Osman Keskiöğlü'nün 1940'lı yıllarda Bulgaristan'da hâlâ Osmanlıca olarak neşredilmeye devam eden “*Medeniyet*” gazetesinde hadis eksenli makalelerinin tanıtım ve değerlendirmesini yapmaktır.¹⁴

11 Bazı sayılarda istisnalar mevcuttur.

12 59. sayıdan itibaren Hafız Yusuf Şinasi – Hafız Yusuf Yakubov ismiyle devam etmiştir.

13 *Medeniyet* gazetesi iki defa heyet tarafından idare edilmiştir. İlk heyet sayı 15 (1934)'den sayı 30 (1934)'a kadar, ikinci heyet de sayı 110 (1936)'dan sayı 155'e kadar gazeteyi yürütmüştür.

14 Osman Seyfullah (Keskiöğlü) Bulgaristan'ın Burgaz ili Karinabad (Karnobat) kasabasına bağlı Rupça köyünde doğmuştur. İlk öğrenimini kendi köyünde gördükten sonra 1924/1925 eğitim yılında Şumnu'da faaliyet gösteren Medrese-i Âliye'ye kaydını yaptırmıştır. Burada dört yıllık öğrenimini tamamladıktan sonra 1928 yılında döneminin en önde gelen medreselerinden biri olan Medresetü'n-Nüvvâb'ın lise kısmına kaydolmuştur. Başarılı bir şekilde okulu tamamladıktan sonra da hemen Nüvvâb'ın Âli kısmına da kaydolmayı ihmal etmemiştir ve 1936 yılında fevkalade bir dereceyle yüksek öğrenimini tamamlamıştır. Burada elde ettiği çok zengin ve geniş bir birikime sahip

Osman Seyfullah “*Medeniyet*” küpürlerinde yer alan “*HADİS-İ ŞERİFLER*” başlığı altında toplam 38 hadisin şerhini yapmıştır. Bu başlıkla birlikte ayrıca “*Ramazan ve Oruç Hakkında Femü Dürer Bar-ı Risalet-penahiden Şerefsâdır olan*”¹⁵ alt başlığını da kullanmıştır. Bu alt başlıktaki “*Ramazan ve Oruç*” ifadesi dördüncü ve beşinci makalede “*Sahur ve Kadir gecesi*”¹⁶ ile “*Orucun fazileti ve Ramazan’dan başka Oruç Tutulması Faziletli Olan Günler Hakkında*”¹⁷ şeklinde değiştirilmiştir. Sözkonusu makaleler gazetenin 316, 317, 318 ve 319. sayılarında basılmıştır. Ancak biz bu makalelere sayı 315 deki “*Oruç ve Hikmetleri*” başlığını taşıyan yazının da dahil olduğunu düşünüyoruz.¹⁸ Zira bu makale de Osman Seyfullah tarafından kaleme alınmış ve konusu itibariyle diğer makalelerle bir bütünlük içerisindedir.

Osman Seyfullah ilk tefrikada Bakara suresi 183. âyet-i kerimeyi zikrettikten sonra oruç ve hikmetleri üzerinde durarak detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Orucun mahiyetini, insan yapısına etkisini ve insan sağlığına pek çok faydasının bulunduğunu vurgulayarak dönemin müslüman toplumunu düşünmeye ve ibret almaya sevk etmektedir.¹⁹ Diğer dört tefrikada ise genel olarak şöyle bir metot takip etmektedir. Hadisi zikrettikten sonra tercümesine yer vermektedir. Akabinde hadisin geçtiği kaynaklara işaret etmekte, farklı bir rivâyeti var ise ona da değinmektedir. Örneğin, s. 316 yer alan ilk hadisin tercümesini “*Rasûlullah (s.a.v.) Efendimiz buyurdu ki: “Ramazan girince cennet kapıları açılır, cehennem kapıları kapanır, şeytan bağlanır.”* verdikten sonra “*Bu hadis-i şerifi Buhârî, Müslim, Mâlik, Tirmizî ve Nesâî Ebû Hüreyre’den rivâyet etmişlerdir.*” diyerek kaynağını da zikrederek devamla “*Nesâî’nin diğer bir rivâyetinde şu da var.*” diyerek, söz konusu hadisin o kaynaktaki metnini de iktibas eder. “*Her gece bir münâdi nida ederde der ki: Ey hayır peşinde koşan, devam et! Ey şer peşinde koşan yeter artık!*”²⁰ Ba-

olan Osman Seyfullah (Keskiöğlü) sınıf arkadaşı Ahmed Hasan (Davudoğlu) ve Muharrem Abdullah (Devocioğlu) ile birlikte Başmüftülük tarafından Müessesât-ı Diniye ve Vakfiye Müdüriyeti’nden tahsis edilen bursla eğitim amacıyla Mısır’a gönderilmiştir. Ayrıca Osman Seyfullah’ın Mısır’daki eğitimi ile ilgili yazışmalar konusunda bk.: Централен държавен исторически архив, ф. 166, оп. 1, а.е. 886, л. 44, 47, 49, 53, 76, 81.

15 Aynı şekilde Osman Keskiöğlü’nün hayatı ve “*Medeniyet*” gazetesinde tefsire dair yazmış olduğu makalelerin değerlendirilmelerini görmek için bkz. Ahmed Hasanov, “Osman Seyfullah Keskiöğlü ve Bulgaristan’da Kaleme Aldığı “*Tefsir-i Şerif*” Adlı Makaleleri”, *SofyaYüksek İslâm Enstitüsü Yıllığı*, yıl 2013, sayı 5, 267-285.

16 *Medeniyet*, sy. 316, 1; sy. 317, 1.

17 *Medeniyet*, sy. 318, 3.

18 *Medeniyet*, sy. 318, 1.

19 Bkz., *Medeniyet*, sy. 315, 1-2.

20 *Medeniyet*, sy. 315, 1-2.

zen yer verdiği hadisin kısa, bazen de uzunca açıklamasını yapmaktadır.²¹ Bazen de hiç açıklama yapmadan sadece hadisi zikreder, devamında tercümesini ve kaynağını belirtmekle yetinir²² veya kaynağına değinmeden bir sonraki hadise geçmektedir.²³ Ayrıca hadisin kaynağını zikrederken sahabî râvîsinin ismine de işaret etmektedir. Şayet hadis başka sahabî ravî tarafından da rivâyet edilmiş ise onu da geçtiği kaynakla birlikte zikretmektedir. Mesela, s. 318 yer alan “*Sahura kalkın, çünkü sahurda bereker vardır.*” hadisini zikrettikten sonra akabinde “*Bu hadis-i şerîfi Buhârî, Muslim, Tirmizî ve Nesâî Enes b. Malik’ten; Ahmed b. Hanbel ve Taberânî de Ebû Saîd el-Hudrî’den rivâyet etmiştir.*”²⁴ demektedir. Bazen de sahabî râvîsinin ismini zikretmeden “(ص، ع، س) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ” diyerek hadisi nakleder veya sadece hadis metniyle yetinir.²⁵ Kendisinin de belirttiği gibi hadisleri Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel, İmam Mâlik, İbn Hibbân, Bezzar, Hakim ve Taberânî’nin eserlerinden derleyip toplamıştır. Genellikle eser isimleri verilmemiştir. Ancak Taberânî’nin *Mu’cemu’l-kebîr* ve *Mu’cemu’l-evsat*’ını ismen zikretmiştir.

Tespit ettiğimize göre merhum Osman Seyfullah Türkiye’ye göç ettikten sonra sözkonusu hadislerden onsekizinin sadece Türkçe metinlerini, kaynaklarına da değinerek Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi’inin Ocak 1964 sayısında “*Ramazan ve Oruca Dair Hadîs-i Şerîf Metinleri*”²⁶ başlığı altında Osman Keskiöğlü imzasıyla yayınlamıştır. Aynı hadisleri²⁷ Arapça metinlerini de dahil ederek bu defa “*Ramazan ve Oruçla İlgili Hadîs-i Şerîfler*”²⁸ başlığıyla Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi’nin Kasım-Aralık 1969 sayısında tekrar yayınlamıştır. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere tercümelemler asıl metinlerde olduğu gibi verilmiştir:

21 *Medeniyet*, sy. 316, 1 (Hadis No: 1).

22 *Medeniyet*, sy. 317, 1 (Hadis No: 10,); sy.319, s. 1 (Hadis No: 30).

23 *Medeniyet*, sy. 318, 3 (Hadis No: 16).

24 *Medeniyet*, sy. 316, 1 (Hadis No: 5, 6, 7).

25 *Medeniyet*, sy. 318, 3. (Hadis No: 13).

26 Keskiöğlü, Osman, “Ramazan ve Oruca Hadîs-i Şerîf Metinleri”, (*Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ocak 1964), sy. 1, 15-18.

27 Bu makalesinde Ocak 1964 yılındaki hadislerden 16 zikretmiştir.

28 Keskiöğlü, Osman, “Ramazan ve Oruçla İlgili Hadîs-i Şerîfler”, (*Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Kasım-Aralık 1969), sy. 90-91, 343-347.

No:	Medeniyet	“Ramazan ve Oruca Hadîs-i Şerif Metinleri”, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Ocak 1964	“Ramazan ve Oruçla İlgili Hadîs-i Şerifler”, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Kasım-Aralık 1969
1.	“Ramazan girince cennet kapıları açılır, cehennem kapıları kapanır. Şeytan bağlanır.”	“Ramazan girdiğinde cennet kapıları bir rivâyette gök kapıları açılır; cehennem kapıları kapanır. Şeytanlar da zincire vurulup bağlanır.”	
2.	“Bereket ayı olan Ramazan geldi. Allah Tealâ onda size zenginlik verir. Rahmet indirir. Hata ve kusurları bağışlar. Duâyı kabul eder. Cenâb-ı Hak sizin en iyi amelinize bakar ve sizinle meleklerine iftihar eder. Öyleyse Allah’a kendinizi hayırlı gösterin. Hayır işleyin çünkü asıl şakî bu ayda Allah’ın rahmetinden mahrum kalandır.		“Bereket ayı olan Ramazan geldi; Allah onda size zenginlik verir; rahmet indirir; hatâ ve kusurları bağışlar; duâyı kabûl eder. Cenâb-ı Hak sizin iyi amellerinize bakar ve sizinle meleklerine iftihar eder. Öyle ise, Allah indinde hayırlı olmağa bakın; hayır işleyin. Gerçek şakî, en bedbaht, bu ayda da Allah’u zü’l-Celâl’in rahmetinden mahrum kalandır.
3.	“Ramazan ayı girince Peygamber Efendimiz bütün esirleri âzâd eder ve her dilenciye, bir şey isteyene verirdi.”		“Ramazan ayı girince Peygamber Efendimiz bütün esirleri âzâd eder ve her dileyene, bir şey isteyene, verirdi.”
4.	“Ayların efendisi (ulusu) Ramazan ayıdır. Günlerin ulusu da cuma günüdür.”		

5.	“Ramazan’da Allah’ı zikreden mağfret olunur. Allah’tan dileyen heybete uğramaz, boş dönmez.”	“Ramazan’da Allah’ı zikreden mağfret kavuşur. Allah’tan dileyen de heybete uğramaz, boş dönmez.”	“Ramazan’da Allah’ı zikreden mağfret kavuşur. Allah’tan dileyen de heybete uğramaz, boş dönmez.”
6.	“Her kim Ramazan orucunu imanından dolayı ve ecrini yalnız Allah’tan umarak tutarsa geçmiş günahları mağfur olur.”	“Her kim Ramazan orucunu inanarak ve ecrini yalnız Allah’tan umarak liveçillah tutarsa geçmiş günahları bağışlanır.”	“Her kim Ramazan orucunu inanarak ve ecrini yalnız Allah’tan umarak li-veçhi’llah tutarsa, geçmiş günahları bağışlanır.”
7.	“Kim ki Ramazan’ı tutar onun hududunu tanır ve Ramazan’da korunulması lazım gelen şeylerden korunursa geçmiş günahlarına kefarete olur.”	“Her kim Ramazan orucunu tutar, onun hududunu tanır, Ramazan’da korunulması gereken şeylerden korunursa geçmiş günahlarına kefarete olunur.”	
8.	“Oruç ve Kur’ân kula şefaate ederler. Oruç “Ya Rabbî! Ben onu gündüzleyin yemekten ve zevklerden alıkoydum. Şimdi beni ona şefaateçi kıl” der. Kur’ân’da “Ya Rabbî! Ben de geceleyin onu uykudan alıkoydum. Beni ona şefaateçi kıl” der. Her ikisi de şefaateçi olurlar.”	“Kiyâmet günü oruç ve Kur’ân, kula şefaateçi olurlar. Oruç: “Yâ Rabbî, ben onu gündüzleri yemekten ve zevklerinden alıkoydum, şimdi beni ona şefaateçi, kıl” der. Kur’ân “Ben onu gece uykusundan alıkoydum. Her ikisi de şefaateçi olurlar.”	“Kiyâmet günü oruç ve Kur’ân, kula şefaateçi olurlar. Oruç: “Yâ Rabbî, ben onu gündüzleri yemekten ve zevklerinden alıkoydum, şimdi beni ona şefaateçi, kıl” der. Kur’ân “Ben onu gece uykusundan alıkoydum der. Her ikisi de şefaateçi olurlar.”
9.	“Cennette bir kapı vardır ki ona Reyân denir. Ondan ancak oruç tutanlar girer. Onlar girince kapı kapanır. Başka kimse giremez.”	“Cennette bir kapı vardır, ona, Reyân “Kanıklar kapısı” denir. Ondan ancak oruç tutanlar girer. Onlar girince kapı kapanır, başka kimse giremez.”	“Cennette bir kapı vardır, ona Reyân “Kanıklar kapısı” denir. Ondan ancak oruç tutanlar girer. Onlar girince kapı kapanır, başka kimse giremez.”

10.	<p>“Âdemoğlunun her hayırlı ameli on mislinden yediyüz misline kadar katlanır. Allah Tealâ buyurdu ki, ancak oruç başka çünkü o ancak benim içindir, onun mükâfâtını ben veririm. Kulum zevkinden ve yemeğinden benim için vazgeçer. Oruçlu için iki sevinç ve neşe vardır: biri iftar zamanında, diğeri de Rabbine kavuştuğu vakitte. Oruç tutanın ağzında peyda olan koku Allah indinde misk kokusundan daha hoş dur. Oruç cehennem kalkanıdır, siperdir. Sizden biriniz oruçlu olduğunda kaba saba sözler söylemesin. Gürültü yapmasın. Şayet birisi ona söverse yahut onunla kavgaya tutuşursa ben oruçluyum, ben oruçluyum desin.</p>	<p>“Âdem oğlunun her hayırlı ameli on mislinden yediyüz misline kadar katlanır. Allah buyurmudur ki: Ancak oruç o başkadır. Çünkü o, ancak benim içindir ve onun mükâfâtını ben veririm. Kulum zevkinden ve yemeğinden benim için vaz geçiyor. Oruçlu için iki ferah ve neşe vardır: biri iftar zamanında, diğeri de Rabbine kavuştuğu vakitte. Oruçlu ağzın kokusu Allah indinde misk kokusundan daha hoştur. (Oruç ateşe ve ihtiraşlara karşı) kalkandır, siperdir. Sizden biriniz oruçlu olduğu günde kaba saba ayıp sözler söylemesin, gürültü çıkarmasın. Şayet birisi ona söğerse, yahut kavgaya tutuşursa ben oruçluyum, ben oruçluyum desin.”</p>	<p>“Âdemoğlunun her hayırlı ameli on mislinden yediyüz misline kadar katlanır. Allah buyurmudur ki: Ancak oruç başkadır. Çünkü o, ancak benim içindir ve onun mükâfâtını ben veririm. Kulum zevkinden ve yemeğinden benim için vazgeçiyor. Oruçlu için iki ferah ve neşe vardır. Biri iftar zamanında, diğeri de Rabbine kavuştuğu vakitte. Oruçlu ağzın kokusu Allah indinde misk kokusundan daha hoştur. (Oruç ateşe ve ihtiraşlara karşı) kalkandır, siperdir. Sizden biriniz oruçlu olduğu günde kaba saba, ayıp sözler söylemesin, kavgaya gürültü çıkarmasın. Şayet birisi ona söğerse, yahut kavgaya tutuşursa ben oruçluyum, ben oruçluyum! desin.”</p>
11.	<p>“Nice oruç tutanlar vardır ki, orucundan yana kalacak şey açlık ve susuzluktan başka bir şey değildir.”</p>	<p>“Nice oruç tutanlar vardır ki, orucundan yanına kalacak şey açlık ve susuzluktan başka bir şey değildir.”</p>	

12.	“Bir kimse yalanı yalanla iş görmeyi. Yalan yere şehadeti bırakmazsa yeyip içmeyi bırakmasından Allah’a bir şey yoktur.”	“Kim ki, yalan söylemeği, yalanla iş görmeyi, yalan yere şehâdeti bırakmazsa yiyip içmeyi bırakmasına Allah kıymet vermez.”	“Kim ki, yalan söylemeği, yalanla iş görmeyi, yalan yere şehâdeti bırakmazsa yeyip içmeyi bırakmasına Allah kıymet vermez.”
13.	“Sahura kalkınız çünkü sahurda bereket vardır.”		
14.	“Ümmetim iftarı acele ve sahurunu te’hir ettikçe hayır üzere devam etmektedir.”	“Ümmetim iftar etmeyi acele ve sahurunu tehir ettikçe dâimâ hayır üzeredir demektir.”	“Ümmetim iftar etmeyi acele ve sahurunu te’hir ettikçe, dâimâ hayır üzeredir demektir.”
15.	“Sahurun hepsi berekettir. Velev bir yudum su içmek suretiyle olsun onu terk etmeyiniz. Zira sahurda kalkanlara Allah rahmet eder. Onlar için melekler istiğfarda bulunurlar.”	“Sahurun hepsi berekettir. Velev bir yudum su içmek suretiyle olsun onu yapın, terketmeyin. Zira sahurda kalkanlara Allah rahmet eder, onlar için melekler de istiğfarda bulunurlar.”	“Sahûrun hepsi berekettir. Velev bir yudum su içmek sûretiyle olsun onu yapın, terketmeyin. Zîrâ sahurda kalkanlara Allah rahmet eder, onlar için melekler de istiğfarda bulunurlar.”
16.	“Biriniz iftar ettiği vakit hurma ile iftar etsin; zira o berekettir. Eğer hurma bulamazsa su ile iftar etsin; zira o temizdir.”	“Sizden biriniz iftar ettiği zaman hurma ile iftar etsin. Zira o berekettir. Eğer hurma bulamazsa su ile iftar etsin, çünkü o da Stemizdir.”	
17.	Rasûlüllah Efendimiz iftar ettiği vakit şöyle derdi: اللهم senin için oruç tuttum ve senin rızkınla iftar ettim.”	Rasûlüllah Efendimiz iftar ettiği vakit şöyle derlerdi: Allah’ım senin için oruç tuttum ve senin rızkın ile iftar ettim.”	Rasûlüllah Efendimiz iftar ettiği vakit şöyle derlerdi: “Allah’ım, Sen’in için oruç tuttum ve Sen’in rızkın ile iftar ettim.”

18.	“Bir oruçluya iftar yediren kimseye o oruçlunun sevabı kadar sevap vardır. Şu kadar var ki, oruçlunun sevabından bir şey eksilmez.”	“Bir oruçluya iftar veren kimseye, o oruçlunun sevabı kadar ecir verilir. Şu kadar ki oruçlunun sevabından bir şey eksilmez.”	“Bir oruçluya iftar veren kimseye, o oruçlunun sevâbı kadar ecir verilir. Şu kadar ki, oruçlunun sevâbından bir şey eksilmez.”
19.	“Kadir gecesini Ramazan’ın yirmisinden sonra arayınız.”	“Kadir gecesini Ramazan’ın yirmisinden sonra arayınız.”	“Kadir gecesini Ramazân’ın yirmisinden sonra arayınız.”
20.	“Kadir gecesini Ramazan’ın yirmisinden sonra tek gecelerde arayınız.”		
21.	“Kadir gecesi hakkında Rasûlüllah buyurdular ki: “Onu arayan yirmi yedinci gecede arasın. Yahut onu yirmi yedinci gecede arayınız dediler.”		
22.	“Bir adam Peygamber Efendimize geldi ve Ya Rasûlüllah ben kocamış, alil bir ihtiyarım. Geceyi ibadetle geçirmek bana artık ağır geliyor. Bana bir gece göster ki, onda ibadet edeyim. Bil ki Allah beni onda Kadir gecesinde rastlattırır dedi. Peygamberimiz de yirmi yedinci geceye iyi sarıl” buyurdu.”		

23.	“Ebû Süfyan’ın oğlu Muaviye Peygamber Efendimizin Kadir gecesi yirmi yedinci gecedir dediğini Rasûlüllah Efendimiz’den rivâyet ediyor.”		
24.	Eshâb-ı Kiram’dan Ebî b. Ka’b’a Abdullah b. Mes’ud bütün seneyi ibadetle geçiren kimse Kadir gecesine rastlayabilir diyor. Denildi o da şöyle dedi: Kendisinden başka Tanrı olmayan Allah’a yemin ederim ki, o (Kadir gecesi) muhakkak Ramazan’dadır. Vallahi ben onun hangi gece olduğunu biliyorum. O Rasûlüllah Efendimizin bize ibadetle geçirmemizi buyurduğu gecedir. O yirmi yedinci gecedir.”		
25.	“Her kim Kadir gecesini imanından dolayı ve sevabını yalnız Allah’tan umarak ibadetle geçirirse geçmiş günahları mağfur olur.”		
26.	“Ümmü’l-mü’minin Hz. Aişe’den şöyle demiştir: Ramazan’ın yirmisi geldiğinde Hz. Peygamber geceyi ibadetle ihya eder, ehlini namaz kılınsınlar diye uyandırır ve kadınlara yakınlık etmekten vazgeçerdi.”		

27.	<p>“Ümmü'l-mü'minin Hz. Aişe'den şöyle demiştir: Dedim ki, Ya Rasûlallah ne dersin hangi gece Kadir gecesi olduğunu bilirsem onda ne diyeyim. Nasıl dua okuyayım? Hz. Peygamber اللهم انك عفو تحب العفو فاعف عني Allah'ım sen çok affedicisin, affetmeyi seversin, beni de affet! de buyurdu.”</p>	<p>Hazret-i Aişe'den şöyle demiştir: Dedim ki, yâ Rasûlallah ne buyurursun? Hangi gece Kadir gecesi olduğunu bilirsem, ona rastlarsam onda ne diyeyim; nasıl dua edeyim? Rasûlullah da: “Allah'ım, sen çok affedicisin, affetmeyi seversin, beni de affet, de” buyurdu.</p>	<p>Hazret-i Aişe'den, şöyle demiştir: Dedim ki: “Yâ Resûlallah ne buyurursun, hangi gece Kadir gecesi olduğunu bilirsem, ona rastlarsam, onda ne diyeyim, nasıl duâ edeyim? Resûlullah da: “Allah'ım, sen çok affedicisin, affetmeyi seversin, beni de affet, de” buyurdu.</p>
28.	<p>“Muaz b. Cebel'den rivâyet olunur. Peygamber Efendimiz dedi ki, sana hayır kapılarını haber verecem: Oruç kalkandır. Sadaka, su ateşi söndürdüğü gibi günahları söndürür. Gecenin göbeğinde kulun ibadeti sonra «Onlar ki, yanlarını yataklara koymazlar Rablerine korku ve ümit içinde niyaz eylerler; kendilerine verdiğimiz rızıklardan hayra sarf ederler. Hiçbir kimse onların işlediklerine mükâfat olarak gizlenmiş göz aydınlığını şimdi bilemez» mealindeki ayet-i kerimeleri okudu.</p>	<p>Muaz b. Cebel'den rivâyet olunuyor. Peygamberimiz buyurdu ki: “Sana hayır kapılarını haber vereceğim, oruç kalkandır. Sadaka, su ateşi söndürdüğü gibi günahları söndürür. Gecenin göbeğinde kulun ibâdeti.” Sonra şu mealdeki âyet-i kerîmeyi okudu: «Onlar ki yanlarını yataklara koyamazlar, Rablarına korku ve ümit içinde niyâz ederler. Kendilerine verdiğimiz rızıklardan hayra sarfederler. Hiçbir kimse onların işlediklerine mükâfat olarak gizlenmiş göz aydınlığını, nîmetleri şimdi bilemez»</p>	<p>Muaz b. Cebel'den rivâyet olunuyor. Peygamberimiz buyurdu ki: “Sana hayır kapılarını haber vereceğim: Oruç kalkandır. Sadaka, su ateşi söndürdüğü gibi günahları söndürür. Gecenin göbeğinde kulun ibâdeti de böyle.” Sonra şu meâldeki âyet-i kerîmeyi okudu: «Onlar ki yanlarını yataklara koyamazlar, Rablarına korku ve ümit içinde niyâz ederler. Kendilerine verdiğimiz rızıklardan hayra sarfederler. Hiçbir kimse onların işlediklerine mükâfat olarak gizlenmiş göz aydınlığını, nîmetleri şimdi bilemez»</p>

29.	“Allah Tealâ buyurdu ki, oruç kalkandır. Kul onu cehennem ateşine siper eder. Oruç ancak benim içimdir ve onun mükafatını ben veririm.”		
30.	“Gaza edin, ganimet alırsınız. Oruç tutun sıhhat elde edersiniz. Seyahate çıkın zengin olursunuz.”		
31.	“Hz. Peygamber bir defa ashabına hanginiz bugün oruçlu? dedi. Ebû Bekr “Ben Ya Rasûlullah!” dedi. “Hanginiz hasta dolaştı?” dedi. Ebû Bekr “Ben Ya Rasûlullah!” dedi. “Hanginiz cenazeye katıldı” dedi. Ebû Bekr “Ben Ya Rasûlullah!” dedi. “Hanginiz yoksul doyurdu?” dedi. Ebû Bekr “Ben Ya Rasûlullah!” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber kim ki, bu dört şeyi yaparsa onun için cennette bir ev hazırlanır buyurdu”		
32.	“Her şeyin bir zekâtı vardır. Cesedin zekâtı da oruçtur.”	“Her şeyin bir zekâtı vardır. Cesedin zekâtı da oruçtur.”	“Her şeyin bir zekâtı vardır. Cesedin zekâtı da oruçtur.”
33.	“Ramazan orucunu tutup sonra şevvalden de altı gün tutan kimse bütün zamanını oruçla geçirmiş gibi olur.”		

34.	“Bütün ameller pazartesi ve perşembe günleri Allah Teâlâ’ya arz olunur. Ben de oruçlu iken amelimin arz olunmasını sormada o günleri oruç tutarım.”		
35.	“Ebû Hureyre şöyle demiştir: Rasûlüllah Efendimiz pazartesi ve perşembe günlerini tutardı. Ya Rasûlüllah sen hep pazartesi ve perşembe günleri oruç tutuyorsun denildi.O da buyurdu ki, o iki günde Allah Teâlâ her müslümanı mağfireder. Ancak birbirine dargın olanlar başka. Barışincaya kadar bırak onları der.”		
36.	“Ebû Zer Gıfari’den şöyle demiştir: Rasûlüllah Efendimiz “Ya Eba Zer bir ayın üç gününde oruç tuttuğunda 13-cü, 14-cü, 15-ci günlerini tut buyurdu.”		
37.	“Arafe günü oruç tutmak biri geçmiş, diğeri gelecek iki senenin günahlarına kefarettir. Aşûre, orucu ise geçmiş bir senenin günahlarına kefarettir olur.”		

38.	“Enes b. Malik’ten şöyle demiştir: Hz. Peygamber senenin beş gününde oruç tutmaktan nehy etmiştir. Onlar da: Fıtır bayramı günü, Kurban bayramı günü ve üç de teşrik günleri.”		
-----	--	--	--

Şerhedilen Hadislere Misal 1:

“Ramazan ve Oruç Hakkında Femü Dürer Bar-ı Risalet-penahiden Şerefsâdır olan Hadis-i Şerifler”

1- اذا دخل رمضان فتحت ابواب الجنة و غلقت ابواب النار و سلسلت الشياطين و في اخرى للنساء و ينادى مناد كل ليلة يا باغي الخير هلم و يا باغي الشر اقصر

Tercümesi

Rasûlullah (s.a.v.) Efendimiz buyurdu ki: “Ramazan girince cennet kapıları açılır, cehennem kapıları kapanır. Şeytan bağlanır.”²⁹ Bu hadis-i şerifi Buhârî, Müslim, Mâlik, Tirmizî ve Nesâî Ebû Hüreyre’den rivâyet etmişlerdir. Nesâî’nin diğer bir rivâyetinde şu da var. “Her gece bir münâdî nida ederde der ki: Ey hayır peşinde koşan, devam et! Ey şer peşinde koşan yeter artık!”³⁰

Ramazan-ı şerif hayr ve bereket, feyz ve rahmet, itaat ve ihsan, tövbe ve gufrân ayıdır. Bu ayda cennete ulaştırın adetler çoğalır. Taat artar. Herkes Allah’ın emirlerine, dînin ahkâmına sarılır, mü’min mütteki olur. Öyle olanlar için cennet kapıları açıktır. Bu ayda fenalık azalır. Dalâlet ortadan kalkar. Herkes hayr ve ibadet ardında koşar. Herkes cennet istiyor, cehenneme müşteri kalmaz; kapılar kapanır, şeytan kimseyi aldatamaz. Baksana herkes ibadetinde. Camiler başka aylara nisbetle daha kalabalık; şeytan bağlanmış ki, kimseyi aldatamıyor. İşte hadis-i şerifteki cennet kapılarının açılıp cehennem kapılarının kapanması ve şeytanın bağlanması bu gibi manâları tazmin eder ve Rasûlullah Efendimiz’in haber verdiği bu şeylerin doğruluğu meydandadır.

29 Buhârî, Savm, 5, Bed’ul-halk, 11; Müslim, Sıyâm, 1, 2, 4, 5; Tirmizî, Savm, 1; Muvatta’, Sıyâm, 22.

30 Nesâî, Sıyâm, 5.

2- عن عبادة بن الصامت أنّ رسول الله (صعس) قال يوما و حضر رمضان اتاكم رمضان شهر بركة يغنيكم الله فيه منزل للرحمة و يحط الخطايا يشتجيب فيه الدعاء ينظر الله الى نضا يسكم و يباهى بكم ملائكته فأدوا الله من انفسكم خيرا فان الشقى من حمر فيه رحمة الله عز و جل

Tercümesi

Ubade b. Samit'ten rivâyet edildiğine göre Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle demiştir: “Ramazan geldiğinde Rasûlüllah Efendimiz bir gün buyurdular ki: “Bereket ayı olan Ramazan geldi. Allah Tealâ onda size zenginlik verir. Rahmet indirir. Hata ve kusurları bağışlar. Duayı kabul eder. Cenâb-ı Hak sizin en iyi amelinize bakar ve sizinle meleklerine iftihar eder. Öyleyse Allah'a kendinizi hayırlı gösterin. Hayır işleyin çünkü asıl şaki en bedbaht bu ayda Allah'ın rahmetinden mahrum kalandır.”³¹

Bu hadis-i şerifi Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*'inde rivâyet etmiştir.

3- عن ابن عباس ان النبي (صعس) كان اذا دخل شهر رمضان اطلق كل اسير و اعطى كل ساء

Tercümesi

*Abdullah b. Abbas'tan şöyle rivayet edilmektedir: “Ramazan ayı girince Peygamber Efendimiz bütün esirleri azad etti ve her dilenciye, bir şey isteyene birşeyler verdi.” Bu hadis-i şerifi Bezzâr rivâyet etmiştir.*³²

Ramazan hayr ve ihsan ayıdır. Sevgili Peygamberimiz o ayda başka zamanlardan daha çok ibadet eder. Daha fazla hayr ve hasenat işler. Daha ziyade iyilikte bulunurdu. Esirleri azad eder, dilencilere verir, yoksulları sevindirirdi. Müslümanlar da büyük Peygamberlerinin bereketli izinde giderek bilhassa Ramazan ayında yoksullara, öksüzlere sadaka vermeli; dînin temellerinden biri olan hayırlı işlere infak, benî nevine yardım işi-ni ehemmiyetle yapmalıdır.

4- عن عبد الله بن مسعود قال: سيد الشهور شهر رمضان و سيد الأيام يوم الجمعة

Tercümesi

*Abdullah b. Mesud'tan rivayet edildiğine göre Rasûlüllah (s.a.v.) demiştir ki: “Ayların efendisi (ulusu) Ramazan ayıdır. Günlerin ulusu da cuma günüdür.” Bunu Taberânî, Mu'cemu'l-kebîr name eserinde rivâyet etmiştir.*³³

31 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, III, 344.

32 Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, III, 311.

33 Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, IX, 232.

5- ذاکرالله في رمضان مغفورله وساءل الله لا يحيب

Tercümesi

“Ramazan’da Allah’ı zikreden mağfiret olunur. Allah’tan dileyen haybete uğramaz, boş dönmez.”³⁴ Bu hadis-i şerifi Taberânî, Mu’cemu’l-evsat’ında rivâyet etmiştir. Hadisi Peygamber Efendimizden rivâyet eden zat hulefâ-i raşidînin ikincisi olan Ömer b. Hattab hazretleridir.

6- من صام رمضان ايماناً وحساباً غفرله ماتقدم من ذنبه

Tercümesi

“Her kim Ramazan orucunu imanından dolayı ve ecrini yalnız Allah’tan umarak tutarsa geçmiş günahları mağfur olur.”³⁵ Bu hadis-i şerifi Ahmed b. Hanbel, Şeyhân yani Buhârî ve Müslim, Sünen sahipleri yani Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce rivâyet etmişlerdir. Hadisi Rasûlüllah Efendimiz’dan Ebû Hüreyre rivâyet etmiştir.

Kadir gecesini taatle geçiren ve Ramazan’da teravih namazını kılan kimselerin de geçmiş günahlarının mağfiret olunacağını yine Ebû Hüreyre hazretleri Peygamber Efendimiz’dan rivâyet etmiştir ve o hadislerde aynı ibare ile varid olmuştur.

7- من صام رمضان فعره حدوده وتحفظ فيه مما كان يثنى له ان تحفظ فيه كفر ما قبله

Tercümesi

“Kim ki Ramazan’ı tutar onun hududunu tanır ve Ramazan’da korunulması lazım gelen şeylerden korunursa geçmiş günahlarına kefarete olur.”³⁶

Bu hadis-i şerifi Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya’lâ rivâyet etmişlerdir. Hadisi Peygamber Efendimiz’dan rivâyet eden zat Ebû Sa’îd dir.

(Radiyallahu anhum ecmein)

Osman Seyfullah³⁷

34 Taberânî, Mu’cemu’l-evsat, VII, 8

35 Buhârî, İman 28, Savm 6; Müslim, Sıyâm, 203, Müsafirîn, 175. Ayrıca bk. Ebu Davûd, Ramazan, I, Savm 57; Tirmizî, Savm I, Cennet 4; Nesâî, Sıyâm 39; İbni Mâce, İkamet, 173, Sıyâm 2, 33.

36 Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 55.

37 Medeniyet, sy. 316, 1.

SONUÇ

Osmanlı hükümetinin Bulgaristan coğrafyasından çekilmesiyle birlikte bu toprakları mesken edinen müslüman-Türk toplumu her ne kadar sosyal ve kültürel bir çöküş yaşamışsa da - varlıklarını sürdürme adına - ülke sınırları içerisinde muhtelif yönetimlerin izin verdikleri kısıtlı şartlarda varlıklarını koruyup kimliklerini kaybetmemek için çeşitli faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu bağlamda muhtelif dönemlerde toplumun önde gelen kesimi gazete ve dergiler çıkararak halkı dinî ve sosyal açıdan yönlendirmiştir. Örneğin dönemin yerel hükümetine yakın duran *Din-i İslâm Müdafileri Cemiyeti* ve yayın organı “*Medeniyet*” gazetesi önemli ve ilginç rol üstlendiği gibi Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu, siyasetini ve özellikle Mustafa Kemal Atatürk’ün getirmiş olduğu yenilikleri yakından takip eden diğer kesim de bu doğrultuda toplumu bilgilendirmişlerdir.

Tarihin derinliklerine indikçe geçmişte yaşanan bu olayların boyutunu ve bu olaylar sonrası değişimin nasıl yaşandığını görmek oldukça ilginçtir. Her olay kendisinden sonraki olayın sebebini oluşturmuş ve gazete küpürlerindeki yerini alarak ileriki kuşaklara aktarılmıştır. 1920’li yılların ortasından sonra başlayan gruplaşmalar basın gücünün ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Her grup kendi topluluğuna hitap etmek ve algı oluşturmak için gazete ve dergi neşretmiştir. “*Medeniyet*” Gazetesi muhafazakâr bir çizgide yayın yapan gazetelerden biridir. Bu gazete 1944’de yapılan sosyalist devrimine kadar yayın hayatını osmanlıca sürdürmüştür. Gazetenin her sayısında halkı bilgilendirici makalelere yer verilmiştir.

Osman Seyfullah kaleme aldığı hadis makalelerinde orucun mahiyetini, insan yapısına etkisini, ruh ile beden, madde ile manâ arasında denge sağladığını ve bunlarla birlikte insan sağlığına pek çok faydasının bulunduğunu vurgulayarak dönemin müslüman toplumunu düşünmeye ve ibret almaya sevk etmiştir. Geneli itibarıyla beş tefrikadan oluşan çalışma bir kırk hadis şerhidir ve Osman Seyfullah’ın hadis şerhçiliğini bariz bir şekilde izleme olasılığını sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Hasanov, Ahmed, "Osman Seyfullah Keskiöglu ve Bulgaristan'da Kaleme Aldığı "Tefsir-i Şerif" Adlı Makaleleri, *Yüksek İslâm Enstitüsü Yıllığı*, sayı 5, (yıl 2013), .
- Cambazov, İsmail, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, Sofya: Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü, 2013.
- Okday, İ. Hakkı Tevfik, *Bulgaristan'da Türk Basını*, Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik.
- Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da 120 Yıllık Türk Gazeteciliği (1865-1985)*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1990.
- Keskiöglu, Osman, *Bulgaristan'da Türkler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- , "Ramazan ve Oruca Hadîs-i Şerif Metinleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Ocak 1964), sayı 1, 15-18.
- , "Ramazan ve Oruçla İlgili Hadîs-i Şerifler", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Kasım-Aralık 1969), sayı 90-91, 343-347.
- Medeniyet Gazetesi, sayı 315, 316, 317, 318, 319 (1942).
- Централен държавен исторически архив, ф. 166, оп. 1, а.е. 886, л. 44, 47, 49, 53, 76, 81.

BULGARİSTAN'DA TÜRKÇE YAYINLANAN MEDENİYET GAZETESİ'NDEKİ TEFSİR-İ ŞERİF KONULU MAKALELER

Mustafa ŞENTÜRK

Trakya University, Türkiye

GİRİŞ

Medeniyet Gazetesi, Osmanlı sonrası Bulgaristan'ında bölgede yaşayan Müslümanlar tarafından çıkarılmış bir yayın organıdır. Gazete, Hacı Mehmed Ahmedov idâresinde ve dönemin Başmüftüsü Hüseyin Hüsnü Efendi'nin talimatıyla yayınlanmaya başlamıştır. *Medeniyet Gazetesi*, 26. sayıya kadar Başmüftülüğün himâyesinde çıkmış, bilâhere Dîn-i İslâm Müdafileri Cemiyeti'nin yayın organı olarak neşredilmiştir.

Gazetenin ilk sayısı, 19 Ağustos 1933'te Filibe'de, Osmanlı Türkçesi ile büyük boy ve dört sayfa olarak basılmıştır. 7. sayıdan itibaren Sofya'ya taşınan gazete, ilk önce haftalık, 15. sayıdan itibaren on günlük, daha sonra ise çoğunlukla on beş günlük periyotlar hâlinde yayınlanmıştır. Gazetenin yayın hayatı, 12 Ağustos 1944'teki son sayısı 375. sayı ile son bulmuştur.

Medeniyet Gazetesi, “[Bulgaristan'da] Kendi türünde en uzun süreli yayın” unvanına sahiptir ve gazetede hemen hepsi Nüvvâb Medresesi'nden mezûn olan Ahmed Hikmet, Yûsûf Şinâsî Efendi, Hâfız Yûsûf Yakubof, Mehmed Fikri ve Sâlih Ahmed Pehlivanof başyazarlık görevini üstelenmişlerdir. Gazetede ayrıca Hüseyin Hüsnü Efendi, Celâleddin Sabri, Mehmed Fikri, Osman Seyfullah (Keskiöğlü)

ve Yûsuf Ziyâeddin Ezherî (Ersal) gibi dönemin önde gelen şahısları da yazılar yazmışlardır.¹

İlk başmuharrir Ahmed Hikmet, gazetenin hedefini; “Hakîkî Müslümanların bir araya gelip mahzâ dinlerini müdâfa, Dîn-i İslâm’a karşı vâki olan nârevâ isnâdâtı red, Dîn-i İslâm’ın makâsıd-ı aliyye-i ahlâkiyye ve ictimâiyyesini neşrederek gâfil ve zayıf gençleri dalâletten kurtarmak, kendilerine memleket kanunlarından istifade ederek tarîk-i müstakîmi göstermektir” sözleriyle açıklamıştır.²

İçeriğinde dînî, ilmî, içtimaî ve siyâsî konulara yer vermiş olan *Medeniyet Gazetesi*, yayınlandığı ilk yıllarda, Türkiye’deki devrimlere ihtiyatlı, hatta eleştirel yaklaşmışsa da, bölge Müslümanlarının tepkileri karşısında yayın politikasını değiştirmiş ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi’nin (12.03.1954 / 07.07.1373) muhafazakâr çizgisinden Medresetü’n-Nüvvâb’daki bazı hoca ve talebelerin de etkisiyle ıslahatçı bir anlayışa evrilmiştir.³

Gazetede yayımlanan *Kur’ân*, *Kur’ân tarihi* ve *tefsîr* yazılarının işlendiği bir seriden oluşması planlanan bizim bu çalışmalarımızın ilkinde *Medeniyet Gazetesi*’nde çıkan “Kur’ân, Kur’ân’ın İnzâli, Kur’ân Okumanın Fazîleti ve Âdâbı” ile “Kur’ân’ın Tesîri” gibi Kur’ân konulu yazılar ele alınmış ve bu o çalışma yayımlanmıştır.⁴ Bu çalışmada ise “Tefsîr-i Şerîf” başlıklı yazılar incelenecektir. Aslında bu konuda daha önce bir çalışma yapılmış, ancak söz konusu çalışmada on yedi “Tefsîr-i Şerîf” makalesinin sadece beşi incelenmiştir.⁵ Bu çalışmanın önemli gerekçelerinden biri de eksik bırakılanlar da dâhil ilgili bütün “Tefsîr-i Şerîf” yazılarını incelemektir.

1 İbrahim Hatiboğlu, “Medeniyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yay., 2003), 302.

2 Ahmed Hikmet, “Açık Söz”, *Medeniyet* 14 (18 Şevval 1352 / 03 Şubat 1934): 3.

3 Hatiboğlu, “Medeniyet”, 303.

4 Mustafa Şentürk, “Bulgaristan’da Türkçe Yayımlanan Medeniyet Gazetesi’ndeki Kur’ân Konulu Makaleler”, *Türk Dünyasında Siyasal, Kültürel ve Ekonomik Gelişmeler*, Levent Doğan vd. (ed.), (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Yayınları (3), 2022), 143-163; Mustafa Şentürk, “Bulgaristan’da Türkçe Yayımlanan Medeniyet Gazetesi’ndeki Kur’ân Konulu Makaleler”, *Asırlık İlim ve İrfan Ocağı: Nüvvâb: Milletlerarası İlmî Toplantı Editöryal Metinleri, Şumnu 27-28 Kasım 2022*, ed. Vedat Ahmed, vd., (Sofya: Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü Yayınları, 2023), 341-356.

5 Ahmed Hasanov, “Osman Seyfullah Keskioglu ve Bulgaristan’da Kaleme Aldığı ‘Tefsir-i Şerif’ Adlı Makaleleri”, *[Sofya] Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı* 5 (2013), 267-285.

MEDENİYET GAZETESİ'NDEKİ “TEFSİR-İ ŞERİF” BAŞLIKLIL YAZILAR

Medeniyet Gazetesi'nde “Tefsîr-i Şerîf” başlıklı pek çok yazı yayınlanmıştır. Tespitlerimize göre, gazetede ilki 1934, sonuncusu 1943'te olmak üzere, yani neredeyse gazetenin yayın hayatının başından sonuna “Tefsîr-i Şerîf” başlıklı toplam on yedi⁶ yazı yayınlanmış ve bunlar aşağıda liste hâlinde verilmiştir:

- [?], “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet*, sayı: 17 (04 Zilhicce 1352 / 20 Mart 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 1-2”, *Medeniyet*, sayı: 19 (29 Zilhicce 1352 / 14 Nisan 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 3-4”, *Medeniyet*, sayı: 21 (19 Muharrem 1353 / 04 Mayıs 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 5”, *Medeniyet*, sayı: 22 (19 [29] Muharrem 1353 / 14 Mayıs 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet*, sayı: 31 (17 Cemâziye'l-Evvel 1353 / 01 Eylül 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet*, sayı: 32 (30 Cemâziye'l-Evvel 1353 / 12 Eylül 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet*, sayı: 33 (11 Cemâziye'l-Âhir 1353 / 22 Eylül 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf: Oruç Hakkındaki Âyet-i Kerîmelerin Tercemeleri”, *Medeniyet*, sayı: 40 (03 Ramazan 1353 / 10 Kânûn-i Evvel 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf: Sûre-i Âl-i İmrân'dan Bir [176.] Âyetin Meâli ve Tefsîri”, *Medeniyet*, sayı: 42 (20 Ramazan 1353 / 27 Kânûn-i Evvel 1934), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf: Sûre-i Âl-i İmrân'dan 137. Âyet-i Kerîme'nin Meâli”, *Medeniyet*, sayı: 43 (29 Ramazan 1353 / 05 Kânûn-i Sâni 1935), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet*, sayı: 50 (08 Muharrem 1354 / 12 Nisan 1935), s. 2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet*, sayı: 51 (19 Muharrem 1354 / 23 Nisan 1935), s. 2.

6 Bu durumda, “Bulgaristan'da Osmanlıca yayınlanan ‘Medeniyet’ gazetesinde ‘Kur’an’a Göre İnsan’ ve ‘Tefsir-i Şerif’ adında 11 makale yazmıştır.” şeklindeki bilginin (Bkz. İbrahim Yusuf Tefik, “Osman Keskioğlu'nun Tefsir, Kur'an İlimleri ve Meâline Dair Çalışmaları”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, (Konya: 2016) 118) tashihi gerekecektir.

- [?], “Tefsîr-i Şerîf: [Hucurât 49/11-12]”, *Medeniyet*, sayı: 305 (03 Cemâziye'l-Âhir 1361 / 18 Haziran 1942), s. 1-2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf: [Bakara 2/177]”, *Medeniyet*, sayı: 306 (12 Cemâziye'l-Âhir 1361 / 27 Haziran 1942), s. 1.
- O[sman]. Ezherî, “Tefsîr-i Şerîf: [Âl-i İmrân 3/26-27]”, *Medeniyet*, sayı: 320 (16 Şevvâl 1361 / 29 Teşrîn-i Evvel 1942), s. 1.
- O[sman]. Ezherî, “Tefsîr-i Şerîf: [Âl-i İmrân 3/102-103]”, *Medeniyet*, sayı: 321 (25 Şevvâl 1361 / 06 Teşrîn-i Sâni 1942), s. 1-2.
- [?], “Tefsîr-i Şerîf: [Zümer 39/23]”, *Medeniyet*, sayı: 343 (28 Rabû'l-Âhir 1362 / 03 Mayıs 1943), s. 1.

Bunlardan başka 1355/1935 - 1356/1936 yılları arasında, gazetenin 102-114. sayılarında, yazarı piramidal üç nokta (∴) ile “Muharriri: ∴” şeklinde belirtilen, “Nifak ve Münâfıklar” üst başlığı ve “Tefsîr-i Şerîf” altbaşlığı altında toplam 13 yazı yayınlanmıştır. Ancak söz konusu yazılar bu çalışmada değerlendirmeye alınmamıştır.

Gazetede “Tefsîr-i Şerîf” üst başlıklı yazıların hiçbirinin müellifi belirtilmemiş, sadece 320 ve 321. sayılarda aynı başlıkla yayımlanan iki yazının yazarı “ع. ازهری / ‘Ayn. Ezherî” şeklinde gösterilmiştir. Gazetede bazen “ع / ‘Ayn”, bazen de “ع. ازهری / ‘Ayn. Ezherî” şeklinde görülen bu simgenin “Osman Ezherî’yi” yani Osman Keskiöğlü’nu imlediği belirtilmektedir.⁷ Nitekim konuyla ilgili bir makalede de bu yazılar Osman Keskiöğlü’na nispet edilmektedir.⁸ O bakımdan bu çalışmada mevzûbahis makalelerin yazarının Keskiöğlü olduğu kabulü ile yazar kısmı “[?] Osman (Ezherî) Keskiöğlü” şeklinde gösterilecektir.

“Tefsîr-i Şerîf” başlıklı yazılarda konu edinilen âyetlerin sırasıyla ilk dördü *münâfıklar*, biri *elçilerin teblîğ mücâdelesini*, biri *emr-i ma'rûf nehy-i münkeri*, biri *Asr Süresi*'ni, üçü *dîni yalanlayanları*, biri *Hz. Peygamber'in (sas) inzâr görevini*, biri *alay, gıybet ve zannı*, biri *gerçek iyiliği*, biri *mülkün mutlak mâlikinin Allah olduğu*, biri *Müslümanların birliğini*, sonuncusu da *Kur'an'ın sözlerin en güzeli olduğu* konusunu anlatmaktadır.

7 İbrahim Yusuf Tefik, “Osman Keskiöğlü’nun Tefsir, Kur’an İlimleri ve Meâlîne Dair Çalışmaları”, 1, 8; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Keskiöğlü, Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: TDV Yay., 2022), 309-310.

8 Ahmed Hasanov, “Osman Seyfullah Keskiöğlü ve Bulgaristan’da Kaleme Aldığı ‘Tefsir-i Şerif’ Adlı Makaleleri”, 271, 267-285.

1353/1934 Ramazan'ında yayınlanan ve sadece oruç hakkındaki üç âyetin meâlinin verildiği 40. sayıdaki yazı hâriç tutulursa, bu yazıların genel olarak “Hakk'ın tebliği” ekseninde yazıldığı söylenebilir. Buna göre elçilerin tebliğ mücâdelesini, tebliğin emr-i ma'rûf nehy-i münker ile Asr Sûresi'nde ifade edilen Hakk'ı ve sabrı tavsiye merkezinde olması, o arada münâfıkların ve dîni yalanlayanların tebliğe tepkilerine karşın, mülkün mutlak mâlikinin Allah olduğu ve müslümanların birliği ve nihâyet sözlerin en güzeli Kur'ân'ın tebliği işlenmektedir.

TEFSİR-İ ŞERİF MAKALELERİ

*Medeniyet Gazetesi'*nde “Tefsîr-i Şerîf” başlığı altında çoğu zaman bir, bazen de birden fazla âyet konu edinilmiş, işlenen âyetlerin geçtiği sûrelerin isimleri ve bazen âyet numaraları belirtilmiş, genellikle âyetlerin metinleri verilmemiş; bazen doğrudan, bazen “Terceme”, bazen “Meâli”, bazen de “Meâl-i Münîfi” ve nâdiren “Meâl-i Celîli” başlığı ile meâlleri verilmiştir. Daha sonra kaynaklara da başvurularak âyetlerin tefsîrleri yapılmış, bazen bu açıklamalara “İzâh” başlığı konulmuş, âyetlerde geçen terimler de genellikle açıklanmıştır. Son olarak bir gazete tahrîri üslûbuyla âyetin günümüze bakan yönüne ve âyetten çıkarılacak ders ve sonuçlara değinilmiştir.

MÜNÂFIKLARIN VASIFLARI

Belirttiğimiz gibi, gazetede “Tefsîr-i Şerîf” başlıklı yazılarda konu edinilen âyetlerin sırasıyla ilk dördü, Bakara 2/11-16, 204 ve Nisâ 4/61, 142. âyetler çerçevesinde münâfıkların ve niteliklerini ele almaktadır.

Muharrir, “Münâfıklara ‘yeryüzünde fesâd çıkarmayın!’ dendiği zaman, onlar ‘biz ancak muslihleriz’ derler. Hayır, âgâh olunuz ki ey Müslümanlar! Müfsidler ancak onlardır, lâkin bunu his ve idrâk etmezler.” âyetini, Beyzâvî'nin (685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'inin Kâtib Çelebi'ye (1067/1657) göre “en faydalı ve ibâresi en kolay olan” hâşiyesi¹⁰ Şeyhzâde'ye (950/1543) atfen *fesâd* kavramını açıklayarak başlar. Buna göre *fesâd*ın “i'tidalden ayrılmak” manasında ve *salâh*ın zıddı olduğunu hatırlatan müellif, âyette geçen münâfıkların *fesâd*ını; ‘gayr-i meşrû mücâdele, tuzak ve hîleler ile Müslümanları iğfâl ederek Müslümanların aleyhlerine ve kendi lehlerine olmak üzere Müslümanlar arasında fitne ve olaylar çıkarmak’ şeklinde açıklar.

9 Bakara 2/11-12.

10 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Funûn*, (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941), I, 188.

Muhyiddîn İbn Arabî'ye (638/1240) atıfla da münâfıkların, *salâhı*; 'maîşetlerini tahsîl, dünyevî işlerini tanzîm ve kişisel çıkarlarını temîn' olarak anladıklarını ve onların bu yaklaşımlarının küllî maslahatları düşünmelerini engellediğini belirtir.

Yazar salâh ile fesâdın, hayır ile şerrin arasını ancak Kur'ân'ın tefrîk edebileceğini hatırlatarak âyetin sonunda Müslümanların uyarıldığını söyler. Son olarak münâfıkların özellikleri ve onlara nasıl muâmele edileceğine dâir âyetlerin, gelecek sayıda işleneceğini söyler.¹¹

Bunu takip eden üç makalede, dört âyetle "Münâfıkların Bazı Evsâfı" adını taşıyan beş ara başlık altında münâfıkların nitelikleri işlenir.

*"Münâfıklara 'nâsın îmân ettiği gibi siz de îmân ediniz' dediği zaman, onlar 'sefihlerin îmân ettikleri gibi îmân edilir mi!' derler. Âgâh olunuz ki ey Müslümanlar, sefihler ancak onlardır, lâkin bunu bilmezler. Münâfıklar, mü'minlere mülâkî olduklarında 'biz de müminiz ve Müslümanız' derler. Kendi şeytanlarıyla halvette kendi kendilerine kaldıklarında 'biz de sizinleyiz, biz mü'minlerle ancak istihzâ ederiz' derler."*¹²

Yazar yine Beyzâvî hâşiyesi Şeyhzâde'yi referans göstererek, âyette kâmil insanlara seslenildiğini belirttikten sonra âyette geçen ve münâfıkların Müslümanları ithâm ettikleri *sefâhet* kavramını açıklar. Buna göre sefâhetin hafif meşreplik ve ahmaklık olduğunu, geçmişte münâfıkların bu suçlamalarına karşın bugün de Müslümanların "câhil, eski kafalı, orta çağ zihniyetli..." şeklinde ithâm edildiğini; ancak bu niteliklerin, aksine münâfıkların vasıfları olduğunu, üstelik âyetin sonundaki "bilmezler" ifadesiyle onların ilim yönünden de eksik olduklarını belirtir.

Ayrıca "Ehl-i Lügat" ifadesiyle dilbilimcilere atfen âyette geçen *şeytan* kelimesinin etimolojisinden ve "uzaklık" kök anlamından hareketle, münâfıklara 'ilâhî rahmetten uzak oldukları için' "Şeytan" denildiğini ileri sürer. Yine Müslümanlarla alay etmelerinin de münâfıkların özelliklerinden biri olduğuna dikkat çeker.¹³

*"Münâfıklara, 'beynimizde vâki olan nizâ'ı geliniz, Allah'ın kitabı ve Rasûlünün huzûrunda hall ve fasl edelim' denildikte sen onları[n] senden hakikaten kaçtıklarını görürsün"*¹⁴

11 [?] Osman (Ezherî) Keskiöğlü, "Tefsîr-i Şerîf", *Medeniyet* 17 (04 Zilhicce 1352 / 20 Mart 1934): 2.

12 Bakara 2/13-14.

13 [?] Osman (Ezherî) Keskiöğlü, "Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 1-2", *Medeniyet* 19 (29 Zilhicce 1352 / 14 Nisan 1934): 2.

14 Nisa 4/61. Gazetedeki makalede âyet numarası sehven 59 olarak gösterilmiştir.

Yazar, Fahreddîn er-Râzî'yi (606/1210) kaynak göstererek münâfıkların âyetteki çağrıdan kaç(ın)malarının sebebinin Allah'ın kitabı ve rasûlünün doğru hüküm vermelerinden korkmaları olduğunu söyler.

Yine “Münâfıklar mü'minlerle beraber edâ-yı salâta kıyâm ettikleri vakit, üşenerek istemeye istemeye kalkarlar. Zira namaza kalkmaları ihlâs üzere değil, nâs görsün içindir.”¹⁵ âyeti bağlamında; münâfıkların kendi başlarına değil sadece mü'minlerle beraberken, riyâ ile ve üşenerek, nefret ederek namaz kıldıkları değerlendirilmesinde bulunur.¹⁶

Bu başlık altındaki son yazıda yazar Bakara 2/204. âyete yer verir: “İnsanlardan bazısının hayât-ı dünya hakkındaki sözü, habibim sana aceb ve hayret verir ve [o] sana kalbinde îmânı ve muhabbeti olduğuna Allah'ı şahit kılar. Hâlbuki o kimsenin sana olan adâvet ve husûmeti herkesten ziyâdedir.”

Beyzâvî Tefsîri'nden naklen âyetin sözü edilen niteliklere sahip münâfık Ahnes b. Şerîk hakkında indiğini hatırlatan yazar; bu âyette buyurulduğu üzere münâfıkların dünyevî çıkarları için insanları hayrette bırakacak derecede fesâhat ve belâgatle söz söyleyebildiklerini, öte yandan ehl-i îmân ve dindar kimselere karşı kalblerinde buğz ve düşmanlık gizledikleri halde yüzlerine karşı muhabbet gösterisinde bulduklarını söyler. Son olarak Kur'ân'da münâfıklardan çokça bahsedilmesinin sebebinin, onların yaşadıkları toplum için fesât unsûru olduklarından dolayı onları tanı(t)mak ve şerlerinden korunmak için olduğunu söyler ve bu sebeple her Müslümanın, münâfıkları seçip tanımaları ve onlara karşı dâima ihtiyat ile hareket etmeleri gerektiğine dikkat çeker. Sayılan bu özelliklerin de onları tanımak için yeterli olduğunu belirtir.¹⁷

Görüldüğü gibi bu yazılarda münâfıkların; ilgili âyetler bağlamında fesadçı (*müfsid*), akılsız / ahmak (*sefih*), dindarlar ve dînî değerlerle alay eden (*müstehzî*), Allah'ın ve rasûlünün hükmünden ictinâb eden, ibâdetle riyâ ve tembellik gösteren, sözü güzel ama aslında en çetin hasım kimseler olmaları gibi özellikleri konu edilmiştir.

15 Nisa 4/142.

16 [?] Osman (Ezherî) Keskiöğlü, “Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 3-4”, *Medeniyet* 21 (19 Muharrem 1353 / 04 Mayıs 1934): 2.

17 [?] Osman (Ezherî) Keskiöğlü, “Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 5”, *Medeniyet* 22 (19 [29] Muharrem 1353 / 14 Mayıs 1934): 2.

ELÇİLERİN TEBLİĞ MÜCÂDELESİ

Gazetenin ilgili makalesinde, müellifin de belirttiği gibi kaynakların çoğunda aktarıldığına göre, Hz. İsa tarafından Antakya bölgesine gönderilen önce iki sonra da üç elçinin tebliğ mücâdelesini ile bölge halkının karşı çıkışlarının konu edildiği Yâ-sîn 36/13-19. âyetler ele alınmıştır. Müellif önceki makalelerdeki meâllerden farklı olarak “Terceme” başlığı altında önce ilgili iki âyetin açıklanması meâlini vermiş, sonra da konuyu özetlemiş, daha sonra hevâlarına tâbi olan câhil kesimin, hayır da olsa arzularına uygun söz söylemeyenleri “isterse peygamber olsun ulemâdan olsun” yine onu reddettiklerini, kendilerini hayra çağıran bu kimselere buğz ettiklerini ve karşılaştıkları olumsuzlukları, hakkı nasihat eden kimselere bağladıklarını belirtmiştir.

Yazarın “isterse peygamber olsun ulemâdan olsun” ifadesiyle sözü getirmek istediği yerin işaretini verdiği husûs, son paragrafta anlaşılmaktadır. Yazar, durumun bugün de aynı olduğunu, millete hak yolu göstermek için nasihat edenlere uğursuzluk isnâd edildiğini, hocaların millete nasihatlerinin tekin görülmediğini belirtmiş ve yazıyı “Onların nasihatlerini sözlerini dinleyecek olurlarsa, ‘Türkiye’ye gidemeyeceğiz’ diye korkuyorlar. Onlardan teşe’üm ediyorlar. Hâlbuki asıl teşe’üm, hocaların nasihatlerini dinlemeyip muhalif hareket etmektedir. Fakat bu hakikati idrâk edecek iz’ân lazım” sözleriyle bitirmiştir.¹⁸

Anlaşılan o ki, yazının yazıldığı o günlerde, 1933’ten itibaren artan Türkiye’ye göç isteği¹⁹ karşısında yazar, yukarıda aktarılan sözleriyle, zaten dezavantajlı duruma düşmüş Türk toplumunun dağılmasını önlemek ve toplumu bir arada tutmak istemiştir.

EMR-İ MA’RÛF NEHY-İ MÜNKER

“Ey ümmet! Sizden nâsı hayra davet ederek ma’rûfla emr ve münkerden nehyeden bir cemâat bulunsun! İşte hakkı i’lâ için ma’rûfla emr ve münkerden nehyederek nâsı hayra davet eden bu cemâat ile onların nasihatlerini dinleyenler ancak felâh bulurlar.”²⁰

Âyette belirtilen *ma’rûfu emr ve münkeri nehy* görevini yerine getirecek olan tebliğ heyeti için, makale yazarının tercih ettiği isimlendirme; daha çok ideolojik ve

18 [?] Osman (Ezherî) Keskiöğlü, “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 31 (17 Cemâziye’l-Evvel 1353 / 01 Eylül 1934): 2.

19 Mehmet Pınar, “1950-1951 Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göçler ve Demokrat Parti’nin Göçmen Politikası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 30, sy. 89 (2014): 64.

20 Âli İmrân 3/104.

siyâsî çağrışımları olan, o nedenle de tebliğ bağlamında kullanımını pek sıcak karşılayamayacağımız “Propaganda Heyeti” ifadesidir. Zira ona göre o günün şartlarında her ictimâî ve siyâsî teşekkülü eğiten ve savunan bir propaganda heyeti vardır ve bu heyet sözlü, yazılı ve görsel basın-yayın vasıtasıyla propagandasını yaparak o teşekkülü hedefine ulaştırmaya çabalar. Yazara göre dinler de böyledir. Nitekim Hristiyan misyoner teşkîlatları birer propaganda heyetidir. 1934’te yayınlanmış yazıya göre, Türkiye’de cârî Kemalizm ile o tarihten 12 yıl sonra Bulgaristan’ın benimsediği Komünizm rejimleri de fikirlerini oluşturdukları propaganda heyetleri vasıtasıyla yaymaktadır. Yine her mefkûre ve akîdenin yayılması için taraftar ve savunucuları olmalıdır, aksi halde o düşünce ve inanç gelişemeyip söner.

Emr-i ma’rûf nehy-i münker, her bir Müslümana “borç” ise de bunun için bir propaganda heyeti kurulması düşüncesinde olan yazar daha sonra *ma’rûf* ve *münker* kavramlarını izah eder. Buna göre *ma’rûf*, ‘aklın ve dînin güzel gördüğü Kur’ân ve Sünnet’e uygun olan’; *münker* ise ‘aklın ve dînin çirkin addettiği Kur’ân ve Sünnet’e aykırı olan şeylerdir’. *Ma’rûfu emr* ve *münkeri nehy* vazifesini ihmal, İslâm Milleti’nin felâketidir. Zira yazara göre propaganda heyetinden mahrûm bir teşekkül ve/ya toplum yaşayamaz.²¹

ASR SÜRESİ: HAKK’I VE SABRI TAVSİYE

*“Asra yemîn ederim ki, insan muhakkak hüsrân içindedir; ancak îmân edip amel-i salih işleyenler ve birbirlerine hakkı kabûlü ve hak uğruna düçâr olacakları müşkilâta karşı da sabrı tavsiye edenler bu hüsrândan müstesnâdırlar.”*²²

Müellif, “Terceme” başlığı altında yukarıdaki gibi sûrenin meâlîni verdikten sonra sûrede *îmân*, *sâlih amel*, *Hakk’ı* ve *sabrı tavsiye* şeklinde sayılan dört husûsun yerine getirilmemesinin, hem ferdin hem de cemiyetin hüsrân ve helâkine sebep olacağını söyler. Yine bir önceki sayıdaki yazıya zımnîen atıfta bulunarak *emr-i ma’rûf nehy-i münkerin* terkedilmesi hâlinde, bunun bir milletin çöküşüne sebep olacağını ve nihâyet *Hakk’ı* ve *sabrı tavsiyenin emr-i ma’rûfun* bir şekli olduğunu belirtir.

“Binâenaleyh her Müslüman her yerde, herkese hakkı tavsiye ve tervîc ve bu uğurda müşkilâta dahî sabır ve tahammül etmekle mükellef olduğu gibi, aynı

21 [?] Osman (Ezherî) Keskioglu, “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 32 (30 Cemâziye’l-Evvel 1353 / 12 Eylül 1934): 2.

22 Asr 103/1-3.

vazîfenin icrâsını başkalarına da tavsiyeyle mükelleftir. Böyle olursa hakk zevâl bulmaz, bâtil ile karıştırılmaz.”²³

DİNİ YALANLAYANLAR

Yazar, gazetenin 42, 43 ve 50. sayılarında *dini yalanlayanları* konu edinir. İlk yazıda “Sûre-i Âli İmrân’dan Bir Âyetin Meâli ve Tefsîri” ara başlığı altında Âli İmrân 3/176. Âyeti işler. İlk olarak aşağıdaki şekilde âyetin meâlini verir:

“Ey Rasûl-i Ekrem! Münâfıklarla, dinlerinden irtidat edenlerin küfre sa’y etmeleri seni mahzûn etmesin. Onların küfre dalmaları Allâh Teâlâ’ya bir zarar getirecek değildir. Bilakis onların dinlerinden irtidat ile küfre dalmalarından Allahü Azîm’üş-şân onlar için âhiret nimetlerinden bir nasip kılmamayı murâd eder. Halbuki onlara âhirette büyük azab vardır.”

Yazar daha sonra Fahdeddîn Râzî ile (606/1210) ile Beyzâvî’yi (685/1286) refere ederek âyetin, “Muhammed eğer nebî olsaydı Uhud Muharebesi’nde mağlup olmazdı. Halbuki onun nübüvvet ile murâdı saltanattır. Bundan sonra ona galibiyet de yoktur” diye hezeyânlarda bulunup Hz. Peygamber’i (sas) ve mü’minleri mahzûn eden münâfıklar ile mürtedler hakkında nâzil olduğunu belirtir.

Bu noktadan sonra yazar, konuyu ilginç bir şekilde Kemalizm ile irtibatlandırıp âyetin, “Kemalizm küfründen” ve Kemalistlerin din karşıtı hareketlerinden mütessir olan bugünün Müslümanlarını da tesellî ettiğini ve “Kemalizm keferesinin” her ne kadar devlet kuvvetine istinâd ederek İslâm’ı ortadan kaldırmaya çalışıyorlarsa da son kertede İslâm’a zarar veremeyeceklerini ve İslâm’ın bu gibi “kâfirlerin” zararlarından mahfûz olduğunu ileri sürer.²⁴

Konuyla ilgili diğer sayıdaki yazı ise “Sûre-i Âli İmrân’dan 137. âyetin Meâli” alt başlığını taşır ve ilk önce 137-138. âyetlerin meâlleri verilir:

“Sizden evvel gelen ümmetlerde, ibret alacak birçok hadiseleri mutazammın âdet-i ilâhiyye geçti. Yeryüzünde seyr-u sefer ediniz de, peygamberlerimi tekzîb ile dîn-i hakkı kabul etmeyen ümmetlerin âkıbetlerini ve nasıl korkunç âkıbetlerle mahv ve helâk olduklarını görünüz. Şu geçmiş ümmetlerin hallerini Kur’ân’da zikretmek nâsa selâmet ve hidâyet yollarını beyân ve muttakîlere de mev’izadır.”

23 Osman (Ezherî) Keskioglu, “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 32 (30 Cemâziye'l-Evvel 1353 / 12 Eylül 1934): 2.

24 Osman (Ezherî) Keskioglu, “Tefsîr-i Şerîf: Sûre-i Âli İmrân’dan Bir [176.] Âyetin Meâli ve Tefsîri”, *Medeniyet* 42 (20 Ramazan 1353 / 27 Kânûn-i Evvel 1934). 2.

Yazarın âyetten anladığına göre geçmişte hüküm süren pek çok medeniyetin yıkılmasının sebebi; “dinsizlik, dalâlet ve fesâd yolunu tutup mürşid ve peygamberlerinin nasihatlerinin dinlenilmemesi ve onlara muhalefet edilmesidir. Bunun sonucu da “Allah’ın değışmez kanunu” olarak helâk olmaktadır.

Yazar, yazının sonunda konuyu yine Türkiye Cumhûriyeti’ne ve onun rejimine getirerek Türk Hükümeti’nin dinsizliği kabul ettiğini, İslâm’dan ayrılıp onun peygamberini tahkîr ettiğini; zâhiren ilerler görünmesine rağmen dinsizliğin devam etmesi durumunda sünnetullah gereği helâk olacağını ileri sürer ve “Allah imhâl eder, ihmâl eylemez” cümlesiyle yazıyı sonlandırır.²⁵

Yazar, 50. sayıdaki üçüncü yazıda, önce “Terceme” alt başlığı altında Kalem 68/8-11. âyetlerin meâllerine, “İzâh” başlığı altında âyete dâir açıklamalara yer verir; “Mütâlâa” başlığı altında da âyetten çıkarılacak sonuçları ve âyetin güne bakan tarafını ele alır.

“Ya Habîbim! Seni tezkîb edenlere itâat etme! Onlar, sen onlara [müdârâ edesin de], onlar da sana müdârâ etmeyi [etsin] isterler. Sen, çok yemîn eden re’y-i hakîr sahiplerine de itâat etme. Onlar diğerk insaları ayıplayıcı ve fesât için arada nemmâmlık yapıcılarıdır.”²⁶

Müfessir Hâzîn’e (741/1351) atıfla Hz. Peygamber’in (sas) dinsizlere itâat ve/ya müdârâ ve müdâhene etmekten nehyedildiğini, zira onların kendisini ve Allah’tan gelen emir ve ahkâmı tezkîb ve inkâr ettiklerini belirtir. Ayrıca çok yemîn eden ve insanlar arasında fitne ve fesât çıkaran dedikoducu ve alaycı kimselere de itâat etmekten nehyedildiğini söyler.

Yazar son olarak “Mütâlâa” başlığı altında, “Tâbi için ayrıca hüküm yoktur, metbû için vârid olan hüküm tâbi için de vâriddir” ilkesince, yukarıda Hz. Peygamber’e emredilen ve/ya nehyedilen hususların, O’nun ümmeti için de geçerli olduğunu hatırlatır. Yine asr-ı saâdetde Hz. Peygamber ile dinsizler arasındaki olayların bugün de vâki olduğunu, o sebeple aynı emir ve yasakların bugünün Müslümanları için de geçerli olduğunu; zira bugünün dinsizlerinin de Müslümanların onlara müdâhene ve müdârâ yapmalarından kendilerine fayda sağlamayı, müslümanlara da zarar vermeyi amaçladıklarına dikkat çeker.²⁷

25 Osman (Ezherî) Keskiöğlü, “Tefsîr-i Şerîf: Sûre-i Âl-i İmrân’dan 137. Âyet-i Kerîme’nin Meâlî”, *Medeniyet* 43 (29 Ramazan 1353 / 05 Kânûn-i Sâni 1935): 2.

26 Kalem 68/ 8-11.

27 Osman (Ezherî) Keskiöğlü, “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 50 (08 Muharrem 1354 / 12 Nisan 1935): 2.

HZ. PEYGAMBER'İN İNZÂR GÖREVİ

Yazar, bu sayıda Şuarâ Sûresi'nde Hz. Peygamber'in inzâr görevinin anlatıldığı âyetleri konu edinir. İlk olarak “Terceme” alt başlığı altında âyetlerin meâllerini aktarır:

“Yâ Habîbim! Yakın akrabâ ve taallukâtını ve kabîleni azâbla korkut! Mü'mînlerden sana ittibâ edenlere kemâl-i tevâzu ile musâhabet et, tatlı ve mülâyim söyle. Senin tevâzu ve mülâyemetin üzerine onlar sana isyân ederlerse sen onlara, 'Ben sizin yaptıklarınızdan berâ' et ederim' diye söyle!”²⁸

“Îzâh” başlığı altında *Tefsîr-i Hâzin*'i kaynak göstererek, malûm bir hâdiseyi yani bu âyet nâzil olduğunda Hz. Peygamber'in (sas) akrabaları için bir yemek daveti tertîb ettiğini, yemeğin ardından onlara “Ey Abdülmuttaliboğulları! Ben size dünyânın ve âhiretin hayırlısı bir dîn getirdim, bu dîni i'lâ etmekte bana hanginiz yardım edeceksiniz?” şeklinde hitâb ettiğini, Hz. Ali dışında bu teklife olumlu cevap veren olmadığını, bilakis diğer akrabalarının gülüşüp dağıldıklarını hatırlatır.

Daha sonra yine Hz. Peygamber'in iyi bilinen ve Safâ Tepesi'nde Kureyş'e açık davetini ve fakat başta Ebû Leheb olmak üzere Kureyşliler'in bu daveti kabul etmeyip dağıldıklarını nakleder. Ancak Hz. Peygamber'in tebliğ ve inzâr görevinden asla vazgemediğini ve ona devam ettiğini de ekler.

Son olarak bu âyet-i kerîmenin Müslümanlara âsî ve fâsıkların yaptıklarından teberri etmelerini, onlara ne fiilen ne de sözle iştirâk etmemelerini tembîh ettiğini ve halk kabul etsin etmesin, hak ve hakîkati söylemekten bir an geri kalmamayı emrettiğini belirtir.²⁹

ALAY, GIYBET VE ZANDAN KAÇINMAK

Medeniyet Gazetesi'nde yukarıda aktardığımız 51. sayıdan 305. sayıya kadar yani yaklaşık 250 sayı boyunca her nedense “Tefsîr-i Şerîf” yazısı yer almaz. 305. sayıyla tekrar başlayan yazılar, bu kez ilk sayfada yayınlanır ve bu yazıdan itibaren “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْخَرُوا قَوْمًا...” örneğinde olduğu gibi âyet metinlerinin ilk kısımlarına kısaca yer verilir.

Yazar, Hucurât Sûresi 49/11-12. âyetleri konu edindiği bu ilk yazıda, “Meâl-i Münîfi” başlığı altında her zamanki gibi yine ilk önce âyet meâlini aktarır:

28 Şuarâ 26/214-216.

29 Osman (Ezherî) Keskiöglü, “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 51 (19 Muharrem 1354 / 23 Nisan 1935): 2.

“Ey İmân Edenler! Bir kavim diğer bir kavmi eğlenceye almasın; belki eğlenceye alınan, eğlenceye alandan daha hayırlıdır. Bir takım kadınlar da diğer kadınları eğlenceye almasınlar; belki onlar, bunlardan daha hayırlıdırlar. Hem kendinizi ayıplamayın ve kötü lakaplarla atışmayın! İmân getirdikten sonra fisk adını kazanmak ne kötü şeydir! Her kim de tevbe etmezse artık o gibiler zâlim kimselerdir. Ey Mü’minler! Zannın birçoğundan çekinin, çünkü zannın bâzısı vebaldır. Gizli şeyleri araştırarak teccüs de yapmayın. Birbirinizi gıybet etmeyin, sizden biriniz kardeşinin ölü hâlinde etini yemesini hiç arzu eder mi! İşte bak, ondan tiksindiniz. O halde Allah’tan korunun; Allah tevbeleri kabul eder, merhamet eyler.”³⁰

Bu âyetlerin üst tarafında, “Mü’minler ancak kardeşirler; öyle ise kardeşlerinizin aralarını bulun, uzlaştırın ve Allah’tan korkun ki rahmete şâyân olasınız.”³¹ buyrulduğunu hatırlatan yazar; burada da kardeşliği bozacak, samîmiyeti sarsacak, karşılıklı sevgi ve saygıyı azaltacak davranışların nehyedildiğine dikkat çeker. Daha bu olumsuz davranışlara ilişkin *suhriyyet*, *istihzâ*, *lemz*, *kötü / iyi lakab*, *sû-i / hüsn-i zan*, *teccüs* ve *gıybet* gibi bazı terimleri açıklar. O arada ayıp ve kusur aramaktan, *sû-i zandan*, *dedikodu*, *hased* ve *kin gütmekten* nehyeden iki hadîse de³² yer verir.³³

GERÇEK İYİLİK

Yazar, bu yazısında kendi tabiriyle “i’tikâd, amel ve ahlâk husûsunda dînin hülâsâsı” kabul edilen Bakara 2/177. âyeti ele alır ve ilk olarak “Meâl-i Münîfi” başlığı ile âyetin meâlîni verir: “Yüzlerinizi kâh doğu tarafına, kâh batı cihetine çevirmeniz iyilik ve hayır değildir. Asıl iyilik yapan o kimsedir ki Allah’a, Âhiret gününe, meleklere, kitâba, peygamberlere îmân eder; hısum ve akrabaya, öksüzlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere, esîr ve köle âzâdına malı seve seve verir; hem namazı dosdoğru kılar, hem zekâtı verir; bir de antlaştıkları vakit sözünü yerine getirir; sıkıntı ve hastalık hallerinde ve harbin şiddetli zamânında sabır ve sebât gösterirler. İşte sâdık olanlar bunlardır, muttakî olanlar da bunlardır.”

Kıblenin Beyt-i Makdis’ten Kâbe’ye çevrilmesi neticesinde, başta Yahûdîler olmak üzere Ehl-i Kitâb’ın dedikoduları üzerine bazı Müslümanlar da durumdan etkilenince, bu âyet iner ve yazara göre âyet kıblenin bizâtihi maksûd olmadığını vurgular.

30 Hucurât 49/11-12.

31 Hucurât 49/10.

32 Ebu Dâvûd, *Edeb*, 35/4880; Tirmizî, *Birr*, 85/2032; Buhârî, *Edeb*, 57.

33 Osman (Ezherî) Keskioglu, “Tefsîr-i Şerîf: [Hucurât 49/11-12]”, *Medeniyet* 305 (03 Cemâziye'l-Âhir 1361 / 18 Haziran 1942): 1-2.

Yazar, âyette önce *îmânın şartlarının* sonra *infâk*ın daha sonra da namaz ve zekât başta olmak üzere *sâlih amellerin* yani *İslâm'ın şartlarının* en sonunda da sözünde durmak ve ahde vefâ gibi *ahlâkî erdemlerin* zikredildiğine dikkat çeker ve ekler: “İşte bu âyet-i kerîmede sayılan şeyleri yapan, bunları işleyen ve tutan; birr ve tâat, hayır ve hasenât üzeredir, hakîkî iyilik sâhibidir.”

Âyette *îmân* ve *sahîh itikâdtan* başlayarak *hüsn-i muâşeret* ve *ictimâî yardımlaşmayı*, sonra *sâlih amel* ve *ahlâk*ın güzelleştirilmesi gibi bütün *beşerî erdemleri* kapsayacak *husûslarının* zikredildiğini belirtir ve Hz. Peygamber'in “*Kim ki bu âyet ile amel ederse îmânını tamamlamış demektir*” hadisi ile Ebû Zerr-i Gıfârî'nin (32/653), Hz. Peygamber'e *îmânı* sorduğu, O'nun bu âyeti okuduğu, tekrar eden iki aynı soruya da aynı cevabı verdiği rivâyetini aktarır.

Yazar, son olarak sözü yaşadığı zamana getirip “bugünkü Müslümanların bir kısmı kör bir görenek, kuru bir taklîdin esîri!” diyerek ifrât ve tefrîttan kurtulamadığını, hâlbuki Kur'ân'ın Müslümanları “Ümmet-i Vasat” olarak takdîm ettiğini ve ancak bu âyette sayılan şeyleri yapan kimselerin *îmân* ve *İslâm* iddiasında sâdik, Müslüman ve muttakî ünvanına lâîk olacakları tespitinde bulunur.³⁴

MÜLK ALLAH'INDIR

Âl-i İmrân 3/26-27. âyetleri ele alan yazar, “Meâl-i Celîlî” başlığı ile âyetlerin meâlini verir:

“De ki, ‘Ey mülkün sâhibi olan Allah'ım, Sen mülkü dilediğine verirsin, dilediğinin elinden çeker alırsın ve dilediğini azîz kılarırsın, dilediğini de zelîl kılarırsın. Hayır, yalnız Senin elindedir. Muhakkak ki Sen her şeye kâdirsin. Geceyi gündüze katarsın, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diri çıkarırsın, diriden de ölü çıkarırsın. Dilediğine hesapsız rızık verirsin.’”

Allâh'ın “Mâlikü'l-mülk”, mülkün mutlak mâliki olduğunu hatırlatan yazar, mülkün O'ndan başkasına nisbetini eğreti kabul eder. Âyetteki mülkün “nübüvvet” ve/ya “galebe” ile de tefsîr edildiğini ve şüphesiz bunların da hep ilâhî tasarruflardan olduğunu belirtir.

Bu çerçevede bütünüyle Allah'ın mülkü olan kâinatta Allah'ın hükmü, kazâsı ve kaderinin cârî ve her şeyin meşîet-i ilâhiyye ile olup bittiğini söyler. Âl-i İmrân 3/140. âyete atıfla, “Târîh-i beşerin ne ibret-âmîz ne hüzn-engîz sahifeleri” vardır diyerek pek çok millet ve devletin göçtüğünü, medeniyetlerin yıkıldığını hatırlatır. Allah'ın dilediğini saltanat, mülk, servet, mal ve çoluk-çocuk, sıhhat, cemâl,

34 Osman (Ezherî) Keskioglu, “Tefsîr-i Şerîf: [Bakara 2/177]”, *Medeniyet* 306 (12 Cemâziye'l-Âhir 1361 / 27 Haziran 1942): 1.

kemâl, ahlâkî erdemler... ile azîz kıldığını; dilediğini de fakr-u zaruret, yoksulluk, sefâhet ve hastalık... ile muhtaç ve zelîl ettiğini; geceyi gündüze, gündüzü de geceye katıp mevsimlere göre bunları uzatıp kısalttığını ifade eder. Yumurtacanlı ve çekirdek-bitki ilişkilerinden hareketle âyette diriden ölü, ölüden diri çıkarılması anlatımını açıklar.

Daha sonra kaynak belirtmeden âyetin; Hendek Gazvesi (5/627) hazırlıkları sırasında hendek kazılırken çıkan büyük bir taşta Hz. Peygamber'in balyozla her vuruşunda çakan kıvılcımların aydınlığıyla Kisrâ'nın kasırlarını, Rûm Kayseri'nin saraylarını, San'â'nın köşklerini görmesi ve bunu ashâbına haber vermesini müteâkiben nâzil olduğunu söyler.³⁵

MÜSLÜMANLARIN BİRLİĞİ

Yazar, bu başlık altında Âl-i İmrân 3/102-103. âyetleri konu edinir ve "Meâl-i Celîlî" alt başlığıyla âyet meâllerini aktarır:

"Ey İmân Edenler! Allah'a nasıl korunmak gerekse öylece korunun, hakkıyla muttakî olun ve her halde Müslüman olarak can verin. Topunuz birden Allah'ın ipine sımsıkı sarılın, birbirinizden ayrılmayın ve Allah'ın sizin üzerinizdeki ni'metini yâd edin. Hani sizler birbirinize düşmanken O, sizin kalplerinizi birbirinize yanaştırdı ve yerleştirdi de O'nun nimeti sâyesinde kardaş oldunuz. Hem sizler ateşten bir uçurumun tam kenârında bulunuyordunuz da Allah sizi ondan kurtardı. Artık hidâyet bulup hakk üzere durasınız diye Allah size âyetlerini işte böylece beyân eder."

Yazar, âyetlerdeki ilk emrin takvâ olduğuna dikkat çeker, takvânın da Allah'tan gereği gibi sakınmak, hakkıyla korunmak ve Allah'tan korkmak olduğunu belirtir. Sonra da takvâyı; "İşlenilmesi lâzım gelen şeyi terk etmemek, terki lâzım olan şeyi de işlememek ve bu husûsta gücünü kuvvetini sarf etmek; canla, başla, aşkla, şevkle çalışmak" şeklinde tanımlar. Ardından "müfessirlerin serâmedânı" Abdullah İbn Mes'ûd'un (32/652-53) tarifini aktarır: "Allah'a dâimâ ita'at üzere olup isyân etmemek, Allah'ı her vakit anıp unutmamak, her halde şükredip hiç küfrâna düşmemektir."

Bütün Müslümanların dünyâ ve âhiret selâmet ve saâdeti için âyette beyân edilen iki husûsu yerine getirmeleri yani habl-i ilâhîye toptan sarılmaları ve tefrikadan sakınmaları gerektiğini belirtir. İslâm'ın tevhîd dîni olduğunu hatırlatan yazar, tevhîdin îmânda, amelde ve her şeyde birliği sağlamak olduğunu söyler.

35 O[smân]. Ezherî, "Tefsîr-i Şerîf: [Âl-i İmrân 3/26-27]", *Medeniyet* 320 (16 Şevvâl 1361 / 29 Teşrîn-i Evvel 1942): 1.

Ona göre, “Sürüden ayrılanı kurt kapar. Birlik yaşatır, tefrika öldürür. Birlik dirilmektir. Birlik hidâyet, tefrika dalâlettir. Sevâd-ı a’zamdan, cema’atten ayrılmalma. Ümmetinden mecmûundan hatâ merfûdur. Bu ümmet-i merhûme dalâlet üzere ictimâ etmez. Onun için icmâ-ı ümmet hüccettir, edille-i şer’iyyedendir. Allah’ın rahmeti, inâyeti, tevfi’ki cemâatledir. Hayır topluluktaadır. Ferdî mesâînin mahsûlü dâimâ hüsrandır..”

“Habl-i ilâhîden murâd dindir, İslâmiyet’tir, Kur’ân’dır; îmân-ı ilâhî, itâat-i Bârî, emr-i Sübhânî ve ahd-i Rahmânîdir.” Yazar, bir milletin saadetinin o milletin ak ve kara günlerinde birlik olup tam bir uygunluk içinde yaşamasıyla gerçekleşeceğini, aksi halde tefrikaya düşen toplumların, ayrılık gayrılık güden milletlerin ateşten bir uçurumun kenârında olduklarını ve oraya düşmelerinden pek korkulduğunu söyler. Âyette, “O nimeti dâimâ hatırlayın, yâd edin o zamanları” ifadesiye Arap kabîlelerinin kum tâneleri gibi darmadağın ve çöller gibi kızgın olup birbirlerini yakıp yıktıklarını, asıp kestiklerini, çalıp durduklarını hatırlatır. İbn İshâk’a (151/768) atfıla Evs ve Hazrec kabîleleri arasında 120 senedir süre harbin İslâm’la sona erdiğini belirtir.

“Ne yazık ki!” sitâyîşiyle, yaşadığı günlerde aynı dînin sâlikleri arasında ezici ve bitirici bir ayrılık-gayrılık ve tefrikanın İslâm âlemini kasıp kavurduğunu ve Müslümanlar arasında ne düşünüş ne tutuş ne de yapış itibârıyla birbirleriyle uyuşmadığını ve arada birlik ve dirliğin kalmadığını söyler ve merhûm “İslâm şâiri” Âkif’in (1355/1936), Huzeyfetü’l-Adevî’nin (70/690) Yermûk Muhârebesi’nde (15/636) şehîd düşen yaralılara su verirken şâhid olduğu ulvî diğergâmlığı ve samîmî kardeşliği tasvîr eden *Vahdet* şiirinin³⁶ son kısmını paylaşır.³⁷

KUR’ÂN SÖZLERİN EN GÜZELİDİR

Son “Tefsîr-i Şerîf” yazısı, gazetenin 343. sayısında yayınlanmış olup 1944’te yayınlanan son sayı 375. sayıya kadar bir daha bu başlıkta bir yazı yayınlanmamıştır.

Yazar, “Meâl-i Celîli” diyerek her zamanki gibi ilk olarak işlediği âyetin meâlîni verir:

36 Mehmed Âkif Ersoy, “Vahdet”, *Safahat*, (Ankara: SEK Yayıncılık, 2012), 478.

37 O[smân]. Ezherî, “Tefsîr-i Şerîf: [Âl-i İmrân 3/102-103]”, *Medeniyet* 321 (25 Şevvâl 1361 / 06 Teşrîn-i Sâni 1942): 1-2.

“Allah, sözün en güzelini indirdi, hem birbirine benzer, çift çift âhenkli bir kitab hâlinde. Ondan rablerine saygısı olanların tüyleri ürperir. Sonra derileri ve kalpleri Allah’ın zikriyle, rahmetiyle yumuşar. İşte o, öyle bir Allah rehberidir ki, Allah onunla dilediğini doğru yola çıkarır. Her kimi de Allah bir defa şaşırtırsa, artık âna hidâyet verecek, yol gösterecek bulunmaz.”³⁸

Yazar, Kur’ân-ı Kerîm’in, kelâm-ı kadîm ve kelâmın en güzeli olarak ibâresinin metîn, manasının çetin, ahkâmının sağlam, belâğatinin tamam olduğunu “6666” âyetin tümünün bu hususta birbirine benzer ve *ahsen-i hadîs*, *müteşâbih* ve *mesânî* olup onu okuyan ve dinleyenin asla yorulmadığını belirtir. Fahreddîn Râzî’den naklen *mesânî* kelimesini şöyle açıklar: “Kur’ân’da zikrolunan şeyler hep çift çift tekrarlanır. *Emir ve nehiy, âm ve hâs, mücmel ve mufassal, semâvât ve arz, cennet ve cehennem, nûr ve zulmet, levh[a] ve kalem, melek ve şeytan, arş ve kürsî, va’d ve vaîd, recâ ve havf...* Bundan maksad, Allah’tan başka her şeyin eş [çift] olduğunu beyandır. Ferd-i vâhid, ancak Allah Teâlâ’dır.”

Yazar, “وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا / Allah’tan daha güzel hüküm sahibi kimdir?”³⁹ âyetini de hatırlatarak, kelâmın en güzeli ve sözün en iyisi olan Kur’ân’ın, ahkâmın da en mükemmellerini ihtivâ ettiğini belirtir. Kur’ân’ın en güzel ve en parlak şekilde tevhîde; bütün hayırlara, saygı ve sevgiye, kemâl ve cemâli takdîre davet ettiğini, insanlara faydalı her ameli teşvîk ve terğîb edip insanlar arasındaki münâsebet ve alâkayı düzenlediğini söyler.

İslâm’ın, rûhu yükselten ve kalbe huzur veren *namazıyla*, nefis ve irâdeyi terbiye eden *orucuyla* ve tevhîdin en büyük mabedi olan Beytullahi’l-Atîk’i ziyâret yani *haccıyla*, hâsılı en kolay ve güzel ibadetleriyle insanı maddî-manevî pisliklerden temizleyen bir dîn olduğunu dile getirir.

Yazar, son olarak “Ey gâfil insan! Neye aldanıyorsun, niçin ve kime nankörlük yapıyorsun?” diye seslenerek, “ahsen-i hadîs” olan Kur’ân’ın gece gündüz, mabedte ve mektebte, evde ve kırdâ, her yerde ve her zaman okunduğunu, milyonlar tarafından ezberlendiğini, hakkında binlerce eser yazıldığını, tefsîr ve şerh edildiğini, âbidlerin ibâdetlerini onunla yapıp âlimlerin ilme onunla girdiklerini ve zımnen bunun başka bir kitaba nasîb olmadığını hatırlatır. Allah’ın İslâm Dîni ile nimetini tamamladığını ve “وَمَثَلُ كَلِمَتٍ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا / Rabbinin kelimesi doğrulukça tam kemâldedir”⁴⁰ ve Bakara 2/2-5 âyetlerine atıfla Kur’ân’ın kendisinde hiç şüphe olmayan bir hidâyet rehberi olduğunu söyler.⁴¹

38 Zümer 39/23.

39 Mâide 5/50.

40 En’âm 6/115.

41 Osman (Ezherî) Keskiöğlü, “Tefsîr-i Şerîf: [Zümer 39/23]”, *Medeniyet* 343 (28 Rabû’l-Âhir 1362 / 03 Mayıs 1943): 1.

SONUÇ

Medeniyet Gazetesi, Türkler tarafından Bulgaristan'da 1933-1944 yılları arasında önce haftalık sonra on günlük, daha sonra ise on beş günlük periyotlar hâlinde yayınlanmıştır; dinî, ilmî, içtimâî ve siyâsî konu ve meseleleri işleyen bir gazetedir. İtikâdî ve amelî pek çok konunun yanısıra gazetede güncel hayatla ilişkilendirilen “Tefsîr-i Şerîf” ve “Hadîs-i Şerîf” başlıklı yazılar da yayınlanmıştır. İlki 1934'te, sonuncusu 1943'te olmak üzere, gazetede toplamda on yedi “Tefsîr-i Şerîf” başlıklı yazı yayınlanmış olup bu yazıda hepsi incelenmiştir. Ayrıca üst başlığı “Nifak ve Münâfıklar”, altbaşlığı ise “Tefsîr-i Şerîf” olan toplam 13 yazı yayınlanmıştır. Ancak söz konusu yazılar bu çalışmada inceleme konusu yapılmamıştır.

Gazetede yayınlanan “Tefsîr-i Şerîf” başlıklı yazıların hiçbirinin muharriri belirtilmemiştir. Bu durumun istisnâsı olmak üzere, sadece 320 ve 321. sayılarda aynı başlıkla yayımlanan iki yazının yazarı “ع. اذهرى / ‘Ayn. Ezherî” şeklinde gösterilmiştir. Gazetede yer alan diğer bazı yazılarda bazen sadece “ع / ‘Ayn”, bazen de “ع. اذهرى / ‘Ayn. Ezherî” şeklinde görülen bu simgenin “Osman Ezherî'yi” yani Osman Seyfullah Keskioglu'nu imlediği kabul edilmektedir.

“Tefsîr-i Şerîf” başlıklı yazılarda inceleme konusu yapılan âyetlerin sırasıyla ilk dördü *münâfıklar*, biri *elçilerin tebliğ mücâdeles*i, biri *emr-i ma'rûf nehy-i münker*i, biri *Asr Sûresi*'ni, üçü *dîni yalanlayanları*, biri Hz. *Peygamber'in inzâr görevini*, biri *alay, gıybet ve zannı*, biri *gerçek iyiliği*, biri *mülkün mutlak mâlikinin Allah olduğunu*, biri *Müslümanların birliğini*, sonuncusu da *Kur'ân'ın sözlerin en güzeli olmasını* içermektedir.

Ramazan 1353/1934'te yayınlanan oruç hakkındaki üç âyetin meâlinden başka bir yazı ve/ya değerlendirmenin yer almadığı 40. sayıdaki yazı hâric tutulursa, bu yazıların genel olarak “Hakk'ın tebliği” konusunu merkeze aldığı söylenebilir. Açmak gerekirse, söz konusu yazılarda elçilerin tebliğ mücâdeles, tebliğin *emr-i ma'rûf nehy-i münker* ile *Asr Sûresi*'nde ifade edilen Hakk'ın ve sabrın tavsiyesi doğrultusunda olması, o arada münâfıkların ve dîni yalanlayanların tebliğe tepkilerine karşın, mülkün mutlak mâlikinin Allah olduğu ve müslümanların birliği ve nihâyet sözlerin en güzeli Kur'ân'ın tebliği konuları işlenmektedir.

Zümer 39/23 hâric, *Medeniyet Gazetesi*'nde ele alınan âyetlerin hepsi, avhâl-i şahsiyye ve ictimâiyyeye müteallik medenî sûrelerde yer alan âyetlerdir. “Tefsîr-i Şerîf” başlığı altında çoğu zaman bir âyet, bazen de birden fazla âyet konu edinilmiş, işlenen âyetlerin geçtiği sûrelerin isimleri ve bazen âyet numaraları belirtilmiştir. Genellikle âyetlerin metinleri verilmemiş, bazen doğrudan, bazen “Terceme”, bazen “Meâlî”, bazen de “Meâl-i Münîfi” ve nâdiren “Meâl-i Celîli” başlığı ile sadece meâlleri verilmiştir. Daha sonra genellikle Beyzâvî, Râzî,

Hâzin, Ebussuûd gibi müfessirlere ve/ya eserlerine başvurarak âyetlerin tefsîrleri yapılmıştır. Bu açıklamalar bazen “İzâh” başlığı altında yapılmış olup genellikle âyetlerde geçen terimler de açıklanmış; şeytan kelimesinde olduğu gibi nâdiren de etimolojik açıklamalara yer verilmiştir. Son olarak bir gazete tahrîri üslûbuyla âyetin günümüze bakan yönüne ve âyetten çıkarılacak ders ve sonuçlara değinilmiştir.

Medeniyet Gazetesi'nin yayın politikasını sonradan değiştirip ıslahatçı çizgiye geldiği söylene de Türkiye Cumhuriyeti rejimine ve Kemalizm'e karşı eleştirel yaklaşımı, özellikle sonuç kısımlarında olmak üzere “Tefsîr-i Şerîf” yazılarında da kendini göstermektedir. Yanısıra gazetenin ve/ya yazarın Türkiye'ye göçü önlemeye çalışan bir yaklaşımı olduğu bâriz bir şekilde kendini hissettirmektedir. Özellikle 1933'ten itibaren Türkiye'ye göç yönünde artan talebe karşın, gazetede göçü önlemeye dönük yayın politikası güdüldüğü görülmektedir. Bu durumda II. Dünya Savaşı'nda nüfusu azaldığından dolayı iş gücünü kaybetmemek için Türkiye'ye göç konusunda zorluk çıkartmaya başladığı bilinen Bulgaristan Hükümeti'nin etkisinin olup olmadığı sorusu önemini korurken, Bulgaristan'da kalmış Müslüman-Türk aydınların zaten dezavantajlı duruma düşmüş Türk toplumunun dağılmasını önlemek ve toplumu bir arada tutmak istemiş olmalarıyla da açıklamak mümkün ve olasıdır.

“Tefsîr-i Şerîf” başlığı altındaki yazıların “dışarıdan” değil “içeriden”, başka bir ifadeyle ‘bir gazeteci tarafından yazılan tefsîr yazıları’ değil temel kaynakları refere edebilen ‘bir tefsîr bilginin gazete yazıları’ olarak görmek mümkündür. “Toplumcu tefsîr anlayışı” ile ‘Kur’ân’ı bugün(e) inmiş gibi anlama ve yorumlamanın hâkim olduğu yazılarda, muharririn âyetler üzerinden topluma güncel mesajlar verme kaygısı hissedilmektedir.

KAYNAKÇA

- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf: [Bakara 2/177]”, *Medeniyet* 306 (12 Cemâziye'l-Âhir 1361 / 27 Haziran 1942): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf: [Hucurât 49/11-12]”, *Medeniyet* 305 (03 Cemâziye'l-Âhir 1361 / 18 Haziran 1942): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 1-2”, *Medeniyet* 19 (29 Zilhicce 1352 / 14 Nisan 1934): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 3-4”, *Medeniyet* 21 (19 Muharrem 1353 / 04 Mayıs 1934): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf: Münâfıkların Bazı Evsâfı 5”, *Medeniyet* 22 (19 [29] Muharrem 1353 / 14 Mayıs 1934): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf: Sûre-i Âl-i İmrân'dan Bir [176.] Âyetin Meâli ve Tefsîri”, *Medeniyet* 42 (20 Ramazan 1353 / 27 Kânûn-i Evvel 1934): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf: Sûre-i Âl-i İmrân'dan 137. Âyet-i Kerîme'nin Meâli”, *Medeniyet* 43 (29 Ramazan 1353 / 05 Kânûn-i Sâni 1935): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 31 (17 Cemâziye'l-Evvel 1353 / 01 Eylül 1934): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 32 (30 Cemâziye'l-Evvel 1353 / 12 Eylül 1934): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 32 (30 Cemâziye'l-Evvel 1353 / 12 Eylül 1934): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 50 (08 Muharrem 1354 / 12 Nisan 1935): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf”, *Medeniyet* 51 (19 Muharrem 1354 / 23 Nisan 1935): 1-4.
- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf”. *Medeniyet* 17 (04 Zilhicce 1352 / 20 Mart 1934): 1-4.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-Zunûn'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941.
- Ersoy, Mehmed Âkif. “Vahdet”. *Safahat*. Ankara: SEK Yayıncılık, 2012.
- Ezherî, Osman, “Tefsîr-i Şerîf: [Âl-i İmrân 3/102-103]”. *Medeniyet* 321 (25 Şevvâl 1361 / 06 Teşrin-i Sâni 1942): 1-4.
- Ezherî, Osman. “Tefsîr-i Şerîf: [Âl-i İmrân 3/26-27]”. *Medeniyet* 320 (16 Şevvâl 1361 / 29 Teşrin-i Evvel 1942): 1-4.
- Hasanov, Ahmed. “Osman Seyfullah Keskioğlu ve Bulgaristan'da Kaleme Aldığı ‘Tefsir-i Şerif’ Adlı Makaleleri”. *[Sofya] Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı* sy. 5 (2013), 267-285.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Medeniyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/301-303. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hikmet, Ahmed. “Açık Söz”. *Medeniyet* 14 (18 Şevval 1352 / 03 Şubat 1934):

- Keskioğlu, Osman (Ezherî). “Tefsîr-i Şerîf: [Zümer 39/23]”. *Medeniyet* 343 (28 Rabîu'l-Âhir 1362 / 03 Mayıs 1943): 1-4.
- Şentürk, Mustafa. “Bulgaristan’da Türkçe Yayımlanan Medeniyet Gazetesi’ndeki Kur’ân Konulu Makaleler”. ed. Levent Doğan, *Türk Dünyasında Siyasal, Kültürel ve Ekonomik Gelişmeler*, 143-163. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Yayınları (3), 2022.
- Şentürk, Mustafa. “Bulgaristan’da Türkçe Yayımlanan Medeniyet Gazetesi’ndeki Kur’ân Konulu Makaleler”. ed. Vedat Ahmed, *Asırlık İlim ve İrfan Ocağı: Nüvvâb: Milletlerarası İlmî Toplantı Editoryal Metinleri, Şumnu 27-28 Kasım 2022*, 341-356. Sofya: Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü Yayınları, 2023.
- Pınar, Mehmet. “1950-1951 Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göçler ve Demokrat Parti’nin Göçmen Politikası”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 30, sy. 89 (2014): 61-94.
- Tefik, İbrahim Yusuf. “Osman Keskioğlu’nun Tefsir, Kur’ân İlimleri ve Meâline Dair Çalışmaları”. *Yüksek Lisans Tezi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Keskioğlu, Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/309-310. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

EKLER

Medeniyet Gazetesi İlgili Makalelerden Örnek Sayfalar

ص ۱۷

مسلمانلارده بحران اجتماعی و تداویسی

— ۷ —

کیفرلرله طائسراق اولماسون دییه تورکیه حکومتند و انقلابندنده کیمسه بحث ایجهجک ا ایتهه دینسزکالیستلرک آرزو و خاککاری بودر . . .

بو موئتسزک جانلری سینگان جهت دینسز مسلمانلارده دکلمر ، چونکه اونلر بوکوکسکی و طیفعلری آجهت یک پکرمکتس ایه دینسز کللری و دینسز لکمه مکتس اولدققرنی اثبات ایتمک ساییسنده الهه ایشلارده ، اثبات ایتمک نه سورکه اولد یقی جهتی ذکر ایتمهمن ، حاجت بو قدر .

یلمکتسز ییلنلردن اوکرتمه یایلر ، اصل بونلرک و حوللری سینگان جهت ، حساب مسلمانلرک اوکرلرکده تلکی کی یورارلارده رق اولدوب کورکومک ایستهری برک آیتده مسیزلک بولوندیغی مسلمانلار اولدققرنی مسلمانلارده « ایته » دین اسلام مدافعلری جهتی ، تکومعدتیز غرتمک عللیرلرله قولاردهقری عوعولرک سبب حقیقیسده بودر ، فقط یولارستان مسلمانلار بوندن سورکه ، بوکی یان کینتی منافقنرک مسلمانلرک دینی مقدرانلارده اویتا ملریه میدان ویرمهجکلر ، یووروی اولفه یونده ایجهجکلردر .

بونکجه باریک تورکیهده لاین حرقی بلاسی ظهور ایتمک زانلره قارار باشنده ک فسی محافظه ایله عتانی اولدشاهلریک سورنلری ساتتجی تحاریته مسغول ایکن اولک موداسک کیندیکی کورکومه هان باشه بر بومیه شایقه کیریک بولارستان مسلمان مکتسزاینده حرقلرله تدریسک منع ایلمسنی ویرنه لاین حرقلرله تدریسک مجبوری طولیایس یولارستان مسلمانلاری ناعنه طلب ویرتا ایتمک آوزره معارف نلارته مرچت ایدن یوواسلده ایله باقونطر ایله پورتهقلی شیشریک دین ملت شائریتهده بولارستان مسلمانلاری حابریسوراج ، اوقوت ملته کیمک خیانت ، کیمک خدمت ایتمی اولدی یوده میدان چیقارک ملتهده بونلری آکلامش اولدجهدر .

مابعدی اوچکینجی صفیهده

سالوی ایتمکمشدی ا . بو سورکه ملتک لمنتله اوشارلارک حضورندن تکمه ایله قولوبلرکیزی و اوندن سورکه مدینه بتهملت ناعنه یامعدیکیزی خیانتلر قالدیغی و یوکون ده دلا بوا مقابلهده ایتمی بر حکومت حسلیانلر چایشایدقه اولدی بکیزی . بونون بولارستان مسلمانلاری یایلرکی ، یقیفیلده ملت ناعنه سور سولههکمه و یازی یازمه حرآت ایتمکده کیمسز لکیزی اولجک ایون بر معیار بولونلار . . . شمدنلک بو قدار . . .

ص ۱۶

تفسیر شریف

منافقله : « بر یوزنده فساد چیقارمیک ا » دیندیکی زمان اونلر : « بر آجهتی مسلمانلارده » دیرلر . غیر آکه اولکیزرکه ای مسلمانلار افسندر آجهتی اونلردر ؛ لکن بونی حس و ادراک ایتمزلر .

سوره قمره . آیت ۱۱ - ۱۲

قاشی یغایوی تفسیرینک خانیسمی شهزاده دینلورک (فساد) ، (صلاح) ک شدی اولوب بر شیشک اعتدالند چیقایی دیکلر . افسانده بر شیشی اعتدالندن چیقاروق بوزوبو یقیقندر .

منافقنرک بر یوزونده ، منسوب بولندققری اسلام جاعتلری آراسنده ایقاع ایتمکده اولدققری فساددن مراد ، مسلمانلار آراسنده شتغلر ، غیر مشروع عیادلر ، خدعقلر ، حیهلر ایله مسلمانلاری اغفال ایدرک مسلمانلارک علیهریته و کندی لهریته اولوق آوزره وقاع احداث ایتمک اظهار مامسی و دینه خیانت ایتملر ؛ چونکه دینک اسکلمن اجرادن اعراض ایله شرایی احلال ایتمک ، اسلام جاعتلری آراسنده افکار و افعالهک وحی و بارجلار و اجنایی قوسلار وجوده کیریکرک نظام معنی احلال ایدر . شو سالدنه آیت کریمه منافقنر : « بر یوزنده فساد چیقارمیک » دینکده مسلمانلار آراسنده شتغلر ، غیر مشروع عیادلر ، خدعقلر و حیهلر ایله مسلمانلارک علیهریته و کندی لهریکیزه اولماورده وقاع احداث ایتمک اظهار مامسی و دینه خیانت ایتمکیزه ا . دین اولوبور فقط منافقنر بو خطایی : « بر آجهتی مسلمانلارده » سوزلره انکار ایدیلورلر .

عیالین عربی حضرتلری بو آیت جلههک تفسیرلرله منافقنرک بو انکارلریک سینی شوکه ایضاح یووریلور ؛ منافقنر فساد ایقاع ایتمکده اولدققرنی اثبات خصو - صنده مبالغهده ایدرلر ؛ چونکه اونلر سلاجی - مسلمانلری تحصیل و ایسباب معیشلری تفسیر و امور دنیویلری تنظیم ایله لاندن تفسیرلری نامسین ایتمکده کورورلر .

اونلرک لاندن دینیه انتهکارلی و منافع جزیه ایله احتجابلری ، کللی اولان مصطلع عامی کورمیرنه مامدر .

منافقنر هر نه قارار اصلاحی اولدققرنی اما ایله مقصد اولدققرنی انکار ایتمک ساییسنده و منافقنرله صلاح ایله فساد ، غیر ایله شریعتی تقرب ایدن آجهتی دین و قرآن اولدققرنی و منافقنرله دین و حرکانلری دین و قرآنه مخالف بولندیقندن مقصد اولدققرنده مسلمانلارک شهیمی قلامسی ایون جناب دوالجلیل : « آکامالیزرکه مقصدلر آجهتی اونلردر - » قول کریمهله تبه یوورمشلردر .

فقط ناققری سببیه سلامت کقریه و خاککاری بوزولش اولدققدن عیسوس اولان فسادلریک فساد اولدیغی یله آکلامایاجق قارار احلامشلردر .

لکن بونلری نامل ملانیاچق ؛ علامت قارلمی نهدر ؛ اولره قارشو نه معامله یایچق ؛ بونلری قارلمک دیکر آیتلردن دیکلهم .

جلیوفه

دین اسلام مدافعلری جمیته (قره جمیت) دیرور و شیون بویه توصیف ایتمکلیده یازماریسکز . اوت بو جمیتک تکسلی ، حکمکرده قره برطالع بولارستان مسلمانلارک مقدراتیه اویتا - مکرزه نهامت ویرمهجک سزک ایچون قره بر قوتلدر .

بو جمیت ، اوتوز شهیدلری بولار ستان مسلمانلاریک حیات ساییسه و حقوقیه سی ایله یوک برلامفور ابله ساسلاندیک هر شییه بورکیزی سید قاکیز فقط عام اهلیت و حسن نیتسز لککوزن ناشی و هانتکی بر انشه قاریبر ایتمک اوق اولدی بکیزه قیلمیز دهافتا بر حاله کتیرمهکده اولدی بکیزه نهامت ویرمهک ایختیاجکده آوزریه تکلی ایتملدر . نانا مسلمانلار سزک کی هویسز ، مسلکسز و بولغفلر ستان مسلمانلاریک عالی مقصدلری بوا

مقابلهده دینسز اجبی بر حکومت حسابنه ساتان خلرک فئسولی مداخللرینه دهآ زیاده سیر ایدمیزدی .

مراق ایتمه جلیوفه ، دین اسلام مدافعلری جمیتک تکلی آوزریه شهیدیه قارار تقیب ایتمکده اولدی بکیز ایکی بونلی منافقانه سیاستلرک الهه ایتمککیز عظیم منفعت شخصی سزک نامینه امکان قالدیغی و شهیدیه قارار تصنع ایتمککیز یالان ، حیله و سببسزک بوندن سورکه مجرمه ویرمهجکی کورکیزکوزن قیالمطوتوش عوقلر کی کوزج سادکتر ایله آجی ای باغیرمقد اولدی بکیز و بوا مقابلهده دینسز اجبی بر حکومت حسابنه خالیان ملت و عملک ایچون مشر بر وجود اولدی بکیزی بولارستان مسلمانلاری و یوک دالوریه اوقم ایچون انتساب ایتمککیز دایمیه قورقمک رسالده جوقدن آکلار

تفسیر شریف

منافقانه : « بزودنده فساد چیقارمیک ! دیندیی زماک اونتر : » بز آجیی مساحلرز « دیروز » غایر آگه اولیکز که ای مسلمانلر افسندر آچی اوندر ؛ لکن بونی حسن و ادراک ایتزلر .

سوره بقره آیت ۱۱ - ۱۴

قاصی یمناوی تفسیریک خاشیمی شیزادنده دینلورکه (فساد) ، (صلاح) ک شدی اولوب بز شیک اعتدالندن چیقما دیگهر . افسادده بز شیئی اعتدالندن چیقاروق پوزوب یقیقده .

منافقارک بز بودونده ، منسوببولدقلری اسلام جاعتاری آراسنده ایشاع ایتگنده اولدقلری فسادندن مراد ، مسلمانلر آراسنده فتعلر غیر مشروع عیادللر ، خدعفلر ، حییللر ایله مسلمانلری اغفال ایتدک مسلمانلرک علیهرینه و کندی لهرینه اولق اوزره وقایع احداث ایتگه اظهار معاصی و دینه خیانت ایتدیملر ؛ چونکه دینک احکامنی اجراند اعراض ایله شرایب اخلالار ایتک ، اسلام جاعتاری آراسنده افکار و افعالمنک وحدتی بارجالار و اجنبی فوئالر وجوده کیمبرک نظام جمعی اخلال ایدر . شو سالده آیت کریمه منافقانه : « بز بودنده فساد چیقارمیک » دینک مسلمانلر آراسنده فتعلر ، غیر مشروع عیادللر ، خدعفلر و حییللر ایله مسلمانلرک علیهرینه و کندی لهریکزه اولق ااوره وقایع احداث ایتگه اظهار معاصی و دینه خیانت ایتدیملر ! « دین اولوبور فقط منافقلر بو خیالی : » بز آجیی مساحلرز « سوزیه انکار ایدیورلر .

عیالین عربن حضرتنری بز آیت جلیلهلک تفسیرنده منافقلرک بو انکارلریک سینی شوپله ایضاح یوریورلر ؛ منافقلر فساد ایتگه اولدقلری ایثاب خصو - سنده مبالغه ایملر ؛ چونکه اولنر صلاحی ، معتمدلری تحصیل واسباب معیشلری تیسیر و امور دنیویلری ، تکلف ایله لاندن تفتیشلری تأمین ایتگنده کورورلر . اولنرک لاندن بدینه ایتکارلی و منافع جزئیله ایتجابیلری ، کلی اولان مصیلب عامه کی کورمیرینه مانعدر .

منافقلر هر نه قارار اصلحایی اولدقلری ادعا ایله مقصد اولدقلری انکار ایتگه جایلسنمده صلاح ایله فساد ، خیر ایله شر بیئی تفریق ایمن آجیی دین و قرآن اولدقیندن و منافقلرکده بوتون افعال و حرکتلری دین و قرآنه مخالف بولنده یقندن مقصد اولدقلرکده مسلمانلرک کیمسی قلماسی ایچون جباب دولجلیل : « آکاه اولیکز که مقصد آجیی اولنردر . » قول کریمه تبه یوریومشدر .

فقط ظافری سبیلله سلامت کفریه و عیاکماری بوزولش اولدقیندن عصوص اولان فسادلریک فساد اولدقی بیله آکلایمالیج قارار ایتجابمشدر .

لکن بونری نامل طایفایج ؟ علامت قارقلری نهدر ؟ اولنره قارشو نه معامله یایجیز ؟ بونریده قرآنک دیکر ایتلردن دیکلهملر .

جلیوفه

دین اسلام مدافعلری جمعیته (قره) جمعیته دیور و ایچون بویه توسیبل ایتدیکنلریده یازمیلورسکوز . اوت بو جمعیته تشکیلی ، معکزدده قره برطالع بولغارستان مسلمانلرک مقدراتیله اوتنا - مکزده نهایت ویریمک سزک ایچون قره بر قوتدر .

بو جمیته ، اوتوز سنده تیری بولغار ستان مسلمانلرک حیات سیاسی و حقوقیه سی ایله بویوک برعلاقه بولملاسه اصل ایدرک هر شییه بورنکزی سز قاکز فقط عدم اهلیت و حسن تئیسر لککوز دن ناشی می هانتی بز ایضه قاریشر ایسکهن اوئی ایچیندن چیقماز دهافتار بر حاله کتیرمکده اولدیکزده نهایت ویریمک کی ایتجاب اورزینته تشکی ایتشدر ، ذاتا مسلمانلرک سزک کی هویتیز ، مسلکیز و بولغار - ستان مسلمانلرکک حال معنفلری بارا

مسلمانلرده بحران اجتماعی و

تداویسی

فقط بولک ریجی شریف ، یعنی مسیال نلرک تورکیمه یح ایتغوب تورکیمک دینسز لککنک قاریشر ایلمسک ریجی شریف ، بولغارستانن تورک اتقلاقی دلایهتک ایلیلمسیدر . اکتسجییه ده تورکیمک اترینه تبا دینی ترک ایدنلرک ، آقزده رجال حکومتک ایلدیی کی دینی نرئایسته کتاری و دین ایله علاقه ی قالمش اولدییی اعلان و اعتراف ایله مسلمانلردن جاعتاری آریمالیدر . شدی اولدییی کی بز طرفدن بز تورکیمدن آریلاماز . اولنر هانتی بولدن کیدر سز زده بولدن کیدر سز ، دینه یوزاری یرتیلرجه مناسنه چلر ، دیکر طرفدن مسلمانلرک جامسنه امامنه ، خطیبنه ، مقصدنه ، جاعتاسلار - میهننه و مکتبیرینه مسلط اولاجقلر و تورکیمه سفاری بولارستاده بدی سکر دانه غزته چیقارداجی ، و بو غزتلر ایله ده مسلمانلک علینه چشیدر تریاندیمبولر ناجی ؛ بوکا مقابل دینلری ممانعه ایتک ایستمن مسلمانلر تورکیمه حکومتک دینسز لککندن یح ایتجیکرمش . آما معنقل ها . . .

بوشرائط داخاندنه بولغارستان مسیال نلرک کندی دینلریک محافظه سیمون اقرده حکومتدن اولنرک دینسز لکلردن یح ایتجیک بز حق ککل ، بلکه دینی بر وظیفهدر .

هرده اقرده حکومتک مروج ایتکاری وظیففلرن ایتادایدن بو غزتلر مسلمانلر ایله اسئزا ایدجکلر ، بولغارستان مسیال نرئایته قارشو ؛ « آکر سز اقرده حکومتک کندیکی بولدن کیتیمه چک اولورسه کز سز قورولر ییر » دینه مسلمانلری تهدید ایدجکلر ، پرده بوغزته حییل سوفیه مقبوه خائلرکده و میجاته کوشلرکده « بز تورکیمه حکومتک و اتقلاقیک بولغارخانداسی و ذلافنی بارا مقابلده ییوزوز . آکر یزه بارا ویرمزسه قارشو دو کتهدمه ایلیز » دینه ایدقاری معرفتاری بارا مقابلده یاید قاری ده اعتراف ایتکدن کیتیمه ییکلر . اولسته زده بو مویوب و موشرلرک مشرور .

سزک مقصد و معشر بز شخص اولد یقکز ایچون دگیلیدی که علمین نورغورلردن و بولدن دورت سنه مقدم سوفیهده بولایان مل قوغرمدن بوزیکزه قارشو . . . . . سزک ملت حشو رینه چیقاریق بوزیکز ، ملت نامه سوز سولیه که حکتوز یوقدر ، دفع اول بولردن دیناری ! . . . سوزری ایله قابو دیناری آتباریکن ییکارچه کیشیک آتی طوبور - تیری یوهاها . . . . . تدارلی (همعوس)

کفرانده طاقسزق اولماسون دینه تورکیمه حکومتندن و اتقلاقینده کیمسه یح ایتجیک ! ایسته دینسزک لیستلرک آرزو و عیاکماری بودر . . . . .

بو موشرلرک جانلری سبقان جهت دینسز مسئله سده کفکدر ؛ چونکه اولنر بویوکسک وظیففلری آجیی ییکز ییکز مکتلات ایله دینسز لکلری ای ایتک سلیسنده سیمی اولدقلری ایثاب ایتک سلیسنده اولده ایشلردر . ایثاب ایتگنه نه سورکه اولد یقی جهتی ذکر ایتیمزه حاجت یوقدر . یلمعیلرین بیلنلردن اولکریمه بیلدر . اصل بونرک روحلری سبقان جهت ، مسیال مسلمانلرک اولکار تده نلیک کی بولار لایق ورق آلدوبور ک تورکیمه ایستکلری یولک آیتنده دینسز لک بولدن دینی مسلمانلرک آکلای مسیله سیدر « ایته » دین اسلام کتومدیت غزته مسک علیهرینه نورلدرقاری عو بولوک سیم حقیقی سده ییور ؛ فقط بولغارستان مسیال نری بولدن مسورک . بو کی دای کیتیمه منافقلرک مسلمانلرک دینی مقدراتیلر ایستکی اولفه بولنده ایتجه چکلرور .

تورکیمه برار تورکیمه کله این حریفه بلاسی نظور ایشیمک زمانلره قارار باشنده ک فسی عاققله ایله عیالی دیشاهلریک سوزلری سائق کیرایته مشغول ایکن اولک موداسنک کیدیکی کوروجیه هان باشه بر بومیه شایقه کتیرمک بولغارستان مسلمان مکتبیرانده مسلمانلرک حرقزله تدر یسک منیع ایفلسنی ویرنه لاین حرقزله تدریسک چیچوری بوئرله یس بولغارستان مسلمانلری نامه طلب ورجا ایتک اوزره معارف نظارته حراجت ایدن و یرواسنده ایله باغونولر ایله بورنه قلی کیشیک دین و ملت ختلرینه ده بولغارستان مسلمانلری حاسارلری سوراچ . اوقوت ملت کیمک خیانت ، کیمک خدمت ایتش اولدییی ده میانه چیقارق ملتده بونری آکلایش اولجده .

مابعدی اوچوخی سیریهده سالوی ایتگه مشریدی ! بو سورکه ملات لمنتله اولهاریق حضورلندن کتکه ایله نورغورلردن و اولدن سورکده نیتعلت نامه یامیادیکز خیانتلر قلدییی و بوگون حسنیه جایشانده اولدیکزی بز حکومت بولغارستان مسلمانلری بیلرکن ، چیچوبده ملت نامه سوز سولیه که ، یازی زامنه حیرت ایتگه ک حاسارلرکیزی اولجک ایچون بز معیار بولنماز ! . . . شمدتکدک بو قدار . . . . .

صافی: ۳۴۳ - ۳ مایس بازار ایرتسی ۱۹۴۳ - ۲۸ ربیع الآخر ۱۳۶۲

№ 343 3 V 1943.

Отговорени редактори
Салих Ахмедовъ Пехливановъ

РЕДАКЦИЯ
В-къ „МЕДИНИЕТЪ“
(ЦИВИЛИЗАЦИЯ)
ул. Позитано № 38 — СОФИЯ

„MEDINIYET“
Sofia — Bulgaria
Positano № 38 — SOFIA

1 бр. 2 лв.

اول رسول جنتی م رحمة اللعین • بنده مدفوش درو افلاک فخر لیل زمین
تاریخ تاسیس ۱۹ آگست سنه ۱۹۳۳

مدیر مسئول: صلیح احمد پهلوان اوف
اداره خانه: صوفیه پوزیتانو سوفا
نومرو ۳۸
آپوه شرافتی:
په لفظستان ایچون: سنه کک ۹۰۰ لهوا
په لفظ ایچون: ۴۰ فرانسز فرانسی در
انصار: غزته و جیمته مانه غنایر اتابله
په ارسالاتی یالکز حیمت لئنه پاییلر
فدج ایله یمن یازیله اماده اولونغاز
اولون ایچون ساتیمتو مریلی ۲ لهواد
انسخه سی: ۲ لهوا

سنة: ۹ دین اسلامداقده ای حقیق نشر افکاری اولوب هفتده بر دفعه حیاترینی، علمی و اجتماعی فخرمدر
Год. IX. Органъ на Д-вото на Защитниците на Мюсюлманската Религия въ България

تفسیر شریف

استعید بالله: الله نزل احسن الحديث... الآية.

الاجلی: الله سورته الك كوزله نایندیردی، هم برینه بکیزر چیفت
انکلی برکتاب حالنده. اوندن برلرته صابینسی اولانلرک توپلری اور
ایر. سورکه دوریلری وقلبرلی الهلک ذکرله، رحمتله یوشار. ایشته او
یله بر الله رهبریدرکه الله اونکله دیله دیکینی دوغرو یوله چیقاریر. هر کی
الله بردقمه شایردیرسه ارتق اواک هدايت ویرمچک، بول کوسترمچک
بولونغاز.

قرآن کریم، کلام قدیم کلامک ال
تولیدر، عیاره سی متین، معناسی
دین، احکامی، سلام، بلاغتی، ملامد،
په یوقاچ آیت کریمه دکل، قرآن
عظیم الشان باشدن باشه بولدر، ۶۶۶۶
آیت یوخوصوصه برینه بکیزر، مکمل
بلاغت، یوسک بر آهنگ، نام بر
تیزیت، قصه ل جفت چیفت ایراد او
تولور، موعظه و نصیحتلر دهنله
یورلشونه دیه تکرار اولور، بولر
الله الله تمالیک ایندیردیی و احسن
حیث و متناهی امانی اولور، اوقویان
دیکینر سه اسلا بورولور،
فخر الدین رازی و مثالی، گهنک
فریفته شولهدیور: قرآنمذکر او
اولن شیلر، جفت چیفت تکرار لایر:
سومنی، علم و خاص، جمل و مفصل و
سموات و ارض و جنت و جهنم و نور و
ظلمت و لوح و قلم، و ملک و شیطان و
کرمی و کرمی و وعدو و وعید، و رجا و
خوف... بوندن مقصد الهیدن باشقه
میشیک آتش اولدیغنی یاندر. فرد احد
عشق الله تعالی در،
الله کوسکی و صابینستدن دولان
مشیت الهیه به مستشرق اولانلرک ذکر و
کفری و احسن حدیث و اولان قرآن

مکملرینی چنلدر، و من احسن من افلاک
حکما و قرآن الک یوسک معاسنده، الک
کنیش سورته، الک بالاق شکلده
توحیده دعوت ایله کاشانکه بر الله وار
دور قدرت الهیه سی هیچ رسوله تحمید
اولونامز، هرشی اونک دور، بر الهلک
وارلغی الک آجیب و الک بالان دلایلله
قلبره برلشدر دکن سورکا قرآن کریم:
پوتون خیرله، صابی وسوکه، کال و
جالی تقدیره دعوت ایله انسانلره قائمه
سی اولان هرمله تشویق و ترغیب ایله
انسانلر آراسیندهکی مناسبات و علاقبن
تنظیم ایلوب بولنه قوره
سورکا قرآن کریمک امر یورودینی
عباره ده یلی:
مادی و معنوی یساکدن تمیزلرک
پایلان قولای و کوزل عبادتکره، مسلمان
لک م وجودنی دیکلشدر، م و سعاده
نی، نماز روسی یوسکتیر، قلبه حضور
فرور، شایع و خاشع قول اولان نه خبیر
لق! نمازکه، مسلمان اونکله ریتدن استعا
نه ایله، (واستنبوا باصبر و الصلوة)
سرسی اوزمان نیل ایله رب ایله قول
آراستنده بولک یوسک معناسندهکی صله
و راعله کسونه بش دفعه تکرار لایر.
سنهک بر آیتده اوروج طولترک نفس
و اراده یی زیه ایتمک، یوسدولرک اشک
انصار ابرارینه، اوزوشو چیکلرینه اشک
ایدهرک فقرانی کوزمهک و قوردمق ایچون
اولان امرله، بریونده توحیدک اشک یوسک
معبده اولان بیت الله العتیق زیارت مهبط
وحی، متزل قرآن اولان اولان اولان مده قور
عک، اولرک کوزمچده وحینی درکش، عهد
برلر اولک اوکسه کتاب کاشان آچوب
سر مشدی، جیباریک ایلم و وحی کنیز
دیج اوغماره به جیوب سرا دانگک اوز
رندن چوقاره عقیق نظر ایتمک، عهد
علیه السلام بوندن اون دورت عصر
اول کزوب کوردینی، کوروب کیدیدی،
کاه سونوب، کاه عجزون اولغینی اولرزی

اورمک البته الک بولک حظ، الک ببولک
نعمتدر.
ایشته ای قره، اسلامیک یوقولای،
کوزل، ای، پوتون کالات طوبیلان
آجیب، آشکاره، قلبی اولان، ایچنده
کولکل، شهید، و ایامل و استقبالی
هیچ رش قالیان شریفتی قوران قرآنی،
الله ذوالجلال حضرتلری احسن حدیث،
کلامک الک کوزملی اولارک ایستبردی
انصافه بر دروشن! اونک احسن حدیث
اولدیننده هیچ شهید ایلمیسی، دباهه
انسان یالکز عهد ککل یا، بانقاری نیچون
اونک یایندی یلانیور، دباهه هانکی
کتابک الحیرانه یوقادار طوبیلانیش؟
هانکی کتاب کچه و کوندوز، معبد و
مکتبه، اوده یقیده، هربرده و هرزمان
یوقادار اوقونور، میلیونلرجه خلق اونی
ازیر یور، اطرافنده چیکلرجه اولر یازیلور،
تفسیر و شرح ایلدیلور، یایله عبادتی
اونکله یقیده، علم علیه اونکله کیمکه
ای غافل انسان! نیه آهده یوسک؟
نیچون و کیمه کانونکلرک یاپورسون، الله
اشک کوزلی ایستبرمش، کیم دعا ایلمده
بولوناجینی دهنهک ایچون بر یوزینه صا
ایبرمش، و فیتارک الله احسن الخلقین
دین اسلامه سکا اولان نعمتترینی تحمللا
مش، اولر بر نعمت ک اولن سورکرک نعمت
یوق: و دهنه قله و یک صدق و عدلا
ویکتبسی دوشره لقبده، نام کالده ربه
اوقرآن و اولر بر کتابک اوند هه چیق
یوق، برینه متیلر ایچون باشدن باشه هدایتدر
اونلرک غیبه ایمان ایلدنر، نمازی دس
دوشره یوقلار، کندیلرینه و بریکیزر زور دین
بانقارینه ده بریزدر اولرک ک کتابک ایستبریلر
ده، سنندن اوکجه ایستبریلر، ایمان ایلدنر.
آخرته اوزجه قانر، ایشته، بولنر ریزیک
هدایتی اوزورمه قیلر تفریح بولانلرده اولنلرده،
الله جلوه سی هدایتله قبول فلاحه
قاروشدورسون، آمین!

BULGARİSTAN'DAKİ ULEMA'NIN HARF İNKILABINA DİNÎ/FIKHÎ AÇIDAN YAKLAŞIMI: MEDENİYET GAZETESİ ÖZELİNDE (1933-1944)

İbrahim TEFİK

Uludağ University, Türkiye

GİRİŞ

Bulgaristan'da uzun süre yayın hayatını sürdüren *Medeniyet* gazetesi, Osmanlıca/ eski harflerle dinî, ilmî ve içtimaî mahlasıyla 19 Ağustos 1933 tarihinde gün yüzüne çıkmıştır. Gazete, dönemin Başmüftüsü Hüseyin Hüsnü Efendi'nin talimatıyla kurulmuş, sorumlu müdürlüğünü Hacı Mehmed Ahmedov, başyazarlığını ise Ahmet Hikmet yapmıştır. Filibe'de haftalık olarak neşredilmeye başlayan *Medeniyet*, 6. sayıdan sonra Sofya'ya taşınmış ve 26. sayıdan itibaren de “*Din-î İslâm Müdafileri Cemiyeti*”nin organı olarak yayınlanmaya devam etmiştir. *Medeniyet* başlangıçta haftada bir, 15. sayıdan itibaren on günde bir, daha sonra da on beş günü geçmemek üzere 11 yıl boyunca aralıksız 12 Ağustos 1944 tarihindeki 375.sayısına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Başyazar Ahmed Hikmet gazetenin hedefini, hakiki Müslümanların bir araya gelip dinlerini müdafaa, İslâm dinine yönelik iftiraları reddetmek, İslâm'ın yüce ahlâkî ve ictimâî maksatlarını neşrederek gâfil ve zayıf gençleri dalâletten kurtarmak, memleket kanunlarından istifade ederek onlara doğru yolu göstermek,¹ şeklinde izah etmiştir. *Medeniyet*'te yazıları çıkan başlıca yazarlar arasında Yûsuf Şinâsi, Hâfız Yûsuf Yakubof, Hüseyin Hüsnü Efendi, Celâleddin Sabri, Mehmed Fikri,

1 Ahmet Hikmet, “Açık Söz”, *Medeniyet*, sa:14 (1934),s. 3.

Osman Seyfullah (Keskiöglü), Yûsuf Ziyâeddin Ezherî (Ersal) gibi şahsiyetler yer almıştır.²

Medeniyet gazetesi, neşredilmeye başladığı günden itibaren Türkiye'deki inkılapların -hilafetin ilgası, harf devrimi, şapka kanunu gibi- hem dine hem de Müslümanlara karşı büyük tehlike olarak algılanmış ve dinsizlik olarak nitelemiştir. Devrimlerin dine karşı olması hasebiyle kabul edilemez olduğunu uzun eleştirel makaleler tefrika ederek gazetenin sütunlarına taşımıştır. Bu meyanda en çok yazı kaleme alınan eleştirel yazıların başında 1928 yılında Türkiye'de gerçekleşen Harf devrimi meselesi gelmektedir. Yazılar: “Yine Harf Meselesi (2)” “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı (2)”³, “Harf Meselesi (1)”, “Müslümanlar Neden Arap Harflerini Terk edemez(2)”, “Harf Meselesi Etrafında(26)” başlıkları ile toplam 33 müstakil makale halinde Yusuf Yakubov(Şinasi⁴)'nin kaleminden çıkmıştır. Yusuf Şinasi *Medeniyet*'te dini, fikri ve içtimai içerikli yazılar kaleme almanın yanında gazetenin uzun süren ikinci başmuharrirliğini de yapmıştır. O'nun harf devrimine karşı yazıları *Medeniyet*'den önce editörlüğünü yaptığı *İntibah* gazetesinde başlamıştır. Aynı konuda tenkitçi yazılar kaleme alan Şeyhu'l-İslam Mustafa Sabri Efendi(ö.1954) *Yarın* gazetesinde, Yusuf Şinasi'nin *İntibah'ta* harf devrimine ve Latin harflerine karşı verdiği mücadeleden dolayı övgü ile bahsetmiştir.⁵ Haddi zatında *Medeniyet*'te Yusuf Şinasi, Hüseyin Hüsni

2 Cambazov, İsmail, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878- 1944)*, Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü yay., Sofya 2013, 1/ 355-382. Hatipoğlu, İbrahim, *Bulgaristan Müslümanlarında Dinî İslahat Düşüncesi*, Emin yay., Bursa 2007, s. 71-73. İbrahim Hatipoğlu, “Medeniyet”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003)*, 28/301-303. Altan Deliorman, *Bulgaristan'da Türkçe Basın*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul-Fatih 2010, s.140-141.

3 Bu rakamlar adı geçen makalelerin sayısını göstermek amacıyla konulmuştur.

4 Hafız Yusuf Şinasi 1898'de Şumnu'ya bağlı (Işikköy'de) dünyaya gözlerini açmıştır. İlk eğitimini köyünde aldıktan sonra Medresetü'n-Nüvvâb'ta tahsilini devam ettirmiştir. 1926 yılında Nüvvâb'ın tâlî (lise) kısmını, 1933 yılında da âlî kısmını “fevkalâde” dereceyle tamamlamıştır. 1927 yılında *İntibah* gazetesini neşretmeye başlayarak, 72. sayıya kadar (1931) gazetenin başyazarlığı görevini sürdürmüştür. Nüvvâb'ın âlî kısmını ikmal ettikten sonra 1933 yılında Başmüftülük'te görevine getirilen Hâfız Yusuf, 1934 yılında kurulan “Dîn-i İslâm Müdafileri Cemiyeti”nin genel sekreterlik görevini ifa etmiştir. 1934-1938 yılları arasında yaklaşık dört yıl boyunca *Medeniyet* gazetesinin başyazarlık vazifesini üstlenmiştir. Bu görevlerinin yanında Hâfız Yusuf Şumnu'da Medrese-i Âliyye'de ve Nüvvâb'ın tâlî (lise) kısmında dersler vermiştir. 1944 yılında ise Nüvvâb'ın kadrosuna dâhil olarak uzun süre hocalık yapmıştır. 1950 yılında Türkiye'ye göç eden Hafız Yusuf, 1952 yılında Eskişehir'de Hakk'a yürümüştür. Muhammet Altaytaş, “Son Dönem Bulgaristan Alimlerinden Yusuf Yakubov'un Anlayışında Din ve Medeniyet İlişkisi”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ, 2022, c.5/s. 475-476.

5 Sabri Efendi, Mustafa, *Harf İnkılabı*, Osmanlılar İlim ve İrfan yay., İstanbul 2023, s.

Efendi (ö.1936) gibi isimler Mustafa Sabri Efendi'nin de benimsediği *gelenekçi* çizgiyi devam ettirmiştir. Bu anlamda Medeniyet gazetesi Yusuf Şinasi'nin başyazarlık yaptığı dönemde Bulgaristan'da Muhafazakar kesimin/gelenekçi çizginin sesi ve sedası olmuştur.

Yusuf Şinasi'nin konuya dair ilk yazılarının sonunda kendi ismi geçerken pek çoğunun bitiminde ismi zikredilmemektedir. Şinasi'nin *Medeniyet*'teki bazı yazıları üç yıldız imzası ile çıkmıştır. Bu durum sadece ona özgü bir durum değildir. *Medeniyet*'de kalem oynatan birçok isim bazen ismini zikrederken bazen de mahlasını vermeyi tercih etmiştir.

Yusuf Şinasi, harf devrimini tarihî, siyasî, içtimaî, lügavî ve dinî yönden ele alarak pek çok boyutu ile değerlendirmiştir. Yusuf Şinasi, harf devrimi çok geniş yelpazeden ele almasına karşılık biz konuyu sınırlama adına mevzuyu dini/fikhi boyutu ile ele almaya çalışacağız. Araştırmadaki hedefimiz konunun dini/fikhi boyutunu ele alarak konunun nedenlerini ve/veya planını incelemek olacaktır. Biz her ne kadar mevzuyu Yusuf Şinasi'nin yazıları üzerinden sunmuş olsak da onun nezdinde muhafazakar kesimin de yaklaşımını yansıtmış olacağız.

YUSUF ŞINASI'NİN HARF İNKILABINA YAKLAŞIMI

Türkiye'deki harf devrimi ister istemez Bulgaristan'daki Müslüman/Türkleri de etkilemiştir. Buradaki Müslümanlar her ne kadar varlıklarını Türkiye'den ayrı olarak Bulgaristan topraklarında idame ettirmiş olsalar da asırlar boyu aynı dili konuşmuş ve aynı dil ile meramını ifade etmişlerdir. Harf inkılabının ortaya çıkması ile birlikte buradaki Müslümanlar farklı tepkiler vermiştir. Onlardan büyük bir kesim değişime olumlu bakarken, diğer bir kesim ise bu devrime karşı direnme yolunu seçmiştir. Her kesim kendi zaviyesinden bakarak meseleyi ele almıştır. Muhafazakar kesim mevzuyu daha çok dini esas olarak değerlendirme yoluna gitmiştir.

Yusuf Şinasi, harf meselesinin dini boyutunu iki yönlü ele alarak formüle etmektedir. Birinci veçhesini itikâd, ikinci veçhesini ise hukuk/fıkıh esas teşkil etmektedir. Mevzunun önemine ve ciddiyetine dikkat çekme adına sorular sormuş, akabinde ise o sorulara detaylı cevaplar vermiştir. Sorular, Bulgaristan'da yaşayan pek çok Müslümanın Ankara hükümetinin çıkardığı devrimler ile İslam'ın hükümleri arasında sıkışan/kafası karışan, ne yapacaklarını bilmeyen kişilere tercüman olmak ve de meselenin netleştirilme gayesi güdülerek sorulduğu söylenebilir. Bir yandan Müslüman kalmak diğer taraftan da Ankara hükümetinin devrimlerini kabul edip Türk olduğunu ispat etmek/göstermek

isteyen kişiler azımsanmayacak kadar çoktur.⁶ Meselenin itikadi yönü gösteren sorular şöyledir:

Ben Türküm. Ankara hükümeti neye karar verir ise ben de onu kabul ederim. Eğer kabul etmez isem onlardan ayrılmış olurum diyebilir miyim? Diyemez miyim? Yani bu sözü söyleyen ve Müslümanlık sıfatı taşıyan bir Türk'e Müslüman denilebilir mi? Ankara hükümetinin kabul ettiği inkılabı kabul eden bir Türk'e Müslüman denilebilir mi? Denilemez mi?

Hukuk veçhesini ifade eden soru da şöyledir:

Dinsiz bir (Türk) hükümetinin rejimine uyarak İslam harflerini terk edip Latin harflerini kabul eden bir Müslümanın şer'i hükmü nedir?⁷

Yusuf Şinasi, harf meselesini diğer devrimler (hilafetin ilgası, şeriat mahkemelerine son verilmesi, kılık kıyafet kanunu gibi) ile beraber ele alarak değerlendirmiştir. Mevzuya sırf harf meselesi olarak bakılırsa onun harf inkılabına karşı olumsuz tavrı tam olarak anlaşılabilir. O'na göre mesele sadece Latin harflerini veya ecnebi bir dilin harflerini öğrenip-öğrenmeme ya da Arap harflerinden Latin harflerine geçme meselesi değildir. Mesele Bulgaristan Müslümanların dini kimliklerini ve dinini muhafaza etme endişesidir. O, bu meyanda şöyle diyor:

“...Latin harfi meselesinin nerede ve ne maksatla ortaya çıkarıldığı ve Bulgaristan'a ne suretle getirildiği ve bunu kimlerin getirmiş oldukları nazarı itibara alınacak olur ise bunun yani Latin harfi meselesi fer'i derecede bir mesele kalıp ve hakikat halin İslamiyeti esasına taalluk eden dini bir mesele olduğu anlaşılmalı/çığa çıkmış olur. Onun için Latin harfleri ile Türkçe'nin Arapça kelimeler ile yazılamayacağı, keza Kur'an Latin harfler ile yazılacak olur ise Kur'an-ın değiştirilmiş/tahrif edilmiş olacaktır. Neticede Latin harfleri ile Kur'an'ın yazılmasına imkan olmadığı... Eğer biz yeni yetişen evlatları Türkçe'yi yalnız Latin harfleri ile okuyup yazmaya öğretir... İslam harfleri ile Türkçe'yi bilmeyecek olurlar ise on iki on üç asırdan beri İslam alimlerinin vücuda getirdiği islami eserleri ile alakaları kesileceği gibi (Latin harfleri) meselesi esasına nazaran tali derecede fer'i bir mesele halinde kalmakta olduğu cihetle Latin harflerinin teferruattan saymaktayız.”⁸

Aktardığımız pasajdan hareketle Yusuf Şinasi'nin harf inkılabına karşı olmasının arka planında dini ve millî sâiklerin olduğu görülmektedir. Bu sâiklerin başında Kur'an'ın tahrif olma korkusu/endişesi vardır. Kur'an nasıl tahrif olacaktır? Latin

6 H. Yusuf Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, sa:11(1933)s.1

7 H. Yusuf Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, sa:11(1933)s.1

8 H. Yusuf Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 1-2

harfleri ile Arapça Kur'an'ın yazılması mümkün olmadığı için orjinali tam olarak yansıtılamayacaktır. Hatta noksan ve hatalı olacaktır. Böylece ayetlerin anlamı bozulacak ve yanlış hükümler çıkarılmasına sebebiyet verecektir. Bundan mütevellit muhafazakar kesim -ileride daha detaylı bir şekilde mevzubahis edileceği üzere - Kur'an-ın Latin harfler ile yazılmasının ve okunmasının caiz olmadığı görüşünü benimsemiştir.

Diğer önemli bir çekince de, sadece Latin harfleri eğitim gören genç kuşağın mazi ile bağlarının kopacağı/kesileceği endişesidir. Birçok ilim dalında olduğu gibi İslam alanındaki eserler Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Tedrisatını sadece Latin harfleri ile yapan genç nesil eski Türkçe yazılan İslami eserleri okuyamayacaktır. Dolası ile mazi ve tarih ile olan irtibatı da kopmuş olacaktır. Her ne kadar gençlerin iki alfabeyi öğrenebilirler diye akla gelse de muhafazakar kesim Türkiye'deki harf inkılabı uygulamasından hareket ile Latin harflerini daha iyi öğrenme adına eski alfabeyi -Bulgaristan'da da- menedilebileceğini şöyle dile getiriyor:

“Türk Müslümanlar arasında Müslümanlığı imha etmeyi ve islam harflerini yani İslam harfleri ile okuyup yazmayı tamamen menetmekle yeni yetişecek olan neslin din ve mazi ile tamamen alakasını kesmeyi gaye ederek ve Müslümanlığı beşeriyetin en büyük düşmanı telakki etmiş ve etmekte olan bir hükümdür. İşte bu marifete de Türk inkılabı namı verilmiştir. Bunu kabul edenlere de inkılapçı veya yenilikçi veya asri Türk adı verilmektedir”.⁹

Yusuf Şinasi'ye göre Ankara hükümetinin, Bulgaristan'daki mekteplerden İslami harfleri rafa kaldırılarak Latin harflerinin uygulamaya koymak istemesinin ardında yatan asıl sebep; Müslüman gençlerin körpe dimağlarına dinsizliği yerleştirmek/empoze etmektir. Latin harflerini kendi Türk/millî harfleri imiş gibi tatlandırarak yapmaktadır. Bu kesinlikle caiz değildir.

Yusuf Şinasi, Ankara hükümetinin Latin harflerini millî harfler gibi kabul ettirmeye çalışmasının ardındaki yatan sâikin Müslümanlara dinsizlik mefkuresini daha kolay aşılacak olduğunu söylemektedir. Dinsizliği aşılacak için peyderpey hareket edilmiştir. Önce harf inkılabı yapılmış ve Latin harfleri millî harfler olarak lanse edilmiştir. Akabinde ise Latin harflerini daha kolay öğrenmek için eski harfler ile eğitim ve öğretim menedilmiştir. İslami harfler ile okuyamayan genç nesil Ankara hükümetinin tüm direktiflerini kabul etmek zorunda kalacaktır. Yusuf Şinasi bu tehlikeden genç nesli korumak için tedbirler almanın dinen vacip olduğunu beyan etmektedir.

9 H. Yusuf Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 2

Bulgaristan'da harf inkılabını kabul eden ve okullarda Latin harfleri ile tedrisat yapanların başında Muallimler Birliği Cemiyeti gelmektedir. Muallimler Birliği Cemiyeti, okullarda İslami harfleri rafa kaldırıp Latin harfler ile eğitim ve öğretim verilmesini kabul etmiş ve uygulamayı başlatmıştır. Ankara hükümetinin devrimlerini kabul etmekle birlikte onlardan farklı olarak mekteplerde İslami dersleri öğrencilere okutmaya devam etmişlerdir. Bununla inkılabı kabul etmek İslam'a mani olmadığını göstermek istemişlerdir. Yusuf Şinasi'ye göre bu yaklaşım hiçbir şekilde birleşmesi mümkün olmayan iki zıt mefhumun bir yerde birleştirilmeye çalışılması olarak değerlendirilmiştir.(s.2) Ancak Bulgaristan'daki Kemalist ve inkılapçıların Ankara hükümetinden farkı zahiren de olsa Müslüman olduklarını iddia etmeleridir. Yusuf Şinasi, Muallimler Birliği'nin bu yaklaşımını kabul edilemez olduğunu Kur'an ve hadislerden deliller getirerek cevap vermiştir.¹⁰

Delil getirilen ayetlerden biri: *“Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size ateş dokunur. Sizin Allah'tan başka dostlarınız yoktur. Sonra yardım da göremezsiniz”*.(Hud:123)

Bu ayete dayanarak şöyle izah getirmiştir: *Zülüm bir şeyi layık olduğu yerden alınıp layık olmadığı yere konulmasıdır. Örneğin Cenabı Hakk'ın kanunlarını ilga ederek onların yerine nefsin arzularından kaynaklanan sebep ve durumlara dayanarak vücuda getirilen kanunları ikame etmek gibi hareketlerdir...Kalpleriniz ile onlara azıcık meyledecek, onların sözlerine kulak verecek, isimlerini tazim eder ve onlara itimat ederseniz zalimler için hazırlanmış olan azap size isabet eder.*¹¹

Yusuf Şinasi, ayete dayanarak Allah'ın kanunlarını ilga etmek için ortaya konan inkılaplar dizisini zülüm, onları vücuda getirenleri ise zalimler olarak tasvir etmektedir. Muallimler Birliği Cemiyeti de inkılapları/harf devrimini kabul ederek zalimlere meyletmış olmaktadır. Netice itibarı onlar da ayette geçen cezadan payını almaktan kendilerini kurtaramayacaklardır.

Delil getirilen hadis şöyledir:

“Münafiğa efendi demeyin”.¹² Şinasi, konu ile ilgili hadisi şöyle izah etmektedirler:

Efendi! Hitabı ile hitap etmekte tazim vardır. Halbuki Cenab-ı Hak bu gibi kimselere karşı çıkar/isyen eder. Herhangi bir Müslümanın da onlara buğuz etmesi lazımdır. Ehl-i bidat hakkında ki şer'i hüküm budur.¹³

10 H. Yusuf Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 2

11 H. Yusuf Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 2

12 Ebû Dâvûd, Edeb 83.

13 H. Yusuf Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 2

Burada Yusuf Şinasi'nin kastı inkılapçı zümredir. Onlara saygı göstermek için efendi demek, inkılaplarına tazim göstermek caiz değildir. Zira Allah onlara buğuz etmektedir. Allah'ın buğuz ettiklerine buğuz etmek gerekir.

Yusuf Şinasi'ye göre, Türk Muallimler Birliğinin biz Türk inkılabını kabul ettik diyerek mekteplerde dinsizliği gençlerin dimağlarına aşılama için Latin harflerini kendi milli harfleri imiş gibi takdim etmiştir. Bu dinsizliğe karşı mücadele etmek okulların kapanmasından daha önemli dini bir meseledir. Türk Muallimlerin, Biz Türk inkılabını kabul ettik demeleri ile dinsizliklerini ilan etmelerine eşdeğerdir.¹⁴

O'nun nazarında Ankara hükümeti, Bulgaristanlı Müslümanlardan okullarda Latin harfleri ile tedrisat adı altında dinsizliği ve dini terk etmeyi emrediyor. Onların bu isteğini yerine getirdiklerinde Bulgaristanlı Müslümanları kabul edecektir. Yoksa onları kabul etmenin imkanı yoktur. Zira Türk inkılabı prensipleri İslam'ın en büyük düşmanıdır. İslam da Türk inkılabının en büyük düşmanıdır. Müslümanların önünde iki seçenek vardır: Ya dinini terk edip inkılapa dost olmak ya da inkılapa düşman olup dini muhafaza etmektir. Meselenin hakikati budur ve orta yolu da yoktur.

Yusuf Şinasi'nin, harf inkılabına karşı net olarak tavrını orta koyduğunu görüyoruz. Hem Ankara hükümetinin inkılaplarını kabul etmeyi hem de Müslüman olduğunu söyleyip ortada durduğunu göstermeye çalışan Türk Muallimler Birliğinin tutumunu asla kabul etmemektedir. Muallimler Birliği'nin, mekteplerde dini dersleri tedrisatını yapıyor olması, namaz kılması, oruç tutulması, Ramazan'da öğrencilerin ellerine Kur'an verip mukabele için camilere gönderilmesi meselenin şeklini değiştirmemektedir.¹⁵

Bulgaristan'daki birçok Müslüman, sadece İslami harflerle tedrisat yapıldığı takdirde Türkiye'de Latin harfleri ile yazılan eserlerden istifade edemeyecekleri, çocuklarından Türkiye'deki mekteplere gidecek olanlar Latince bilmediklerinden dolayı çok zahmet çekecekleri dile getirmiştir. Ancak Yusuf Şinasi, bu gibi sebepler bir Müslümanın İslami harfleri bırakıp Latin harflerine geçmesine şer'i şerifin ahkâmı kesinlikle müsaade etmez demektedir. O, Müslümanların inkılap adı altında zuhur eden bu tehlikeden kendilerini ve evlatlarını dünyalarından önce dinlerini muhafaza etmek gerektiğini ve bunun için de ciddi tedbirlerin alınması dini vazifelerin en önemlilerinden olduğunu vurgulamıştır. Hatta bu uğurda alınacak tedbirlerin birincisi mektep kapılarını Latin harflerine tamamen kapamak ve Latin harflerini savunan muallim ve encümenleri yakalarından tutup kapı dışarı atmaktır.¹⁶

14 H. Yusuf Şinasi, "Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1", *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 2

15 H. Yusuf Şinasi, "Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1", *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 2

16 H. Yusuf Şinasi, "Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1", *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 3

Yusuf Şinasi, bir Müslümanın inkılapçı olamayacağına dair Kur'an'da varit olan hükümlerden örnekler vermektedir. O hükümlerden biri de mirasçı olan erkek evladın kıza nispet ile iki, kız evladın erkeğe nispet ile yarım hissesi olacağı tasrih edilmiştir. Kız çocuk erkek ile eşit miktarda pay alacak olur ise almış olduğu o fazlanın kendisine haram olması lazımdır. Yusuf Şinasi nazarında her Müslüman bunu haram olduğuna inanması gerekir, helal itikat edecek olursa Müslümanlıktan çıkmış olur. Keza şer'i şerifin tarif ettiği şerait dâhilinde bir Müslüman nikah kıyarak dört kadınla evlenebileceğini ve kadınların başlarının kapalı olması gerektiğini Kur'an beyan etmiştir. Yusuf Şinasi'ye göre, bunlar Kur'an-ın açık olan hükümlerinden olması hasebiyle Müslümanlar bu gibi dini emirleri hürmetle karşılamak mecburiyetindedirler. Halbuki Kemalistlik yani Türk inkılapçılığı din aleyhtarlığı demek olduğundan, ben Türk inkılabını kabul ettim ve ben inkılapçuyum diyen her hangi bir Türk Müslümanın haram dediğine helal demek mecburiyetindedir. İki zıt kuvvet ve mananın bir yerde cem' edemeyeceği gibi bir Müslüman inkılapçı, bir inkılapçı da Müslüman olamaz.¹⁷

Netice itibari ile Yusuf Şinasi, inkılap ve Latin harflerini dinsizlik olarak değerlendirmektedir. İnkılapların asıl gayesi Bulgaristan'da yeni yetişen genç Müslüman evlatlarını hızlı ve aşikar bir surette dinsizliğe sevk etmektir. O'nun nazarında bir milleti ve bir evladı katletmek onu dinsiz yapmaktan daha ehvendir. Dinsizlik katledilmekten daha fena bir felaket olduğu bil-umum din erbabı tarafından kabul edilmiş bir hakikat olduğu cihet ile Bulgaristan Müslümanlarının da bugün en büyük dertleri maruz kalmakta oldukları Kemalizm dinsizliğinin en müessiri olan Latin harfleri meselesidir.¹⁸

KUR'AN LATİN HARFLERİ İLE YAZILABİLİR Mİ?

Daha önce Yusuf Şinasi'nin, Latin harfler ile Kur'an'ın yazılamayacağı görüşünde olduğunu ifade etmiştik. O, bunun mümkün olmadığını Medeniyet gazetesinde Kur'an'dan örneklerler vererek göstermeye çalışmıştır. Kur'an'ın Latin harfleri ile yazılamamasın gerekçelerinden biri de Türkçe'de ki harflerin noksan/ yetersiz olmasıdır. Türkçe de ط ص ح خ ث ض ذ ك ع ط gibi harfleri ifade edecek tam harf yoktur. Yusuf Şinasi eleştirilerini özellikle Türkiye'de Latin harfler ile basılan iki Kur'an üzerinden yapmaktadır.

Türkiye'de iki kitapçı kendilerince bir takım işaretler uydurarak/koyarak Latince Kur'an basmıştır. Bazı harflerin altına ve üstüne işaretler konulmuştur. Bazılarını

17 H. Yusuf Şinasi, "Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1 ", *Medeniyet*, sa:10(1933)s. 3-4

18 H. Yusuf Şinasi, "Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1 ", *Medeniyet*, sa:11(1933)s. 2

da yan-yana getirerek iki harfi bir harf yerine koymuştur. Bir harf yerine okunan iki harf satır arasında kalınca dizilmiştir.

Yusuf Şinasi bunun birçok mahzuru olduğunu vurgulamaktadır. Mahzur yönü özellikle Mmana üzerinde görülmektedir. Mana üzerinde çok büyük bir ehemmiyeti ve tesiri olan (ا) harf-i tarif kelimelerin birçoğunda yoktur. Bazen düşmüş, bazen de (ا) kalmıştır. Çoğunlukla yeri değişmiştir. Asıl beraber olacağı isimde değil de önündeki kelimenin sonuna getirilmiştir.

Aynı derecede ehemmiyeti haiz olan tenvin yoktur. Tenis alameti olan ة bazen ise meful zamiri olan ة düşmüştür. Birçok iltibaslar, bozukluklar, (ortaya çıkmıştır.)

Yusuf Şinasi, yukarıda geçen ve daha pek çok nedenden dolayı Latin harfleri ile yazılan Kur'an'dan murad olunan mananın çıkmayacağı gibi tam anlamı ile okunamayacağını dile getirmektedir.

Latin harfleri ile yazılan Kur'an'ın telaffuzunda Lam-ı tekit ile La'yı Nafiye kesinlikle birbirinden ayırlamayacağını şu iki ayet üzerinden göstermeye çalışmıştır: Bakara süresinde لَمْ يَكُنْ مِنْ رَبِّكَ ile Maide suresindeki لَمْ يَكُنْ ile Maide suresindeki لَمْ يَكُنْ ayeti celilesindeki La nafiyenin letaffuzunda hiçbir fark yoktur. Latince ile yazıldığında birleşmektedir. Halbuki birinci Lam, Lam'ı tekittir. Müsbeti te'kit ve takviye eder. Diğerleri ise La Nafiyedir. Bu itibar ile müsbetler menfi, menfiler ise müspet anlaşılacaktır. İki lâm da müsavi olacak, haram- helal diye bir şey kalmayacaktır.

Şinasi, Kur'an-ı Latin harfleri ile yazılmasının caiz olmadığı hususundaki görüşünde yalnız olmadığını gösterme adına bu konuda Camiu'l-Ezher Meşihatı ve Fetva heyetinin, Latin harfleri ile Kur'an-ı Kerim'i yazmanın kesinlikle caiz olmadığı ve haram olduğu fetvasına Medeniyet gazetesinde yer vermiştir.

O'na göre, İslam dünyasının en yüksek dini bir makamı, en muktedir İslam ulemasının verdiği bu fetva bu husustaki bütün şüpheleri çözüme, her nevi şüpheleri izaleye kâfidir.

Dikkate edileceği üzere Yusuf Şinasi, örnekler ile Latin harflerinin Kur'an-ı tahrif ettiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Arap dilinin bazı önemli inceliklerine yer vererek Latin harflerinin Arapça harflerin yerini kesinlikle tutamayacağı gibi asla onun işlevini/fonksiyonunu da ifa edemeyeceğini dile getirmiştir. Onların nazarında Latin harfleri ile Kur'an-ı yazmak ya da basmak onu tahrif ederek bozmaktır.¹⁹

19 H.Yusuf Şinasi, "Harf Meselesi Etrafında", *Medeniyet*, sayı:92(1936)s.3

KUR'AN LATİN HARFLERİ İLE OKUNABİLİR Mİ?

Medeniyet gazetesine, okurlardan Muhammed Celil tarafından Latince harfler ile yazılı “Amme Cüz’ü” neşredildiği ve bazı yerlere ise mekteplerde okutulmak üzere Kur’an yerine Latince cüz gönderildiği haberleri gelmiştir. Okurlar Medeniyet gazetesine, Latince cüz’ün Kur’an yerine okutulması caiz midir? diye soru tevcih etmiştir.

Medeniyet gazetesine yöneltilen bu soruya Yusuf Şinasi detaylı bir cevap vermiştir. O’nun beyanına göre Latince harfler ile sadece Kur’an değil Arapça bir cümle dahi yazılamaz. Zira Arapça alfabesi ile ifade edilmiş Kur’an, sarf ve nahiv kurallara ile örülü yüksek edebi bir lisana sahiptir.

Yusuf Şinasi, Latin harfleri ile yazılı Kur’an’ın okunamayacağını gösterme adına Kur’an’dan bazı örnekler vermiştir. Bu örnekler ile Latin harflerin Arapça harfleri ifade etmede yetersiz kaldığı beyan edilmektedir. O misallerden bazıları şöyledir:

1-Harf-i Tarif: (ج) Belirlilik takısı. Bu harfin, Latin harflerinde dengi yoktur. Harf-i tarif, bir kelimeye dâhil olduğunda mana üzerinde önemli bir etki meydana getirmektedir. Bu harf 4 çeşit anlam ihtiva etmektedir: a) Cins, b) istiğrak, c) Ahd-i zihni, d) Ahd-i harici. Latin harfleri ile yazılı Amme cüzünde tüm kelimeler harf-i tarifsiz yazılmıştır. Kelimeler ile asıl söylenmek istenen mana ifade edilememiştir. Hatta anlam bozukluğu meydana gelmiştir.

2- Latince de tenvinin olmayışı. Arapça’da tenvinin anlam üzerinde önemli bir yeri vardır. Tenkir, Tazim ve vahdet gibi bir takım manalarda kullanılmaktadır. Bulduğu kelimelerde bu manalardan birini ifade etmek için gelir. Bazen yazıldığı halde okunmaz. Ancak manayı muhafaza etmek için yazımda yine bırakılır.

Latince basılan Amme cüz’ünde ne (ج) harf-i tarif ne tenvin ne de tenis (س) harfleri muhafaza edilmemiştir. Şinasi, Amme cüz’ünü Kur’an diye eline alıp okuyanlar hakkında “Belki Kur’an okuyana lanet eder” hükmüne mutabık olduğuna şüphe yoktur demektedir.

Görüleceği üzere Yusuf Şinasi, basılan bu cüz’ün İslâmî harfler ile okumayı bilmeyen Müslümanlara Kur’an-ı öğretmekten ziyade bu harfler ile Müslümanların kafalarını karıştırıp dinsizliği empoze edebilecek bir fırsat kolladığını söylemektedir. Ancak Müslümanlar böyle desiseli oyunları fark edecek kadar basiretlidir. O, yayımlanan bu cüzün Bir Müslümanın okumak değil onu nerede görürse yakması gerektiğini vurgulamıştır.²⁰

20 H.Yusuf Şinasi, “Latince Kur’an”, *Medeniyet*, sa:67(1935)s.3

SONUÇ

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Bulgaristan'ın Osmanlı'dan ayrılması ile oradaki Müslümanlar zor ve kırılğan bir dönemden geçmiştir. Bir yandan gayr-i müslim bir ülkede var olma mücadelesi verirken diğer yandan dinlerini ve milli kimliklerini muhafaza etmek zorunda kalmışlardır. Dünyada ve Türkiye'de ortaya çıkan inkılaplar onları da etkisi altına almıştır. Buradaki muhafazakâr ulema devrimlere karşı dini ve geleneksel müktesebatı eksene alarak bir Müslümanın nasıl tavır alması gerektiğini ortaya koymaya çalışmışlardır. Genel anlamda Türkiye'deki inkılaplara karşı negatif bir tutum içinde olmuşlardır. Özellikle harf devrimini dinsizlik olarak görmüşlerdir. Yusuf Şinasi'nin harf devrimi ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerde bunu bariz bir şekilde görmüş olduk. O'nun harf inkılabına dair yazılarının merkezinde, Ankara hükümetinin dini hükümleri/değerleri ilga etmek, yasaklamak, unutturmak ve Müslümanları dininden tamamen uzaklaştırabilmek için Latin harflerini kalkan yapmak istediklerini ortaya koyma çabası olduğunu söylemek mümkündür. Keza O'nun nazarında Latin harfleri ile Kur'an'ın ve Arapça kelimelerin yazılıp-yazılmayacağı meselesi meselenin aslına nazaran ikinci derecede fer'i bir meseledir. Harf devrimi ile yapılmak istenen şey Kur'an'ın-Latin harfler ile yazarak- tahrif olması ve Müslümanlara dinsizliği aşılmasıdır. Yusuf Şinasi'nin çok sert gibi görünen bu yaklaşımları bir şahsa ya da bir devlete düşmanlığından ziyade dini hassasiyetinden kaynaklandığı söylenebilir. O, iddia edildiği gibi Latin harflerle dilin kolay öğrenilmesine ve milletin kalkınmasına katkı sağlamayacağını bilakis bir milletin gelişmesinin dine sınımsız sarılarak doğru bir eğitim ile olacağını savunmuştur. O'nun harf inkılabını dinsizlik olarak görmesini Usul-ü fıkhıta *sedd-i zera-i* bağlamında değerlendirilebilir. Nasıl ki caiz olmayana götüren her şey caiz değil ise harf devrimi de dinsizliğe araç yapıldığı için onu kabul etmek de caiz değildir.

Biz bu çalışmamızda Yusuf Şinasi üzerinden Muhafazakâr ulemanın inkılaplara, özellikle harf devrimine nasıl yaklaştığını, meseleleri din ekseninde nasıl yorumladıklarını tasvir etmeye çalıştık. Onların devrimlere karşı belli yargı cümleleri kullanırken bunu referansız yapmadıklarını, arkasında ciddi gerekçelerinin olduğuna şahit olduk. Amacımız onların varmış oldukları belli yargıları günümüze taşımaktan ziyade o günün dünyasındaki zihni arka planı deşifre etmektir. Bunu yapabildiğimiz ölçüde onların dünyasını doğru anlar ve doğru yorumlarız. Ve de günümüze neyi ne kadar aktaracağımıza doğru karar vermiş oluruz. O günün doğruları ile bugünün doğruları aynı olmayabilir. Zira o dönemin şartları ile bugünün şartları farklıdır. O dönemde din ve Müslümanlar için tehlike arzeden olgular bugün tehlike arzetyemeyebilir. Böyle olunca zamanın

ve ahvalin değişmesi ile hükümlerin değişmesi kaçınılmaz olur. Mecelle'nin külli kaidesi bu meyanda şöyle der: “*Zamanın değişmesiyle ahkâmın değişmesi inkâr olunamaz*”.

KAYNAKÇA

- Altaytaş, Muhammet “Son Dönem Bulgaristan Alimlerinden Yusuf Yakubov'un Anlayışında Din ve Medeniyet İlişkisi”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ: 2022, c.5/s. 475-476.
- Cambazov, İsmail, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878 - 1944)*, Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü yay., c:1/ Sofya 2013.
- Deliorman, Altan, *Bulgaristan'da Türkçe Basın 1865-2009*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul-Fatih 2010.
- Hatipoğlu, İbrahim, *Bulgaristan Müslümanlarında Dinî İslahat Düşüncesi*, Emin yay., Bursa 2007.
- Hatipoğlu, İbrahim, “Medeniyet”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/301-303.
- Sabri Efendi, Mustafa, *Harf İnkılabı*, Osmanlılar İlim ve İrfan yay., İstanbul 2023.
- H. Yusuf, Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, 10(1933).
- H. Yusuf, Şinasi, “Ankara Hükümetinin Harf İnkılabı 1”, *Medeniyet*, 11(1933).
- Ahmet Hikmet, “Açık Söz”, *Medeniyet*, (1934) 14 (1934).
- H.Yusuf, Şinasi, “Latince Kur'ân”, *Medeniyet*, 67(1935).
- H.Yusuf, Şinasi, “Harf Meselesi Etrafında”, *Medeniyet*, 92(1935).

YARIN VE YENİ ADIM GAZETELERİNE YANSIYAN TARTIŞMALAR BAĞLAMINDA İSKEÇE MÜFTÜLÜĞÜ*

Ritvan TOPTSI (Rıdvan TOPÇU)

PhD Student, Marmara University, Türkiye

GİRİŞ

İskeçe bölgesinin ve daha genel olarak Batı Trakya topraklarının Yunanistan hakimiyetine geçmesiyle birlikte Müslüman Türklerin haklarını muhafaza etmek üzere uluslararası antlaşmalar imzalanmış ve bu bölgede kalan azınlık insanına bir takım ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu ayrıcalıklardan biri bölge müftülerinin seçimle göreve gelmesi, bir diğeri ise sahip oldukları yetkileridir. Taşındıkları bu özellikler nedeniyle müftüler her zaman tartışmaların merkezinde yer almış ve siyasi çekişmelerin ortasında kalmıştır. İncelediğimiz dönemde de çok farklı fikirlerin yer aldığı ve siyasi gelişmelerin toplumda tartışmalara neden olduğu görülmüştür. Yaşanan bu tartışmalardan ise en çok etkilenen kurumun müftülük kurumu olduğu görülmüştür.

Yarın ve Yeni Adım gazetelerinin yayınlandığı dönem Batı Trakya tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü bu yayınlar toplumda yaşanan tartışmaların ve siyasi çekişmelerin takip edilebildiği önemli iki kaynaktır. Buna rağmen bu yayınların ehemmiyeti ve içeriği bu güne kadar tam olarak ortaya koyulabilmiş

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "İslâm Hukukunun Uygulanması Açısından İskeçe Şer'iyeye Sicilleri (1923-1929)" isimli doktora tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

değildir. Ele aldığımız bu çalışmayla bu alanda var olan boşluğu bir nebze dahi olsa kapatmaya çalışacak ve pek çok alanda tezahür eden tartışmalara en azından İskeçe Müftülüğü açısından bakmaya çalışacağız.

İSKEÇE’NİN TARİHİ

Günümüz Yunanistan’ın Trakya bölgesinde ve Rodop dağlarının eteklerinde yer alan İskeçe, Trakya denizine kadar uzanan ovanın başında kurulmuş bir şehirdir. Belediye olarak İskeçe’nin yüzölçümü 495,1 kilometrekare, 2021 sayımlarına göre ise nüfusu 66.885 kişidir. İlin toplam nüfusu ise 108.195 kişidir.¹

Kaynaklarda “Eksya”, “İsketye”, “Ksansi”, “İsketje”, “Eskice”, “İksatyey”, “İskete”, “Skiedje” ve “Aksanti” diye de geçen² İskeçe bölgesi ile ilgili ilk tarihsel bilgiler, Bizans döneminde günümüz İskeçe bölgesine çok yakın yerde bulunduğu anlaşılan Ksanthia (Ξάνθεια) bölgesi ile ilgili atıflarda görülmektedir. Konuyla ilgili ilk atıf, 867 yılında Patrik Fotios döneminde İstanbul’da gerçekleştirilen sinod kayıtlarında geçip söz konusu bu kayıtlarda dönemin Ksanthia (Ξάνθεια) piskoposu Georgios (Γεώργιος)’un da ismi zikredilmektedir. Bu bilgi bizlere, 9. yüzyılda Piskoposluk bulunan Ksanthia’nın önemli bir şehir konumunda olduğunu göstermektedir.³

Osmanlı Türkleri’nin İskeçe’yi ilk defa 1343 tarihinde ele geçirdiği bilinmekle birlikte, bölgenin kesin bir şekilde Osmanlı hâkimiyetine girdiği tarih günümüzde henüz net olarak tespit edilebilmiş değildir.⁴ Kaynaklarda konuyla ilgili çok farklı tarihlere rastlamak mümkündür. Örneğin, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya göre bu tarih 1372 iken⁵ Hoca Sâdeddin Efendi’nin *Tâcü’t-tevârih* isimli eserinde bu tarihin 1373 (h. 775) olduğu görülmektedir.⁶ Âşıkpaşazâde’nin *Tevârih-i Âl-i Osman* isimli eserinde ise⁷ anlatılan olaylar dikkate alındığında İskeçe’nin 1382-1385 (h.784-787) tarihleri arasında fethedilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır.

1 <https://www.cityofxanthi.gr/episkeptes/gnorimia/ksanthi-simera> (14.01.2024)

2 Melkidi, Hrisa, *Ta Mousoulmanika Mnimia Tis Xanthis*, (Tehniko Epimelitirio Elladas, 2007), s. 37-38.

3 Georgiadou, Vasiliki, “Apo Ton 9° Mehri Ta Teli Tou 13° Eona”, *Thriskeutika Mnimia Sto Nomo Xanthis*, (İskeçe, 2005), s. 33.

4 Melkidi, Hrisa, *Ta Mousoulmanika Mnimia Tis Xanthis*, s. 31.

5 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982), I, 171.

6 Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü’t-Tevarih*, yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), I, 143.

7 Âşıkpaşazâde, Ahmed, *Tevârih-i Al-i Osman’dan Âşıkpaşazade Tarihi*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332), s. 61.

Osmanlıların İskeçe'yi fethetmesinden sonra İskeçe'de Hıristiyanların ağırlıkta olduğu yapı bozulmamış, çünkü Müslümanlar İskeçe yerine oraya yakın bulunan Yenice'de yerleşmeyi uygun görmüştür. İskeçe'de gayr-i müslimlerin ağırlıkta olduğu bu yapı 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş ve 1870 yılında Yenice'de büyük bir yangının meydana gelmesinden sonra⁸ Osmanlı yönetimi İskeçe'ye taşınmış ve İskeçe kazâ konumuna yükselmiştir. Kazâ, Gümölcine sancağına ve Edirne vilâyetine bağlıydı.⁹ Bölgede tütüncülüğün gelişmesi ve ticari faaliyetlerin iyileştirilmesi nedeniyle¹⁰ bu dönemde şehirde ciddi bir kalkınmanın olduğu görülmektedir. 1870 yılına kadar Yenice tütünün işleme merkezi olup buradan İstanbul'a ve oradan da çok farklı bölgelere gönderiliyorken¹¹ yangından sonra bu faaliyetlerin merkezi olarak İskeçe'nin ön plana çıktığı tespit edilmiştir. 1893 yılında başlanıp 1896 yılında tamamlanmış olan ve İskeçe bölgesinden de geçen Selanik-Dedeoğaç-İstanbul demiryolları¹² da bölge ekonomisine önemli katkılarda bulunmuştur.

İskeçe, yukarıda bahsedilen fetih tarihinden 1913 tarihine kadar Osmanlı idaresi altında kalmıştır. 1913'ten günümüze doğru bölge bir süre Bulgaristan (1913-1919), bir süre Müttefik devletler adına Fransa (1919-1920) ve 1920 sonrası da Yunanistan hâkimiyeti altında bulunmuştur.¹³ Her ne kadar 1913 yılından 1920 yılına gelinceye kadar Batı Trakya'daki Türkler tarafından üç kez bağımsızlık ilan edilmiş¹⁴ ve özerk devletler kurulmuş olsa da, çeşitli nedenlerden dolayı bunlar kalıcı olamamış, bölge en sonunda Yunan hâkimiyeti altında kalmıştır.

İSKEÇE MÜFTÜLÜK TARİHİ

Yukarıda da ifade edildiği üzere İskeçe, 19. yüzyılın sonlarına doğru idari bir merkez halini almış, bunun bir uzantısı olarak da İskeçe'de o tarihe kadar kâdılık veya müftülük kurumunun bulunduğu dair herhangi bir bilgi bulunmamıştır. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Yenice'de kâdılığın yanı sıra,

8 Bakırtzis, İoannis, *Stihia Gia Tin İstoria Tis Komopolis Tis Geniseas ke Tis Eparhias Tis (Kaza) Kata Tin Othomaniki Perido*, (İskeçe: Spanidi, 2010) s.166.

9 Tsolakis, Panos, *Othomanika Diikitiria Ston Elladiko Horo 1850-1912*, (Selânik: University Studio Press, 2008), s.112.

10 Tsolakis, Panos, *Othomanika Diikitiria Ston Elladiko Horo 1850-1912*, s.112.

11 Bakırtzis, İoannis, *Stihia Gia Tin İstoria Tis Komopolis Tis Geniseas ke Tis Eparhias Tis (Kaza) Kata Tin Othomaniki Perido*, s.167.

12 Yılmazçelik, İbrahim-Erdem, Sevim, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Selanik-Manastır, Selanik-İstanbul Demiryolları Güzergâhlarında İşletilen Madenler", *Turkish Studies*, Sayı: 9/1, Yıl:2014, s.164,169.

13 Öksüz, Hikmet, *Batı Trakya Türkleri*, (Çorum: Karadeniz Araştırmaları Merkezi (KaraM), 2006), s. 1.

14 Öksüz, Hikmet, *Batı Trakya Türkleri*, s.5.

“şeyhü'l-islâm” diye ifade ettiği müftülük¹⁵ kurumunun da bulunduğunu öğreniyoruz.¹⁶ Ancak ilk dönem İskeçe müftülük tarihiyle ilgili kaynaklarda yer alan bilgilerin birbirinden büyük ölçüde farklılık gösterdiğini görüyoruz.

Yunan araştırmacılarının tespitlerine göre İskeçe müftülüğü 1927 yılında kurulmuş ve ilk müftü olarak da Şevki Babalaki tayin olmuştur.¹⁷ Onların tespitlerine göre¹⁸ Şevki Babalaki 15-01-1930 tarihine kadar müftülük görevini yürütmüştür. Babalaki'den sonra müftülük makamına Hüseyin Hüsnü gelmiş ve 17.01.1930-04.03.1935 tarihleri arasında bu görevde kalmıştır. Onun vefatından on yedi gün sonra (21.03.1935) müftü olarak Ali Fehmi Efendi tayin olunmuş ve 15.12.1941 tarihinde Bulgarlar tarafından bu görevden uzaklaştırılana dek bu vazifeyi yürütmüştür.

Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Din ve Vicdan Özgürlüğü isimli doktora çalışmasında Turgay Cin ise kaynak belirtmeden 1924 yılının sonuna kadar İskeçe müftülüğünün başında Müderris Hacı Yakup Efendi'nin bulunduğunu, 1924-1926 yılları arasında ise Gümülcine Hacı Mustafa Efendi'nin İskeçe müftülüğü görevinde bulunduğunu tespit etmiştir. 1926-18.11.1927 tarihleri arasında ise Süleyman Fikri Efendi'nin ismini zikretmiştir.¹⁹

Merhûm Gümülcine müftüsü Hüseyin Mustafa'nın kaleme aldığı bir çalışmaya göre ise Hacı Mustafa Efendi 1924-1927 yıllarında İskeçe müftülüğü görevinde bulunmuştur.²⁰

Rıza Kırıldökme'nin arşivine atıf yapan Cafer Alioğlu ise İskeçe Müftüleri listesinde ilk sırada Süleyman Efendi'nin ismini zikretmekte, ancak herhangi bir tarih vermemektedir. Üçüncü sırada zikrettiği Şevki Babalaki'den önce ise Mestan Hoca'nın ismini vermektedir. Mestan Hoca'nın daha önce Edirne'de valilik yapmış olduğunu bildirmekte, ancak onun İskeçe'de müftülük yaptığı tarihler hususunda da herhangi bir kayıt zikretmemektedir.²¹

15 Osmanlılarda müftülere, şeyhülislâm ünvanı da verilmiştir. Konuyla ilgili bkz: Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s.173.

16 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (İstanbul:Orhaniye matbaası, 1928), VIII, 113.

17 Soltaridis, Simeon, *İ İstoria Ton Mouftion Tis Ditikis Thrakis*, (Atina: Nea Sinora-AA Livani, 1997), s.115; Theodorou, Theodoros, *Mousoulmaniki Mionotita Sti Thraki & İ Mionotites Stin Evropi 1923-2010*, (İskeçe: Spanidi yay, 2012), s. 144.

18 Soltaridis, Simeon, *İ İstoria Ton Mouftion Tis Ditikis Thrakis*, s.115-117; Theodorou, Theodoros, *Mousoulmaniki Mionotita Sti Thraki & İ Mionotites Stin Evropi 1923-2010*, s. 144.

19 Cin, Turgay, *Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Din ve Vicdan Özgürlüğü*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2003), s. 251-252.

20 Hüseyin Mustafa, *Batı Trakya'ya Işık Tutanlar*, Yayına hazırlayan: Hasan Paçaman, (Gümülcine: Hakka Davet Yay, 2010), s.27-28.

21 Alioğlu, Cafer, *Dünden Bugüne Batı Trakya*, (Bursa: Dizayn Ofset, 2005), s. 522.

Bizim yaptığımız araştırma kapsamında, Yeni Adım gazetesinden önce yayınlanmış olan Yeni Ziya gazetesinin 2 Ağustos 1924 tarihindeki sayısında yayınlanan bir ilanda İskeçe Müftüsü olarak Mustafa Sabri zikredilmektedir.²² Aynı gazetesinin 20 Kânûn-i sâni 1925 tarihli ilanında da yine Mustafa Sabri'nin İskeçe müftüsü olarak zikredildiğini görmekteyiz.²³ Elimize ulaşan İskeçe şer'iyye sicillerine göre ise 11 Nisan 1925 tarihinden itibaren Süleyman Sırrı Efendi'nin İskeçe Müftülük idaresinde bulunduğu görülmektedir.²⁴

1927 yılında yayın hayatına giren Yarın gazetesinde yayınlanan haberlerin incelenmesi neticesinde de Süleyman Sırrı Efendi'den sonra müftülük makamına Şevki Babalaki'nin getirildiğini görmekteyiz.²⁵ Yunan araştırmacı Soltaridis'in hazırladığı doktora tezinde²⁶ ve ondan alıntı yapan Turgay Cin'in doktora tezinde²⁷ Şevki Babalaki'nin 15.1.1930 tarihine kadar bu görevi yürüttüğünü ve 17.1.1930 tarihinden sonra 4.3.1935 tarihine kadar Hüseyin Hüsni'nün müftülüğe tayin edildiği ifade edilmektedir. Oysa bizim yaptığımız araştırma kapsamında, Şevki Babalaki'nin 5 Mayıs 1930 tarihinde vefat ettiği tespit edilmiştir.²⁸ İncelediğimiz sicillerde mevcut bulunan bir karar, Şevki Babalaki'den sonra müftülük makamında görev yapmış kişiyle alâkalı da bize bilgi vermektedir. 3 Mart 1925 tarihli ve 224 numaralı karara 21 Şubat 1934 tarihinde dönemin müftüsü tarafından ilave edilen notta Hüseyin Hüsni'nün imzası bulunmaktadır. Bu da bize, Şevki Babalaki'den sonra müftülük makamına Hüseyin Hüsni Efendi'nin geldiğini teyit etmektedir.

Yeni Adım gazetesinin 1927 yılına ait bir haberine göre ise Cafer Alioğlu'nun müftü olarak zikrettiği Mestan Hoca'nın müftü değil, müderris olduğunu öğrenmekteyiz.²⁹ 1936 yılında Trakya gazetesinde yayınlanan bir habere göre de Mestan Hoca sâbık Edirne müftüsü ve İskeçe mebusu olarak zikredilmektedir.³⁰

22 Yeni Ziya, Sayı: 16, Tarih: 2 Ağustos 1924.

23 Yeni Ziya, Sayı: 45, tarih yok.

24 İskeçe Şer'iyye Sicili (1924-1926), son sayfada yer alan imzalı not.

25 Yarın, Yıl: 1, Sayı: 10, Tarih: 10 Teşrîn-i sâni 1927.

26 Soltaridis, Simeon, *İstoria Ton Mouftion Tis Ditikis Thrakis*, s.115-116.

27 Cin, Turgay, *Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Din ve Vicdan Özgürlüğü*, s. 252.

28 İnkılâp, Yıl: 1, Sayı: 12, Tarih: 6 Mayıs 1930.

29 Yeni Adım, sayı: 68, Tarih: 24 Eylül 1927.

30 Trakya Gazetesi, "Kasabamızda Bir Merasim", Yıl: 1936, Sayı: 169.

YENİ ADIM VE YARIN GAZETELERİNİN YAPISI

Batı Trakya'da "muhafazakârlar" tarafından Osmanlı Türkçesi ile çıkartılan ve Kemalist reformlara karşı mücadelesiyle tanınan "Yarın" gazetesi 1927-1930 yılları arasında yayınlanmıştır. Bu gazete 22 Temmuz 1927 tarihinde İskeçe'de şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi tarafından yayınlanmaya başlamış ve kısa sürede geniş bir okuyucu kitlesine sahip olmuştur. Gazetede yer alan ifadelere göre, sadece Batı Trakya'da değil, diğer ülkelerdeki Müslüman okuyucular arasında da kendisine yer bulmuştur.

Ancak Mustafa Sabri Efendi başta olmak üzere Türkiye'den ayrılıp Batı Trakya'ya yerleşen ve "yüz ellilikler" olarak isimlendirilen ekibin Batı Trakya'daki faaliyetleri Türk hükûmetini rahatsız etmiş ve bunların sınır dışı edilmeleri için Yunan hükûmetine talepte bulunulmuştur. Yunan başbakanı Venizelos da Türk-Yunan ilişkilerine ve dostluğuna katkı sağlamak gayesiyle Ankara'nın bu talebini kabul etmiştir. Bunun üzerine 1931 tarihinde mezkûr şahıslar ülkeyi terk etmek durumunda kalmış ve bu yayın son bulmuştur.³¹

İncelediğimiz dönemde yayınlanmış olan "Yarın" gazetesinin karşısında "Yeni Adım" gazetesini görmekteyiz. İskeçe Türk Birliği'nin de kurucusu olan Mehmet Hilmi tarafından yine Osmanlı Türkçesi ile yayınlanan "Yeni Adım" gazetesi Atatürkçü kimliğiyle ön plana çıkmakta ve Türkiye'deki reformların savunuculuğunu yapmaktadır. Terakkinin şartı olarak gördüğü bu reformların Batı Trakya'da da muhakkak olması gerektiğini, aksi takdirde çağa ayak uydurmanın mümkün olamayacağını yazılarında ısrarla ifade etmektedir.

YENİ ADIM VE YARIN GAZETELERİNİN MÜFTÜLERLE İLGİLİ FİKİRLERİ

MÜFTÜLERİN SEÇİLMESİ

Batı Trakya'da mevcut bulunan müftüler, İslâm ülkelerindeki müftülerden farklı bir statüye ve özelliğe sahiptir. Batı Trakya'daki müftüler İslâm hukukundaki ve İslâm ülkelerindeki "*fetva vermeye ehil din âlimi*" konumundan öte bir kadı ve aynı zamanda da bölgenin yöneticisi konumunda kabul edilmektedir. Bu özelliklerinden ötürü Batı Trakya'daki müftüler, Yunan devleti için ayrı bir öneme matuf olmuş ve o makama gelecek şahısların devlet için tehlike arzetyecek şahıslar olmasına ihtimâm gösterilmiştir. Devlet ayrıca bu makamı iki ülke

31 Panagiotidi, Nathanail, *Mousoulmaniki Mionotita ke Ethniki Sinidisi*, (Dedeâğaç: Topiki Enosi Dimon ke Kinotiton N. Evrou, 1995), s.149.

arasında yaşanan siyasî ve askerî krizlerin neticesinde bir baskı aracı olarak da görmüştür. Bunun bir neticesi olarak, kendi müftülerini seçme hakkına sahip bulunan Müslüman Türk halkı, antlaşmalarla kendisine tanınan bu haktan istifade edememiştir. Yeni Adım gazetesi ve onun öncesinde yayınlanmış olan “Yeni Ziya” gazetesi bu konudan rahatsız olup seçimin yapılması gerektiğini savunurken, “Yarın” gazetesinin aksi bir görüşü savunduğu görülmüştür. Örneğin 1924 yılında “Yeni Ziya” gazetesinde yayınlanmış olan bir makalede Mehmed Hilmi müftülerin seçilmesi konusunda şunları ifade etmiştir:

“Şunu hepimiz bilir ve iddia dahi ederiz ki, bu hükûmetin Kânûn-i Esasî’si, diğer hükûmetlerle akdettiği muahedât, daha birçok mukavelâtтан netice olarak doğan nizamât bu memlekette bizim kendi işimizi kendi adamlarımızla görmek salâhiyetine mâlik olduğumuzu teslim eder.

Anadolu bozgunundan evvel nasıl müftülüklerimizi, Cemâat reislerimizi ve buna mümâsil diğer bütün memurlarımızı tayin etmek kendi salâhiyetimiz dâhilinde ise bugün de aynı mevkilerin sahiplerini kendi re’yelerimizle o sandalyelere oturtmak hakkına salâhiyetine mâlikiz. Anadolu bozgunundan evvel hükûmet bi’t-tab’ bugün yaptığı gibi bizim başımıza gayr-i kanunî olarak tanımadığımız kimseleri yerleştiremezdi. Zira kanun harici çıkmak tehlikesi vardı. Acaba niçin Anadolu harbi Yunan hükûmetine bizim ekmeğimizi mültecilere vermek fırsatını verdi?

Bi’t-tab’ bu akla gelen bir suâldir. Nasıl oluyor da Anadolu harbi Yunan Kânûn-i Esasî’sinin bize ait mevaddını tahrif ve tahrir ederek bizi kanunsuzluk içinde zebun bırakıyor? Anadolu’da Yunan ordusuna karşı harb eden kimseler tabii bizler değildik. Bunun için hükûmetimizin bize ait kanunları bozarak kendi bildiğini işlemesi ve her memurun üzerimize kendi emellerine hizmet etmesi bizi hayretten hayrete düşürdü. Bundan evvel hükûmeti kendimizin en büyük hamisi addediyorduk. Ve zannediyoruz ki hükûmet de bizleri kendisinin mutî ve sadık bir teb’ası olarak kabul ediyordu. Fakat bütün bu perhizlerin neticesinde yediğimiz lahana turşusu bizi fena halde sarstı ve bize pek tuzlu geldi...”³²

Yeni Ziya ve Yeni Adım gazeteleri ile yenilikçilerin bu tutumuna karşın muhafazakârlar ve onların sözcüsü olan “Yarın” gazetesi ise müftülerin tayinle göreve gelmesi gerektiğini savunmuştur. Örneğin 1930 yılında, cemâat ve müftü seçimleriyle ilgili olarak maruzatta bulunmak üzere şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi refakatinde Gümölcine müftüsü Hafız Nevzad Efendi, Dimetoka müftüsü Hacı Veliyyüddin, İskeçe Cemâat-ı İslâmiyye reisi Ali Vasfi ve diğer eşraftan mürekkep

32 Yeni Ziya, Yıl: 1, Sayı: 38, Tarih: 4 Kânûn-i evvel 1924.

bir heyet Batı Trakya Müslümanları adına Atina'ya gidip başvekil'e bir layiha takdim etmişlerdir. Başvekil'e sunulan bu layihada hükûmetin müftü ve Cemâat seçimlerine müsaade etmemesi talep edilmiştir. Hükûmetin müftülükler ve Cemâat heyetleri hakkında Müslüman azınlığa tanımış olduğu imtiyazların dinî imtiyazlar olduğu belirtilmiş ve yapılması tasavvur edilen seçimlerin bu imtiyazlara hâlel getireceği ifade edilmiştir. Çünkü seçim isteyenlerin Ankara hükûmeti tarafından Türkiye'de ihdas edilen dinsizlik inkılabının Batı Trakya'da da cari olmasını isteyen Kemalist dinsiz Türklerden ibaret olduğu belirtilerek, seçimi bunların kazanması durumunda müftülüklerde uygulanan İslâm hukukunun kaldırılacağını ve Cemâatlerin idaresinde bulunan vakıfların aslını değiştirerek kendi dinsizlik amaçları doğrultusunda kullanacakları ifade edilmiştir. Bu sebepten ötürü seçimlere müsaade edilmesi dinî imtiyazın mahvolmasına ve dinî vakıfların da istihlâkine müsaade edilmesi anlamına geleceği vurgulanmıştır.³³

Bu konuyla alakalı olarak, "Yarın" gazetesinin savunucularından ve muhafazakârların temsilcilerinden biri olan Gümölcine müftüsü Mehmed Nevzad Efendi'nin de hükûmete göndermiş olduğu bir fetvasını zikretmekte yarar vardır:

"Hıristiyan devletleri taht-ı idaresinde bulunan Müslümanlar umûr-u diniyelerinin inzibât ve intizâmını te'min hususunda salâhiyet-i kâmileyi hâiz bir reis-i dînî bulundurmak için hükûmet metbualarına iltimâs ve rica etmek Müslümanlar üzerine vacip olur mu?"

El-Cevâb: (Allah-u Teâlâ a'lem) olur.

Bu sûrette işbu reis-i dînî ahâlînin intihâbıyla mı yohsa doğrudan hükûmetin nasb ve tayiniyle mi olmak lâzımdır?"

El-Cevâb: (Allah-u Teâlâ a'lem) Müslümanlar meyanında ihtilaf zuhuruna meydan vermemek için doğrudan hükûmetin nasb ve tayiniyle olmak lâzım gelir.

Bu sûrette meşihât-ı İslâmiyyenin dahi re'yi munzamm olmak lâzım olur mu?"

El-Cevâb: Bu hususta maksûd olan teskîn-i fitne ve kat'ı münazaât olup ruhanîyet olmadığundan lâzım olmaz."

Dönemin süreli yayın organlarına baktığımızda, özellikle yenilikçilerin ısrarla talep ettiği müftülük seçiminin daha sonraları yapılacağına dair söylentiler de yayılmış ve böylece Müslüman Türk azınlığı oyalanmıştır. Örneğin 4 Temmuz 1930 tarihli "İnkılâp" gazetesinde "Müfti Meselesi" başlığıyla şöyle bir haber yayınlanmıştır:

33 Yarın, Yıl: 3, Sayı: 58, Tarih: 7 Şubat 1930.

“*Ahîran Atina’dan avdet eden mebusların verdikleri malumata ve deverân eden şayiâta nazaran bu güne kadar Gümülcine müftülüğünde baş kâtip vazifesini ifa eden Hafız Hüseyin Efendi kasabamız müftülüğüne tayin edilmiştir. Mûmâ ileyhın birkaç güne kadar kasabamıza gelip makamını işgal etmesi beklenmektedir.*

*Mamañih bu müftülik muvakkaten tayin edilmiş bulunduğú ve yakın vakitte intihabâta müsaade edileceğí de yine aynı menabi’den iddia edilmektedir.”*³⁴

Ancak Müslüman Türk halkın beklentisi olan bu seçim bir türlü gerçekleşmemiştir.

MÜFTÜLERİN ŞAPKA DEVRİMİNE KARŞI TUTUMU

“Yarın” ve “Yeni Adım” gazetelerine yansıyan tartışmalardan bir tanesi de o dönemde yoğun bir şekilde yaşanan şapka devrimiyle ilgili tartışmalardır. “Yarın” gazetesi ve muhafazakârlar şapka devrimine şiddetle karşı çıkmış ve şapka takanları küfürle itham etmiş, “Yeni Adım” gazetesi ve yenilikçiler ise şapka taktı diye bir Müslümanı kâfir sayan anlayışa karşı çıkmıştır. Örneğın, Mehmed Nevzad Efendi, 24 Teşrîn-i sâni 1926 tarihinde şapka giymiş olması nedeniyle Şapçı’dan bir adamın iki eşini de boşamıştır. “Yeni Adım” da çıkan haberde, olay şu şekilde eleştirilmiştir:

*“Gümülcine müftüsü Nevzad hoca yine garib bir yumurta yumurtlamıştır. 24 Teşrîn-i sâni’de Şapçı’dan bir adamın şapka giydiğí için iki karısını da şer’-i şerîf mücibince (!) boş düştürmüştür. Karılarının elinden kaçtığın zanneden zavallı cahil köylü de küfr yahut iman satan hocanın kara kaplı defterine yazılarak cehenneme gideceğinden korkmuş ve başına tekrar fes giyerek Nevzad hocanın elini öpmüş karılarının nikâhını istemiştir. Hoca hemen bu kâfiri tevbe ve istiğfâr ettirmiş ve karılarından birincisini kendisine teslim etmiştir.”*³⁵

Dönemin Gümülcine Müftüsü Mehmed Nevzad Efendi, 3 Ekim 1929 tarihinde ise çeşitli fıkıh kitaplarından atıflar yaparak verilmiş fetvaları sıraladığı bir metnin yunanca tercümesini hükûmete göndermiştir. Bu fetvalarda şapka giyenlerin kâfir olacakları ve nikâhlarının düşeceği açık bir şekilde ifade edilmiştir. İlgili yazıda Mustafa Sabri Efendi’nin 28.09.1929 tarihinde çıkardığı bir fetva da yer almıştır. Mustafa Sabri Efendi’nin bu fetvasında, dinsiz Ankara Hükûmeti’nin izlerini takip eden ve Yüce Kur’an’ın yazısını değiştirecek Latin alfabeyi getiren Ankara Hükûmeti’nin dinsizlik akımına yardımcı olmaya çalışanların İslâm hukukuna göre dinden çıkmış olacakları ifade edilmiştir. Dolayısıyla onların İslâm’ın sivil

34 İnkılâp, Yıl: 1, Sayı: 22, Tarih: 4 Temmuz 1930.

35 Yeni Adım, Yıl: 1, Sayı: 11, Tarih: 29 Teşrîn-i sâni 1926.

haklarından yararlanamayacakları ve onların İslâm dinine göre cenaze törenlerinin yapılamayacağı belirtilmiştir.

Mehmed Nevzat Efendi 17 Teşrîn-i evvel 1929 tarihinde isdar ettiği bir kararda da, din görevlilerinin şapkalı kişilerin bulunduğu merasimlere katılmalarını yasaklamış ve bu karara uymayanların görevlerine son verileceğini de şu şekilde vurgulamıştır:

“Mevlid-i şerîf ve hitân ve velîme gibi meşrû’ mecâlis ve ictima’larda şapka giyen Türklere velev bir kişi davet edilmiş olsun bu gibi mecâlis-i şer’iyyede müderris-i kirâm, eimme ve hutabâ ve müezzîn gibi me’mûrîn-i şer’iyyenin iştirâkî şer’an kat’iyyen memnûdur. Eğer tesâdüfen bulunup da nasihat ve rica suretiyle men’ine kâdir olamadığı takdîrde o meclisi terk etmeleri lâzımdır. Aksi takdîrde vazife-i şer’iyyeleri uhdelere ref’ olunacağı ilan olunur.”

“Yeni Adım” gazetesinin bir sayısına göre³⁶ Mehmed Nevzat Efendi’nin fetvası toplumun belli kesimlerinde rahatsızlığa sebep olmuş ve Mehmed Nevzat Efendi bu yükü kendi üzerinden atmak için Gümülcine Kayalı Medresesinde bir ictima gerçekleştirmiştir. Yapılan bu toplantıda Mehmed Nevzat’ın yukarıda zikredilen fetvasının tasdiki de görüşülmüştür. Bu toplantıya İskeçe’den de birkaç kişi davet edilmiş ve İskeçe imâmlarından Kaşif Efendi de toplantıda yer almıştır. Ancak Kaşif Efendi hocaların hiçbir fikrini kabul etmemiş ve şapka giyenlerin küfrüne hükmedilmesi kaziyesini cerh ederek de toplantıdan ayrılmıştır.

Gümülcine müftüsünün bu tutumuna karşın İskeçe’de durum bundan çok farklıdır. Dönemin İskeçe müftüsü Süleyman Sırrı Efendi Mehmed Nevzat’la aynı kanaate sahip değildir. Süleyman Efendi, “Yeni Adım” gazetesine gönderdiği bir mektupta kendi düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:

“İstanbul’da münteşir Cumhuriyet gazetesinin 24 Teşrîn-i sâni 1926 tarih ve 914 nomrolu nüshasında <<Garbî Trakya’da Neler Oluyor>> serlevhası altında intişar eden mektubu teessüfle mütâlâa eyledim. Şekil ve kıyafet kütüb-i mutebere-i şer’iyyece takyîd edilmediğinden İskeçe’de ve hocaları arasında buna dair bir mübâhase cereyan etmemiştir. Şapka giyen Türklere şehâdetini kabul etmemek ve bu gibi Türklere arasında nikâh kıyılmamasına ve mirastan mahrum edilmelerine ve kadınlarının boş düştüklerine ve bunlardan vefat edenlerin İslâm kabristanına defnedilmemesine dair İskeçe müftülüğünde ne bir da’vâ sebk etmiş ne de böyle bir hüküm verilmiştir. Bu iddiaya sicillât-ı şer’iyye şâhittir...”³⁷

36 Yeni Adım, Yıl: 1, Sayı: 4, Tarih: 23 Teşrîn-i evvel 1926.

37 Yeni Adım, Yıl: 1, Sayı: 13, Tarih: 6 Kânûn-i evvel 1926.

MÜFTÜ ŞEVKİ BALABAKİ

Yarın gazetesinde yayınlanan haberlerden elde ettiğimiz bilgilere göre, Şevki Babalaki'den önce görev yapan Süleyman Sırrı Efendi pasif bir görev icra etmiş ve müftülük makamını gerektiği gibi temsil edememiştir. Hatta gazetede çıkan yazılara göre İskeçe müftüsü ve Cemaât-ı İslâmiyyesi taşâ benzetilmiş ve bu kurumların cismi bulunmayan bir isimden ibaret olduğu belirtilerek, herhangi bir faaliyette bulunmamaları nedeniyle eleştirilmiştir. Bu sebepten ötürü de bu kurumlarda muhakkak bir değişikliğe gidilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁸

Görebildiğimiz kadarıyla, müftü değişikliklerinde rol oynayan faktörlerden en önemlisi o dönemde had safhada bulunan yenilikçi-muhafazakâr çatışmasıdır. Süleyman Sırrı Efendi, “Yarın” gazetesi aracılığıyla muhafazakârların savunduğu fikirleri desteklememiş ve onlardan farklı daha ılımlı bir tutum sergilemiştir. Onun bu tutumundan muhafazakâr kesim rahatsızlık duymuş ve bunu müftülük kurumuyla bağdaştıramayarak müftülüğe Şevki Babalaki'nin gelmesi gerektiği savunulmuştur.

Şevki Babalaki'nin tayin edileceği dönemde “Yarın” Gazetesi açık açık Babalaki'yi desteklemiş ve 10 Teşrîn-i sâni 1927 tarihli nüshasında Şevki Babalaki'nin İskeçe müftülüğüne tayin edildiği haberini Atina gazetelerinden “memnuniyetle” okuduklarını ifade etmiştir.³⁹

Yenilikçilerin sozcülüğünü yapan “Yeni Adım” gazetesinin ise Şevki Babalaki'nin müftü olarak tayin edilmesini tasvip etmemiştir. Yarın gazetesi ise onların bu tutumunu şöyle eleştirmiştir:

“Bir zamandan beri kasabamızın müftülüğünde tebeddülât vukû bulacağı ve sâbık Gümülcine Müftüsü Şevki Efendi'nin İskeçe Müftülüğü'ne tayin olunacağı söylenmektedir. Ahâlî-i İslâmiyyenin ekseriyet-i azîmesi tarafından vâki olan taleb ve arzu üzerine husûlü kuvve-i karîbeye gelen bu tebdîle Yeni Adım Gazetesi pek muârizdir. Bunun için Şevki Efendi'nin mülteci olduğunu ileri sürerek Türkiye'nin haini tabirine ilaveten son zamanlarda mûmâ ileyhin aleyhinde her nüshasıyla neşriyatta bulunuyor. Bunu vesile ittihâz ederek lisân-ı taarruzunu umûm mültecilere de uzatıyor ve bu suretle, gazetesinin bidâyet-i intişârından beri huncını alamadığı mülteciler hakkındaki kin ve garazını bir defa daha tatmine çalışmış oluyor.”⁴⁰

38 Yarın, Yıl: 1, Sayı: 1, Tarih: 22 Temmuz 1927.

39 Yarın, Yıl: 1, Sayı: 10, Tarih: 10 Teşrîn-i sâni 1927.

40 Yarın, Yıl: 1, Sayı: 1, Tarih: 22 Temmuz 1927.

“Yeni Adım” gazetesinde çıkan haberlerden elde ettiğimiz bilgiye göre Şevki Babalaki’nin müftülük makamına getirilmesi için imzalar toplanmıştır. Ancak gazeteye göre Şevki Babalaki’nin geçmişi oldukça sıkıntılıdır. Geçmişi göz önünde bulundurularak, müftü olarak tayin edilmesi durumunda memlekete bela olacağı ifade edilmiştir.⁴¹ “Yeni Adım” gazetesinde Babalaki şu ifadelerle tanıtılmıştır:

“Bu şahıs an-asl Girit’lidir. Mesleği de hocalık yahut hukukçuluk değil, hoca kisvesi altında politikacılıktır. Yunan ordusu Küçük Asya’yı işgal ettiği vakit o Aydın’da müftülük ediyordu. Ordu çekilirken o da orada yaptığı hareketlerin başına getireceği tesirden korkarak pılısını pırtısını toplayıp Yunanistan’a kaçtı. Ve biraz sonra da hükümet tarafından Gümülcine müftülüğüne tayin edildi. Daha sonra Gümülcine’de yaptığı fenalıklar sebebiyle azledildi. Şevki hoca bilahare Garbi Trakya’da tutunamamış ve Kıbrıs’a gitmek için Atina İngiliz sefarethânesine müracaât ile pasaportunu kıyam (?) ettirmiştir. Kendisine her kapıyı açık bulan bu hoca o zamandan beri ortadan kayboldu. Bugün Kavala’da tekrar ortaya çıkmış, kim bilir nasıl bir vasıta ile İskeçe’de birkaç ne yaptığı bilmezi kendisine âlet yaparak nâmına re’y toplatmaya sevk etmiştir.

Şevki hocanın âletlerinin propagandalarına bakılırsa, içki içermiş, her türlü hareketi yapabilirmiş, yeni fikirli imiş, miş, miş...

Biz Şevki hocanın bu hareketine değil, memlekette ona âlet olan beyinsizlere teessüf ederiz ki milletin başına yara açmaya çalışıyorlar. Eğer bu adam vatanını bir kanaat için terk etti ise o kanaat mutlaka teceddüd aleyhindedir. Bu ise mektep düşmanlığı ile birdir. Yok, eğer hiçbir kanaate sahip olmadan, sırf yaptığı fenalıkların intikamından kaçtı ise yine bizce menfûrdur. Zira iyi adam değildir.”⁴²

Yarın gazetesinin Babalaki lehindeki görüşleri tayinden bir süre sonra değişmiş ve tamamen karşı bir konuma gelmiştir. Örneğin bir yazıda Babalaki ile ilgili şu ifadelerin kullanıldığı görülmüştür:

“Yarın gazetesinin intişârı dinsizlere, kemalistlere, şapkalı Türklere pek ziyade dokunduğu malumdur. Bunda şaşılacak bir şey yok. Halbuki şer’i ve mantıkî delilleri ile dinsizlerin ve kemalistlerin başına başa çıkılmaz bir belâ kesilen gazetemiz, İskeçe Müftüsü Babalaki Efendi’nin de gözüne batıyormuş. Gizli din taşıdığı sonradan anlaşılan bu adamın, vaktiyle müftülük makamına gelmesi için <<Yarın>> gazetesinin o kadar yardımı olduğu halde dinsizlere karşı

41 Yeni Adım, Yıl: 1, Sayı: 12, Tarih: 3 Kânûn-i evvel 1926.

42 Yeni Adım, Yıl: 1, Sayı: 12, Tarih: 3 Kânûn-i evvel 1926.

mücâhededesine nihâyet tahammül edemediği gazetemizin karşısına, şimdi bu âhir zaman müftüsünün de çıkmağa heveslendiğini görüyoruz. Lâkin ne ile karşılaşacak? Boyu posu, ilmî, ameli birbirinden kısa olan Babalaki Efendi, besbelli gayret-i lâdiniyyesine güveniyor. Hiç bir şey yapamazsam gazetelerini iade ederim demiş ve <<gazeteniz âlimâne yazıldığından anlayamıyorum. Binâenaleyh ba'demâ nâmuma gazete gönderilmemesi rica olunur>> ibaresini hâvi bir mektuba leffen gazetemizi geri çevirmiş. <<Yeni Adım>>ın altı okkalık olarak tahmin ettiği bu mektubun içinde işte böyle bomboş bir hevâ-yı acz esiyor. Altı okkalık değil, bir gramlık siklet ve kıymete mâlik değil! Zavallı Babalaki Efendi! Bize kızmış kendisinden intikam almış! Gazetemiz âlimâne yazılıyormuş, kendisi anlayamıyormuş!! Ne büyük sitem! Din düşmanları çatlasın. Elbette gazetemiz âlimâne yazılıyor. Ve elbette Babalaki efendi gibi hem cahil hem de kalbi kararmış bir adam gazetemizi anlayamaz!"⁴³

“Yarın” Gazetesinin Babalaki hakkındaki fikrini değiştirmesine sebep olan olaylarla ilgili bazı bilgileri, neşredilmiş haberlerden elde etmemiz mümkündür. Buna göre, ilk olarak 2 Kânûn-i evvel 1927 tarihli nüshada, Babalaki'nin “Yeni Adım” gazetesine gönderdiği bir mektupta kullandığı ifadeler eleştiri konusu olmuştur.⁴⁴ Daha sonra, Babalaki'nin Gümülcine müftüsü Mehmed Nevzad Efendi'yle bir problem yaşadığını görülmüştür. Oysa Nevzat Efendi, son Şeyhülislâm Mustafa Sabri'ye ve dolayısıyla Yarın gazetesine çok yakın bir isimdir.⁴⁵ Babalaki'nin Nevzad Efendi'nin azledilmesi yönünde bir çalışma yürüttüğünü ve bu sebepten ötürü Nevzad Efendi'nin şiddetli bir savunucusu olan Yarın gazetesinin de bundan rahatsızlık duyduğunu görmemiz mümkündür.⁴⁶

Şevki Babalaki ile muhafazakâr kesim arasındaki soğukluk her geçen gün biraz daha artmış ve bunun bir neticesi olarak tayinden bir yıl dahi geçmeden Yarın gazetesinde Babalaki'nin azledilmesi gerektiğini savunan yazılar çıkmaya başlamıştır. Çıkan bu yazılara göre müftü Babalaki'nin ne ilmen ne de amelen müftülükle herhangi bir alâkası yoktur. Görevini icra ettiği esnada şer'î hükümlerden ziyade onun tayin edilmesine neden olan Hamdi Bey'in emir ve yasaklarını icra etmeye çalışmıştır. Haddizatında Babalaki, müftülük vazifesine yakışır bir şahıs değildir. Daha önce onu Gümülcine müftülüğünden uzaklaştıran insanlar

43 Yarın, Yıl: 1, Sayı: 22, Tarih: 25 Mayıs 1928.

44 Yarın, Yıl: 1, Sayı: 11, Tarih: 2 Kânûn-i evvel 1927.

45 Yeni Adım, Yıl:1, Sayı: 13, Tarih: 6 Kânûn-i evvel 1926.

46 Yarın, Yıl: 1, Sayı: 21 Tarih: 11 Mayıs 1928.

da hükûmete sundukları dilekçede “*ne camiye, ne de kiliseye ayak basmayan bir ruhanî lider görülmüş müdür*” diyerek sıkıntılarını dile getirmişlerdir.⁴⁷

“Yarın” gazetesi, ilk başlarda Şevki Babalaki’nin tayinini savunmuş olmasını da bir aldatılma olarak ileri sürmüştür. Zira Babalaki’nin Gümülcine müftülüğünden bu şekilde ayrıldığını bilmediklerini, Babalaki’nin onlara azledilmediğini ve istifa etmiş olduğunu söylediğini dile getirmiştir.⁴⁸

Muhafazakârların Babalaki ile ilişkisi sonraki dönemlerde de gerginliğini arttırarak devam etmiş ve hakarete varan ifadeler kullanılacak noktaya kadar gelmiştir. Babalaki’nin Ramazan hilâliyle ilgili uygulamasını konu alan bir makalade şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Müftüden başka herşeye benzeyen Şevki Babalaki’nin yeni bir hareket-i cahilânesini daha işittik. Şöyle ki Ramazan-ı şerîf ibtidâsını Pazar gününden ispat etmek üzere Muhâcir-i Cedîd mahallesi ahâlîsinden bir zât, İskeçe müftülüğüne müracaât etmiş, fakat şehâdeti red olunarak Ramazan-ı şerîf Pazartesinden itibar edilmiştir. Halbuki bayramda hilâl-i şevvâli ru’yet ettiğine dair hiç bir kimse tarafından İskeçe müftülüğüne müracaât vâki olmaksızın Salı günü bayram olduğu ilan edilmiş ve Ramazan 29 gün tutturulmuştur. Vakıa Gümülcine’imizde de bu sene Ramazan-ı şerîf 29 gün itibar edilmiş, fakat Uysallı karyesinden gelen şâhidlerin bayram hilâline şehâdetleri üzerine usûl-ü şer’iyyesine tevfiķan bir gün evvel bayram yapılmıştır. Yani bayram bir gün evvel yapılacak olduğu takdîrde mutlaka hilâl-i şevvâli ru’yet lâzımdır. Ayı görmeksizin bayram yapmak, Ramazanı otuza tamamladıktan sonra mümkün olur. Müftülük makamında istediği gibi oynayan ve cehaletinin emrettiği vechile hareket eden Şevki Babalaki ise Ramazan ibtidâsında red ettiği şâhidin şehâdetini bayram için esas ittihâz ederek, Ramazan-ı şerîfin birinci günü yerine kabul etmediği ve halka oruç tutturmadığı Pazar gününü de Ramazan hesabına idhal etmiş ve yirmi dokuzundan sonra tekmiî-i selâsin itibarıyla halka bayram yaptırmıştır. Eğer Müslümanların dinine hükûmetin hürmeti var ise, bir gün evvel müftülük makamını bu liyâkatsiz adamın elinden kurtarmalıdır. Babalaki’nin müftülük makamında kalması Müslümanlık nâmına açık bir hakarettir.”⁴⁹

İlerleyen dönemde Babalaki’nin Trakya Vali-i Umumiliği ile de bir problem yaşadığını görmekteyiz. Habere göre Babalaki, Osmanlı zamanından itibaren uygulanmakta olan ve müftülerle Cemâat heyetlerinin hükûmet tarafından

47 Yarın, Yıl: 2, Sayı: 28, Tarih: 31 Ağustos 1928.

48 Yarın, Yıl: 2, Sayı: 28, Tarih: 31 Ağustos 1928.

49 Yarın, Yıl: 2, Sayı: 41, Tarih: 22 Mart 1929.

atanmasını öngören usûlün muhafaza edilmesi ve seçime gidilmemesi için hükûmete takdim edilen mazbataya imâmların imza atmalarını emretmiştir. Pazaryeri Camii imâmı hafız Ahmed Efendi bu mazbatayı neden imzaladıklarını sorguladığından dolayı Babalaki onu görevinden azletmiştir. Ancak Trakya Vali-i Umumiliği yapılan şikâyet üzerine, seçim döneminde din görevlilerinin nasb ve azlinin seçim hürriyetini etkileyebileceği düşüncesiyle bu azlin geri çekilmesini istemiştir. Ancak Babalaki, Trakya Vali-i Umumiliğın bu açıklamasına tepki göstermiş, bundan sonra imâm, hatip ve müezzin gibi din görevlilerinin nasb ve tayini için Vilâyete müracaat edilmesi gerektiğini ifade eden bir duyuru çıkartmıştır. Babalaki, azledilen imâmın bu emirnâmeden önce görevden alınmış olması hasebiyle, yapılan azlin geçerli olduğunu da belirtmiş, “Yarın” gazetesinin yorumuna göre Vilâyetle de oyun oynamıştır.⁵⁰

SONUÇ

“Yarın” gazetesinin yayınlandığı dönemin Batı Trakya Müslüman Türk toplumu ve özellikle İskeçe Müftülüğü açısından son derece hareketli bir dönem olduğu görülmüştür. Yaşanan tartışmalar toplumu ikiye bölmüş ve azınlığın güç kaybına uğramasına neden olmuştur. O döneme damgasını vuran yenilikçi-muhafazakâr çatışmasının müftülüğü de etkilediği ve müftülerin bu çatışmanın ortasında kalarak fetvalarıyla taraf oldukları tespit edilmiştir. Bu tartışmalar müftülerin belirlenmesinde rol oynadığı gibi, uluslararası hukukun ihlal edilmesine de zemin hazırlamıştır. Çünkü antlaşmalara göre müftülerin seçimle göreve gelmesi gerekirken, yaşanan kaygılar müftülerin aksi yönde fetvalar yayınlamasına neden olmuştur. Bu durum ise uluslararası hukuka uygun hareket etmek istemeyen devletin eline malzeme vermiş ve günümüze kadar devam eden bir soruna o dönemlerde daha zemin hazırlamıştır.

50 Yarın, Yıl: 2, Sayı: 46, Tarih: 28 Haziran 1929.

KAYNAKÇA

- Alioğlu, Cafer. *Dünden Bugüne Batı Trakya*. Bursa: Dizayn Ofset, 2005.
- Âşıkpaşazâde, Ahmed. *Tevarih-i Al-i Osman'dan Aşıkpaşazade Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.
- Bakirtzis, İoannis. *Stihia Gia Tin İstoria Tis Komopolis Tis Geniseas ke Tis Eparhias Tis (Kaza) Kata Tin Othomaniki Periodo*. İskeçe: Spanidi, 2010.
- Cin, Turgay. *Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: Seçkin yayıncılık, 2003.
- Evliya Çelebi. *Seyahatname*. İstanbul: Orhaniye matbaası, 1928.
- Georgiadou, Vasiliki. "Apo Ton 9° Mehri Ta Teli Tou 13° Eona", *Thriskeutika Mnimia Sto Nomo Xanthis*. İskeçe: yy, 2005.
- Hoca Sadeddin Efendi. *Tacü't-Tevarih*. Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Hüseyin Mustafa. *Batı Trakya'ya Işık Tutanlar*. Yayına hazırlayan: Hasan Paçaman, Gümülcine: Hakka Davet Yay, 2010.
- İnkılâp Gazetesi. (Batı Trakya'da Yayımlanan Süreli Bir Gazete)
- İskeçe Belediyesi Resmi Web Sitesi, <http://www.cityofxanthi.gr> (Erişim Tarihi: 14.01.2024).
- İskeçe Şer'iyye Sicili (1924-1926).
- Melkidi, Hrisa. Ta *Mousoulmanika Mnimia Tis Xanthis*. Tehniko Epimelitirio Elladas, 2007.
- Öksüz, Hikmet. *Batı Trakya Türkleri*. Çorum: Karadeniz Araştırmaları Merkezi (KaraM), 2006.
- Panagiotidi, Nathanail. *Mousoulmaniki Mionotita ke Ethniki Sinidisi*, Dedeağaç: Topiki Enosi Dimon ke Kinotiton N. Evrou, 1995.
- Soltaridis, Simeon. *İ İstoria Ton Mouftion Tis Ditikis Thrakis*. Atina: Nea Sinora-A.A Livani, 1997.
- Theodorou, Theodoros. *Mousoulmaniki Mionotita Sti Thraki & İ Mionotites Stin Evropi 1923-2010*. İskeçe: Spanidi yay, 2012.
- Trakya Gazetesi. (Batı Trakya'da Yayımlanan Süreli Bir Gazete)
- Tsolakis, Panos. *Othomanika Diikitiria Ston Elladiko Horo 1850-1912*. Selânik: University Studio Press, 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Yarın Gazetesi. (Batı Trakya'da Osmanlı Türkçesiyle Yayımlanan Süreli Bir Gazete)
- Yeni Adım Gazetesi. (Batı Trakya'da Osmanlı Türkçesiyle Yayımlanan Süreli Bir Gazete)
- Yeni Ziya Gazetesi. (Batı Trakya'da Osmanlı Türkçesiyle Yayımlanan Süreli Bir Gazete)
- Yılmazçelik, İbrahim-Erdem, Sevim. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Selanik-Manastır, Selanik-İstanbul Demiryolları Güzergâhlarında İşletilen Madenler". *Turkish Studies*, Sayı: 9/I, Yıl:2014.

ŞUMNU'DA TÜRK BASINI VE SADÂ-YI İSLÂM GAZETESİ

Mehmet HASAN

Teacher, Nüvvâb Imam Hatip High School, Bulgaria

GİRİŞ

Bulgaristan topraklarında yaşayan Müslüman-Türk halkının oldukça zengin bir kültür mirası bulunmaktadır. Bulgaristan'da Türkçe süreli basının tarihsel kökenleri Osmanlı dönemine kadar uzanır. Bu bağlamda Şumnu'da basılan Türkçe gazete ve dergilerin önemi ve tesirinin neler olduğu ise önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Şumnu'da çok sayıda Türkçe gazete ve dergi çıkarılmış, bu gazeteler haberleşmenin yanında din, ahlak, kültür, siyaset ve edebiyat faaliyetleriyle de okuyucularına önemli hizmetler sunmuştur. Dolayısıyla Bulgaristan'da yaşayan Müslüman-Türklerin değişik dönemlerde yayınlanan gazeteler, dergiler ve kitaplar, bu kültür mirasının çok önemli bir bölümünü oluşturur. Bu araştırmanın amacı Şumnu'da yayınlanan Türkçe gazete ve dergileri tespit edip Sadâ-yı İslâm Gazetesi'nin Bulgaristan Türk basın tarihi açısından önemini belirlemektir.

ŞUMNU'DA TÜRKÇE SÜRELİ YAYINLAR

Osmanlı-Rus savaşı'ndan sonra Bulgar Devleti'nin kurulmasıyla Bulgaristan'da Müslüman-Türk basını günümüze kadar uzanan bir zaman dilimi içinde değişen siyasi şartlar sebebiyle Prenslik, Krallık, Halk Cumhuriyeti ve Demokrasi dönemi olarak dört dönemli bir gelişme göstermiştir.¹

Konumuz açısından özellikle Şumnu'da Bulgaristan Müslüman-Türk toplumunu yönlendiren ve fikir veren ilk dönemlerde Osmanlı-Türkçesiyle ve daha sonra latin harfleri ile yayınlanan bir çok gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bulgaristan Çarlık döneminde Şumnu'da yayınlanan gazeteler "Terakki", "İntibâh", "Havâdis" ve "İleri" adlarıyla dörtmatbaa'da yayınlanmıştır.²

Çalışmamızı oluştururken Sofya'daki "St. Kiril i Metodiy" Ulusal Kütüphanesi ve Şumnu "Stilyan Çilingirov" kütüphanesinden yararlanılmıştır. Ancak Şumnu'da çıkmış olan bazı gazete ve dergiler hakkındaki bilgiler dolaylı olarak Bulgaristan ve Türkiye basınında çıkan haberlerden elde edilmiştir.

Şumnu'da Türkçe süreli yayınlanan gazete ve dergiler şöyledir: Hafız Abdullah Fehmi Efendi'nin 1921 yılında yayınlamaya başladığı „Yoldaş” dergisi Şumnu'da çıkan ilk süreli yayın olması özelliğinin yanı sıra Bulgaristan'da yayınlanan ilk çocuk dergisi ve ilk çocuk edebiyatı çalışması olarak kabul edilebilir. Bu dalda ikinci atılım 1924 yılında öğretmen Ahmed İlhan (Paniç) tarafından „Genç Mektepli” dergisi ile yapılmıştır.. On beş günde bir yayınlanmakta olan dergi eğitim ağırlıklıydı. Ne yazık ki bu dergi de yaşatılamadı. Nedeni ise şehirden uzak Türk köylerine yaya veya at arabaları ile gitmek ve abone toplamanın son derece güç olmasıydı. Teşkilatsızlık yüzünden basını sadece bir şehir (Şumnu) içinde yaşatmak olanaksızdı ve sadece üç sayı yayınlanabilmişti.³ Şumnu'lu öğretmen Ahmed İhsan Efendi 1923 yılında yine çocuklara yönelik edebi ve fenni bir dergi olan „Çocuk Bilgisi”ni yayınlamaya başlamıştır. Bu dergi de kısa ömürlü olmuştur.⁴ Yoldaş, Genç Mektepli ve Çocuk Bilgisi dergileri, çocuk dergilerinin eğitim tarihi, çocuk edebiyatı, sosyal tarih hatta basın tarihi açısından bile önemli birer kaynak niteliğinde olduğu belirtilebilir.

1 Mehmet Hasan, Nüvvab Mezunu Hâfız Yusuf'un Yayınladığı Sâda-yı İslâm Gazetesi, Müslümanlar Dergisi, Haziran 2023, sy. 6, s.14-15

2 Mehmet Hasan, Şumnu'da Türk Matbâları, Müslümanlar Dergisi, Eylül 2019, s.14-15

3 Tebrik, Deliorman, 31 Teşriinevvel 1924, sy.110, s.2 ; Bulgaristan Türklerinin Süreli Yayınları: Dergiler, Balkanlar'da Türk Kültürü, Kasım 1991, yıl 1, sy. 1, s.16.

4 Çocuk Bilgisi, Deliorman, sy.28, 17 Mart 1923, s.2

1921 yılında Bulgaristan Muallimin-i İslamiye Cemiyeti Kazanlı kongresinde alınan karar gereğince "Terbiye Ocağı" adlı bir degi yayınlanmasına karar verilmiş ve ilk sayısı 8 Eylül 1921 yılında Şumnu Terakki matbasında basılmıştır.⁵ Genellikle cami bitişindeki okullarda ders yapmaya çalışan öğretmenlere uzatılmış bir eldi bu. Bin zorlukla 1923 yılında dergi "Muallimler Mecmuası" olarak isim değiştirerek yazımhanesi Varna'ya taşınmıştır.⁶ Yine Türk öğretmenlerine destek amacını taşıyan „*Muallim Fikri*" dergisi 1924 yılında Şumnu'da 2 - 3 sayı olarak yayınlanmıştır.⁷ Böylece Bulgaristan'da öğretmenlere yönelik bir daha buna benzer bir dergi yayınlanmamıştır.

1923-1934 yılları arası ve darbe sonrası dönem Şumnu Nüvvâb Mektebi'nin ve Başmüftülüğün Türkçe yayınlar üzerine etkili olduğu dönemdir.⁸ Nüvvab Okulu, 1922'de Türk kültür hayatının nabzının en güçlü attığı yerde, Şumnu'da kurulmuştu. Pek tabii, Nüvvâb hocaları ve talebeleri aydın insanlar olarak gazetecilik hayatı içinde bulunmuşlar, gazete sayfalarını bir kürsü sayarak din, milliyet, ahlak, eğitim ve uyanış gibi konuları işlemişlerdi.⁹ Nüvvâb Okulunda Müstersidler Cemiyeti adında talebe derneğinin çıkardığı duvar gazeteleri olmuştur. Bu gazetelerde hem şiirlerini yayınlamışlar, hem de arkadaşlarını çalışmaya, yükselmeye davet etmişlerdir.¹⁰ Nüvvâb Okulunda öğrenciler tarafından çıkarılan gazete ve dergiler şunlardır: „*Doğru Yol*" dergisi 1925 yılında ilmî ve içtimaî bir dergi olup, başmuharriri öğrencilerden Necip Asım Efendi'dir.¹¹ Yazarları arasında ise öğrencilerden Akif Osman, Küçük Süleyman (Ömer), Hafız Yusuf bulunmaktadır. Dergi ancak 3-4 sayı yayınlanabilmiştir.¹² "Deliorman" gazetsi sahibi Mahmud Necmettin Deliorman daha sonra Nüvvâb okulunu ve öğrencilerini eleştirmesine rağmen „*Doğru Yol*" dergisi yayınlanmaya başladığı zamanlarda Nüvvâb talebelerini takdir etmiş, mecmuanın istifadeli olduğunu gazetesinde

5 Terbiye Ocağı, 8 Eylül 1921, sy. 1, s.1 / Türk Muallimler Cemiyeti, daha Şumnu'da kurulduğu 1906 yıllarında kendi yayın organı olmak üzere bir dergi yayınlamayı tasarlamış ve "Yeni Mektep" başlığıyla çıkacak olan bu dergi için Filibe'de hazırlıklar yapılmış. Ancak Balkan ve Birinci Dünya Savaşları patlak verince derginin çıkması gerçekleşmemiştir.

6 Bulgaristan Türklerinin Süreli Yayınları: Dergiler, Balkanlar'da Türk Kültürü, Kasım 1991, Yıl 1, sy. 1, s.16.

7 Димитър П. Иванчев, Български Периодичен Печат 1844-1944 (Bilgarski Periodičen Peçat (1844-1944), Анотиран Библиографски Указател, Том III, Наука и Изкуство, 1969 с. 97,

8 Bulgaristan Türkleri'nin Çıkardığı Gazeteler, Bultürk, Temmuz 2014, sy.86, yıl. 11, s.2

9 Basri Zilabid, Nüvvâblı Türk Gazeteciler, Müslümanlar Dergisi, Kasım 2022, s. 8.

10 Osman Keskiöğlü Hayatı, Hizmetleri ve Eserleri, Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü, Sofya 2020, s.38-39

11 Doğru Yol, Deliorman, sy.129, 25.03.1925, s.2

12 Osman Keskiöğlü, Bulgaristan'da Türkler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985. s.162-163

kaydetmiştir.¹³ Diğer bir duvar gazetesi ise Nüvvâb'ın Âli kısmı öğrencilerinden 1934 yılında Osman Seyfullah (Keskiöğlü) ve Beytullah Şişmanoğlu idaresinde, talebe pansiyonunda „Emel” gazetesi yayınlanmıştır. Gazete dinî, ilmî, ahlâki, içtimâî ve edebî talebe gazetesi olarak kendini tanımlamaktadır.¹⁴ İkinci Dünya Savaşı sırasında „İrşâd” isminde bir gazete daha yayınlamışlardır, lakin savaşın yarattığı zorluklar sebebiyle ancak iki sayı çıkarılabilmektedir.¹⁵

Parti gazeteciliğine örnek bir yayın organı ise, sahibi Besim Hilmi Çakaloğlu olan ve bir dönem Bulgaristan Türkleri arasında komünistlik fikrini yayan “Ziya” gazetesi yazarlarından olup siyasi Sgovor Partisi'nin yayın organı olan 1925 yılında yayınladığı „Yeni Söz” gazetesidir. Ayrıca 1929 yılında bir de „Savaş” gazetesini yayınlamıştır.¹⁶ Bu gazeteler yenilikçi, Batı yanlısı, Türk inkılaplarını savunan ve dini konulara ve tartışmalara girmeyen bir yöntem izlemiştir. Dahili ve harici siyasi olaylardan halkı haberdar etmek, azınlık olan bir grubun menfaatine en uygun olan yolu göstermeye çalışmak, halkı asrilerştirerek, Bulgaristan'ın bugünkü medeni cemaat ve milletler arasına girmesi.tam hukuk sahibi olmasını sağlamak üzere mücadele etmesi, milli ihtiyaçları enzar-ı ammeye arz etmesi ve haklı şikayetlerin ma'kesi olması gibi hususları hedeflemiştir.¹⁷

Ayrıca Türk Öğertmenler Birliği 1928 yılı Lom Kongresin'de Bulgaristan Türk Okullarında yazı dili olan Osmanlı-Türkçesini bırakıp, Türkiye'de kabul edilen latin harflerine geçilmesi ilgi ve dikkat çekti. ¹⁸ “Savaş” Gazetesi Şumnu'da ilk defa kısmi olarak yeni Türk harfleri ile yayın yapan gazete olma özelliğini de taşımaktadır.¹⁹

Şumnu Devlet Türk Pedagoji Okulu (Darul-muallimin)'dan mezun olunca Osman-pazarlı Celil Mehmed 1927 yılında „Doğru Sadâ” adı altında gazete yayınlamaya başlamıştır. Şumnu Terakki matbaasında basılan gazete, haftada bir çıkan sıh-hî, içtimâî, iktisadî ve bîtaraf küçük Türk gazetesi olarak kendini tanımlamıştır. Maksudını ise *”Yarının, yahud öbür günün büyükleri olacak olan bugünkü küçüklere içki, tütün, v.s. gibi aile hayatına, içtimâî hayata mu'zir olan şeylerin zararlarını tanıtmak”* olduğunu ifade etmektedir.²⁰

13 Doğru Yol, Deliorman, sy.129, 25.03.1925, s.2

14 Emel, 20.04.1934, sy.2, s.1

15 Vedat Ahmed Sabri, Medresetü'n-Nüvvâb ve Eğitim Sistemi, Lisans Bitirme Tezi. Sofya YİE, 2001. s.60.

16 Yeni Bir Refikamız, Deliorman, 17.08.1925, sy.143, s.2; Yeni Söz, 13 Haziran 1925, sy 1, s.1; Savaş, 23 Mart 1928, sy 1, s.1;

17 İbrahim Hatiboğlu, Bulgaristan Müslümanlarında Dini Islahat Düşüncesi, Bursa, Emin yay. 2007, s.69

18 Rehber, 27.06.1928, sy. 48.

19 Savaş, 14.02.1929. sy.3, s.1

20 Gazetemizin Maksudı, Doğru Sadâ, 1 Haziran 1927, sy.1, s.2.

Osmanpazarı'nda 23 Aralık 1927 tarihinde yayınlanmaya başlayan “İntibâh” gazetesi, 32. sayısından sonra Şumnu'da İntibâh idarehanesi Rakovska sokağında yayınlamaya başladı. Kendisini müstakil müslüman gazetesi olarak tabir etmekle birlikte ahlak gibi toplumu ilgilendiren konuları dini bakış açısıyla incelemiştir. “İntibâh” gazetesi toplam 84 sayı yayınlanmış ve Hafız Yusuf başyazarlığını 72. sayısına kadar sürdürmüştür.²¹

Hafız Yusuf Yakub “*Sadâ-yı İslâm*”ı, Medresetü'n-Nüvvâb'ın Âli kısmı öğrenciliği sırasında, “İntibâh”ın kapatılmasından sonra Şumnu'da Osman Nuri (Balkanlı) ve oğlu Ali Kemal ile birlikte çıkarmışlardır.²² Dinî mahiyete sahip olan “*Sadâ-yı İslâm*”, 1931 yılında 4-5 ay kadar kısa bir süre faaliyet göstermiştir. Gazete kendisini müstekillün-efkar (bağımsız fikirli) İslâm gazetesi diye tarif etmiştir.

Şumnu'da Sabri Sadık Kitaphanesi ve Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) gazetesinin Şumnu temsilcisi olan Ali Gâlib ve acente sahibi Halil Edip Efendi²³ “*Vakit*”, “*Tanin*”, “*Vatan*”, “*Akşam*”, “*Cumhuriyet*”, “*Papağan*”, “*Karagöz*”, “*Akbaba*”, “*Resimli Gazete*”, “*Yıldız*”, “*Resimli Hafta*”, “*Sevimli Mecmua*”, “*Resimli Dünya*”, “*Türk Haya-tı*”, “*Resimli Ay*”, “*Resimli Yıl*”, “*Servet-i Fünün*”, “*Yeni Kafkasya Mecmuası*”, “*Türkiye İktisad Mecmuası*”, “*Hilal-i Ahmer Mecmuası*”, “*Nisvan Mecmuası*”, “*Köy Hocası*” gibi gazete ve dergileri Türkiye'den tedarik ederek Şumnu halkına sunmaktaydı.²⁴ Böylece Şumnu'da yaşayan Müslüman-Türkler, Türkiye'de olan gelişmeleri basın yolu ile takip etmekte ve iki ülke arasında bağlarını koparmamaktaydılar.²⁵

150'liklerden ve eski Bolu mutasarrıfı olan Dr. Osman Nuri (Balkanlı), son Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin damadı Av. Ali Vasfi, eski meşihat memuru

21 İntibâh, 23 Kanuni-evvel 1927, sy. 1, s 1./ İntibâh, 21 Haziran 1929, sy. 32, s 1.

22 Osman Kesioğlu, Bulgaristan'da Türkler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985. s.160

23 Sebilürreşad, cilt 25, sy. 620 / Acente Sahibi Halil Edip Efendi, bir dönem Şumnu milletvekilliği, Ce-maat-i İslâmiye Başkanlığı, Belediye Meclis Üyeliği, Şumnu Müftülüğü ve Edirne payelisi bulunan Kesimzâde Mehmet Rüşdi Efendi'nin oğludur. Balkan Savaşı sırasında Kesimzâde Mehmet Efendi Şerif Halil Paşa Kütüphanesi'nde bazı kitapları İstanbul'a götürmüş, daha sonra oğlu Halil Edip Efendi onları Milli Kütüphaneye vermiştir.

24 Gazete Meraklılarına İlân, Deliorman, 16 Mart 1925. sy.128, s. 2

25 Bulgaristan Türkleri'nin fikir tartışmaları Bulgaristan'da yayınlayan gazetelerde görüldüğü gibi Türkiye gazetelerine de yansımıştır. Örneğin: M. Selçuk imzalı *Zaman* gazetesinde “*Bulgaristanda Türk Evkaf Mahv Oluyor*” makalesindeki yazan kişinin büyük ihtimalle Şumnu Turan Cemiyeti'nden bir kişi olduğu ve Şumnu'daki vakıf mallarını özel kişilere satıldığı, yıkıldığı ve harap olduğu noktada müftülükten şikayet etmektedir. Diğer bir örnek ise Şumnu Turan Cemiyeti reisi nâmına Ahmed isimli kişinin *Cumhuriyet* gazetesi 01.09.1932 tarihli sayısında “*Bulgaristandan gelen bir şikayet*” başlıklı haberde rüşdiye öğretmenlerinden Rahmi Efendi'nin sırf Turan Cemiyeti'ne üye olması nedeniyle istifa ettirmek istendiğini görmekteyiz.

müdürü Mehmet Emin ve CHP'ye muhalif gazeteci Arif Oruç bir dönem Şumnu'da bulunmuşlar ve fikirlerini gazete sütunlarına yansıtmışlardır.

Arif Oruç²⁶, 1933 yılı Şumnu'da bulunduğu sırada ilk olarak „*Yarın Kurtuluş Neşriyatı*„, Fırkası tarafından neşredilen ilmî ve siyasî broşürünü İntibâh Matbaası'nda yayınlamış, 1934 yılında ise yine Şumnu'da „*Yarın*” adlı altında siyasî, ilmî bir gazeteyi yayınlamaya başlamış ve kişisel kavgalarla uğraşmadığını kaydetmiştir.²⁷ Arif Oruç Bey'in amacı yayınladığı „*Yarın*” adlı broşür ve gazeteyi Türkiye'ye gönderip CHP iktidarını eleştiren yazıları ile muhalefet yapmak olduğunu kaydetmiştir.²⁸ Yazdığı yazılar ile Bulgaristan'da Turancıları, yeni yazı ve şapka taraftarlarının Türkiye casusları olduklarını iddia ediyordu. Fakat Arif Oruç yazıları ile Bulgaristan Türklerinin nefretini bir kere daha üzerine çekmiş ve Şumnu'da taşla tutulmuştur.²⁹ Ayrıca Razgrad mezarlık olayını, Türkiye'deki uygulamalar ile kıyaslayarak „Dostluk” gazetesinde „*Bulgaristandaki Tahrikatın İç Yüzü*” yazısını kaleme almıştı.³⁰ Bu olay üzerine Nüvvâb son sınıf talebesinden Razgradlı Müftü Abdullah oğlu Muharrem³¹ ile Selim köylü Mehmet³², o gazeteyi Nüvvâb avlusunda yakmışlardır.³³

Kendine özel bir politikası olan Ahmed Kemal'in sahibi, başyazarı ve müdürü olan „*Havâdis*” gazetesi 1936-1941 yılları arasında Şumnu'da yayınlamış olup, kendisini ilmî, ictimâî haber gazetesi olarak „*Bulgaristan Türkleri'ne dünya ve ülke içi siyasî haberlerini duyurmakla birlikte sağlık bilgilerini, gelişmeleri haber olarak okuyucuya sunmak*” gayesi güdüyordu. Havâdis Gazetesi değişik polemiklere girmeyip halkın haber ihtiyacını tamamiyle dürüst bir şekilde aktararaldünyada olup bitenlerden haber vermekteydi.³⁴

26 Arif Oruç Cumhuriyet kurulduktan sonra komüzim propagandası yapmak suçlamasıyla İstiklal Mahkemelerinde yargılanmış 1933 yılında Bulgaristan'a sürgün edilmiştir.

27 Yarın, 26 Kanunissani 1934, sy. 1, s.1./ Yarın Kurtuluş Neşriyatı, sy. 1, 1933

28 Yarın Bulgaristan'da, Rodop, 22 Haziran 1933, sy.127, s. 3.

29 Mahmud Necmeddin Deliorman, Makedonya komitacıları arasında 13 yıl-6”, *Son Telgraf*, 9.03.1937, s. 6.

30 Arif Oruç, Bulgaristandaki Tahrikatın İç Yüzü, Dostluk, 20.05.1933, sy. 228, yıl.8, s.1 / Arif Oruç Faaliyetinde, Cumhuriyet, 29.05.1933, sy. 3253, yıl.10, s.2.

31 1933 yılı Nüvvâb Mezunu, 1936-1945 yılları arası Başmüftü olan Abdullah Sıtkı Efendi'nin oğludur

32 1933 yılı Nüvvâb Mezunu, Razgrad Selim köylü Mehmet Ali Hacı Mehmet Efendi

33 Osman Keskiöğlü, Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslami Eserler, Hilal Yayınları, s.59.; Osman Keskiöğlü, Bulgaristan'da Türkler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985. s.160-161

34 Havâdis beşinci yılını idrak etti, Havâdis, 23 Şubat 1940, sy. 277, s.2; Gazetemizin programı, Havâdis, 25 Ocak 1936, sy. 1, s.1

Bulgaristan'da birçok Türkçe kitap yayınlanmıştı. Bunlar Şumnu Türk Kiraathanesinde okuyuculara sunuluyordu. Türkçe çıkan gazeteler ve dergilerde kütüphaneye geliyordu. Şumnu halkı ve öğrenciler bunlardan yararlanıyordu.³⁵

9 Eylül 1944'te iktidara gelen Sosyalist rejimde Şumnu'da yayınlanan gazeteler arasında: „Kolarovgrad Savaşı” 1951 - 1955 yılına kadar il Bulgar gazetesinin bir sayfası olarak yayınlandı. 1955 yılında dört sayfalık Türkçe haftalık bir gazete olarak çıkmaya başladı. 1959 yılında ise „Savaş” adını aldı. Bu gazete bir de bölgedeki muhabirlerine gazeteciliği öğretmek için „Muhabir Yardımcısı” (1953-1955) bülteni çıkardı. Zaman ile ismi değiştirilerek „Kolarovgrad Savaşı” gazetesi 1956 yılından itibaren „Ziya” gazetesi oldu. Okuyucular il gazetelerine merkez gazetelerinden daha büyük ilgi duymaktaydı. Türk okuyucuları bölgelerindeki kendi köyleri, kooperatifleri, fabrikaları ve okulları hakkında bir haber buluyor ve ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasi düzeylerinin yükseltipdünya görüşlerinin genişletilmesine katkı sağlıyorlardı.³⁶ Bu gazeteler „Georgi Dimitrov,, Bulgar basımında yayınlanmıştır. Bu gazeteleri Celal Muharremov, İsmail Çerkezov, Osman Dervişev, Niyazi Mehmedov, İbrahim Hamdiev gibi gazeteciler hazırlamıştır.³⁷

Şumnu Nazım Hikmet Türk Lisesi öğretmen ve öğrencileri ile 1956-1957 eğitim yılı içerisinde başlayarak iki yıl kadar „Genç Vatansever” gazetesini yayınlamışlardır. Okul yönetimini Türkçe bir gazete çıkarmaları için mecbur etmiş ve öğrenciler şiir, yazı, hikaye ve okul içindeki haberleri yazarak bir öğretmen ve iki öğrenciden oluşan yönetime teslim ederek iki sayfadan oluşan ve daktilo ile çoğaltılan bu gazeteyi çıkarmışlardır.. “Genç Vatansever” öğrenci gazetesi olup genelde öğrencilere yönelik bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁸

Demokrasi döneminde ise (2007) Nurten Remzi başkanlığında yayınlanmaya başlayan „Mozaik” Dergisi'nin (2007-2012) üst kapağında „Kültür, Sanat, Eğitim/Çocuk ve Gençler Mozaik, Şumnu Kültür Evi Yayını” yazmaktadır. Dergi 32 sayfalık olup her sayfasında renkli resimler, reklamlar bulunmaktadır. Deliorman bölgesinde yaşayan Türklere yönelik kültür, eğitim, spor ve sosyal aktiviteler yapıp, Türk kültürünü tanıtmak ve geliştirmeyi hedeflemiştir.³⁹

35 Osman İsmail, Şumnu ve Tarihte Bıraktığı İzler, İzmir, yıl. 2014, s. 13.

36 Cambazov, İsmail, Bulgaristan Türk Basını Tarihinde Yeni Işık: Belgeler Bilgiler, Anılar,, İstanbul: Erkam Matbaası, 2011, s.80-81

37 Şumnu Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültür Merkezi, Rumeli Dergisi, Eylül 2018, sy.55, s.28

38 Nazım Hikmet Türk Lisesi Öğretmenlerinden Tahsin Hüseyinov, Şumnu, 15.12.2023, kişisel görüşme.

39 Bulgaristan'da Türk Basını (1865-2010), Kırçali Haber, 11 Temmuz 2012, yıl.VI, sy.26, s.2/ <https://www.haberbg.net/2019/11/bulgaristanda-turk-basini-ve-sorunlari-1865-2019.html?m=1>

Dijital Haber Sitesi „*Bizim Gazete*„, genel haberler, bölge haberleri, yurtiçi haberleri, dünya haberleri, hayatın içinden, kültür ve sanat, eğitim, güzel Türkçem ve dinimiz hakkında haber ve bilgileri Şumnu halkına Türkçe olarak sunmaktadır.⁴⁰

SADA-YI İSLAM GAZETESİNİN SAHİBİ VE BAŞYAZARI HAFIZ YUSUF YAKUB (ŞİNASI)

Hâfız Yusuf Yakub 16 Haziran 1898 tarihinde Şumnu'nun Işıkköy köyünde doğdu. Çalışkanlığı sonucu 12 yaşında hafız oldu. İlkokuldan sonra babası onu Şumnu'da Medrese-yi Âliye'ye yazdırdı. Bulgaristan Türkleri'nin ilim ve irfân ocağı olan Medresetü'n Nüvvâb Okulu 1922-1923 ders yılında açılıncabilgiye susamış olan bu genç bu okula yazıldı. Öğrenciliği sırasında 1924 yılında öğrenciler tarafından çıkarılan “*Doğru Yol*” dergisine sürekli ilginç yazılar yazmaya başladı. 1926 yılında Hâfız Yusuf, Nüvvâb'ın Tâli kısmını Aliyü'l-â'lâ (5) derecesiyle bitirdi. Hemen öğretmenlik ve gazetecilik hayatına atıldı. Omurtag (Osmanpazarı) Rüştiyesi'ne müdür tayin edildi. Bununla beraber Osmanpazarı'nda “*İntibâh*” adında bir gazete yayınlamaya başladı. Gazetenin başyazarlığını 72. sayıya kadar, yani 1931 yılına kadar sürdürdü. 1930 yılında Nüvvâb'ın Âli kısmı açıldı ve öğrenimini orada sürdürdü. İntibâh gazetesinde elde ettiği tecrübe ile Âli kısmı öğrenciliği sırasında Sadâ-yı İslâm gazetesini yayınlamaya başladı.⁴¹

Ayrıca İntibâh Gazetesini yayınladığı dönemde Şumnu Emniyeti'nin dikkatini çekmiş ve kendisi'nin takibe alınıp, Kemalist propaganda yaptığından şüphelenilen Türkler listesine alındığını Şumnu arşiv belgelerinde görmekteyiz.⁴²

Hâfız Yusuf 1934 yılı Din-i İslâm Müdâfileri Cemiyetinin genel sekreteri seçilir ve cemiyetin yayın organı olan “*Medeniyet*” gazetesinin 31. ile 110. sayıları arası başyazarlık yapmıştır. Medeniyetin 110. ile 156. sayıları Heyeti-Tahririyye tarafından tertip olunur ibaresi bulunarak bu sayıların uslûp, konular, sayfa düzenine bakılırsa Hâfız Yusuf tarafından redakte edildiği anlaşılmaktadır.⁴³

Neşrettiği üç gazetede fikirlerine bakılınca onun tam bir muhafazakar olduğu açıkça görülmektedir. Yazılarında temel gayesi Türkiye'de yapılan Atatürk reformlarının yanlışlığını ispat etmek olmuştur. Gazeteciliği boyunca hocaların çoğu gibi antireformist biri olarak tanınmıştır. Yazılarında amansızca İslâm

40 <https://bizimgazete.bg/e%C4%9Fitim-ve-g%C3%BCzel-t%C3%BCrk%C3%A7em>

41 Müsamettin Işık, Hâfız Yusuf Işıkovalının, Hayatı ve Eserleri, İzmir- 2022, s. 7-12

42 ДА-Шумен, ф. 572К, оп. 1, а.е. 21, л. 14, Списък на Турците заподозрени в Кемалистка пропаганда (Spisak na turtsite zapodozreni v kemalistka propaganda). 1936/1943.

43 İsmail Cambazov, Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944), Sofya 2013, s.370-374

dinini savunmuştur. Özellikle fıkıh, hadis, tefsir, eğitim, eğitim psikolojisi, eğitim metodları, eğitim tarihi konularını işlemiştir.⁴⁴

İsmail Cambazov'un yerinde tespiti ile „*Hâfız Yusuf Hoca Bulgaristan Türkleri'nin arasında yetişen en yetenekli, sağcı, dindar bir gazetecidir. Ele aldığı konuyu peşinen kaynaklarından inceleyen, akıl süzgecinden geçirilerek okuyucunun anlayabileceği şekilde yazan usta bir gazetecidir. Atatürk inkılablarını bütünüyle antidin olarak kabul etmiş ve Bulgaristan Müslümanlarının bu dinsizlikten korumayı kendisine görev bilmiştir*” diye tarif etmiştir.⁴⁵ Yetenekli bir şahsiyet olan Hâfız Yusuf, bulunduğu makam ve aldığı görevler nedeniyle zamanın dini ve siyasi mücadelelerinde aktif olarak katılmıştır.⁴⁶

1944 yılından sonra Bulgaristan'da idare şekli değişti. Bu yıllarda yeni yöneticiler Nüvvâb öğretmenlerini, eski gazeteci ve aydınların tecrübelerinden de yararlanarak Bulgaristanda yaşayan Müslüman-Türklerin sosyalist fikirlerini aşılama amacıyla 1948 yılında “Yeni Işık” Gazetesini yayınlamaya başladılar. Gazetenin yazarlar heyetinde Hâfız Yusuf Efendi ile birlikte Nüvvâb hocaları ve mezunlarından Beytullah Şişmanoğlu, Hâfız İslam Ergin, Osman Kılıç, Şâkir İbrahim, Sabri Demir, Halim Mustafa katılmışlardır.⁴⁷

Hâfız Yusuf, komünist iktidarın Nüvvâb'a ve hocalarına karşı ideolojik baskıları karşısında diğer meslektaşlarıyla birlikte Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı. Ailesi ile birlikte Eskişehir'e yerleşerek 13 Ağustos 1956 yılında Adapazarı'nda hakkın rahmetine kavuşmuştur.⁴⁸

SADÂ-YI İSLAM GAZETESİ

Sadâ-yı İslâm, İntibâh'ın kapatılmasından sonra Hâfız Yusuf (Şinasi)'nin Şumnu'da Osman Nuri ve oğlu Ali Kemal ile birlikte çıkardıkları gazetedir.⁴⁹ Dinî içeriğe sahip olan Sadâ-yı İslâm Gazetesi, 1931 yılında 4-5 ay kadar kısa bir süre faaliyet göstermiştir. Bu zaman zarfı içinde sadece 5. sayısına kadar Osmanlı-Türkçesi olarak 15 günde bir yayınlanmıştır. Gazete kendisini müstekillün-efkar (bağımsız fikirli) İslam gazetesi diye tarif etmekte. Sadâ-yı İslam, Şumnu'da

44 Mehmet A. Mehmedeminov, Hâfız Yusufun Hayatı, İlmî Kişiliği ve Hayat-ı Enbiyâ Menbâ-ı Fezâilidir, Sofya, Lisans Tezi, yıl. 2001, s. 9

45 İsmail Cambazov, Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944), Sofya 2013, s.373

46 Müsamettin Işık, Hâfız Yusuf Işıkovalının, Hayatı ve Eserleri, İzmir- 2022, s.14

47 Yazarıclar Heyeti, Yeni Işık Gazetesi, 01.01.1948. sy. 1, yıl. 4, s.1.

48 Müsamettin Işık, Hâfız Yusuf Işıkovalının, Hayatı ve Eserleri, İzmir- 2022, s.20-21

49 Osman Kesioğlu, Bulgaristan'da Türkler, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985, s. 160

Terakki Matbasında basılmıştır. Muhtemelen baş gösteren maddi sıkıntılar nedeniyle de aynı yıl içerisinde kapatılmıştır.⁵⁰

Gazetenin sahibi ve sorumlu müdürü Hafız Yusuf Şinasi'dir.⁵¹ İsmail Hakkı Tevfik Okday, Bulgaristan'da Türk Basını eserinde Sadâ-yı İslâm gazetesi'nin sorumlu müdürü Ahmed Kemal Hasanov olduğu belirtmektedir.⁵² Oysaki Osman Keski-oğlu'nun belirttiğine göre, Hafız Yusuf ile Ahmed Kemal'in araları açılınca Hafız Yusuf, Sadâ-yı İslâm Gazetesini yayınlamaya başladığını kaydetmektedir.⁵³

Gazete'nin yazarları arasında: Hâfız Yusuf Yakub, Hâfız İslam Rüşdi, Osman Nuri (Balkanlı), Ali Kemal, Varnalı Hoca Hafız Eşref, Cemaleddin Efganî ve Muhammed Abduh'un fikirlerinden etkilenen Edib Şekip Arslan'ın Arapçadan tercüme yazıları bulunmaktadır.⁵⁴

Yaklaşık beş ay kadar yayınlanmış olan gazetenin tarihleri hicrî ve milâdî tarihlerle verilmiştir. Sadâ-yı İslâm Gazetes'i'nin sayfa düzeni şöyledir: üst kısmın tam ortasında Osmanlı-Türkçesi ile Sadâ-yı İslâm yazısı yer almaktadır. Sağ tarafında sorumlu müdürü, sahibi ve muharriri, abone şartları Bulgaristan içi 1 yıl 100 lv., altı aylık ise 60 lv., ülke dışı 1 yıl 200 lv., altı aylık ise 100 Bulgar levası, adres Şumnu Sadâ-yı İslâm idarehanesi olarak kaydedilmiştir. Sol tarafta ise Bulgarca olarak sorumlu müdürü, gazetenin adresi, önceleri fiyatı 4 lv. iken daha sonra 2 lv.'ya indirilmiştir. Gazetenin ilk iki sayısı dört sayfadan oluşmakla birlikte diğer üç sayısı iki sayfadan ibarettir. Başlığın hemen altında üç ayrı çerçeve içinde iki satırlık yazılar bulunmaktadır. Bu satırlar ilk sayıda farklı olmakla birlikte gazetenin diğer dört sayısında aynı olduğu görülmektedir. İlk sayfada baş makale yer almaktadır.

Sadâ-yı İslâm gazetesi, dinî içerikli olup yapılan inkılaplarına sert bir şekilde karşılık vermektedir. Her sayısında Bulgaristan, Türkiye, İslâm dünyası ve Avrupa ile ilgili haberlere yer vermektedir.

50 Sadâ-yı İslâm, sy. 4, s. 2. / Mehmet Hasan, Nüvvab Mezunu Hâfız Yusuf'un Yayınladığı Sadâ-yı İslâm Gazetes'i, Müslümanlar Dergisi, Haziran 2023, sy. 6, s.14-15

51 Sadâ-yı İslâm, 26.04.1931, sy. 1, s. 1.

52 İsmail Hakkı Tevfik Okday, *Bulgaristan'da Türk Basını*, İstanbul, yıl.1980, s. 144-145.

53 Osman Keski-oğlu, Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslami Eserler, Hilal Yayınları, s.113,;

54 Mehmet Hasan, Nüvvab Mezunu Hâfız Yusuf'un Yayınladığı Sadâ-yı İslâm Gazetes'i, Müslümanlar Dergisi, Haziran 2023, sy. 6, s.14-15.

SADÂ-YI İSLÂM GAZETESİNİN İÇERİK ÖZELLİKLERİ

Sadâ-yı İslâm Gazetesi, doğumunu ilk sayısında şu mısralarla müjdelemiştir:

*“Ruhların gıdasıdır her hayırlı hoş kelim,
O sözleri taşıyor işbu ,, Sadâ-yı İslâm,
Âfakları yararak ,,Zafer,, diye haykıran,
Bu cesur ilhamları hep kıran,
İşte onun tunç göğsü metin imanla dolu,
Yüzü açık, alnı pak, nurlu ve şanlı yolu”⁵⁵*

“Sadâ-yı İslâm” kendisini İslâm gazetesi olarak tanımlamış ve ilk sayısında gazetenin amacını ve yayın politikasını ortaya koyarak *“Meslek ve Gayemiz,, başlığı altında ,,Rabbi'nin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel şekilde tartış,, Kur'an-ı Kerim'den Nahl suresi 125.ci ayeti-kerimesiyle sözlerine başlamaktadır. Gazete yazılarının hiç bir kimseye sebepsiz dil uzatmayacağı ve saldırıda bulunmayacağına, daima millete, İslâmiyetin saadet ve selameti için hikmetle, mev'ıza-i hasene (güzel öğüt) ile yayın siyasetine devam edeceğini kaydetmektedir.⁵⁶ Ayrıca doğru ve emin bir yolda ilerlerken gazeteye karşı yapılabilecek” düşüncesiz, insafsızca ta'ruz ve maruzata kalırsa misli ile mukabele ederek hissiyat ve şerefini koruyacağını” ifade etmektedir.⁵⁷*

Yusuf Kerim'in yerinde tespiti ile: *„Kısa bir süre zarfında Sadâ-yı İslâm gazetesi büyük bir başarıya ulaşmak ile birlikte dini, siyasi amaçlar uğruna kullanan kişiler tarafından saldırıya uğramıştır”.*⁵⁸ Bu saldırılar ve maddi sıkıntılar baş göstermesi ile gazete sadece 5 sayı yayınlanabilmiştir.

Sadâ-yı İslâm Gazetesi 26 Nisan 1931 tarihli sayısında Hâfız Yusuf'un kaleme aldığı *„İslâmiyet ve Beşerin Hukuku Tabiiyesi”* adlı makalesinde Avrupa'ya adalet'in gelişini şöyle ifade eder: *„Hayır ve şer'in sınırlarını adalet tarafından belirlendiği ve böylece müslümanların hak ve hürriyetleri adalet ile oluşabileceğini, İslâmiyetin doğduğu dönemlerde Avrupa cahiliyye dönemini yaşadığı, Avrupa'ya adalet ve hürriyetin ise Endülüs'ün fethinden sonra müslümanlar tarafından geldiğini”* kaydeder.⁵⁹

55 Sadâ-yı İslâm, 26.04.1931, sy. 1, s. 1.

56 Meslek ve Gayemiz, 26.04.1931, Sadâ-yı İslâm, sy. 1, s. 1.

57 Meslek ve Gayemiz, 26.04.1931, Sadâ-yı İslâm, sy. 1, s. 1.

58 Юсуф Керим, За Ислямското Щастие и Спасение (Za İslamyamskoto Ştastie i Spasenie), Май 1994, бр. 5-6 (45-46)

59 İslâmiyet ve Beşerin Hukuku Tabiiyesi, Sadâ-yı İslâm, 26.04.1931, sy. 1, s. 2.

„*Fezâili Ahlâkiyye'den Adalet*” başlığı altında İslâm dini'nin adalete çok ehemmiyet verdiği, Kur'ân-ı Kerim'in Nahl suresi'nin 90. ayetini örnek göstererek adaletin insanlar için olduğunu kaydeder. Ayrıca Hz. Peygamberin „*Bir saat adalet almış senelik ibadetten hayırlıdır*,” hadisi ile müslümanlar için adalet uygulamasının farz olduğunu ifade etmiştir. Hz. Peygamber zamanında meydana gelen bir (hırsızlık) hadisesini naklederek, Rasulullah'ın öz kızı Fatıma binti Muhammed dahi hırsızlık yapmış olsa, adalet yerine gelmesi gerektiğini ve böylece adaletin İslâm dininde ne derece itina ile uygulandığını göstermektedir.⁶⁰

Hâfız İslâm Rüşdi'nin „*Sadâ-yı İslâm Doğarken*” şiiri ile kendi doğuşunu:

„*Bu gün senin zengin zengin şu ilk sayın çıkarken,
Cehâleti kovalayıp ıssızlığına tıkarken,
Sabahleyin davranarak yola çıktın sen erken,
Uğurundan bu pek içli karanlıklar def olsun,
Vardığın yer açılın da oralara nur dolsun,*” diye ifade etmektedir.⁶¹

Ali Kemal'in „*Din ile Fen Mütebani midir?*” adlı makalesinde ise fen'in kemâline yaklaştığı bir dönemde yaşandığı ve her geçen gün yeni bir şey'in icad edildiğini kaydeder. Din'in, fen gibi şekilden şekle geçmediği, insanların ruhlarına, hislerine hitap ederek ahlâkı hedeflediğini belirtir. Bugünkü fen'in şîârı inkâr olduğu, fen'in inkar doğurmadığını ifade ederek „*hakiki din ve fen'in ikiz gibi oldukları ve ayrılma anında onların ölümü gibi olacağını,*” kaydeditmektedir.⁶²

„*Fezâili Ahlâkiyye'den Rıfk ve Melâmet*” adlı yazıda Hz. Ömer (r.a) ve Hz. Enes (r.a)'dan iki örnek naklederek Âl-i İmrân Suresi'nin 159. ayeti „*Sen onlara sırf Allah'ın lütfe ettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi,*” örnek gösterilerek Rasulullah'ın nezaket ile kavmini tebliğ ederek az bir zamanda milyonlarca insanı etrafında topladığı, bir insanın konuşurken her daim rıfk ile konuşması gerektiğini ve kaba ifadeler kullandığı zaman sözlerinin tesiri olmayacağını belirtir.⁶³

Avrupa'da ve Asr-ı Saâdet döneminde uygulanan hukuk arasında bağı inceleyerek „*İslâmiyet Nazarında Ferdin Hukuk Tabiiyyesi*” yazısında Avrupa M. XVIII. asırda insanların haklarını vermeye başlarken, İslâmiyet 1300 yıl önce hakları temin ederek zengin'in fakir'e, beyaz'ın-siyah'a tercih edildiği bir dönemde bütün

60 Fezâili Ahlâkiyye'den Adalet, Sadâ-yı İslâm, 26.04.1931, sy. 1, s. 2.

61 Sadâ-yı İslâm doğarken, Sadâ-yı İslâm, 26.04.1931, sy. 1, s. 3.

62 Din ile Fen Mütebani midir, Sadâ-yı İslâm, 15.05.1931, sy. 2, s. 2.

63 Fezâili Ahlâkiyye'den Rıfk ve Melâmet, Sadâ-yı İslâm, 15.05.1931, sy. 2, s. 2.

insanlara haklarını tesbit ve teslim ettiği ifade edilmiştir. Mekke'nin fethi esnasında Hz. Peygamber'in „ *Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yaratıldığını, insanlar arasında zenginlik, fakirlik, siyah ve beyazlıkla değil de, ancak takva ile olduğunu*” ifade ederek İslam dininin insana ne kadar değer verdiğini göstermektedir.⁶⁴

“*Sadâ-yı İslâm*” Gazetesi, Türkiye'deki gelişmeleri ve inkılabları yakından takip etmekte ve ciddi anlamda eleştirerek „*Din Telâkkisi*” yazısında, din ve vicdan özgülüğü üzerine dikkat çekerek din duygusunun devletten ve özellikle siyasetten ayrı tutulmasını savunmuştur.⁶⁵

31 Temmuz 1931 Cuma günü yayınlanan üçüncü sayısında ise gazetenin “*İ'tizâr*” (Özür dileme), başlığı altında „*Gazete bazı sıkıntılardan dolayı yayınlanamadığını, ama bunun çözüldüğünü ve “Sadâ-yı İslâm” Gazetesinin her hafta çıkmaya devam edeceğini kaydedilmiştir. Ayrıca İslâm âlemi'nin değişik ülkelerinde meydana gelen dinsizlik hareketleri haberlerinden Bulgaristan Müslümanlarını da haberdar etmek suretiyle İslâm âlemi ve Bulgaristan Müslümanlarını manevî bağlarını kuvvetlendirmeye çalışacağı,*” ifade edilmiştir.⁶⁶

“*Sadâ-yı İslâm*” gazetesi kendisini müslüman gazetesi olarak tarif etmekle, Arap toplumunda yetmişmiş âlim ve mütefekkirlerin görüş ve yazılarını Bulgaristan'da yaşayan Müslüman-Türkler'e de sunmayı amaçlamıştır. Bu düşünürlerden biri ise Lübnalı Edip Şekip Arslan'ın misyonerlerin Şarktaki uygulamalarından bahsederek „ *İsviçre'de Hürriyeti Diniyye'yi Nasıl Anlarlar*” makalesini Ali Kemal'in „*El-Fetih*” mecmuasından tercüme ederek okuyucuya sunmuştur. Şekip Arslan, Avrupa'da hürriyet'in sonuna kadar açık olmadığı, esas olan cemiyet içinde tam mutlak bir hürriyet değil de nisbi olduğu, Avrupa kıtasında İsviçre kadar hürriyetin vasi bulunduğu bir memleket olmadığı kaydetmiştir. İsviçre kanunlarından 49. maddesinin din hürriyetini ifade ettiği, 50. ve 55. maddesinin ise hürriyeti matbuat kanunlarını ele alarak incelemiştir. Makalenin devamında ise „*Son zamanlarda Gazze'de ve diğer yerlerde meydana gelen galeyanlar Peygamberimize, İslam esaslarına, Kur'an aleyhinde konuşmalar misyonerler tarafından yapıldığını,*” ifade etmiştir.⁶⁷

Ali Kemal „*Kanun mu Daha Ahlâkidir Din mi?*” diye soru yönelterek, kanun ve din arasında farkları tarif ederek „*Kanun'un bütün şiddetiyle gariza hüküm ederek onu idare etmeye çalışırken, din'in nufuzu ise fikri ve hissini birleştirdiği ruh üzerinedir.*”

64 İslâmiyet Nazarında Ferdin Hukuk Tabiiyesi, Sadâ-yı İslâm, 15.05.1931, sy. 2, s. 3.

65 Din Telakkisi, Sadâ-yı İslâm, 15.05.1931, sy. 2, s. 4.

66 İ'tizar, Sadâ-yı İslâm, 31.07.1931, sy. 3, s. 1.

67 İsviçre'de Hürriyeti Diniyye'yi Nasıl Anlarlar, Sadâ-yı İslâm, 31.07.1931, sy. 3, s. 1.

Kanun da bir ahlâkiyet yoktur. Ancak maddi zarar ve fenalıkları men etmeye çalışır. Toplum içinde israf, zina, kumar, yalan gibi hükümleri felaket ve ızdıraplarına bais olmaktadır. Din ise hidayetten doğan bir münebb'i, fazilet ve hayırdır. Kanun'un verdiği korku hiç bir zaman İlahi korku ile mukayese edilemez" diye buyurmuştur.⁶⁸

Fransız "Republika" Gazetesinden tercüme edilmiş olan „Bir Mülakat Dolayısıyla" başlığı altında Osmanlı Hanedanından son İslâm Halifesi Abdülmecid Sâni Hazretleri'nin, Türkiye hakkında ki görüşlerini sunmaktadır. Ayrıca mülâkatın devamında Sultan Abdülhamid, Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid Efendi hakkında görüşler beyan edilmiştir.⁶⁹

Ali Kemal „İslâm Dini Yalnız Uhrevî Değildir" adlı makalede ise din ile dünya arasındaki bağı inceleyerek „Hristiyanlık yalnız uhrevî dogmalar ile Hz. İsa'nın hiç bir hukuki ve sosyal bir tebliği görülmediği, dini dünya işlerine karıştırmaz demekle İslâmı vucuda getiren akâidi, ibâdeti, ma'lûmâtı, ukûbatı ihmâl olur ki, bu da Din-i İslâm'ın eksikliğini kabul etmek olacağı", kaydetmiştir. Dini, dünya işlerine karıştırmayan hükümetleri eleştirerek, İslâm dini'nin sadece uhrevî olmadığı, imânı, itikâdı, siyaseti idare eden Hz. Peygamberi'nin bir Devlet başkanı olduğunu ifade etmiş ve okuyucuya sunmuştur.⁷⁰

Medresetü'n-Nüvvâb hocalarından ve 150'liklerden olan Osman Nuri (Balkanlı) „Din-i İslâm'ın Hikmetini Henüz Anlaşılmaya Başlanan Ahkâmdır" yazısında İslâmî hükümlerin içerisinde domuz eti, şarab, zina'nın henüz hikmetleri izah edilememiş, bilim'in ilerlemesi ile bu hikmetlerin açığa çıkmaya başladığını zekat ve riba'nın nasıl anlaşılması gerektiğini detaylı bir şekilde incelenmiştir.⁷¹

Sadâ-yı İslâm Gazetesi'nin son sayısında Ali Kemal, „Din Aleyhdarlığı Pâyidar Bir Siyaset Değildir" yazısında „Eski dönemlerde medeniyetler arasında varlıklarını gösteren Mısır, Finikye, İran, Roma ve İspanya devletleri dine karşı değer vermemeye başladığı zaman yıkıldılar. Din aleyhdarlığı eski dönemlerde tecrübe edilmemiş bir meslek değildir. Bulgar ve Sırp milliyetinin din sayesinde kimliklerini koruyabilmişlerdir" diye ifade etmiştir.⁷²

68 Kanun mu daha ahlakidir din mi, Sadâ-yı İslâm, 31.07.1931, sy. 3, s. 2.

69 Bir Mülakat Dolayısıyla, Sadâ-yı İslâm, 07.08.1931, sy. 4, s. 1.

70 Ali Kemal, İslam Dini Yalnız Uhrevî Değildir, Sadâ-yı İslâm, 07.08.1931, sy. 4, s. 1.

71 Osman Nuri (Balkanlı), Din-i İslâm'ın Hikmetini Henüz Anlaşılmaya Başlanan Ahkamdır, Sadâ-yı İslâm, 14.08.1931, sy. 5, s. 1-2.

72 Ali Kemal, Din Aleyhdarlığı Payidar Bir Siyaset Değildir, Sadâ-yı İslâm, 14.08.1931, sy. 5, s. 2.

BULGARİSTAN VE TÜRKİYE'DEKİ GELİŞMELERE DAİR YAZILAR

“Sadâ-yı İslâm” Gazetesi Dünya, Bulgaristan ve Türkiye haberleri başlığı altında genelde Türkiye ve Bulgaristan’dan siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel haberlere rastlanmaktadır. Ayrıca Türkiye’deki siyaseti yakından takip edip Halk Fırkasının icraatlarını, yeni İsmet Paşa Kabinesi, Halk Fırkası’nın Kongresini haber olarak sunmakta ve gerektiği yerde eleştiride de bulunmaktadır.

26 Nisan 1931 Pazar günü yayınlanan birinci sayısında 157 yaşında vefat ettiği iddia edilen Zaro Ağa’nın bir mülakatına yer verilmiştir.⁷³ Sosyalist 1944 devrimi öncesi Bulgaristan’da her yıl 24 Mayıs “*Bulgar Mektepler Bayramı*” olarak kutlanırken, 25 Mayıs’ta Müslüman-Türk azınlığın muallim ve talebeleri tarafından adet olarak “*Türk Mektepler Günü*” olarak kutlanılmaktaydı. Yine böyle bir Mektepliler Bayramını konu alan haberi 15 Mayıs 1931 Cuma günü yayınlanan ikinci sayısında görmekteyiz.⁷⁴

“Sadâ-yı İslâm” gazetesi’nin son ayısı 14 Ağustos 1931 Cuma günü İstanbul Hahambaşı Birran Efendi’nin Cenaze Merasimi, İstanbul’da Gazete ve Matbu eserleri tedkik bürosu açıldığı, Bulgaristan’a satılan kıymetli evrakları geri alınmaya çalışıldığı haberleri görülmektedir.⁷⁵

SONUÇ

Bulgaristan’da Türkçe süreli basının kökleri Osmanlı dönemine kadar uzanır. Terakki Matbaasının kurulması ile Şumnu Türkleri kendi fikirlerini ifade edebilmeleri için gazete ve dergi yayınlamışlardır. Şumnu’da süreli yayınların zirve yaptığı dönem Bulgaristan’ın Çarlık dönemidir. Sadâ-yı İslâm Gazetesi bu döneme denk gelmektedir. Kısa ömürlü olmakla birlikte kültürel mirasımız ve hafızamızda yerini korumuştur. Şumnu Nüvvâb Mektebi’nin ve Başmüftülüğün Türkçe yayınlar üzerine etkili olduğu dönemde yayınlanmıştır. Sadâ-yı İslâm Gazetesi her şeyden önce yayınlandığı, 1931 yılında dönemin Bulgaristan Müslümanlarının her türlü dinsel, politik ve kültürel sorunlarına değinmiştir. Basın tarihi açısından önemli kılan şey ise, onun Bulgaristan’da yaşayan Müslüman Türkleri haberdar etme, bilgilendirme ve dönemin siyasi durumunu bize yansıtmasıdır.

73 Sadâ-yı İslâm, 26.04.1931, sy. 1, s. 4.

74 Sadâ-yı İslâm, 10.05.1931, sy. 2, s. 3. Bunun için de her yıl 25 Mayıs Şumnu’daki Kılâk Mektebi, Vakıf Mektebi, Rüşdiye, Nüvvâb ve Medrese-yi Âliye muallim ve talebeleriyle birlikte Şumnu’nun Köşkler mevkiinde gezi düzenlemektedirler. Burada öğle yemeği yenmekte, talebeler akşama kadar eğlenmektedir.

75 Sadâ-yı İslâm, 14.08.1931, sy. 5, s. 2.

KAYNAKÇA

- Balkanlı, Osman Nuri. "Din-i İslam'ın Hikmetini Henüz Anlaşılmaya Başlanan Ahkamdır", *Sadâ-yı İslâm*, 5/08 (1931).
- Cambazov, İsmail. *Bulgaristan Türk Basını Tarihinde Yeni Işık: Belgeler Bilgiler, Anılar*. İstanbul: Erkam Matbaası, 2011.
- Cambazov, İsmail. *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, Sofya, 2013.
- Deliorman, Mahmud Necmeddin. "Makedonya komitacıları arasında 13 yıl - 6", *Son Telgraf*, (1937).
- Diñçer, Alpay. "Bulgaristan Türkleri'nin Çıkardığı Gazeteler", *Bültürk*, 86 (2014).
- Hasan, Mehmet. "Nüvvab Mezunu Hâfız Yusuf'un Yayınladığı Sâda-yı İslâm Gazetesi", *Müslümanlar Dergisi*, 6 (2023).
- Hasan, Mehmet. "Şumnu'da Türk Matbâları", *Müslümanlar Dergisi*, 09 (2019).
- Hatiboğlu, İbrahim. *Bulgaristan Müslümanlarında Dini Islahat Düşüncesi*. Bursa: Emin yay, 2007.
- Işık, Müsamettin. *Hâfız Yusuf Işıkovalının, Hayatı ve Eserleri*, İzmir: 2022.
- İsmail, Osman. *Şumnu ve Tarihte Bıraktığı İzler*, İzmir: 2014.
- Kemal, Ali. "Din Aleyhdarlığı Payidar Bir Siyaset Değildir", *Sadâ-yı İslâm*, 5/08 (1931).
- Keskioğlu, Osman. *Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslami Eserler*, Hilal Yayınları.
- Keskioğlu, Osman. *Bulgaristan'da Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1985
- Mehmedeminov, Mehmet. *Hâfız Yusufun Hayatı, İlmî Kişiliği ve Hayat-ı Enbiyâ Menbâ-ı Fezâlidir*, Lisans Bitirme Tezi, Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, 2001.
- Okday, İsmail Hakkı Tefvik. *Bulgaristan'da Türk Basını*, İstanbul: 1980
- Oruç, Arif. "Bulgaristandaki Tahrikatın İç Yüzü", *Dostluk*, 228/05 (1933).
- Osman Keskioğlu Hayatı, Hizmetleri ve Eserleri*, Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü, Sofya: 2020
- Rumeli Dergisi, "Şumnu Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültür Merkezi", 09 (2018), s.28
- Sabri, Vedat. *Medresetü'n-Nüvvâb ve Eğitim Sistemi*, Lisans Bitirme Tezi. Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, 2001.
- Şerefli, Ahmed Şeref. "Bulgaristan Türklerinin Süreli Yayınları: Dergiler", *Balkanlar'da Türk Kültürü*, 11 /1 (1991), s.16.
- Şumnu Devlet Arşivi - ДА-ШУМЕН, ф. 572К, оп. 1, а.е. 21, л. 14.
- Zilabid, Basri. "Nüvvablı Türk Gazeteciler", *Müslümanlar Dergisi*, 11 (2022), s. 8.
- Иванчев, Димитър, *Български Периодичен Печат 1844-1944 (Bilgarski Periodičen Peçat (1844-1944))*, Анотиран Библиографски Указател, Том III, Наука и Изкуство, 1969
- Керим, Юсуф. "За Ислямското Щастие и Спасение (Za İslamskoto Ştastie i Spasenie)", 05/5-6 (1994), с. 45-46

ÜSKÜP’TE YAYIMLANAN HAK GAZETESİ

Enisa ALOMEROVIÇ HUBANIÇ

The State Archives of Serbia, Serbia

Orhan SAKİN

Directorate of State Archives, Ottoman Archives, Türkiye

GİRİŞ

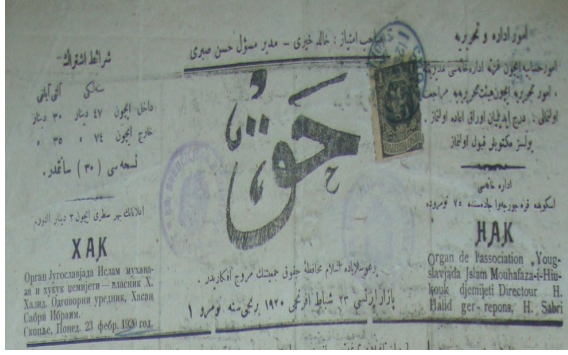
Bu tebliğde 1920 ile 1924 yılları arasında Üsküp’te basılan “Hak” gazetesi tanıtılacaktır. Osmanlı Türkçesi ve Sırpça olarak yayımlanan Hak gazetesi Üsküp’te basılmakla birlikte gazete tüm Yugoslavya’ya dağıtılmaktaydı.

“Hak” gazetesi Sancak ve Makedonya’daki Müslümanların oluşturduğu “İslam Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti’nin” sesi konumundaydı. İslam Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti’nin ise 1919 Aralık ayında Üsküp’te kurulduğu ve amacının Makedonya ve Sancak’taki Müslüman nüfusu bir çatı altında toplamak olduğu görülmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki cemiyet, temsil ettiği kitlenin sesi olması ve kuruluş amaçlarına uygun olarak medeni taleplerini ve isteklerini ifade için bir gazete yayınlamaya ihtiyaç duymuştu.

GAZETENİN YAYIN HAYATI

Gazetenin yayın hayatı, 1920 yılının başlarından 1924 yılının son ayına kadar yaklaşık beş yıl sürmüştür. İlk sayısının tarihi 23 Şubat 1920 Pazartesi günüdür.

Resim 1: Gazetenin ilk sayısı ve başlık

Gazete çıktığı sene yani 1920’de Türkçe olarak haftada üç kez yayımlanmıştır. Önce pazartesi, çarşamba ve cuma günleri, daha sonra Çarşamba, cuma ve pazar günleri okuyucularıyla buluşmuştur.

Gazetenin isim olarak “Hak” kelimesinin seçilmesinde “İslam Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti”nin ismi ile bağlantılı olduğu göze çarpıyor. Zira Arapça “(حَقِّ) hakk” kökünden gelmektedir. Esas olarak “doğru, gerçek” anlamı taşır ayrıca Allah, Tanrı; hakikat, doğruluk ve insaf; bir insana ait olan şey; dâva ve iddiada hakikate uygunluk; lâıyık, münâsip; adaletli davranma; adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç, dava veya iddiada gerçeğe uygunluk, yasalık, verilmiş emekten doğan manevi yetki; pay, hisse; emek karşılığı ücret vb. manalarını da ihtiva etmektedir.

Bilindiği gibi “hukuk” Arapçada “haklar” demektir.

Gazetenin dili yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı Türkçesidir. Organik bağı bulunan İslam Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti’nin, Sancak ve Makedonya’daki Müslümanları etnik farklılık gözetmeksizin bir çatı altında toplama amacında olduğu anlaşılıyor. Zira Müslümanların ortak iletişim dili olan Osmanlı Türkçesi, gazetenin esas yayın dili olmuştur. Ayrıca zaman zaman Türkçe-Sırpça, bazen de Sırpça basılmıştır.

Resim 2: Hak gazetesinin Sırpça basılan bir nüshası

Hak gazetesi Üsküp'te halkı bilinçlendirme, kültürel değerleri aktarma, haber sunma ve yol gösterme yoluna giderken Türkçe'nin devamlılığını sürdürmeye çalıştığı görülmektedir. Aşağıda gazetenin yayın sıklığı tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 1. Yayın sıklığı	
Sene	
1921	Haftada üç kez, genellikle Cuma ve Cumartesi günleri olmak üzere iki kez Türkçe, bir kez de Türkçe ve Sırpça olarak
1922	Perşembe ve Cumartesi Türkçe
1923	Her gün Türkçe, Salı ve Cumartesi günleri ise Türkçe ve Sırpça olarak
1924	Çarşamba ve Cumartesi günleri ise Türkçe-Sırpça, diğer günler ise Türkçe olarak

Gazetelerin mevcut nüshaları üzerinde yapılan incelemelerde rutin olmayan yayınların da yapıldığı görülmüştür.

Genellikle büyük A3 formatında iki sayfa olarak yayımlanmış ve daha sonra dört sayfa olarak çıkmaya başlamıştır. Yine, günümüze ulaşan nüshalara göre, gazetenin 23 Şubat 1920 (No. 1) ile 10 Aralık 1924 (No. 956) tarihleri arasında yayımlandığı tespit edilmiştir.

GAZETENİN SORUMLULARI VE SAHİPLERİ

Gazetenin ilk sayfasında ve başlık kısmında sahibi “Halid Hayri” sorumlu editör “Hasan Sabri” olarak kayıtlıdır. Kullanılan takvimin ise Efrencî takvimi¹ olduğu tabiri ile belirtilmiştir.

Jeneriğin sol bölümünde Arap alfabesiyle Türkçe “abonelik ücreti ve şartları” yazılmıştır. Hemen alt kısmına Sırpça, Kiril Alfabesi ile cemiyetin adı, gazetenin sahibi ve mesul müdürünün ismi ile tarihi tekrar edilmiştir.

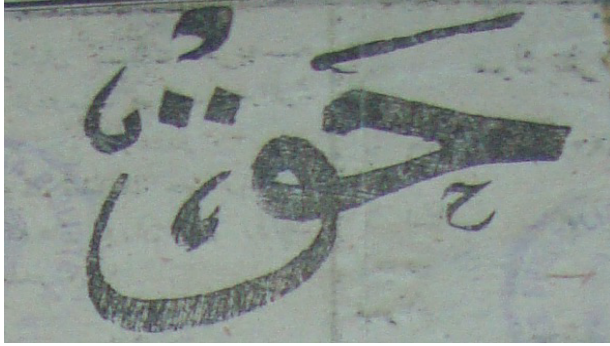
1 Milâdî tarih / Gregorjen tarih

Jeneriğin sağ tarafında üst kısımda Arap Alfabetesi ile Türkçe, mali ve yazı işleri hakkındaki şartlar ve idare adresi belirtildikten sonra alt kısmında Latin alfabesi ile cemiyetin adı, gazetenin sahibi ve mesul müdürünün isimleri yazılmıştır.

GAZETENİN ADININ YAZIMI

Gazetenin ismi olan “HAK” yazısı, ilk sayılarda Arap alfabesi ve sülüs hattıyla büyük puntolarla ama sade tarzda yazılmıştı (Resim 3). 1920’lerin Mart ayı sayısındaki nüshalarda ise daha kaligrafik bir şekilde dönüştürüldüğü görülmektedir (Resim 4).

Resim 4 : Hakk yazısı

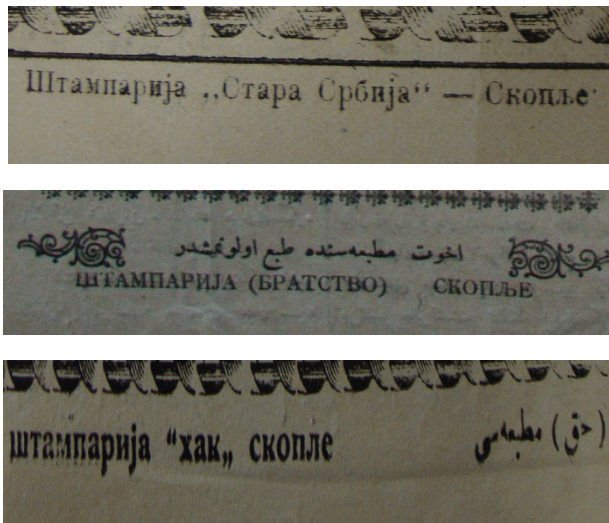
Gazetenin Sırpça nüshasında da Arapça HAK kelimesi Sırp ve Arap harfleriyle bile birleştirilmiş şekilde görünür. (Resim 5)

Resim 5: Hak gazetesi Sırpça nüshası

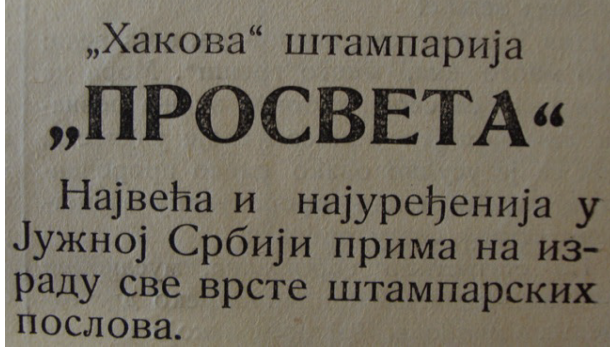
BASIM YERİ VE MATBAASI

İncelenen gazetelerden de anlaşıldığı üzere; “Hak” dergisi önce Üsküp’te Ştamparija Bratstvo Matbaasında (tr. Uhuvvet Matbaasında), daha sonra Stara Srbija Matbaası’nda (Eski Sırbistan Matbaasında) basılmış ve 1923 yılında Hak Matbaasında basılmıştır. (Resim 6)

Resim 6: Basım yeri ve matbaaları

Daha sonra gazetedeki ilana göre² “Prosveta” Güney Sırbistan’daki en büyük matbaayı temsil etmektedir. (Resim 7)

Resim 7: Hakk'ın matbaası „ Prosveta“

GAZETENİN MEVCUT NÜSHALARI

Yapılan incelemeler neticesi Hak gazetesinin üç farklı kütüphanede günümüze intikal etmiş nüshaları tespit edilebilmiştir. Bunların en hacimlişi Zagreb'deki Milli ve Üniversite Kütüphanesindedir³. İkinci sırada Belgrad'daki Sırbistan Ulusal Kütüphanesi'nde⁴, Üsküp'teki Ulusal ve Üniversite Kütüphanesi *St. Kliment Ohridski*'nde bulunmaktadır.⁵

GAZETENİN İÇERİK VE TERTİBİ

Gazetenin içeriği bazı ana başlıklara bölünerek tertip edilmiştir. Genel olarak bu tertip ve başlıklar şöyledir:

- Şuun-1 Hariciye (Dış olaylar);
- Şuun-1 Dahiliye (İç olaylar);
- Şuun-1 Muhtelif (Çeşitli olaylar);

- 2 İlan çevirisi: Hakk'ın matbaası „ PROSVETA“ – Güney Sırbistan'ın en büyük ve en organize matbaası olarak her türlü matbaa işini kabul etmektedir.
- 3 Publikacije, zatvoreno spremište: Hak: organ Jugoslavjada Islam muhavaza i hukuk denijeti = organ de l'association Yougoslavjada Islam Mouhafaza-i-Hiukouk djemijeti, Sign. 85.663.
- 4 Часопис, дневни лист: Хак: гласило Организације јужних муслимана Краљ. СХС, COBISS.SR-ID – 38663436.
- 5 Списание, весник: Хак: орган Југославјада ислам мухафазаји хукук џемијети, COBISS.MK-ID – 38663436.

-Şehir havadisleri;

-İlan;

-Son telgraflar.

Bu tertibin diğer sayılarda devam ettirildiği görülmektedir.

Ancak bu başlıklandırmanın çoğunlukla ihtiyaca ve eldeki verilere göre belirlendiği anlaşılıyor.

YAYIN POLİTİKASI

Gazetenin ilk üç sayısındaki başyazılarda yayın politikası, ana görevleri ve amacına ilişkin bilgiler yeterince aydınlatıcı mahiyettedir. Mesela bunlardan birincisi “1 numaralı nüshada (23 Şubat 1920)”, en sağ sütunun başında “İfade-i Meram” başlığı ile yer alan kısa bir yazı, gazetenin niçin ve ne amaçla çıkmaya başladığını anlatmaktadır. Burada gazetenin “İslam Cemiyeti’nin” 19 Aralık 1919 tarihli kararına istinaden çıktığı belirtilmektedir.

Gerek 1. sayıdaki bu “İfade-i Meram” başlıklı yazıdan, gerekse 2. sayısında yer alan İslam Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti’nin amaçlarıyla ilgili yazıdan ve 3. Sayıdaki “Maarif Nazırına Açık Mektup” başlıklı yazılardan da anlaşılacağı üzere gazetenin amacı, Sancak ve Makedonya’daki Müslümanların hayat ve varlıklarının güçlendirilmesi ve muhafaza edilmesine hizmet etmek olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kanun-ı Esasi yani Anayasal sistem temel prensip olarak belirtilmiştir.

Diğer taraftan gazetenin içeriğine bakıldığında, Müslüman nüfusun sorunlarının ve isteklerinin dile getirilmesi yanında ülke içinden ve dünyanın önemli merkezlerinden gerek doğrudan gerekse basın yoluyla aldığı bilgileri aktarması hem okuyucularını bilgilendirme hem de Türkçenin devamına katkı amacıyla olduğu sonucu da çıkmaktadır.

Genel olarak özetlersek gazetenin dini özgürlükler yanında ana dilin eğitimde e eşitlik ilkelerine kullanılması meselesine çok önem verdiği; okuma-yazma ve eğitim düzeyini dünya standartlarına göre mümkün olduğu kadar yükseltme arzusunda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

YAYIN POLİTİKASI VE AMAÇLARINI İFADE EDEN YAZILAR

Gazetenin ilk üç sayısında⁶ üç baş yazı yayımlanmıştır. Söz konusu yazılar hem gazetenin amacı ve prensiplerini ifade etmesi hem de bağlı bulunduğu İslam

6 Hak, Üsküp, 23 Şubat 1920; 25 Şubat 1920; 27 Şubat 1920.

Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti'ni tanıtmayı bakımından önemlidir. Aşağıda bu üç yazının parantez içi küçük notlar ilavesiyle transkripsiyonları verilmiştir.

İFADE-İ MERÂM⁷

19. Kanun-i Evvelde (19 Aralık) içtima eden Umumi Kongre'nin müzakeratını müteakiben teşkiline karar verilen İslam Cemiyeti'nin bir gazete tesis edeceği malumdur. El-haleti hazihi (Şu an) "HAK" namıyla tesis ve saha-ı matbuata çıkan gazetemizin maksadı hakk-ı hayatımızın tarsini (kuvvetlendirme), mevcudiyetimiz muhafaza ve siyaneti (korunması) olup prensibimiz kanun-ı esastır.

Bu ulvi esas dairesinde meramımızı Yugoslavya efkâr-ı umumiyesine ilan edip bizleri daima müteessir eden ahval-i gayr-ı kanuniyeyi makamat-ı aidesine arz ve tebliğ etmek vazifemiz olup "HAK" bundan maada muhterem karilerini (saygıdeğer okuyucularını) vukuat-ı alemde haberdar edecek ve vereceği havadisleri mevsuk olarak ilan edecektir.

İşte bugün enzâr-ı umumiyye takdim ettiğimiz "HAK" ahali-i İslamiyenin gayretine istinaden meydan-ı matbuata çıkıyor.

YUGOSLAVYA'DA İSLAM MUHAFAZA-İ HUKUK CEMİYETİ MAKSAD-I TEŞKİLİ⁸

İslam Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti, maksadını hedef ve gayesini, nizamname ve programında pek açık bir surette derç ettiğiinden-mütevaliyen-bütün say ve gayretini o esasa istinat ettirecektir.

İslam Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti'nin maksad-ı teşkili bütün dünyaca kabul olunan hayati ve ictimai prensip ve usullerle Yugoslavya'nın Makedonya ve Sancak'taki Müslümanları yetiştirmekten ibarettir. Ve maksad-ı kanunisini canlandırmak için de hükümetimizin kanun-ı esasi ile kavanin-i sairesinden (çeşitli kanunlarından) kuvvet almak gibi ulvi gayesi vardır.

Bugün bütün dünyanın takip ettiği marifet ve medeniyet yollarının çizdiği ve çizeceği prensip ve usullerden katiyen inhiraf etmeyerek hareket edecektir.

Makedonya ve Sancak'ta sakin Müslümanların hukuku hükümetimizin kavanin-i umumiye ve hususiyesiyle teyit ve tekit edildiğinden Müslümanların ictimai, hayati, medeni haklarını kabul etmek ve ona hürmetkar bulunmakta levazım kadar şinasidendir.

⁷ Gazetenin 23 Şubat 1920 Pazartesi tarihi ve birinci sayısında yayımlanmıştır

⁸ Gazetenin 25 Şubat 1920 Çarşamba günü ikinci sayısında yayımlanmıştır

Hülâsa: İslam Muhafaza-ı Hukuk Cemiyeti nizamname ve programıyla nasıl meydan-ı medeniyete atıldı ve maksad-ı teşekkül ve mesaisini pek sarih ve kati olarak ilam ve ilan etti ise yine aynı sarahat ve katiyetle hükümetimizin İslamlar hakkındaki icraat-ı âdilesini görmek ve gazetesine derç eylemekle müftehir bulunacağını daha şimdiden Müslümanlara tebşir eder ve cemiyetin hayatını idame edecek olan teşkilatın bir an evvel icrası için daveti bu esasâtta biri olarak kabul ve ilan ile kesb-i fahr eyler.

MAARİF NAZIRINA AÇIK MEKTUP⁹

Muhterem Nazır Efendi

Tisyanına ibtidar olunan bu açık mektup ile nazargâh-ı âlilerine arz etmek istediğimiz mesele bütün Müslümanları şiddetle alakadar eden bir mesele-i hayatiye ve ictimaiyedir. Maksadımız mekâtib-i İslamiye hakkında fikr-i âlilerini tenvir, Müslüman vatandaşlarımızın bu husustaki nokta-i nazarını zât-ı vâlâlarına iblağ eylemektir.

İnsanların refah-ı hâl ile imrâr-ı hayat edebilmeleri seviye-i irfanlarının yüksekliğini temin edecek olan ilim ve irfan olduğuna göre Yugoslavya Hükümet-i Meşrûtası'nda yaşayan biz Müslümanlar da terakkiyat-ı fikriyemizin masdarı olan mekteplerimizin ıslah ve tezyidini ve lisan-ı millîmizin tahsilini yine kavânîn-i hükümete, akıl ve mantığa istinaden talep etmekte haklıyız.

Evvela: Tecârüb-i adîde ile sabit olduğuna göre her millet tahsil-i ibtidâisini lisan-ı millîsi ile temine muvaffak olmuş ve yabancı bir lisan ile hiçbir zaman bu emniyeti istihsal edememiştir. Binaen-aleyh biz Müslümanlar da mensup bulunduğumuz milliyet esaslarına müsteniden lisan-ı millîmizle tahsil-i ibtidaimizi temin edebiliriz.

Lisan-ı resmî olan Sırpçanın okunmaması taraftarı değiliz. Mevcudiyet-i hayatiye, iktisadiye ve ictimaiyemizi temin ve hayat-ı hükümete iştirak için lisan-ı resmîye bi-hakkın aşına olmayı her zaman düşünenlerdeniz. Ancak mevcudiyet-i milliyemizi temsil eden lisan-ı millîmizle serbesti-i tedrisimizi talep etmek hakkını da kanunen ve mantıken haiz bulunuyoruz zannederiz.

Hükümet-i meşrûtamızın kavânîn-i mevzuasında imhâ-yı milliyet prensibi yoktur. Her millete hürriyet-i tâmmе bahş edilmiştir. Bununla beraber hiçbir millet de kendi milliyetini unutamaz. Bu günlerde maarif

9 Gazetenin 27 Şubat 1920 Cuma günü üçüncü sayısında yayımlanmıştır

müfettişlerinin İslam mektepleri hakkındaki teşebbüsâtı üzerine ma'a't-teessüf bu sözleri yazıyoruz.

Sâniyen: Beşten yedi yaşına kadar olan çocuklar ancak lisan-ı mâder-zâd-larını tahsile müsaade ediliyor. İnsaf buyurulsun henüz yedi yaşında tahsile iptidar eden bir nev-zâdın lisan-ı millîsi ile tahsiline müsaade edilmemesi çocuğu azim bir külfete düçar edip taze dimağı rencide eylediği gibi mevcudiyet-i millîyesini dahi unutturur. Şu suret-i hâl serbesti-i maarif hususundaki müsaade-i kanuniyeye muhalif olmakla beraber bu gibi teşebbüsât ne sizce matlup olan neticeyi verebilir ve ne de o milleti memnun edebilir.

Hükümet-i meşrutamız her milletin refah-ı hâl ve mevcudiyetinin muhafazasını kabul eylemiş olduğundan bu husustaki serbestiye mani olacakların icraatına nihayet vereceğini kaviyyen ümit ederiz.

Yalnız beş yaşından yedi yaşına kadar sübyan mekteplerinde lisan-ı millînin tedrisine müsaade de hiçbir faide istihsal edilemeyeceği meydandadır.

Evvelce de söylediğimiz gibi bir tıfl-ı nev-reside henüz lisan-ı millîsini tederrüs etmeye başladığı bir sırada bir lisan-ı diğerle onun taze dimağını işgal etmek aynı zamanda lisan-ı millînin tahsilini iki seneye hasr eylemek neticede hiçbir semere temin edemez. Pek genç olan bir çocuğa iki lisanın tahsilini tahmil etmek nasıl mümkün olur?

Bütün dünyaca kabul edildiği gibi tahsil-i iptidâi lisan-ı millî ile kabildir. Biz hükümet-i meşrutamızın bu hususta gösterdiği âli-cenâbâne lütfâ istinaden tahsil-i iptidâimiz şöyle dursun rüşdî ve idâdî derecede mekâtibin küşadını istirham ederiz. Nerede kaldı ki tahsil-i ibtidâimizin lisan-ı millîmizle olmasından mahrum olalım.

Hürriyet-i vasıa içinde yaşayacağımıza fevkelâde ümitvâr bulunduğumuz biz Müslümanların da lisan-ı millîmize riayet edileceğine itimad-ı tâmemiz vardır.

Nazır Beyefendi Hazretleri!

Bir millete en büyük lütuf mevcudiyetinin muhafazasını temin eden lisan-ı millînin bahşıdır.

Binaen-aleyh Müslümanlar mensup bulunduğumuz milletler esası üzerine lisan-ı millîmizi rahdedar ettirmemek hususundaki emr-i nezaret-penâhîlerinize nâiliyetimizle ebediyen medyun-ı şükran ve minnettar kalacağız. Cemaat-i İslamiyeler vasıtasıyla idare edilen hususî mekteplerimiz şöyle dursun hükümet-i celilemizin de bize mahsus küşad

buyuracağı mekatip iptidaiyenin ve hatta rüşdî ve idadîlerin de lisan-ı millîmizle olması hususunda emr-i maadelethâri-i devletlerinize intizar ediyoruz; daha doğrusu bir fikr-i âli ve bir meslek-i müsait takip eyleyen nâzır-ı muhteremimizin bu bâbda ibraz buyuracağı müessir âdilânesiyle biz Müslümanları kâmyâb eyleyeceğini ümit ederiz.

Hülâsa hükümet-i meşrutamız lisan-ı millîmizle bize serbesti-i maarif bahşetmiştir. Zât-ı devletleriniz de bu hakk-ı tabiimizi bizden esirgeme-yeceğinize eminiz.

Beş yaşından yedi yaşına kadar çocukların lisan-ı millîlerini tahsil etmeleri kabil olamayacağından serbesti-i maarif hususundaki hakk-ı tâmîmizmin bahşını ve keyfiyetin devair-i âdesine tebliğini istirham eyleriz efendim.

SONUÇ

Tebliğin amacı, “Hak” gazetesinin yayın tarihi, dili, yayın yeri, içerik ve yayın politikası gibi temel özelliklerini belirlemek, kategorize etmek ve açıklamaktır. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Osmanlı Türkçesi ve Sırpça basılmış olan “Hak” gazetesi, Sancak ve Makedonya’daki Müslümanların sorunlarını ve taleplerini dile getirmek yanında bölgesel ve dünyadan haberlere de nüshalarında yer vermekteydi.

Basılı yayıncılığın şüphesiz toplumsal yapıdaki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerinin bir parçası olduğu göz önüne alındığında, “Hak” gazetesi sadece Eski ve Güney Sırbistan’ın tarihine ve Güney Müslümanların Haklarını Koruma Örgütü’nün (Cemiyet) faaliyetlerine ilişkin değil, aynı zamanda kendi döneminin tarihine dair önemli verileri ihtiva etmektedir. Bu yönüyle hem Balkan coğrafyasının basın tarihi, hem de dünyadan ve Yugoslavya’dan verdiği haerler sebebiyle önemli bir tarihsel kaynak özelliğindedir.

KAYNAKÇA

Hak gazetesi, Üsküp, 1920-1924.

Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2017.

TDK; Türkçe Sözlük, Ankara, 2005.

BOTIMET PERIODIKE ISLAME NË SHQIPËRI GJATË VITEVE 1923-1945: NGA RISITË MË TË DOBISHME TË SHEKULLIT 20 PËR ZHVILLIMIN E MENDIMIT ISLAM TË SHQIPTARËVE

Ermal BEGA

Albanian Center for Oriental Studies, Albania

HYRJE

Shqipëria dhe shqiptarët, që nga koha e themelimit të shtetit shqiptar, për një kohë të gjatë kanë vuajtur nga mospasja e botimeve periodike nga fusha e filozofisë dhe mendimit islam në gjuhën shqipe, duke përfshirë këtu edhe revistat me tematika të ndryshme nga kultura dhe qytetërimi islam. Arsytet kanë qenë të shumta, por një nga më të rëndësishmet mund të thuhet se ka qenë mungesa e një alfabeti shqip të unifikuar, i cili u mundësua vetëm në fillim të shekullit 20, pikërisht falë dijetarëve dhe intelektualëve shqiptarë, kryesisht atyre muslimanë, të cilët kërkonin rregullimin e një alfabeti sa më të përshtatshëm për të gjithë shqiptarët. Hafiz Ali Korça ka qenë njëri nga ata dijetarë muslimanë shqiptarë i cili në fillim të shek. 20 bëri shumë përpjekje në lidhje me përvetësimin e alfabetit latin për të shkruar gjuhën shqipe, duke e quajtur si më të lehtë dhe praktik për shkak të tingujve të ndryshëm që nuk i kishte alfabeti i gjuhës arabe ose osmane. Për këtë, ai bile që në rininë e hershme të tij u akuzua nga xhonturqit si dhe nga ekstremistët fetarë në Shqipëri duke u quajtur “latinxhi”, për çfarë na tregon vetë ai në veprën e tij të famshme “Shtatë ëndrrat e Shqipërisë”:

*“Çudi, në kohën e rinisë kur luftonja për shkronjat e gjuhës përbuzesha dhe
dënohesha me vdekje, dhe quhesha latinxhi dhe pa fë, por tashti q’u formua*

një Shqipëri dhe për ta mbajtur fenë islame në gjirin e saj u mundova, çela një medrese, filluan të më thonë fanatik.”¹

Shqipëria kërkonte padyshim një alfabet me anë të të cilit edhe dijetarët muslimanë shqiptarë mund të shprehnin mendimet e tyre duke mundësuar kështu paraqitjen e mendimit islam të shqiptarëve në një kohë kur për ne dhe trojet tona në atë periudhë historike ndodhën shumë ndryshime.

Një arsye tjetër e rëndësishme ka qenë ajo se muslimanët shqiptarë, përveç asaj që u ndanë nga shteti osman, ata u ndanë edhe nga Shejhul Islam, duke bërë që qendra institucionale islame me qendër në Stamboll, nuk kishte më ndikim për çështjet e muslimanëve në Ballkan në përgjithësi, por edhe në Shqipëri dhe trojet shqiptare në veçanti.

Shqipëria u nda nga sulltanati osman dhe më 28 nëntor 1912 shpalli pavarësinë dhe sovranitetin e vet politik dhe gjeografik. Krahas problemeve të mëdha të krijimit të shtetit të ri dhe përshtatjes së popullsisë brenda atij shteti dhe qeverisë së kohës, muslimanët shqiptarë kishin probleme edhe për një mbështetje institucionale, ku do të trajtonin çështje të ndryshme të cilat i përkisnin atyre, duke përfshirë gjithashtu jetën sociale dhe kulturore, ku botimi i librave, gazetave dhe periodikëve islamë luante një rol të veçantë dhe të rëndësishëm, sidomos për zhvillimin e mendimit islam të shqiptarëve në shtetin e ri të sapokrijuar.

Më 11 shkurt 1920, falë Kongresit të Lushnjës, Tirana u vendos të bëhet kryeqyteti i Shqipërisë, duke u bërë kështu një ngjarje shumë e rëndësishme për të gjithë shqiptarët.

Për këtë arsye, në datat 24 shkurt - 12 mars 1923 (për më shumë se dy javë), në Tiranë u mbajt Kongresi i Parë Musliman Shqiptar, ku u vendosën dhe shumë pika mbi mbarëvajtjen e jetës së muslimanëve shqiptarë.

Një nga këto pika të rëndësishme ishte dhe marrja e vendimit për themelimin e një reviste kulturore dhe shkencore në Tiranë, pastaj në Shkodër, e cila mbajti emrin “Zani i Naltë”², duke u bërë kështu revista dhe periodiku i parë islam dhe më jetëgjatë i asaj periudhe në gjuhën shqipe, i drejtuar nga institucioni i Komunitetit Musliman Shqiptar. Pas kësaj reviste nisën të botohen edhe disa periodikë të tjerë islamë në gjuhën shqipe gjatë periudhës 1923-1945 siç ishin

1 Hafiz Ali Korça, “Shtatë ëndrrat e Shqipërisë”, botimi i tretë. (Tiranë: Qendra Shqiptare për Studime Orientale, 2012), 55.

2 Sa për sqarim për lexuesit, siç vërehet, titulli i këtij periodiku islam në gjuhën shqipe me alfabetin latin, është në dialektin gegë. Kjo për arsye se dhe e folura e trevës së Tiranës, por edhe e Shqipërisë së Mesme, njihet si e folur dialektore gegërishte e Shqipërisë së Mesme.

“Kultura Islame” (1939-1945), si vazhdimësi e revistës “Zani i Naltë”, si dhe revista “Njeriu”.

Këtu duhet thënë se para këtyre tre revistave që përmendëm më lartë janë botuar edhe disa periodikë të tjerë islamë, siç ishin revista “Seda-i Milet” (u botua në osmanisht dhe shqip për një vit, 1913-1914 në Shkodër) dhe revista “Udha e s’vërtetës” (e cila doli vetëm tre numra, tetor-nëntor-dhjetor 1913, i drejtuar nga Hoxhë Kadri Prishtina), por ato nuk ishin aq jetëgjata sa revistat e tjera, edhe pse kishin botuar shumë artikujt të rëndësishëm nga mendimi islam.

Për revistën periodike “Udha e s’vërtetës” dhe për kontributet e saj në lidhje me mendimin islam, autori Edmond Sharka na jep një detaj shumë interesant:

“Kjo revistë ishte e mirëfilltë fetare, por trajtonte dhe çështje sociale, atdhetare, kishite dhe një rubrikë me lajmet botërore, në të cilën informonte për çështje mjaft me rëndësi. Revista ishte e një niveli të lartë, e kjo vërehet nga shkrimet që ka publikuar.”³

Kështu, gjysma e parë e shekullit 20 ka qenë periudha më e frytshme si për Komunitetin Musliman Shqiptar në atë kohë, ashtu edhe për periodikun islam në gjuhën shqipe.

REVISTAT PERIODIKE ISLAME NË SHQIPËRI (1923-1945) DHE DIJETARËT MUSLIMANË SHQIPTARË

Themelimi i Komunitetit Musliman Shqiptar ishte patjetër i domosdoshëm dhe i nevojshëm menjëherë pas krijimit të shtetit shqiptar. Duke qenë se shumica e popullsisë shqiptare i përkiste besimit islam, padyshim edhe hoxhallarët dhe dijetarët muslimanë shqiptarë ishin më të shumtë por edhe shumë të përgatitur në mënyrë akademike për kohën që jetuan.

Në këtë mënyrë, edukimi që ata kishin marrë duhej shprehur diku në formë të shkruar, në mënyrë që të lexohej nga masa e njerëzve, krahas ligjëratave nëpër xhamitë e Shqipërisë, të cilat ishin gjithmonë plot me besimtarë që vinin e dëgjonin me kërshtëri ligjëratat e dijetarëve tanë.

Të gjithë ata ishin të pajisur me dituri të shumta e të ndryshme, si nga ana fetare ku shumica e tyre ishin hafizë (që e dinin Kur’anin përmendsh), por edhe të edukuar e të përgatitur në universitetet më të famshme dhe me standard të

3 Sharka, Edmond. “Shtypi islam shqiptar gjatë viteve 1912-1946”. *Drita Islame*, nr. 2 (361) (Shkurt 2013): 12.

lartë akademik në Stamboll por edhe në botën arabe. Ata dijetarë, për të arritur atë dituri të lartë që kishin, krahas mësimëve fetare njihnin edhe shumë gjuhë të orientit dhe të oksidentit, kishin lexuar shumë libra, kishin marrë mësimë psikologjike, sociale, pedagogjike, filozofike, etj.

Për këtë arsye, marrja e vendimit nga Komuniteti Musliman Shqiptar për hapjen e revistës islame “Zani i Naltë”, ishte pikërisht vendi më i përshtatshëm ku këta dijetarë mund të shkruanin dhe të përhapnin përmes shkrimit me pendë mendimet dhe dituritë e tyre si dhe të zhvillonin mendimin islam të shqiptarëve.

Drejtori i parë i saj u bë zotëri Ismail Maçi, i cili më pas u zëvendësua nga H. Isa Domni dhe Haki Sharofi si drejtuesi i fundit i saj.

Kjo revistë nisi të botohej rregullisht çdo muaj dhe shtypej në shtypshkronjën “Mbrothësia”. Numri i parë i saj doli në muajin tetor 1923, dhe kishte tema të ndryshme dhe të larmishme, ku siç përmendet në ballinën e saj, revista trajtonte dhe merrej me: filozofi, moral, literaturë kombëtare, sociologji.

Aty u mblodhën ajka e dijetarëve dhe intelektualëve muslimanë shqiptarë, nga të gjitha trojet, duke arritur një nivel shumë të lartë akademik për kohën. Emrat e Hafiz Ali Korçës, Hafiz Ibrahim Dalliut, H. Vehbi Dibra, H. Ismet Dibra, Behxhet Shapati, Haki Sharofi janë disa nga personalitetet e shquara islame të asaj kohe të cilët jepnin kontributet e tyre të vjeshme në atë revistë.

Pikërisht për këto vlera intelektuale që përfshinin shkrimet e botuara në revistën “Zani i Naltë”, ajo nuk u la pa u vënë re edhe nga studiues të ndryshëm shqiptarë dhe të huaj, të cilët e përmendin atë revistë si referencë nëpër shkrimet apo librat e tyre. Njëri prej tyre ka qenë dhe studiuesi i njohur italian Roberto M. Della Rocca, i cili për atë revistë thoshte se “është një rrjedhojë e riorganizimit të kryer në kongresin e marsit (1923). Revista ka tone të spikatura patriotike dhe radhitet pa rezerva për një reformë të Islamit shqiptar në një drejtim modernizues.”⁴

Botimi i asaj reviste vazhdoi për 16 vite të plota deri me nisjen e Luftës së Dytë Botërore në vitin 1939, kur si vazhdimësi ia la vendin një periodikut tjetër islam në gjuhën shqipe, revistës “Kultura Islame”, e cila sipas paraqitjes në ballinën e saj, pasi thotë se është një organ i Komunitetit Musliman Shqiptar, na bën me dije se është një revistë e përmuajshme fetare, filozofike, letrare, morale e shoqërore.

Drejtori i parë përgjegjës i kësaj reviste ishte Sadik Bega, ndërsa redaktor ishte Sherif Putra. Ndërkaq, nga bashkëpunëtorët më të ngushtë ka pasur shumë

4 Cituar nga Sharka, Edmond, “Shtypi islam shqiptar gjatë viteve 1912-1946”. *Drita Islame*, nr. 2 (361) (Shkurt 2013): 13.

personalitete fetare dhe intelektuale muslimane, siç ishin: Vehxhi Demiraj, Haki Sharofi, Shefik Osmani etj.

Në hyrjen e numrit të parë të revistës “Kultura Islame”, drejtuesit e saj tregojnë qartë se një nga qëllimet e themelimit të këtij periodiku është se: *“Do të përpiqemi, me sa të jetë e mundur, që ta pajisim popullin që përfaqësojmë me shpirtin e vërtetë të kulturës islame. Për t’ia arritur cakut të paraparë në program, revista do të pranojë artikuj letrarë, me ngjyrë fetare-morale, artikuj kulturorë mbi sociologjinë, filozofinë etj.”*⁵

Krahas këtyre dy revistave me rëndësi të madhe për kohën por edhe për studiuesit sot, nga viti 1942-1944 u botua dhe një revistë tjetër periodike, me titull “Njeriu”⁶, e drejtuar nga dijetari i njohur musliman, politikani, përkthyesi dhe njëri nga nënshkruesit e dokumentit të pavarësisë së Shqipërisë, Ferid Vokopola.

Kjo revistë periodike u botua për dy vite rresht, çdo muaj, dhe kishte një laramani shumë të madhe shkrimesh me mendime të larta intelektuale për kohën. Edhe pse ishte një revistë islame që për to shkruanin shumë intelektualë muslimanë, aty botonin shkrime kulturore, patriotike dhe letrare edhe personalitete të ndryshëm të krishterë.

Periodikët islamë të asaj kohe u bënë burime të rëndësishme të informacionit për komunitetin musliman në Shqipëri dhe për ata që flasin gjuhën shqipe. Këto revista ofronin shkrime, lajme dhe analiza nga perspektiva islame për t’i ndihmuar lexuesit që të zgjeronin kuptimin e tyre mbi fenë dhe për t’i mbajtur ata të informuar mbi ngjarjet dhe zhvillimet në botën muslimane.

Por, e përbashkëta e të gjitha atyre revistave ishte se ato dolën dhe u botuan gjatë një periudhe shumë të vështirë kohore dhe historike për mbarë kombin shqiptar, prandaj përgjegjësia e drejtuesve të atyre periodikëve ishte gjithashtu shumë e madhe.

Ndarja nga Shteti Osman, krijimi i shtetit shqiptar, mbretëria, pushtimet e shumta të vendit nga serbo-malazezët, austro-hungarezët, italianët dhe gjermanët, pastaj luftërat civile mes shqiptarëve, ku si pasojë komunistët erdhën me dhunë në pushtet, na bënë të kuptojmë se sakrificat e dijetarëve muslimanë shqiptarë të asaj kohe kanë qenë të mëdha dhe ne duhet të marrim shembull prej tyre nga mënyra e drejtimit të periodikëve islame, për të bërë të mundur sot e në vazhdimësi edukimin intelektual, kulturor dhe qytetëruar të popullsisë muslimane shqiptare.

5 “Kultura Islame”, viti I, nr. 1 (Shtator 1939): 1.

6 Në ballinë na tregohet se ajo është një revistë e përmuajshme shpirtërore dhe kulturore, organ fetar i besimit musliman, dhe që përmban edhe shkrime shoqërore e letrare.

ZHVILLIMI I MENDIMIT ISLAM TË SHQIPTARËVE PËRMES BOTIMEVE PERIODIKE ISLAME

Falë Zotit, që nga fillimi i tij, Komuniteti Musliman Shqiptar ka pasur një ndikim të madh në popull, pasi ka qenë dhe pronari më i madh i territorit të tokave në Shqipëri pas shtetit shqiptar, për shkak se shumë besimtarë muslimanë dhuronin toka e pasuri si vakëf për të qenë në shërbim të të gjithë banorëve, vepër e cila është shumë e këshillueshme dhe e rëndësishme në Islam. Për këtë arsye, ai institucion ka pasur dhe objektet e veta, si medresenë, mejtepet, pazaret, shumë dyqane, revistat periodike etj. Këto burime ekonomike dhe kulturore ishin bazë për zhvillimin dhe ruajtjen e mendimit, identitetit dhe kulturës islame për shqiptarët në ato kohë.

Fillimisht, përmes periodikëve, revista “Zani i Naltë” për kohën që botohej, u bë zëri kryesor ku dijetarët muslimanë shqiptarë përhapnin mendimet e tyre dhe filozofinë islame, duke bërë që dhe lexuesit e shumtë të saj të krijojnë një mendim të qartë dhe intelektual të mendimit islam përmes shkrimeve që botoheshin aty.

Në një shkrim të tij, në lidhje me vlerat dhe qëllimet e mëdha që mbarte revista “Zani Naltë”, si dhe për drejtuesit e saj, Resul Rexhepi shprehet:

“Revista “Zani Naltë” është një ndërmarrje e projektuar nga njerëz të mëdhenj, nga atdhetarë e ulema vizionar e largpamës, të cilët me punën e tyre dhanë kontribut të çmuar në shpjegimin e mësimëve të fesë islame drejtë dhe saktë dhe në bërjen e shtetit e formësimin e kombit. Është ky brezi i artë i prijësve të shquar myslimanë që lanë gjurmë të pashlyera në historinë tonë kombëtare dhe fetare, si Haxhi Vebi Dibra-hoxha që dhe fetvanë për aktin e shpalljes së Pavarësisë, e më vonë edhe themelues dhe kryetar i parë i Komunitetit Mysliman Shqiptar, ulematë e dëshmuar: Hafiz Ali Korça, Hafiz Ismet Dibra, Ismajl Maçi, Jonuz Bulej, Haki Sharofi, Ferit Vokopola, Qazim Hoxha, e shumë të tjerë, pa lënë anash këtu edhe personalitetet e tjera të mendimit politik, kulturore e letrar, siç ishte Mit’hat Frashëri dhe bashkëmendimtarë të tjerë. Kjo ka bërë që edhe 90 vjet pas, shkrimet që janë botuar në “Zanin e Naltë”, të mbesin prore aktuale dhe të tingëllojnë si të jenë thënë sot.”

Këtë qëllim e vazhdoi më pas edhe revista “Kultura Islame” e cila solli mendimtarë të rinj që ta drejtonin dhe të shkruanin, ku shumë dijetarë dhe intelektualë muslimanë të kohës shprehnin mendimet e tyre origjinale ose përkthenin shkrime nga gjuhë të huaja.

7 Rexhepi, Resul. Referat i mbajtur në përrurimin e Vëllimit të parë të ribotimit të revistës “Zani i Naltë”, Prishtinë, nëntor 2014.

Fahrush Rexhepi, në “Buletini”, revistë hulumtuese dhe shkencore e Fakultetit të Shkencave Islame në Prishtinë, në lidhje me kontributet e ndryshme intelektuale të revistës “Kultura Islame”, shprehet:

“Në krye të saj, kjo revistë, kishte dy nga përfaqësuesit më të rinj të kulturës islame, të cilët kishin kryer studimet teologjike në “El-Az’har”, në Kajro dhe në Lahore të Indisë. Këta ishin Sadik Bega, drejtor përgjegjës dhe Sherif Putra, redaktor. Revista “Kultura Islame” doli deri në muajin janar-shkurt të vitit 1946. Krahas emrave të vjetër si Hafiz Ali Korça, dr. Behxhet Shapati, në faqet e kësaj reviste gjejmë edhe emra të rinj me përgatitje islame dhe të talentuar në fusha të ndryshme si: Sadik Bega, Vexhi Buharaja, Sherif Putra, Jup Kastrati, Muhamet Bala, Shefik Osmani etj. Në shkrimet e revistës “Kultura Islame” u rrahën edhe tema dhe probleme me karakter teorik e studimor si “Përhapja e islamizmit”, që u botua në disa numra, pastaj “Hyrje në filozofinë islame”, e cila po ashtu vazhdoi në disa numra, pastaj artikuj për burimet e fesë islame, artikuj për fenë, kulturën dhe shkencën si dhe artikuj e shkrime për krijuesit fetaro-letrarë të trojeve shqiptare. Revista “Kultura Islame”, në brendinë e saj, kishte edhe rubrikën “Fleta Kur’anore”, në të cilën përfshiheshin vetëm shkrimet e tefsirit-komentimit të sureve kuranore. Shkrimet që u botuan në revistën “Kultura Islame”, gjuha që përdori ajo si dhe probleme të tjera që shtoi në tryezën e diskutimit krijuan mjedis tërheqës për intelektualët muslimanë si dhe për besimtarët e rëndomtë.”⁸

Po ashtu edhe revista “Njeriu”, mbledhi pranë vetes shumë studiues të kualifikuar në fusha të ndryshme, qofshin fetare-islame por edhe kulturore e shoqërore. Kjo revistë u botua rregullisht çdo muaj dhe dolën 27 numra.

Medreseja e Tiranës u bë një vatër shumë e rëndësishme e grumbullimit të dijetarëve muslimanë më të njohur të kohës, dhe ku nxënësit që bëheshin pjesë e saj mësonin edhe se si të jepnin kontribute të mëdha në aspektin e mendimit islam. Nga ato banka më pas dolën shumë studiues muslimanë të mirëfilltë, me një bagazh të madh diturie, qoftë fetare islame, por edhe kulturore e shkencore. Këtu mund të përmendim emrat e disave prej tyre, siç ishin Vexhi Buharaja, Vexhi Demiraj etj. Gjithashtu aty morën pjesë dhe studiues të shumë dhe të përkushtuar muslimanë, siç ishte rasti me Haki Sharofin, i cili ishte dhe drejtori i fundit i Medresesë së Tiranës, para mbylljes së saj nga pushteti diktatorial komunist i kohës, duke bërë kështu dhe vazhdimin e studiuesve muslimanë shqiptarë.

8 Rexhepi, Fahrush. “Figura e Pejgamberit a.s. në revistën “Kultura Islame””, *Buletini*, nr. 5, (2017), 5-17.

Ata nxënës ishin shumë të dhënë pas ditorisë dhe kulturës, sapo më pas u bënë dhe shkruesit kryesorë të shkrimeve në revistat periodike islame të kohës.

Botimi i periodikëve islamë në gjuhën shqipe me alfabetin latin në fillim të shekullit 20, nga viti 1923-1945 sigurisht që ishte në dobi të mbarë shoqërisë shqiptare, kryesisht të dijetarëve dhe intelektualëve muslimanë të cilët ato revista i kishin si themelin e shpалosjes së ditorive dhe njohurive të tyre.

Por si ndikuan ato periodikë në zhvillimin e mendimit islam të shqiptarëve?

Koha kur dolën në dritë ato botime periodike islame në gjuhën shqipe në Shqipërinë londineze të sapokrijuar, ishte shumë e trazuar dhe e mbuluar me shumë ngjarje të njëpasnjëshme që ndodhnin në botë, qoftë në botën islame, në Ballkan e në Europë, e të cilat me dashje ose pa dashje ndikonin edhe në mesin e rinisë dhe shoqërisë muslimane shqiptare.

Nuk ka dyshim se disa nga ato ngjarje ishin pushtimet e ndryshme në Shqipëri, pastaj luftërat e ndryshme ballkanike të cilat e bënë të vështirë jetën e banorëve. Po ashtu, ishte koha kur idetë komuniste dhe ateiste, të nisura nga Rusia bolshevike, nisën të përhapeshin me shpejtësi të madhe edhe në mesin e popullit shqiptar.

Pikërisht për këtë shumë dijetarë dhe intelektualë të mëdhenj muslimanë shqiptarë, siç ishin Hafiz Ali Korça, Hafiz Ibrahim Dalliu, Vehbi Dibra e shumë të tjerë, shkruan libra dhe shumë artikujt të cilat gjetën hapësirë në faqet e revistave periodike islame të kohës.

Në shkrimin me titull “Kultura islame shqiptare në vitet ‘20 - ‘30 të shekullit XX”, autori Viron Koka për një nga ato revista periodike islame të asaj kohe, shprehet se: “Revista *Zani i Naltë* u bë boshti kryesor i përhapjes së dijeve dhe mendimeve islame.”⁹

PËRFUNDIM

Për periodikët islamë në gjuhën shqipe të botuar në Shqipëri gjatë periudhës 1923-1945, edhe pse mund të kemi kritika të ndryshme sipas mentalitetit të sotëm për ndonjë lëshim që mund të kenë pasur, pa asnjë dyshim ato meritojnë vendin e merituar në historikun e botimeve periodike islame në gjuhën shqipe, gjatë mesit të parë të shek. 20, duke u konsideruar një risi shumë e dobishme për edukimin e brezave muslimanë me mendimin, kulturën dhe qytetërimin

9 Hëna e Re, gazetë kulturore informative islame, Meshihati i Bashkësisë Islame në RM, Shkup, nr. 15, Tetor 1995.

islam, në fillim të atij shekulli, me anë të alfabetit të ri të miratuar për shkrimin e gjuhës shqipe.

Dalja e tyre në dritë mundësoi ngritjen intelektuale të popullit musliman shqiptar si dhe që vetë ata të kontribuonin më tej, sipas mundësive të kohës. Shumë prej nxënësve të Medresesë së Naltë të Tiranës, siç njihej në atë kohë, për shkak të edukimit të mirëfilltë në medrese, pas disa kohësh u bënë drejtues apo kontribuues të atyre periodikëve, të cilat gjithashtu kërkoheshin shumë edhe nga të gjitha trojet shqiptare si dhe nga diaspora më larg.

Ardhja e sistemit diktatorial dhe famëkeq komunist në Shqipëri u mundua t'i zhdukte botimet islame në gjuhën shqipe, duke përfshirë këtu dhe mbylljen e revistave periodike islame, si dhe ndikoi shumë negativisht në masën e gjerë të besimtarëve muslimanë dhe edukimin e tyre me besimin, mendimin dhe qytetërimin islam.

Sot, falë Zotit dhe burrave muslimanë që i bënë ballë sistemit komunist, jemi të lumtur që në mesin e besimtarëve muslimanë shqiptarë gjenden ende shumë nga botimet origjinale të atyre periodikëve që na mundësojnë të kuptojmë se mendimi islam në atë kohë ka qenë shumë i zhvilluar dhe shqiptarët ishin të etur për ato botime, duke mundësuar dhe zhvillimin e mendimit islam të tyre.

Një rol të madh në këtë aspekt, pra në grumbullimin dhe ruajtjen e atyre periodikëve, ka luajtur edhe Qendra Shqiptare për Studime Orientale në Tiranë, e cila që kur u themelua në vitin 2007, por edhe më herët, kanë arritur të mbledhin shumë prej atyre botimeve të vjetra, me qëllim ruajtjen dhe paraqitjen e tyre në ekspozita të ndryshme, si ajo e vitit 2011 në Tiranë, e cila tërhoqi vëmendjen e shumë studiuesve dhe mediave të ndryshme.

LITERATURA

Edmond Sharka, “Shtypi islam shqiptar gjatë viteve 1912-1946”. *Drita Islame*, nr. 2 (361) (Shkurt 2013): 4

Fahrush Rexhepi, “Figura e Pejgamberit a.s. në revistën “Kultura Islame””, *Buletini*, nr. 5, (2017)

Gazeta “Hëna e Re”, Shkup (1995)

Korça, H. Ali. *Shtatë ëndrrat e Shqipërisë*. Tiranë: Qendra Shqiptare për Studime Orientale, 2012.

Redaksia, “Kultura Islame”, viti I, nr. 1 (Shtator 1939): 1

KONTRIBUTI I REVISTËS ZANI I NALTË NË INTERPRETIMIN E KURANIT (1923-1939)

Valmire BATATINA KRASNIQI

Faculty of Islamic Studies, Kosovo

HYRJE

Shkrimi është shenjë e identitetit të një kombi si gjuhë e folur dhe e shkruar. Që nga shkrimi në rrasat argjile të sumerëve (katër mijë vjet para erës sonë), e deri te fleta elektronike e shkrimit në epokën digjitale, synimi kryesor ishte paraqitja grafike e mendimit. Frederik Goudy, tipograf e artist amerikan thekson se nga të gjitha arritjet e mendjes njerëzore, lindja e alfabetit është më e rëndësishmja.¹ Në fenë islame, leximi dhe shkrimi ishin dhe janë elemente bazë në zhvillimin e mendimit. Ato zënë vend qëndror në historinë islame, sepse janë shtyllat themelore të kulturës e të civilizimit islam. Ato janë të përcaktuara me fjalën e Zotit në Kur'anin e madhërishëm, me thëniet e Pejgamberit a.s. dhe janë të urdhëruara për të gjithë besimtarët duke u shndërruar kështu në një mjet shkencor të cilit shoqëria njerëzore i detyrohet përjetësisht për bartjen dhe përpunimin e shkencave dhe dijeve antike. Duke u nisur nga kjo frymë edhe te ne, në publicistikën islame në shqip, shkrimi zuri vend të rëndësishëm duke i përfshirë edhe tematikat që ndërlidheshin me interpretimin e Kuranit. Në këtë plan ky punim merret me shkrimet në këtë fushë të publikuara në revistën

¹ Aleksandar Stpiçević, *Historia e librit* (Prishtinë, Rilindja, 1988), f. 60.

islame në shqip, “Zani i Naltë”. Punimi ndahet në dy pjesë: në të parën, ku flitet rreth rolit dhe rëndësisë së revistës “Zani i Naltë”, dhe në të dytën elementet kyçe të punimit si motivet, autorët dhe kontributin e tyre si dhe temat e interpretimit të Kuranit në këtë revistë.

ROLI DHE RËNDËSIA E REVISTËS “ZANI I NALTË”

Revista “Zani i Naltë” ishte revista e parë zyrtare e Komunitetit Mysliman Shqiptar që në një version profesional teknik e përmbajtjesor iu ofrua lexuesit shqiptar. Filloi të botohej që nga tetori i vitit 1923 dhe botimi i saj zgjati plot 16 vite, pra deri në vitin 1939, periudhë kjo në të cilën Shqipëria kishte hyrë në Luftën e Dytë Botërore.

Revista ka një rëndësi të shumëfishtë. Nuk është thjesht një adresë të cilës lexuesi shqipfolës mund t’i referohet për ta mësuar fenë në gjuhën amtare, por edhe një podium ku intelektualit fetar shqiptar mund të prezantonte mendimet, idetë dhe mundin e tij shkencor në shqip. Në parathënien e numrit të parë të kësaj reviste listohen disa faktorë që e karakterizojnë këtë revistë, e që flasin për rolin që mëton ta luajë:

- Me bashkue me një trup të fortë e të qëndrueshëm popullin Mysliman shqiptar.
- Me përmirësuar gjendjen e vakufëve, të xhamijave, të mesxhideve, të medreseve, të teqeve e të tjera institucioneve muslimane kësi sojit.
- Me ia zbulue popullit Mysliman shqiptar të vërtetat e besimit në një mënyrë të thjeshtë e të pandërlikueme, tue ia ngrofun këtij zemrën në dashni për këto të vërteta.
- Simbas statutit me plotësue vllaznim ndërmjet të gjithë elementëve në Shqipni.
- Me këto nijete, mandej me forcue edhe themelet e politikës së shëndoshë e thjesht kombëtare në shtetin tonë.²

Si rrjedhojë, revista “Zani i Naltë”, pati një rëndësi të madhe për popullin mysliman shqiptar ku me mençuri luajti rolin e ruajtjes së ekulibrit fe-atdhe dhe në misionin e edukimit në ngritjen e shkallës së kulturës dhe arsimit tek populli shqiptar.

2 Shih thirrjen për bashkëpunim të Këshillit Redaktues në parathënie të numrit të parë të revistës nr. 1, v. I, 1923.

MOTIVET, AUTORËT, INTERPRETIMI I KURANIT NË REVISTËN “ZANI I NALTË”

MOTIVET

Motivet që kanë çuar në zhvillimin e shkrimit mbi interpretimin e Kuranit në revistën Zani i Naltë janë të ndryshme. Ato në fakt kanë evoluar me kohën. Përgjatë shfletimit të këtyre punimeve të shtjelluara kemi arritur ta bëjmë këtë klasifikim të motiveve:

PËRGJEGJËSIA FETARE

Ashtu siç përmendet në parathënien e numrit të parë të revistës se për nxjerrjen e saj një ndër arsyt kryesore ishte edhe përgjegjësia fetare që ndjenin prijësit fetarë për interpretimin e drejtë të Kuranit dhe plasimin e këtyre kuptimeve tek populli mysliman shqiptar kudo që gjendeshin: “Zani i Naltë” ka për qëllim: “...M’ia zbulue popullit mysliman shqiptar të vërtetën e besimit në një mënyrë të thjeshtë e të pandërlikume...”³ Prijësit fetarë me themelimin e kësaj reviste kishin për qëllim përmbushjen e nevojave shpirtërore, morale e intelektuale të popullit mysliman shqiptar, dhe inkuadrimit të tyre në hap me kohën në aspektin e interpretimit të drejtë të Kuranit. Pra, përgjegjësia si prijës i ka bërë që të mendojnë e t’ua ofrojnë besimtarëve besimin në një formë më të ngritur por më të thjeshtë e të pandërlikuar nëpërmjet një reviste cilësore, si në përmbajtje, ashtu edhe në aspektin teknik.

INTERPRETIMI I DREJTË I KURANIT DHE EDUKIMI FETAR

Nëse i hedhim një vështrim tematikës së punimeve autoriale mbi interpretimin e Kuranit në këtë revistë, do të vihen në pah materiale që i shërbejnë kryekëput kuptimit dhe komentimit të drejtë të librit të shenjtë të Kur’anit dhe formimit fetar dhe moral të popullit shqiptar mysliman. Punime kushtuar kaptinave të ndryshme dhe porosive hyjnore që gjenden brenda tyre, dispozitat e luftës, tematika të veçanta si udhëzimi në rrugën e drejtë në këndvështrimin e kaptinës Fatiha, koha dhe vlera e saj në kaptinën Asr, tefsiri i sures Zilzal etj.,⁴ janë dëshmi konkrete e këtij motivi të interpretimit të Kuranit në dritën e ngjarjeve dhe zhvillimeve të aktualitetit.

3 Drejtimi, “Parathanë e Qëllim”, *Zani i Naltë* I, I, Tetuer/Tetor, (1923), f. 24.

4 Shih: *Zani i Naltë*, IV, 9, (1932): 281; II, 5, (1926): 131; X, 10, (1934): 297.

NGRITJA INTELEKTUALE DHE NDËRTIMI I IDENTITETIT MYSLIMAN SHQIPTAR

Nëse i referohemi tematikës së punimeve të publikuara në këtë fushë, do të vihet re se revista, ashtu edhe siç është zotuar, ka punuar në drejtim të ngritjes intelektuale e shkencore si dhe të ndërtimit dhe ruajtjes së identitetit mysliman shqiptar. Si dëshmi e kësaj është trajtimi dhe shpjegimi i ajeteve në këtë frymë që ndërli dhej me tema të ndryshme si tema mbi atdhedashurinë, tema me peshë të madhe shkencore, tema të mendimit islam, tema të civilizimit, tema mbi ballafaqimin kundër veseve shoqërore etj., të gjitha këto të shtjelluara në këndvështrimin kuranor dhe në hadithe të pejgamberit a.s. Si rrjedhojë këto motive reflektuan vizionin dhe largpamësinë e këtyre njerëzve të mëdhenj, atdhetarë e ulema vizionar, të cilët me punën e tyre dhanë kontribut të çmuar në shpjegimin e drejtë të Kuranit dhe dëshmuar besnikërinë e tyre në drejtim të kauzës.

AUTORËT DHE KONTRIBUTI I TYRE NË INTERPRETIMIN E KUR'ANIT

Në revistën “Zani i Naltë”, gjatë 16 viteve të jetës së saj, u botuan një sërë artikujsh në lëminë e interpretimit të Kuranit që njëkohësisht ishin edhe boshti i revistës. Këta artikuj dëshmojnë pasurinë kulturore të popullit mysliman shqiptar përmes së cilave vëhet në pah edhe niveli i mendimit teologjik shqiptar gjatë kësaj periudhe. Interpretimi i veçantë i disa kaptinave të Kuranit po ashtu dhe trajtimi i temave në kuadër të botëkuptimit kuranor e që ishin edhe nevojë e kohës, lujatën një rol shumë të rëndësishëm në kuptimin e drejtë të Kuranit dhe edukimin fetar islam të popullit shqiptar. Ndër teologët shqiptar që me kontributet e tyre në interpretimin e Kuranit u shquan në këtë revistë ishin Hfz. Ali Korça me artikujt mbi tefsirin e veçantë të kaptinave kuranore dhe rubrikën “Përmbi profesinë e përgjithshme e të përjetshme të Hazreti Muhamed Mustafasë”, Haxhi Vehbi Dibra me rubrikën “Ç’urdhënon Kur’ani”, Qazim Hoxha me rubrikën e përhershme “Ç’urdhënon Kur’ani”. Për tema të veçanta është nxjerrë edhe numër i posaçëm. Kështu është nxjerrë botim i posaçëm kushtuar Naltësisë së Kuranit, në një përmbledhje me titull “Ç’asht Kur’ani si dhanti e muajit të ramazanit”, ku janë përfshirë tema të shkruar nga Haxhi Vehbi Dibra, Salih Vuçiterni, Hafiz Ismet Dibra (drejtor i Medresesë), Qazim Hoxha (myderriz në Medrese) Haki Sharofi.⁵

5 Vehbi Dibra, “Ç’asht Kurani”, *Zani i Naltë* VIII, 4, 5, Kallenduer-Fruer/ Janar-Shkurt (1933): 496-524.

Në interpretimin e Kuranit (Tefsir) në këtë revistë ndër ulemat vizionar ishte Hfz. Ali Korça, i cili vetëm në periudhën 1923-1929 ka botuar 54 tituj, nga to 12 artikuj përfshijnë komentimin e veçantë të kaptinave të ndryshme kuranor si:

Tefsiri i sure-i Qevtherit;⁶

Tefsiri i sure-i Ihlasit (Tevhidit);⁷

Tefsiri i sure-i Maunit (e mirësisë);⁸

Tefsiri i sure-i Nasrit;⁹

Tefsiri i sure-i Kadrit; etj.¹⁰

Hafiz Ali Korça përveç interpretimit të plotë të kaptinave kuranore në tituj të veçantë, në rubrikën “Përmbi profesinë e përgjithshme e të përjetshme të Hazreti Muhamed Mustafasë, (a.s.)” publikoi artikuj të ndryshëm mbi rëndësinë, vlerën dhe vërtetësinë e profetësisë të argumentuar në Kuran.¹¹

Gjatë hulumtimit të këtyre artikujve vëhet në pah fakti se Hfz. Ali Korça me botimin e këtyre artikujve kishte për synim shqyrtimin dhe zbërthimin e çështjeve të rëndësishme siç janë: Theksimin e vlerës së Kuranit dhe veçoritë që e dallonin atë nga librat e tjerë; Argumentimi se zbritja e Kuranit i shpëtoi arabët dhe tërë njerëzit nga errësira e injorancës; Ngulitjen në zemrat e besimtarëve mysliman shqiptar idenë e universalizmit dhe ndërkombëtarizmit të Kuranit dhe vazhdimësisë së tij deri në ditën e kijametit; Pasqyrimin e besimit të drejtë në Allahun e Madhërishëm; Vënja në pah e mrekullisë së Kur’anit, të pejgamberisë së Muhamedit a.s; Sqarimin e cilësive dhe sjelljen e mirë të Pejgamberit me njerëzit.

Nga metoda e interpretimit të Kuranit të Hfz. Ali Korçës është e një rëndësie të vecantë të përmendet fakti se ai përherë theksonte nocionet “ajete mekase dhe medinase” të kaptinave dhe numrin e ajeteve; Zbërthente termet e sureve dhe fjalëve të huaja; Fliste mbi emrat e sureve dhe zbërthente qëllimin e emërtimit të tyre me emra përkatës; Sillte shkakun e zbritjes së kaptinës nëse kishte ndonjë, dhe sipas tij, mund të ketë disa arsye të zbritjes së ajeteve të caktuara:

6 Ali Korça, “Tefsiri i sure-i Qevtherit”, *Zani i Naltë I*, 4, Kallnuer/ Janar (1923): 99-103.

7 Korça, “Tefsiri i sure-i Ihlasit (Tevhidit)”, *Zani i Naltë I*, 3, Dhetuer/ Dhjetor (1923): 67-79.

8 Korça, “Tefsiri i sure-i Maunit (e mirësisë)”, *Zani i Naltë I*, 5, Fruer/ Shkurt (1924): 131-136.

9 Korça, “Tefsiri i sure-i Nasrit”, *Zani i Naltë I*, 6, Marc/ Mars (1924): 163-169.

10 Korça, “Tefsiri i sure-i Kadrit”, *Zani i Naltë I*, 7, Prill (1924): 163-169.

11 Shih. Korça, “Përmbi profesinë e përgjithshme e të përjetshme të Hazreti Muhamed Mustafasë, (a.s.)” *Zani i Naltë II*, 1, Marc/ Mars (1925): 163-169.

Tefsiri i sure-i Qevtherit – Sebebi i zbritjes- Thuhet që disa qesënditarë prej kurejshit si Asi biri i Vailit, Akabe biri i Maitit dhe Abu Lehebi e tjer si shoqët e tyne, kur e shihnin Pejgamberin qi çunat i vdisnin thojshin: “Muhammed Mustafaj ngeli Ebter d.m.th mbasi atij s’po i ngel mashkull me i’â kujtu emnin e tij mbet Ebter....”¹²

Gjatë interpretimit të ajeteve kuranore mbështetej në Kuran, biografinë e Pejgamberit a.s. dhe të sahabëve të tij; Parapëlqente komentimin shkencor të ajeteve dhe një gjë e tillë pasqyrohet në komentin që i bën sures “Ez Zelzele”, ku i shqyrton disa ligje të ndryshme fizike që kanë të bëjnë me shkatërrimin e tokës para Ditës së Kijametit, vullkanet, rënien e yjeve, qiejve dhe gjëra tjera që do të ndodhin duke i argumentuar me ajetin: “*Nga argumentet e Tij është krijimi i qiejve dhe i tokës dhe shpërndarja e gjallesave në të dyjat dhe Ai me fuqinë e Tij mund t’i bashkojë kurdo që të dëshirojë.*”¹³

Nganjëherë përmend disa koncepte dhe terme që kanë nuanca sufiste, si p.sh., në tefsirin e kaptinës “Ed-Duha” thekson se kur Pejgamberi a.s sheh Shpalljen (Vahjin-Xhibrilin a.s.) për herë të parë, është habitur dhe është zhytur në detin e dritës së Zotit të Madhërisëm si dhe është lodhur në valët e këtij deti jo të rëndomtë, nga Drita e Zotit të Madhërisëm:

I dashuri im Muhammed! Zoti yt s’të la, dhe prej teje nuk u merzit dhe fare meni s’të ka zënë. Porse fillimi i vahjit i shëmbëllen kohës së parë të ditës, përnjiherësh drita e madhe e vahjit lindi në zemrën tënde, për të paren herë trupi tënd si u mbyt në det të nurit të Zotit, u lodhe e u trondite nder ato vallet e jashtzakonshme të dritës përendijore....¹⁴

Ndër kontribuesit e denjë si një teolog i përgatitur dhe një studiues shumë dimensional dhe interpretues i shkëlqyer i Kuranit në revistën “Zani i Naltë” pa dyshim që rradhitet dhe Haxhi Vehbi Dibra me artikujt-predikimet e tij gojore-të publikuara në rubrikën “Ç’urdhëron Kur’ani” gjatë periudhës 1931-1937. Ai në mënyrë të veçantë gjatë këtyre predikimeve pasqyronte shqetësimin për nivelin arsimor e kulturor të prijësve klerikëve dhe nëpunësve islam dhe predikimin në arabisht e turqisht të tyre. Për këtë qëllim ai i kushtonte një rëndësi të veçantë të mësuarit të gjuhës shqipe dhe përdorimit të saj në gjithë sistemin e hierarkisë së prijësit mysliman. Po të vështrohen të gjitha predikimet e tij të publikuara në këtë revistë do vërehet se ato mbyllën me thirrjen kur’anore, profetike, që

12 Korça, “Tefsiri i sure-i Qevtherit”, punim i cituar, 99-103.

13 Shura 29.

14 Korça, “Tefsiri i sure-i Duhasë”, *Zani i Naltë* IV 8, Marc/ Mars (1927): 227-256.

shqiptari të futet në rrugën e drejtë. Ato kapituj apo ajete që përzgjedh për të interpretuar Haxhi Vehbi Dibra kryesisht janë me karakter shoqëror në zgjidhjen e problemeve të kohës dhe ngritjen morale. Jo rrallëherë thekson se shqiptari mysliman për t'u ringritur moralisht duhet të stolis karakterin me cilësi të mira dhe t'i pasurojë ato. Këtu ka për synim ndershmërinë, duke theksuar nga të gjitha këndvështrimet si në raport me Krijuesin, me veten, me pronën, në raport me gruan, si dhe aspekte tjera:

Vëllazën të dashun! E shifni shtatin t'onë! Ky s'kishte me pas asnjë vlerë, po të mos përfshinte brenda disa qendra të lëvizjes shpirtnore, nëpër të cilat shpërthejnë rrezet e dritës morale. Këto qendra në realitet janë një, por në fakt duken si me qenë gjasht e nuk janë tjetër veçse gradët e naltësimit moral të njeriut dhe diferenca e distancave morale midis rrobit dhe Krijuesit.¹⁵

Një ndër veçoritë e interpretimit të Kuranit të haxhi Vehbi Dibrës ishte dhe interpretimi i ajeteve kuranore në kontekstin e atdhedashurisë dhe zhvillimit kombëtar. Gjatë interpretimit të ajetit të 26 të kaptinës Isra ai shton:

I madhi Përendi (Xhel'le shanuhu) në këtë ajet të madhnueshëm udhënon: "Mos derdhni kot, mos shpenzoni kot, mos prishni tepër se ata që prishin tepër janë vëllaznit e drejqënvet." Ja edhe një ajet i madhnueshëm qi vjen me dishmë se Feja islame asht feja moderne.....asht feja qi pajton me shekullin e soçëm...i ka këto cilësi feja islame, pse ka Kuranin,i cili asht gurra e pashterrun, burimi i paspsun i çdo diturije. Ky ajet përmbledh një parim ekonomik, moral e shoqënuer, në të cilin asht mshefë një botë e re ekonomike që mund t'i shpëtojë kombin t'onë si dhe krejtë njerzia nga kriza fatale që i ka mbulue e qi, po të mos merren masat qi urdhnon ky ajet, mund të shkaktojë një katastrofë shumë ma të shëmtueshme se ajo e luftës së madhe.¹⁶

Një nga karakteristikat kryesore të këtyre punimeve është se i kushton kujdes të veçantë stilistikës së tekstit kuranor, duke u përpjekur që të vërejë momentet që tregojnë mbinatyrshtërinë dhe bukurinë e jashtëzakonshme të stilit të tij. Pra gjatë hulumtimit të këtyre punimeve të haxhi Vehbi Dibrës, gjejmë një propagandist të shkëlqyer, që punonte gjithmonë për mbarëvajtjen e fesë-kombit e të atdheut. Në unitetin dhe bashkimin e gjithë shqiptarëve shihte të vetmen

15 Vehbi Dibra, "Ç'urdhëron Kur-ani", *Zani i Naltë IX*, 4,5, Dhetuer-Kallenduer/Dhjetor-Janar (1934): 106.

16 Dibra, "Ç'urdhëron Kur-ani", *Zani i Naltë VII*, 3, Nanduer/ Nëntor (1931): 80-85.

rrugë për të siguruar të ardhmen e tyre. Haxhi Vehbi Dibra si një enciklopedist i madh, jo vetëm si teolog, e gjen pikërisht në Kur'an këtë mësim dhe e interpreton për t'ua dhënë shqiptarëve.

Ndër teologët e shquar islam shqiptarë, që ka propaganduar me kompetencë fetare islame, që me veprimtarinë dhe kontributin e tij ka lënë gjurmë të pashlyera ndër myslimanët shqiptar është edhe sheh Qazim Hoxha. Kontributi i tij në shkencën e tefsirit vëhet në pah me shkrimet e tij kushtuar interpretimit të drejtë të Kuranit të publikuara në këtë revistë me rubrikën “Ç’urdhënon Kur-ani” ku krahas çështjeve të drejtëpërdrejta fetare si besimi, adhurimi, morali i besimtarit, ka trajtuar edhe çështje si dashuria dhe besnikëria karshi atdheut dhe flamurit.

Artikujt dhe ligjëratat e tij veçohen me një trajtim të thellë me diapazon jashtëzakonisht të gjerë. Ai ishte shumë i qartë për sa i përket diturisë dhe formimit të duhur të një besimtari. Çdo shprehje e shkruar ka referencën e saj dhe mbështetet në një burim të caktuar. Një mendje e ndritur, që çdo mendim e ka bazuar në argumentim tradicional po edhe logjik. Në numrin e veçantë të botuar rreth Kuranit pasqyrohet në formën më të mirë përgatitja intelektuale fetare dhe kontributi i sheh Qazim Hoxhës në interpretimin e Kuranit, ku mes tjerash thekson:

Kur-ani asht një rreshtim i ambël e i kandshëm qi tregon realitetet ma të nalta. Kur-ani asht një liber i naltë qielluer i cili, mbasi ban aluzjon për gjithë njerzit qi sosen kah amshimi dhe qi janë ndamë ndër fise prej një familjeje qi asht e bashkume instinktivisht me unitetin filluer (orginal), difton se ndera e fama e të gjithë individuet qi janë baraz në pikpamjen e krijimit, asht vetëm me përmirësim dhe divocjon dhe se nuk ka virtyt e preferencë asnji racë mbi tjetrën.¹⁷

Në këtë revistë të gjithë artikujt janë trajtuar në formën më të mirë të mundshme duke i sjellur dobi të shumta lexuesit në njohjen dhe kuptimin e Kuranit, kanë gjuhë të kuptueshme dhe janë të strukturuara qartë dhe bukur, megjithatë ekziston një lëshim gjatë publikimit të disave prej tyre. Fv. në disa artikuj nuk dihet autori edhe pse në raste të caktuara mund të supozohet autori nga stili i shkrimit dhe koncepti i punimit që përmban, të këtilla janë:

17 Qazim Hoxha, “Ç’asht Kur-ani”, *Zani i Naltë* VIII, 4,5, Kallenduer-Fruer/ Janar-Shkurt (1933): 496-524.

Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 3-të të kaptinës Keuther);¹⁸

Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 135-të të kaptinës Bekare);¹⁹

Vllazërimi dhe barazimi n'Isimizëm (komentimi i ajetit 49-të të kaptinës Huxhurat);²⁰

Mrekullit e Kuranit-kaptina e Rumit; etj²¹

ARTIKUJT E TEFSIRIT TË PUBLIKUARA NË KËTË REVISTË

Në vazhdim, në formë tabelore, do t'i sjellim tematikat kryesore të punimeve të tefsirit të publikuara në revistën “Zani i Naltë”, në periudhën 1923-1939. Këto punime mund të kategorizohen në: a) Interpretime të veçanta të kaptinave kuranore nga hfz. Ali Korça, b) Trajtime të ajeteve kuranore në kontekstin e argumentimit të pejgamberisë së pejgamberit a.s nga hfz. Ali Korça, c) Trajtime të veçanta të ajeteve kuranore nga hoxhë Vehbi Dibra në rubrikën “Ç'urdhënon Kurani”, d) Trajtime të temave të besimit dhe sociale-ekonomike në këndvështrim kuranor nga sheh Qazim Hoxha, e) Trajtimi i disa ajeteve dhe tematikave sociale nga ulema të ndryshëm.

Interpretimi i kaptinave kuranore nga hfz. Ali Korça (15 artikuj):

Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Qevtherit; ²²
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Ihlasit (Tevhidit); ²³
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Maunit (e mirësisë); ²⁴
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Nasrit; ²⁵
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Kadrit; ²⁶
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Fatihisë; ²⁷

18 Pa autor, “Ç'urdhëron Kur-ani”, *Zani i Naltë* VI, 11, Maj-Korrik (1932): 306-323.

19 Pa autor, “Ç'urdhëron Kur-ani”, *Zani i Naltë* VIII, 2, Tetuer/Tetor (1932): 413-432.

20 Pa autor, “Vllazërimi dhe barazimi n'Isimizëm”, *Zani i Naltë* X, 12, Dhetuer/Dhjetor, (1935): 354-369.

21 Pa autor, “Mrekullit e Kuranit-kaptina e Rumit”, *Zani i Naltë* X, 9, Shtatuer-Tetuer/ Shtator-Tetor, (1935): 262-270.

22 Korça, “Tefsiri i sure-i Qevtherit”, punim i cituar, 99-103.

23 Korça, “Tefsiri i sure-i Ihlasit (Tevhidit)”, punim i cituar, 67-79.

24 Korça, “Tefsiri i sure-i Maunit (e mirësisë)”, punim i cituar, 131-136.

25 Korça, “Tefsiri i sure-i Nasrit”, 163-169.

26 Korça, “Tefsiri i sure-i Kadrit”, 163-169.

27 Korça, “Tefsiri i sure-i Fatihisë”, *Zani i Naltë* I, 8, (1924): 227-237.

Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Teqathurit; ²⁸
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Filit; ²⁹
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Alekit; ³⁰
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Zilzal; ³¹
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Zilzal (në një formë tjetër); ³²
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Duhasë; ³³
Hfz. Ali Korça	Tefsiri përmbi kulturën muslimane; ³⁴
Hfz. Ali Korça	Tefsiri përmbi kulturën muslimane; ³⁵
Hfz. Ali Korça	Tefsiri i sure-i Tinit; ³⁶

Trajtimi i ajeteve kuranore në kontekstin e argumentimit të pejgamberisë së pejgamberit a.s nga hfz. Ali Korça (7 artikuj):

Hfz. Ali Korça	Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë (komentimi i ajetit 153 të kaptinës A'raf); ³⁷
Hfz. Ali Korça	Tefsiri Përmbi profesinë e përgjithshme e të përjetshme të Hazreti Muhamed Mustafasë (komentimi i ajetit 153 të kaptinës A'raf); ³⁸
Hfz. Ali Korça	Tefsiri Përmbi profesinë e përgjithshme e të përjetshme të Hazreti Muhamed Mustafasë (komentimi i ajetit 153 të kaptinës A'raf); ³⁹

28 Korça, "Tefsiri i sure-i Teqathurit", *Zani i Naltë* I, 9, Qershuer/ Qershor (1924): 261-266.

29 Korça, "Tefsiri i sure-i Filit", *Zani i Naltë* I, 11, Gusht (1924): 323-328.

30 Korça, "Tefsiri i sure-i Alekit", *Zani i Naltë* I, 12, Shtatuer/ Shtator, (1924): 390-400.

31 Korça, "Tefsiri i sure-i Zilzal", *Zani i Naltë* IV, 6, Kallluduer/ Janar (1927): 163-167.

32 Korça, "Tefsiri i sure-i Zilzal (në një formë tjetër)", *Zani i Naltë* IV, 6, Kallluduer/ Janar (1927):163-167.

33 Korça, "Tefsiri i sure-i Duhasë", *Zani i Naltë* IV, 8, Marc/ Mars (1927): 227-256.

34 Korça, "Tefsiri përmbi kulturën muslimane", *Zani i Naltë* II, 1, Marc/ Mars (1925): 163-169.

35 Korça, "Tefsiri përmbi kulturën muslimane", *Zani i Naltë* II, 2, Prill: 163-169.

36 Korça, "Tefsiri i sure-i Tinit", *Zani i Naltë* VI, 4, Prillë (1929): 826-834.

37 Korça, "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë", *Zani i Naltë* II, 3, Majë (1925): 452-458.

38 Korça, "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë", *Zani i Naltë* IV, 1, Ndanuer/ Nëntor (1927): 383-388.

39 Korça, "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë", *Zani i Naltë* III, 5, Dhetuer/ Dhjetor: 131-138.

Hfz. Ali Korça	Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë (komentimi i ajetit 153 të kaptinës A'raf); ⁴⁰
Hfz. Ali Korça	Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë (komentimi i ajetit 153 të kaptinës A'raf); ⁴¹
Hfz. Ali Korça	Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë (komentimi i ajetit 153 të kaptinës A'raf); ⁴²
Hfz. Ali Korça	Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë (sipas dokumenteve të ylemave evropijian); ⁴³

Trajtimi i ajeteve të veçanta nga hoxhë Vehbi Dibra në rubrikën “Ç’urdhënon Kurani” (25 artikuj):

Vehbi Dibra	Ç’urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 12-të të kaptinës Jasin); ⁴⁴
Vehbi Dibra	Ç’urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 26-27-të të kaptinës Isra); ⁴⁵
Vehbi Dibra	Ç’urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 155-të të kaptinës el-Bekare); ⁴⁶
Vehbi Dibra	Ç’urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 130-të të kaptinës el-Bekare); ⁴⁷
Vehbi Dibra	Vehbi Dibra, Ç’urdhënon Kurani (komentimi i kaptinës el-Fatiha); ⁴⁸

40 Korça, “Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë”, *Zani i Naltë* IV, 10, Majë (1927): 291-299.

41 Korça, “Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë”, *Zani i Naltë* V, 3, Kallduer/ Janar (1928): 447-456.

42 Korça, “Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë”, *Zani i Naltë* V, 4, Fruer/ Shkurt (1928): 479-488.

43 Korça, “Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë”, *Zani i Naltë* V, 6, Prillë (1928): 543-550.

44 Dibra, “Ç’urdhënon Kurani”, *Zani i Naltë* VII, 2, Tetuer/ Tetor (1931): 42-47.

45 Dibra, “Ç’urdhënon Kurani”, *Zani i Naltë* VII, 3, Nanduer/ Nëntor (1931): 80-85.

46 Dibra, “Ç’urdhënon Kurani”, *Zani i Naltë* VII, 4, Kallnduer/ Janar (1931): 108-1010.

47 Dibra, “Ç’urdhënon Kurani”, *Zani i Naltë* VIII, 1, Shtatuer/ Shtator (1932): 381-394.

48 Dibra, “Ç’urdhënon Kurani”, *Zani i Naltë* IX, 1, Shtatuer/ Shtator (1933): 3-16.

Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 4-të të kaptinës el-Fatiha); ⁴⁹
Vehbi Dibra	Reporter: Haki sherofi, Ç'urdhënon Kurani (komentimi i kaptinës el-Fatiha); ⁵⁰
Vehbi Dibra	Reporter: Haki sherofi, Ç'urdhënon Kurani (komentimi i kaptinës el-Fatiha); ⁵¹
Vehbi Dibra	Reporter: Haki sherofi, Ç'urdhënon Kurani (komentimi i kaptinës el-Fatiha); ⁵²
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 4-ër të kaptinës Fatiha); ⁵³
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 4-ër të kaptinës Fatiha); ⁵⁴
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 4-ër të kaptinës Fatiha); ⁵⁵
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 5-ër të kaptinës Fatiha); ⁵⁶
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 5-ër të kaptinës Fatiha); ⁵⁷
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 5-ër të kaptinës Fatiha); ⁵⁸
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 5-ër të kaptinës Fatiha); ⁵⁹
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 5-ër të kaptinës Fatiha); ⁶⁰
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 5-ër të kaptinës Fatiha); ⁶¹
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 5-ër të kaptinës Fatiha); ⁶²
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 6-ër të kaptinës Fatiha); ⁶³

49 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* IX, 2, Tetuer-Nanduer/ Tetor-Nëntor (1933): 35-42.

50 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* VIII, 7, Mars (1933): 565-574.

51 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* VIII, 9, Majë (1933): 526-529.

52 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* VIII, 12, Gushtë (1933): 733-742.

53 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* IX, 4,5, Dhetuer-Kallnduer/ Dhjetor-Janar (1934):105-115.

54 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* IX, 6,7, Fruer-Marc/Shkurt-Mars (1934): 169-177.

55 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* IX, 8,9, Prillë-Majë/ (1934): 238-246.

56 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë*, IX, 10,11, Qershuer-Korrik/ Qershor-Korrik (1934): 297-305.

57 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* IX, 12, Gusht (1934): 203-308.

58 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* IX, 13,14, Shtatuer-Tetuer/ Shtator-Tetor, (1934): 395-403.

59 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* IX, 15, Ndanduer/ Nëntor, (1934): 463-471.

60 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* IX, 16, Dhetuer/ Dhjetor (1934): 489-497.

61 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* X, 1, Kallnduerr/ Janar, (1935): 1-7.

62 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* X, 2, Fruer/ Shkurt, (1935): 33-37.

63 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* X, 4, Prill, (1935): 97-103.

Vehbi Dibra	Vlera e ditës xhuma, (komentimi i ajetiti 9-të të kaptinës Xhuma); ⁶⁴
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 6-të të kaptinës Fatiha); ⁶⁵
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 6-7-të të kaptinës Fatiha); ⁶⁶
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kur-ani (komentimi i ajetit 6-të të kaptinës Tahrim); ⁶⁷
Vehbi Dibra	Ç'urdhënon Kur-ani (komentimi i ajetit 21-22-të të kaptinës Bekare); ⁶⁸

**Trajtime i ajeteve me karakter besimi, social-ekonomike nga sheh Qazim Hoxha
(14 artikuj):**

Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (komentimi i ajetit 24-të të kaptinës Teube); ⁶⁹
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (Përse njeriu ka ambicje?); ⁷⁰
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (Kajjumijatija e Përendisë); ⁷¹
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (Dashunija e Hyjnueshme); ⁷²
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (Robnija); ⁷³
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (vetëm Allahu është laik me u dashtë); ⁷⁴
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (vetëm Allahu është laik me u dashtë); ⁷⁵
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (komentimi i ajetit 85-të të kaptinës Isra); ⁷⁶
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (komentimi i ajetit 85-të të kaptinës Isra, vazhdim); ⁷⁷

64 Dibra, "Vlera e ditës Xhuma", *Zani i Naltë X*, 5, Majë, (1935):129-139.

65 Dibra, "Vlera e ditës Xhuma", *Zani i Naltë X*, 7, Korrik, (1935): 197.

66 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë X*, 8, Gusht, (1935): 225-229.

67 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë XI*, 3, Mars (1936): 69-77; Në Nr. 4 Të Revistës Zani i Naltë Të Vitit 1937 i kushtohet një Artikull Me Emrin Mevlana Haxhi Vehbi Dibra Ka Ndruar Jetë.

68 Dibra, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë XII*, 1, Kallnduer/ Janar (1937): 1-9.

69 Qazim Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XII*, 12, Dhetuer/ Dhjetor (1937): 369-372.

70 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIII*, 1, 2, Kallnduer-Fruer/ Janar-Shkurt (1938) 4-8.

71 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIII*, 3, Mars, (1938): 65-71.

72 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIII*, 4, Prill, (1938): 98-108.

73 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIII*, 5, Maj, (1938): 132-136.

74 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIII*, 6, Qershuer / Qershor (1938):161-168.

75 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIII*, 7, Korrik, (1938): 193-198.

76 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIII*, , Gusht, (1938): 226-230.

77 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIII*, 10, Shtatuer/ Shtator (1938): 260-263.

Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (komentimi i ajetit 85-të të kaptinës Isra, vazhdim); ⁷⁸
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (komentimi i ajetit 24-të të kaptinës Teube); ⁷⁹
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (Dashunija e Hyjnueshme); ⁸⁰
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (Dashunija e Hyjnueshme); ⁸¹
Qazim Hoxha	Ç'urdhënon Kur-ani (komentimi i ajetit 21-të të kaptinës Bekare); ⁸²

Trajtimi i disa ajeteve dhe tematikave sociale nga ulema të ndryshëm (14 artikuj)

Ferit Vokopola	Sureja e Kijametit (Përkthim); ⁸³
Hysni Hoxha ⁸⁴	Qytetnimi Islam si mbas përshkrimit të Kuranit; ⁸⁵
Vexhi S. Demiri ⁸⁶	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 6-të të kaptinës Tahrim); ⁸⁷
Shaqir Oruçi ⁸⁸	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 285-të të kaptinës Bekare); ⁸⁹
Hasan Selam	Ç'urdhënon Përendija në Kuran (komentimi i kaptinës Asr); ⁹⁰
Pa autor	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 3-të të kaptinës Keuther); ⁹¹

78 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë* XIII, 10,11, Nanduer/ Nentor (1938): 290-301.

79 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë* XIII, 12, Dhetuer/ Dhjetor, (1938): 352-362.

80 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë* XIV, 1 Kallnduer/ Janar, (1939): 2-12.

81 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë* XIV, 2, 3, Frue-Marc/Shkurt-Mars (1939): 33-47.

82 Hoxha, "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë* XIV, 4, Maj, (1939): 129-137.

83 Ferit Vokopola, "Sureja e Kijametit", *Zani i Naltë* XIV, 2,3, Frue-Marc/ Shkurt-Mars (1939): 47-49.

84 Studentë i usuli fikhut në Azhar.

85 Hysni Hoxha, "Qytetnimi Islam si mbas përshkrimit të Kuranit", *Zani i Naltë* XIV, 4, Maj, (1939): 138-143.

86 Studentë i Medreses së përgjithëshme.

87 Vexhi S. Demiri, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* VII, 6, Fruer/ Shkurt (1932): 142-145.

88 Vaazi që ka ba në Medrese.

89 Shaqir Oruçi, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* VI, 9-10, Maj-Qersher/ Qershor (1932): 239-257.

90 Hasan Selam, "Ç'urdhënon Përendija në Kuran", *Zani i Naltë* VI, 12, Gusht (1932): 349-358.

91 Pa autor, "Ç'urdhënon Kurani", *Zani i Naltë* VI, 11, Maj-Korrik (1932): 306-323.

Pa autor	Ç'urdhënon Kurani (komentimi i ajetit 135-të të kaptinës Bekare); ⁹²
Vehbi Dibra, Salih Vuçiterrni, Ismet Dibra ⁹³ , Qazim Hoxha ⁹⁴	Botim i posaçëm kushtuar Naltësisë së Kuranit: Ç'asht Kurani; ⁹⁵
Pa autor	Krishti në Kuran; ⁹⁶
Pa autor	Thelbi I Kuranit, (Komentimi i kaptinës së teqvirit) ⁹⁷
Pa autor	Mrekullit e Kuranit-kaptina e Rumi; ⁹⁸
Pa autor	Kurani:75-kaptina e Grupeve/Zumer; ⁹⁹
Pa autor	Vllazërimi dhe barazimi n'Islamizëm (komentimi i ajetit 49-të të kaptinës Huxhurat) ¹⁰⁰
Pa autor	Ç'urdhënon Kur-ani për kamatën dhe për fajdexhinjët; ¹⁰¹

PËRFUNDIM

Revista “Zani i Naltë” ka luajtur një rol tejet të rëndësishëm në interpretimin dhe ndërkuptimin e librit të shenjtë të Kur’anit në kontekstin e shoqërisë shqiptare. Artikujt e tefsirit të publikuar në këtë revistë aq sa pasqyrojnë ngritjen intelektuale dhe akademiko-shkencore të ulemave tanë shqiptarë, po aq sjellin kontribut të jashtëzakonshëm në kuptimin e drejtë të Kuranit në çdo këndvështrim, ndër to:

Shpjegimi i Kontekstit Kulturor dhe Gjuhësor të Kuranit: Artikujt e shtjelluar në këtë revistë shërbejnë si referencë me vlerë për të shpjeguar kontekstin kulturor dhe

92 Pa autor, “Ç’urdhënon Kurani”, *Zani i Naltë* VIII, 2, Tetuer/ Tetor (1932): 413-432.

93 Drejtor i Medresesë.

94 Myderriz në Medrese.

95 Dibra dhe të tjerët, punim i cituar, 496-524.

96 Pa autor, “Krishti në Kuran”, *Zani i Naltë* X, 3, Marc/ Mars, (1935): 44-49.

97 Pa autor, “Thelbi i Kuranit”, *Zani i Naltë* X, 5, Majë, (1935): 129-141.

98 Pa autor, “Mrekullit e Kuranit-kaptina e Rumi”, *Zani i Naltë* X, 9, Shtatuer-Tetuer/ Shtator-Tetor, (1935): 262-270.

99 Pa autor, “Kurani:75-kaptina e Grupeve/Zumer”, *Zani i Naltë* X, 10, Ndanduer/ Nëntor, (1935): 324-334.

100 Pa autor, “Vllazërimi dhe barazimi n’Islamizëm”, *Zani i Naltë* X, 12, Dhetuer/ Dhjetor, (1935): 354-369.

101 Pa autor, “Ç’urdhënon Kur-ani për kamatën dhe për fajdexhinjët”, *Zani i Naltë* XI, 2, Fruer/ (Shkurt), (1936): 38-42.

gjuhësor të shprehjeve dhe pasazheve të Kuranit. Ngase kjo ndihmon lexuesin të kuptojnë mesazhet e tij në një kontekst më të gjerë dhe të përshtatshëm me realitetin e tyre.

Shtjellimi i Temave Aktuale në Dritën e Kuranit: Në rubrikat që i kushtoheshin interpretimit të Kuranit janë shtjelluar dhe analizuar tema sociale, ekonomike, politike, dhe të tjera që kanë rëndësi për shoqërinë shqiptare në këndvështrimin kuranor.

Fokusimi në Tolerancë dhe Bashkëjetesë: Në një shoqëri multikulturore dhe multifetare, me artikuj të këtyllë janë vënë në pah vlerat e tolerancës dhe bashkëjetesës në përputhje me mësimet e Kur'anit. Ky lloj interpretimi promovon mirëkuptimin dhe harmoninë në shoqërinë shqiptare.

Përgjigjet ndaj Kontestimeve dhe Stereotipeve: Artikujt e shpjeguar janë përgjigje ndaj kontestimeve apo stereotipeve të ndryshme të cilat mund të kenë ndikuar në përceptimin e popullit ndaj Kuranit. Ngase analizat dhe argumentet e ndryshme të sjellura në këta artikuj ishin kontribut pozitiv në kuptimin e drejtë të tekstit të shenjtë.

LITERATURA

Demiri, Vexhi S. “Ç’urdhënon Kurani”. *Zani i Naltë VII*, 6, (1932):142-145.

Dibra, Vehbi. “Ç’urdhëron Kur-ani”. *Zani i Naltë IX*, 4-5, (1934):106-112.

----- “Ç’urdhëron Kur-ani”. *Zani i Naltë VII*, 3, (1931): 80-85.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë VII*, 2, (1931): 42-47.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë VII*, 3, (1931): 80-85.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë VII*, 4, (1931): 108-1010.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë VIII*, 1, (1932): 381-394.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë IX*,1, (1933): 3-16.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë IX*, 2, (1933): 35-42.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë VIII*, 7, (1933): 565-574.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë VIII*, 9, (1933): 526-529.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë VIII*, 12, (1933):733-742.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë IX*, 4,5, (1934): 105-115.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë IX*, 6,7, (1934): 169-177.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë IX*, 8,9, (1934): 238-246.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë IX*, 10,11, (1934): 297-305

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë IX*, 12, (1934):203-308.

----- “Ç’udhënon Kurani”. *Zani i Naltë IX*, 13,14, (1934): 395-403.

- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë IX*, 15, (1934): 463-471.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë IX*, 16, (1934): 489-497.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë X*, 1, (1935): 1-7.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë X*, 2, (1935): 33-37.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë X*, 4, (1935): 97-103.
- "Vlera e ditës Xhuma". *Zani i Naltë X*, 5, (1935): 129-139.
- "Vlera e ditës Xhuma". *Zani i Naltë X*, 7, (1935): 197.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë X*, 8, (1935): 225-229.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë XI*, 3, (1936): 69-77.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë XII*, 1, (1937): 1-9.
- Drejtimi. "Parathanë e Qëllim". *Zani i Naltë 1*, I (1923): 24.
- Hasan, Selam. "Ç'urdhënon Përendija në Kuran". *Zani i Naltë VI*, 12, (1932): 349-358.
- Hoxha, Hysni. "Qytetnimi Islam si mbas përshkrimit të Kuranit". *Zani i Naltë XIV*, 4, (1939): 138-143.
- Hoxha, Qazim. "Ç'asht Kur-ani". *Zani i Naltë VIII*, 4,5, (1933): 496-524.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XII*, 12, (1937): 369-372.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 1,2, (1938): 4-8.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 3, (1938): 65-71.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 4, (1938): 98-108.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 5, (1938): 132-136.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 6, (1938): 161-168.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 7, (1938): 193-198.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 8, (1938): 226-230.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 10, (1938): 260-263.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 10,11, (1938): 290-301.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIII*, 12, (1938): 352-362.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIV*, 1 (1939): 2-12.
- "Ç'urdhënon Kur-ani", *Zani i Naltë XIV*, 2,3, (1939): 33-47.
- "Ç'urdhënon Kur-ani". *Zani i Naltë XIV*, 4, (1939): 129-137.
- Korça, Ali. "Tefsiri i sure-i Duhasë". *Zani i Naltë IV*, 8, (1927): 227-256.
- "Tefsiri i sure-i Qevtherit". *Zani i Naltë VIII*, 4,5, (1933): 496-524.
- "Tefsiri i sure-i Fatihasë". *Zani i Naltë I*, 8, (1924): 227-237.
- "Tefsiri i sure-i Teqathurit". *Zani i Naltë I*, 9, (1924): 261-266.
- "Tefsiri i sure-i Filit". *Zani i Naltë I*, 11, (1924): 323-328.
- "Tefsiri i sure-i Alekit". *Zani i Naltë I*, 12, (1924): 390-400.
- "Tefsiri i sure-i Zilzal". *Zani i Naltë IV*, 6, (1927): 163-167.

- "Tefsiri i sure-i Zilzal (në një formë tjetër)". *Zani i Naltë*, IV, 6, (1927):163-167.
- "Tefsiri i sure-i Duhasë". *Zani i Naltë* IV, 8, (1927): 227-256.
- "Tefsiri përmbi kulturën muslimane". *Zani i Naltë* II, 1, (1925): 163-169.
- "Tefsiri përmbi kulturën muslimane". *Zani i Naltë* II, 2, (1924): 163-169.
- "Tefsiri i sure-i Tinit". *Zani i Naltë* VI, 4, (1929):826-834.
- "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë". *Zani i Naltë* II, 3, (1925): 452-458.
- "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë". *Zani i Naltë*, IV, 1, (1927): 383-388.
- Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë". *Zani i Naltë* III, 5, (1926): 131-138.
- "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë". *Zani i Naltë* IV, 10, (1927): 291-299.
- "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë". *Zani i Naltë* V, 3, (1928): 447-456.
- "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë". *Zani i Naltë* V, 4, (1928): 479-488.
- "Tefsiri Përmbi ajetin që na kallzon profetsin e përgjithshme të Hazreti Muhamed Mustafasë". *Zani i Naltë* V, 6, (1928): 543-550.
- Pa autor. "Ç'urdhëron Kur-ani". *Zani i Naltë*, VI, 11, (1932): 306-323.
- "Ç'urdhëron Kur-ani". *Zani i Naltë* VIII, 2, (1932):413-432.
- "Vllazërimi dhe barazimi n'Islamizëm". *Zani i Naltë* X, 12, (1935):354-369.
- "Mrekullit e Kuranit-kaptina e Rumit". *Zani i Naltë* X, 9, (1935): 262-270.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë* VI, 11, (1932): 306-323.
- "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë* VIII, 2, (1932): 413-432.
- "Krishti në Kuran". *Zani i Naltë* X, 3, (1935): 44-49.
- "Thelbi i Kuranit". *Zani i Naltë*, X, 5, (1935): 129-141.
- "Mrekullit e Kuranit-kaptina e Rumit". *Zani i Naltë* X, 9, (1935): 262-270.
- "Kurani:75-kaptina e Grupeve/Zumer". *Zani i Naltë* X, 10, (1935):324-334.
- "Vllazërimi dhe barazimi n'Islamizëm". *Zani i Naltë* X, 12, (1935): 354-369.
- "Ç'urdhënon Kur-ani për kamatën dhe për fajdexhinjët". *Zani i Naltë* XI, 2, (1936): 38-42.
- Stpiçević, Aleksandar. *Historia e Librit*. Prishtinë: Rilindja, 1988.
- Oruçi, Shaqir. "Ç'urdhënon Kurani". *Zani i Naltë*, VI, 9,10, (1932): 239-257.
- Vokopola, Ferit. "Sureja e Kijametit". *Zani i Naltë*, XIV, 2,3, (1939):47-49.

SHKRIMET LETRARE NË REVISTËN KULTURA ISLAME

Besir NEZIRI

Islamic Community of Kosovo, Kosovo

HYRJE

Revista “Kultura islame” ka qenë revistë e përnuajshme fetare, filozofike, letrare, ditore, artistike, morale e shoqërore, e cila është botuar gjatë viteve 1939-1945 në Shqipëri nga Komuniteti Mysliman Shqiptar. Kjo revistë u drejtua nga Sadik Bega, drejtor përgjegjës dhe Sherif Putra, redaktor.¹

Revista “Kultura Islame” filloi të dalë në një kohë shumë të vështirë për Shqipërinë, e cila ishte përballë Luftës së Dytë Botërore. Me ndërprerjen e botimit të revistës “Zani i Naltë” dhe të revistës “Drita” në Shqipëri, u krijua një boshllëk i madh për sa i përket shtypit shqiptar islam. Pikërisht në këto rrethana, revista “Kultura Islame” filloi të dalë dhe të plotësonte nevojat e kohës për lexuesit shqiptarë si në edukimin e mirëfilltë fetar, ashtu edhe kombëtar. Autorët e studuesit e njohur shqiptarë të fesë Islame, si ulema, hoxhë e fetarë të shquar dhe studentët me shkrimet e tyre i informuan besimtarët shqiptarë për rrënjët historike të islamit, shtrirjen e tij, peygamberët myslimanë, festat e ritet fetare, detyrimet

¹ Fahrush Rexhepi, *Periodiku Shqiptar Islam (gjysma e parë e shek.XX)*, (Prishtinë: Kryesia e Bashkësisë Islame të Republikës së Kosovës, 2013), 241; Fahrush Rexhepi, “Figura e Pejgamberit a.s. në Revistën Kultura Islam”, Buletin 5 (2017): 6.

islame, etj.² Kjo revistë qëllim kryesor kishte edukimin fetar, moral e shoqëror të kombit shqiptarë. Sadik Bega, drejtor përgjegjës i revistës, në editorialin e numrit të parë të revistës tregon qëllimin e revistës “Do përpiqemi, me sa të jetë e mundur, t’a pajosim popullin që përfaqsojmë me shpirtin e vërtetë të kulturës Islame. T’asaj kulture, e cila pajton me atë modernen përgjithësisht. Për t’ia arrirë cakt të parapam në program, revista do të pranojë artikuj letrarë, me ngjyrë fetaromorale; artikuj kulturalë mbi sociologji, filozofi etj”³, si dhe rrugën që do ta ndjek kjo revistë: “Revista e jonë do të ketë gjithmonë përparim të shkojë mbrenda vijave të Drejtuesit të Math, H. Muhammedit, në pikpamje morale, intelektuale, shoqnore e fetare. Gjithashtu do të ketë për princip të pasojë gjurmët e shokëve të Tij të Mëdhenj, tue mos i bërë vend mendimeve dhe kritikave t’errëta. Do të mundohemi të qartsojmë çdo gjë që të jetë për të mirën e përgjithëshme e sidomos t’ elementit Mysliman. Ka për qëllim bashkëpunimin në mes të njerëzve, që ta ndihmojnë njëri tjetrin të kryejnë vepra të mira e të dobishme.”⁴

Sadik Bega në artikullin “Kurani dhe Letërsia” në numrin 2 të revistës paraqet qëndrimin, rolin dhe ndikimin e Kuranit në letërsi, dhe iu përgjigjet një grup njerëzish që thonë se “...Kur’ani Qerimi, me gjithë randësinë që atij i ep një tufë njerëzish fetarë, nuk do mundeshte me zanë vendin kryesuer në pikpamje letrare... Kurani, gjoja ishte i mangët nga pikëpamja shqiptnore...”, duke potencuar se gjuha arabe me ndihmën e Kuranit Fisnik u bë një gjuhë që njeriu i pajisur me njohuri të plota përsa i përket letërsisë dhe hollësirave të saj mund të shprehet qoftë edhe për gjërat, fenomenet dhe ngjarjet më të imta dhe më të mëdha të krejt kësaj gjithësie. Bega, këto opinione të tij i përforcon duke sjellë edhe mendimet e disa shkrimtarëve dhe filozofëve myslimanë dhe jomysliman, si poeti i njohur nga sahabet Lebijd ibn Rebija, akademiku i madh Muhamed Bej Qurd Aliu, filozofi dhe shkrimtari Jean-Jacques Rousseau dhe shkrimtari dhe historiani Thomas Carlyle për rolin, rëndësinë dhe ndikimin e Kuranit Fisnik.⁵

FORMAT LETRARE NË REVISTËN KULTURA ISLAME

Revista “Kultura Islame” për të arritur qëllimin e saj, për të pajisur lexuesit shqiptarë me shpirtin e vërtetë të kulturës Islame, e cila pajton me atë modernen përgjithësisht, ka pranuar artikuj letrarë, me ngjyrë fetaromorale; artikuj sociologji, filozofi etj. Në kuadër të artikujve të shumtë letrare ka shkrime

2 Rexhepi, Periodiku Shqiptar Islam (gjysma e parë e shek.XX), 241

3 Sadik Bega, “Të ndershëm lexuesë!”, *Kultura Islame 1*, 1 (Shtator 1939): 10.

4 Bega, “Të ndershëm lexuesë!”, 1.

5 Sadik Bega, “Kurani dhe Letërsia!”, *Kultura Islame 1*, 2 (Tetor 1939): 53-57.

autoriale dhe përkthime. Këto shkrime për nga forma janë shkrime në poezi, dramë, novelë, ese, rrëfime, kritik letrare, biografi të autorëve dhe histori të letërsisë.

POEZI

Poezia është një ndër format letrare më të përhapura në revistën “Kultura Islame”. Pothuajse në çdo numër të revistës ka të botuar ndonjë poezi nga shkrimtar të ndryshëm, si Ferit Vokopola, Shaban Demiraj, M. Xhaxhi, Refik Bezhani, Gjin Shpata, Hasan Selami, Ibrahim Hasnaji, Besim Lëvonja, Bardhyl Nizami, Jolanda Kodra, Eqrem Çano, Halit Haveriqi, Rom, Murat Labënishti, Shero Imami, Petrit Kokoshi, Memli Mano, Veli Hafizi etj

Fadil Karakaçit në artikullin e tij të titulluar “Jehu i poezisë”, në numrit e tretë të vitit 1939, poetin e përshkruhet kështu “...poeti është jahu i popullit të vet.....Arti i poetit asht një muzikë e mallëngjyeshme që vrullon e kumbueshme deri ndër zemrat më të vdekura.”⁶

Për nga përmbajtja poezitë në përgjithësi kanë karakter fetar dhe kombëtar, por që ka edhe me karakter moral e edukativ.

Ndër shkrimtarët që më së shumti ka shkruar dhe ka përkthyer poezi me karakter fetar dhe nga tasavufi është Ferit Vokopola. Më poshtë po e sjelli një poezi nga rubrika e “Pjesë Tesavufi”⁷

Lum Ai qi e kupton

Qyl-lu men alejha fan ëe jebka vexhhu Rab- biqe dhul-xhelali ëel Iqram (S. 55 Vers. 27) K.

Gjithë gjërat ç’duken shkojnë,

Qen-ja dhe mos qen-ja janë

Veç fytyr’ e «Atij jo!

Dy dukje nga ajo Pasqyrë,

N’at’ pasqyr’ si hijet rrojnë:

Një kuptim të duja kanë

Tjetra jetë edhe kjo...

Të shfaqura në dy mënyrë;

Aji është për «To» një mjetë

Aji është që i shvillonë

Aji është e vetmja jetë

Lum aji që e kuptonë

6 Fadil Karakaçi, “Jehu i poezisë”, *Kultura Islame* 1/3 (Nandor 1939): 117-118.

7 Ferit Vokopola, “Lum Ai qi e kupton”, *Kultura Islame* 2/15 (Nëntor 1940): 76.

Gjithashtu edhe poezitë me karakter kombëtar dominojnë në revistën “Kultura Islame”. Këtu mundemi të veçojmë disa vargje nga poezia e Gjin Shpata e titulluar “Për Kosovë e Çamëri Çohuni o Burra”⁸

Rrënkime të thella ndihen rradh mbas rradhe.

Mos ka ran në pritë do një luaneshë!...

Po thërret Kosova. motre jon e madhe,

Fjalën e shpëtimit po e pret prej neshë..

Shok! Po na theret Kosova e gjorë...

Dhe me ngashërimë Çamëri e ngratë ...

Çohuni o burra të lidhun dor me dorë,

Mjaftë mbretnojë kjo e zeza natë.

Këtu mund të veçojmë edhe disa vargje nga poezia e Murat Labënishtit me titull “Gjuha amtare”:

Gjuh' amtare, plot kujtime

Se, në Ty lind, me Ty vdesë!

Për hir tënd na bëjn nderime

Dhe s'na lënë në harresë!⁹

PROZË

Në revistën “Kultura Islame” janë shkruar edhe shumë shkrime në prozë. Ndër format letrare të shkruara në prozë janë drama, eseja, tregimet dhe novela.

1. Drama Agim Pranveruar i Jetës Shqiptare, një dramë shoqërore me katër akte e shkruar nga Asim Lohja.¹⁰
2. Ese: Eseja “Herojt”¹¹ – hero të thurret zani i Kombit, i Shqipës dheu i zi ty me te mblue?, “Në një kryqzim udhësh”¹², “Shpirti lakmues..”¹³; “Zani i Bashkimit”¹⁴, etj.

8 Gjin Shpata, “Per Kosovë e Çamëri Çohuni o Burra”, *Kultura Islame* 2/20-21 (Prill – Maj 1941): 184.

9 M.L., “Gjuha Amtare”, *Kultura Islame* 6/3-4 (prill 1945): 72.

10 Asim Loja, “Agim pranveruer i jetës shqiptare”, *Kultura Islame* 2/16 (Dhjetor 1940): 103-104.

11 Postribësja, “Herojt”, *Kultura Islame* 5/11 (Korrik 1944): 310-311.

12 PEMAKU, “Në një kryqzim udhësh”, *Kultura Islame* 5/11 (Korrik 1944): 311-313.

13 PEMAKU, “Shpirti lakmues..”, *Kultura Islame* 5/9 (majë 1944): 254-255.

14 SH.P, “Zani i Bashkimit”, *Kultura Islame* 5/10 (qershor 1944): 280-281

3. Novelë: “Tradhtija”¹⁵; “Ku asht baba?”¹⁶, “Nga jeta e një Kumarxhiu”¹⁷ nga Mustaf Mustafaj

BIBLOGRAFI

Në revistën “Kultura Islame” ekziston edhe një rubrikë të titulluar “Fletë mbi biografinë e patriotëve dhe fetaro-letrarëve t’onë të mbëdhenj”, në të cilën është shkruar biografia dhe krijimtaria e autorëve dhe shkrimtarëve fetaro-letrar, të cilët kanë dhënë kontribut të çmuar në letërsinë shqipe dhe në idenë kombëtare shqiptare. Nga këta personalitete shqiptarë atdhetarë-fetar për të cilët janë shkruar artikuj të veçantë në këtë revistë mund të veçojmë Hafiz Ibrahim Dalliu¹⁸, Hafiz Ali Korça¹⁹, Hasan Zyko Kamberi,²⁰ Nazim Ibrahim Frakulla, Hafez Ali Ulqinaku²¹, Naim Frashëri²²,

KRIKË DHE TEORI LETRARE

Në revistën Kultura Islame zë vend të rëndësishëm edhe kritika letrare. Në kuadër të këtyre shkrimeve përveç kritikes letrare trajtohet edhe teoria dhe historia letrare.

Në kuadër të këtyre shkrimeve vlen të theksohet shkrimi “Kritiku dhe kritika” nga autori me pseudonimin PLUS, në të cilin autori ndalet në pytjen “Çka asht kritiku? Çka asht kritika?”, dhe vjen në përfundim se “E thomi me gojë të hapët, se shkaku i mos pasjes së një plleshmenije arti asht dhe mungesa e krilikut e të kritikës..... Kritiku asht feneri i punës së bame: mirë ose keq. Asht aj që lë ep lavdin e permirsimin; asht ndreqësi i veprës.... Na, në shqipëninë t’onë, nuk kemi pa një kritikë të dëjë-thona gjithnji tue perjashtue njato të pakët që veç janë marrë me një qark shum të ngushtë të artit tonë, një kritikë si duhet..... Na duhet kritiku; Na duhet kritika! Kritiku e kritika e volumit, e brushës, e zgavrrimit, e zanit, e skenarit, e truporës, e pedestalit, e të tjera llojve të artit që zhenija e shqipëtarit ushtron me natyron e vet të madhënueshme”²³.

15 Mustaf Mustafaj, “Tradhtija”, *Kultura Islame* 3/10-11 (Qershor - Korrik 1942): 326-328.

16 Mustaf Mustafaj, “Ku asht baba”, *Kultura Islame* 3/12 (Gusht 1942): 369-370.

17 Mustaf Mustafaj, “Nga jeta e një Kumarxhiu”, *Kultura Islame* 3/8-9 (Prill-Maj 1942): 260-261.

18 Fadil Karakaçi, “Shkrimtarët Fetaro-Letrar Mysliman të Shqipnis Gjykime Mbi Veprat e Tyne - Hafiz Ibrahim Dalliu”, *Kultura Islame* 2/16 (Dhjetor 1940): 91-94.

19 Sadik Bega, “Hafiz Ali Korça”, *Kultura Islame* 3/3-4 (Dhjetor 1941): 102-105.

20 H. Ali, “I ndjeri Hasan Zyko Kamberi 200 vjet përpara”, *Kultura Islame* 5/7-8 (Prill 1944): 201-204.

21 Shetos, “Hafez Ali Ulqinaku dhe Mevludi Sherif”, *Kultura Islame* 2/13-14 (Shator-Tetor 1940): 26-27.

22 Abdurrahman Qamili, “Naim Frashëri”, *Kultura Islame* 2/13-14 (Shator-Tetor 1940): 29-30.

23 PLUS, “Kritiku dhe Kritika”, *Kultura Islame* 2/20-21 (Prill - Maj 1941): 180.

I njëti autor në shkrimin “Rreth prodhimit letrar shqiptar” kritikon prodhimin letrar shqiptar duke potencuar se “*sot prodhimin t’onë e kemi të ‘shterpët’*. Kjo ‘shterpsi’ ka për t’u shdukë po deshtëm. E në kjoftë se ka për t’u shdukë atëhere veç si vargje gjeneratat shkrimtare kan për t’u përsh-krue në trajtimin e moralit divin që të pa-trandshëm e ban gjuhën e vetë, kombin kah çdo stuhi që për fatalitet mund t’i përplaset”, dhe si zgjidhje e daljes nga kjo krizë e sheh “*tue krijue shkrimtarët e ri që do të jen flamurtarët e vertetë të riflektorve të njatyne ndiesinave, që shqipua i malit të virgjilët e të kulluet e ndien, atëherë kemi me pasë njat ripleshmeni letrare e çka ma tepër dhe një begati që asnji herë e pame në analet e shkrojtorese së letraturës s’onë.*”²⁴

Ndërsa Muhamet Bala në shkrimin e tij “A kemi një dram modern Shqiptar” bën një përmbledhje të shkurtë nga fillimi e deri në ditët kur është shkruar ky shkrim mbi artin dramatik të shqiptarët dhe në fund thekson se “*sot kërkojmë një komedi moderne që në të vërtetë asht një dramë e kohës, një satirë... (përse, duhet dijtë, satira sot na kënaqë*”²⁵).

Në rubrikën “Udhëheqësit e Mendimit” Sadik Bega dhe Vexhi Buharaja në disa numra të revistës përkthejnë disa artikuj të studiuesit arab Taha Hysseinin mbi poetet si Homeri e Sokrati, të cilët thurrën “Iliadën” dhe “Odysenë” si edhe poema epike greke, dhe kështu lanë gjurmë të thella në letërsi. Në këto shkrime në theks të veçantë është trajtuar poezia të Greket dhe Arabët: “*Mundë të themi vetëm përmbi Poezinë. Pra, Arabët dhe Grekët i shëmbëllojnë plotësisht njeri tjetrit nga kjo pikëpamje; do të mundje të studjonje filozofët, mentarët, udhëheqësit, politikanët dhe rregullonjësit e veprave të tyre shoqrore në ditët e lashtërisë, por nuk do të gjenje veç se poetë. Pastaj do të (mundje) të këndonje filozofinë, fenë, institusjonet e ndryshme, jetën mendore dhe ndjenjat e tyre, por nuk do t’i gjenje veçse në Poezi.*”²⁶

Në këtë revistë gjendet edhe fleta “Letërsi Klasike” në të cilën janë përmbledhur dhe vlerësuar veprat klasike si të veprës së tragjedistit të madh grek Sofokli të quajtur “Antigoni” nga Shero Imami²⁷.

PËRKTHIME

Në revistën “Kultura Islame” kemi përkthime në gjuhën shqipe të poezive të shumta dhe formave të tjera letrare.

24 PLUS, “Rreth prodhimit letrar shqiptar”, *Kultura Islame* 1/10-11 (Qrshuer – Korrik 1940): 394-398.

25 Muhamet Bala, “A kemi një dram modern Shqiptar”, *Kultura Islame* 3/5-6-7 (Kallnuer-Shkurt-Mars 1942): 214-217.

26 Taha Husejji, “Udhëheqësit e Mendimit – Sokrati”, *Kultura Islame* 1/8 (Prill 1940), për. S. Bega dhe V.I. Buharaja: 325.

27 Shero Imami, “Antigoni”, *Kultura Islame* 4/9-10 (Maj-Qersher 1943): 154.

Dhurata e Perandorit (kallëzim japonez) përkthyer nga Rebi Alikaj²⁸

Poezi “Një kohë më thoshte” poezi e Prijsi Kadri AbdelKerimi Hindiu, përkthyer nga Ferit Vokopola²⁹

“Një shpres e shuarë” dhe “Përpara librave të tu dhe në krye të varrit” janë elegji të Ali D. Alizoti në gjuhën turke, të cilat i ka shkruar me rastin e vdekjes së bijës së tij, Hatixhe Alizoti, e cila ka qenë një vajzë me vlera të larta dhe studente e dalluar në liceun e Korçës. Këto elegji janë përkthyer nga Ferit Vokopola dhe janë botuar në revistën “Kultura Islame”.³⁰

Në revistë është përkthyer edhe një ilahi nga vjershat e Sheh Sulejman Temanit³¹

Në revistën “Kultura Islame” hasim poezi të përkthyer nga gjuha shqipe në gjuhën italiane. Këtu bëhet fjalë për poemthën alegorike të Ferit Vokopola me titull “Fluturimet e Shpirtit”³², të cilës u është bërë një përshkrim i shkurtër dhe është dhënë versioni në gjuhën italiane.

PËRFUNDIM

Revista “Kultura Islame” u botua në periudhën kur zhvillohej Lufta e Dytë Botërore dhe tokat shqiptare po përballeshin me probleme të mëdha. Në këtë periudhë ku nuk botohej asnjë periodik islam shqip, kjo revistë plotësoi nevojat e lexuesve shqiptare me artikuj fetar, letrar, dinunor e artistik.

Në këtë revistë shumë të rëndësishme përveç artikujve fetar e shkencor janë shkruar dhe botuar edhe shumë shkrime letrare dhe në lidhje me letërsinë nga shkrimtar, imam, myderriz e studentë.

Në fund mund të konkludojmë se revista “Kultura Islame”, si për nga tematika dhe format e shkrimeve letrare përgjatë periudhës tetëvjeçare të daljes së saj, ka arritur një sukses të madh dhe ka përmbushur nevojat e lexuesve shqiptarë jo vetëm në Shqipëri, por në të gjitha tokat shqiptare.

28 Rebi Alikaj, “Dhurata e Perandorit”, *Kultura Islame* 2/20-21 (Prill – Maj 1941): 199.

29 Ferit Vokopola, “Një kohë më thoshte”, *Kultura Islame* 2/20-21 (Prill – Maj 1941): 181.

30 Ali D. Alizoti, “Një shpres e shuarë” dhe “Përpara librave të tu dhe në krye të varit”, *Kultura Islame* 3/1 (Shtator 1941): 15-18.

31 Sheh Sulejman Teman, “Ilahi”, *Kultura Islame* 5/1 (Shtator 1943): 15.

32 Segue, “Fluturimet e Shpirtit” dhe “Voli Dello Spirito”, *Kultura Islame* 3/1 (Shtator 1941): 28-30.

LITERATURA

- Ali, H. "Indjeri Hasan Zyko Kamberi 200 vjet përpara." *Kultura Islame* 5/7-8 (Prill 1944): 201-204.
- Alikaj, Rebi. "Dhurata e Perandorit." *Kultura Islame* 2/20-21 (Prill – Maj 1941): 199.
- Alizoti, Ali D. "Një shpres e shuare." dhe "Përpara librave të tu dhe në krye të varit." *Kultura Islame* 3/1 (Shtator 1941): 15-18.
- Bala, Muhamet. "A kemi një dram modern Shqiptar." *Kultura Islame* 3/5-6-7 (Kallnuer-Shkurt-Mars 1942): 214-217.
- Bega, Sadik. "Hafiz Ali Korça." *Kultura Islame* 3/3-4 (Dhjetor 1941): 102-105.
- Bega, Sadik. "Të ndershëm lexuesë!" *Kultura Islame* 1, 1 (Shtator 1939): 10.
- Husejnj, Taha. "Udhëheqësit e Mendimit – Sokrati." *Kultura Islame* 1/8 (Prill 1940), për. S. Bega dhe V.I. Buharaja: 325.
- Imami, Shero. "Antigoni." *Kultura Islame* 4/9-10 (Maj-Qershtor 1943): 154.
- Karakaçi, Fadil. "Hafiz Ibrahim Dalliu." *Kultura Islame* 2/16 (Dhjetor 1940): 91-94.
- Karakaçi, Fadil. "Jehu i poezisë." *Kultura Islame* 1/3 (Nandor 1939): 117-118.
- L., M. "Gjuha Amtare." *Kultura Islame* 6/3-4 (prill 1945): 72.
- Loja, Asim. "Agim pranveruer i jetës shqiptare." *Kultura Islame* 2/16 (Dhjetor 1940): 103-104.
- Mustafaj, Mustaf. "Ku asht baba." *Kultura Islame* 3/12 (Gusht 1942): 369-370.
- Mustafaj, Mustaf. "Nga jeta e një Kumarxhiu." *Kultura Islame* 3/8-9 (Prill-Maj 1942): 260-261.
- Mustafaj, Mustaf. "Tradhtija." *Kultura Islame* 3/10-11 (Qershor - Korrik 1942): 326-328.
- P, SH. "Zani i Bashkimit." *Kultura Islame* 5/10 (qershor 1944): 280-281
- PEMAKU, "Shpirti lakmues..." *Kultura Islame* 5/9 (majë 1944): 254-255.
- PEMAKU. "Në një kryqzim udhësh." *Kultura Islame* 5/11 (Korrik 1944): 311-313.
- PLUS. "Kritiku dhe Kritika." *Kultura Islame* 2/20-21 (Prill – Maj 1941): 180.
- PLUS. "Rreth prodhimit letrar shqiptar." *Kultura Islame* 1/10-11 (Qershtor – Korrik 1940): 394-398.
- Postribësja. "Herojt." *Kultura Islame* 5/11 (Korrik 1944): 310-311.
- Qamili, Abdurrahman. "Naim Frashëri." *Kultura Islame* 2/13-14 (Shator-Tetor 1940): 29-30.
- Rexhepi, Fahrush. *Periodiku Shqiptar Islam (gjysma e parë e shek.XX)*. Prishtinë: Kryesia e Bashkësisë Islame të Republikës së Kosovës, 2013.
- Rexhepi, Farush. "Figura e Pejgamberit a.s. në Revistën Kultura Islam." *Buletin* 5 (2017): 5-16.
- Sadik Bega, "Kurani dhe Letërsia!", *Kultura Islame* 1, 2 (Tetor 1939): 53-57.
- Segue. "Fluturimet e Shpirtit" dhe "Voli Dello Spirito.", *Kultura Islame* 3/1 (Shtator 1941): 28-30.
- Shetos. "Hafez Ali Ulqinaku dhe Mevludi Sherif." *Kultura Islame* 2/13-14 (Shator-Tetor 1940): 26-27.
- Shpata, Gjin. "Per Kosovë e Çamëri Çohuni o Burra." *Kultura Islame* 2/20-21 (Prill – Maj 1941): 184.
- Teman, Sheh Sulejman. "Ilahi.", *Kultura Islame* 5/1 (Shtator 1943): 15.
- Vokopola, Ferit. "Lum Ai qi e kupton." *Kultura Islame* 2/15 (Nëntor 1940): 76.
- Vokopola, Ferit. "Një kohë më thoshte." *Kultura Islame* 2/20-21 (Prill – Maj 1941): 181.

TRAJTIMI I SHKENCËS SË TEFSIRIT NË REVISTEN ZANI I NALTË

Amir MAMUTI

The Faculty of Islamic Sciences, North Macedonia

HYRJE

Revista “Zani i Naltë” është një ndërmarrje e projektuar nga njerëz të mëdhenj, nga atdhetarë e ulema vizionar e largpamës, të cilët me punën e tyre dhanë kontribut të çmuar në shpjegimin e mësimëve të fesë islame drejtë dhe saktë. “Zani i Naltë” u bë boshti kryesor i përhapjes së dijeve dhe mendimeve islame. “Zani i Naltë” jo vetëm që nxori edhe rriti shumë pena të spikatura, por edhe la gjurmë të rëndësishme në shkencat islame, dhe promovoi personalitete të ngritur me kapacitete të lartë shkencore. Në revistën “Zani i Naltë” kontribuan personalitete të shquara si H.Vehbi Dibra, Hafiz Ismet Dibra, Hafiz Ali Korça, Jonuz Bulej, Haki Sharofi, Ferit Vokopola, Qazim Hoxha etj. Përmbajtja e revistës dëshmon për pasurinë e rubrikave, të përhershme të rastit, që janë tregues i një materiali të pasur, i një informacioni të gjerë i shkencave fetare edhe shkencave filozofike, morale, e sociologjike. Në këtë punim do të theksojmë kontributin e disa dijetarëve në shkencën e tefsirit dhe metodologjinë e Hafëz Qazim Hoxhës në shkencën e Kur’anit (Tefsirit).

KONTRIBUTI I DIJETARËVE NË SHKENCËN E TEFSIRIT

Përkthimet e pjeshme të Kur'anit në gjuhën shqipe janë të shumta ato i gjejmë edhe në periodikë të kohës. Kjo për faktin se shpjegimet që kanë bërë teologët myslimanë mbi islamin dhe porosinë e tij, gjithmonë i kanë mbështetur në Kur'an, çka i ka detyruar ata që të përkthejnë pjesë prej tij, të mbledhura në tematika të ndryshme.¹

“Zani i Naltë”, ku thuhet se “Kjo revistë hulumton çështje të mëdha intelektuale e shpirtërore dhe synon ngritjen e njeriut në pozita të përhershme të jetës...”² Në këtë revistë botoheshin artikuj dhe punime shkencorë të rëndësishëm që kishin të bënin me filosofinë, fenë, etikën dhe sufizmin. Në këtë periudhë të vështirë dhe përplot akuza dhe dyshime të hedhura kundër Islamit dhe Pejgamberit, kuptohet, të nxitura nga armiqtë e muslimanëve, që u përhapën në mbarë botën islame, padyshim që hoxhallarët dhe intelektualët e Shqipërisë, luajtën rol tejet të rëndësishëm në mbrojtjen e fesë.³

Po ashtu se ndër dijetarët dhe hoxhallarët më të njohur që mbronin qëndrimet në këtë revistë nga kundërshtarët e tyre ishin: Haxhi Vehbi Dibra, Hafiz Ali Korça, Qazim ef. Hoxha, Haki Sharofi, Sali Vuçitërna, Hafiz Ismet Dibra, etj. H.V.Dibra ishte një nga komentatorët më të shkëlqyer të Kur'anit në gjuhën shqipe. Këto konferenca të mbajtura në xhami janë botuar në revistën “Zani i Naltë”. Ndërsa në vitin 1993 botohen të plota në SHBA nga Imam Vehbi Ismaili, nën titullin “Ç’urdhëron Kur’ani?” Të gjitha cilësitë e teologut islam personifikoheshin te V.Dibra, imam dhe haxhi, kryemyfti dhe kryetar senati, vaiz dhe komentator i Kur'anit.

Kryesoi dhe drejtoi për vite me radhë teologët më të shquar shqiptarë. Haxhi Vehbiu, me mendimet e tij të larta e progresive, i ftonte njerëzit ta shfrytëzojnë inteligjencien e tyre.⁴ Në komentimin që i bënte Haxhi Vehbiu disa citateve Kur'anore thoshte: “Me zgjedhë të aftin e të meritueshmin dhe me e vu në krye të detyrës, e pastaj ky me veprue e me gjykue me arsye, me drejtësi...”

Haxhi Hafiz Ismet Dibrës, Stambolli është vendi ku bëri studimet e larta. Tirana është vendi ku zhvilloi veprimtarinë e tij. Revista “Zani i Naltë” është tribuna ku

1 Zekaj, Ramiz, “Zhvillimi i Kultures Islame te Shqiptarët gjatë shekullit XX”, Tiranë. 2002. fq. 205.

2 Islam Dizdari, “Zani i Naltë”-përmbledhje kumtesash”, Veprimtari shkencore me rastin e 75-vjetorit të botimit të revistës “Zani i Naltë”, Rozafat, Shkodër 1999, 35.

3 Hoxha, Hajredin, “Tefsiri dhe Mufessirët Shqiptarë në Kohën Bashkëkohore”, (Shek 19-20) Tetovë, 2008. fq.113

4 Zekaj, Ramiz, “Zhvillimi i Kultures Islame te Shqiptarët gjatë shekullit XX”, Tiranë. 2002. fq.289

shpalosi njohurit e tij në fushën e legjislacionit islam, të filozofisë islame, tefsirit, hadithit, logjikës, teorikës etj. Medreseja e Lartë e Tiranës që institucioni ku ai zbatoi në praktikë edukatën islame dhe mjeshtërinë e mësimdhënies. Në vitet '30 të shekullit tonë zhvilloi një aktivitet të gjerë intelektual, fetar e patriotik. Janë të përmendura ligjëratat e tij të njëpasnjëshme që patën për subjekt temen "A ka dyshim në qenien e Zotit?". Në këto ligjëratat Hafiz Ismet Dibra, duke u mbështetur në ajetet e Kur'anit, zbërtheu shumë teza dhe koncepta që në ato vite ishin bërë objekt bisede në qarqet intelektuale.⁵ Ligjëratat bënë pjesë në luftën që kleri islam po i shpallte ideve komuniste, që kishin filluar të përhapen në Shqipëri. Hfz. Ismet Dibra iu referua shumë figurave të shquara të rrymave të ndryshme filozofike si: Dekartit, Berksonit, Spenserit etj. Më vonë ato ligjëratat u botuan në faqet e "Zanit të Naltë" dhe më 1993 u botuan edhe në Miçigan të SHBA-së. Hfz. Ali Korça zhvilloi një veprimtari intensive në disa drejtime dhe kryesisht në fushën e kulturës, të fesë dhe të publicistikës. Ai ka shkruar një varg veprash origjinale në prozë e poezi fetare dhe laike.

Ndër to shquhen:

"Mevludi" (1900). "303 fjalë të Imam Aliut" (Botuar në Korçë më 1910). "Historia e shenjtë dhe të katër halifetë" (Botuar në Tiranë më 1931, fq.288). "Jusufi me Zelihanë" (Botuar në Elbasan më 1923). "Gjylistani", përkthim nga Saadiu, (1918). "Shtatë Ëndrrat e Shqipërisë", poezi, (Botuar në Tiranë më 1944). "Tefsiri i Kur'anit", (mbetur dorëshkrim, me një vëllim prej 2000 faqesh, .) punuar gjatë viteve 1920-1924. "Rubaijati Khajjam"(Hajjam, përkthim nga O. Kajami, 1930-Ribotim 1942 në Tiranë).

Drejtor i Revistës "Zani i Naltë" Haki Sharofi lindi në Dibër të Madhe, por veprimtarinë e tij si mësues, publicist dhe perkthyes i zhvilloi larg lindjes, Haki Sharofi në vitet e fundit të jetës së tij ka bashkëpunuar me Arkivin Qendror të Shtetit dhe Arkivin e Institutit të Historisë, duke dhënë një kontribut të vyer në përkthimin e dokumenteve me rëndësi historike, që ishin në gjuhët e Lindjes: arabe, turke dhe persiane. Gjithashtu ai ka lënë një trashëgim të pasur me përkthime, siç janë: "Tefsiri shqip", "Parimet e alta të islamit", "Ajetet të Kur'anit" etj. Në tabelat në vijim do ti paraqesim titullat e shkrimeve, autorët e shkrimeve, viti dhe muaji i shkrimeve i hoxhallarëve dhe intelektualëve që kanë kontinuar në revistën "Zani i Naltë" në lidhje me shkencën e tefsirit.

5 Zekaj, Ramiz, "Zhvillimi i Kultures Islame te Shqiptarët gjatë shekullit XX", Tiranë. 2002. fq.313

Table nr:1

	Author/Yazar/ Autori	Title of the Scripture/ Yazının başlığı/Titulli i Shkrimit	Year/ Yıl/ Viti	Number/ Sayı/ Numri	Month & Ay Year/ Yıl/ Muaji/Viti	Page/ Sayfa/ Faqja
1.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Asrit	I	2	Nëntor 1923	35-39
2.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Ihlasit	I	3	Dhjetor 1923	67-74
3.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Qeutherit	I	4	Janar 1924	99-104
4.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Maunit	I	5	Shkurt 1924	131-136
5.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i “Nasrit”	I	6	Mars 1924	163-169
6.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Kadrit	I	7	Prill 1924	195-202
7.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Fatihase	I	8	Maj 1924	228-238
8.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Teqathyr	I	9	Qershor 1924	261-266

Table nr.2

9.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Humeze	I	10	Korik 1924	291-296
10.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Filit	I	11	Gusht 1924	323-328
11.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Alakut (Poezi) (Vijon)	I	12	Shtator 1924	353-360
12.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri permbe kulturen muslimane dhe kulturen Qeveritare		II 1	Mars 1925	390-400

13.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Alakut a kultura kuranore (Muhammd Mensur Abdul Mumin)	II	2	Prill 1925	421-429
14.	Dajiu, Sh	Permbe nje ajet te sure-i Jusufit qe tregon naltesine e gjthesise	II	3	Maj 1925	466-469
15.	Kraja, Hafiz Ali	Nevoja e Besimit	II	8	Tetor 1925	636-640
16.	Vokopola, Ferid	Gruaja ne muslimanizem - II	II	9	Nëntor 1925	660-667
17.	Vokopola, Ferid	Gruaja ne muslimanizem-III	II	10	Dhjetor 1925	680-683

Table nr.3

18.	Starova, Banush	Gruaja ne muslimanizem- IV	II	10	Dhjetor 1925	700-704
19.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Zilzalit (e termetit, zbritur ne Medine)	III	5	Dhjetor 1926	131-138
20.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sures se Termetit	IV	6	Janar 1927	163-167
21.	Dibra, H. Dsmet	Shpjegimi mbi tregimin e qilles e te tokes ne pikpamje fetare	IV	7	Shkurt 1927	220-224
22.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Duhase	IV	8	Mars 1927	228-236
23.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri permbe ajetin qe tregon profetesine e pergjithshme	IV	10	Maj 1927	291-298
24.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri permbe ajetin qe kallzon profetesine e pergjithshme te H. Muhammedit	IV	11	Qershor 1927	324-326

25.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri permby ajetin qe kallzon profetesine e pergjithshme te H. Muhammedit	IV	12	Korik 1927	355-363
26.	Korça, Hafiz Ali	Ajeti qe kallzon profetesine e pergjithshme te Muhammedit a.s (I)	IV	1	Nëntor 1927	383-388
27.	Dibrani	Ç'asht mbulesa e grave ne pikpamje fetare- I	IV	1	Nëntor 1927	389-392
28.	Korça, Hafiz Ali	Ajeti qe kallzon profetesine e pergjithshme te Muhammedit a.s (II)	IV	2	Dhjetor 1927	416-419
29.	Korça, Hafiz Ali	Ajeti qe verteton profetesine e pergjithshme duke u mbeshtetur te nje shumice dijetaresh europiane (Vazhdon)	V	3	Janar 1928	447-456
30.	Korça, Hafiz Ali	Ajeti qe kallzon profetesine e pergjithshme duke u mbeshtetur ne dokumente dijetaresh europiane	V	4	Shkurt 1928	479-488

Table nr.4

31.	Dibrani	Ç'asht mbulesa?	V	4	Shkurt 1928	494-500
32.	Korça, Hafiz Ali	Ajeti qe kallzon profetesine e pergjithshme te H.Muhammedit (a.s) sipas dokumente te dijetaresh europiane	V	6	Prill 1928	543-550

33.	Korça, Hafiz Ali	Ajeti qe verteton profetesine e pergjithshme... sipas dokumenteve te ulemase europiane	V	7	Maj 1928	569-575
34.	Dibrani	Çasht mbulesa. (Vijon nga numri 4)	V	7	Maj 1928	576-586
35.	Korça, Hafiz Ali	Permbi profetesine e pergjithshme te H. Muhammedit (a.s)	V	9	Qershor 1928	635-640
36.	Korça, Hafiz Ali	Profesia e pergjithshme e H. Muhammedit (a.s) (Fundi)	V	10-11	Gusht – Shtator 1928	656-659
37.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Felelut	VI	2	Shkurt 1929	774-780
38.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Nasit	VI	3	Mars 1929	794-800
39.	Korça, Hafiz Ali	Tefsiri i sure-i Tinit	VI	4	Prill 1929	825-833
40	(J. B.)	Çasht Kur'ani?	VI	1	Dhjetor 1929	871-873
41.	(J. B.)	Bota islame ne driten e Kur'anit	VI	11-12	Tetor -Nëntor 1930	1209 - 1211
42.	Drejtorija	Ç'urdhnon Kur'ani?	VI	2	Tetor 1930	42-47
43.	Sharofi, H	Ç'urdhnon Kur'ani?	VI	34	Nëntor 1931	80-85
44.	Pepa, S. H.	Ç'urdhnon Kur'ani?	VI	5	Janar 1931	108-110
45.	Demiraj, Vexhi	Ç'urdhnon Kur'ani?	VI	6	Shkurt 1932	142-146
46	Oruçi, Hf. Shaqir	Ç'urdhnon Kur'ani?	VI	9-10	Maj – Qershor 1932	239-256

Table nr.5

47.	Dalliu, H. Dalliu	Ç'urdhnon Kur'ani? Si e kane perfytyruar evropianet & autoret e shek. XX	VI	11	Korik 1932	306-322
48.	Selimi, Hasan	Ç'urdhnon Perendia ne Kur'an?	VI	12	Gusht 1932	350-357
49.	El Hazim, Xhabir	Ç'urdhnon Kur'ani?	VIII	1	Shtator 1932	381-394
50.	Dibra, H.	Ç'urdhnon Kur'ani?	VIII	2	Tetor 1932	413-431
51.	Dibra, H. Ismet	Ç'eshte Miraxhi?	VIII	3-4	Nëntor – Dhjetor 1932	446-448
52.	Putra, Sherif	Disa ajete Kur'anore nga suret: 40: (1, 2, 2); 52; 57 (9); 59 (21); 61 (6, 9); 71; 72; 85 (21, 22); 2 (185)	VIII	4-5	Janar- Shkurt 1933	495
53.	Dibra, Vehbi	Ç'asht Kur'ani?	VIII	4-5	Janar- Shkurt 1933	498-508
54.	Vuçiterni, Saih	Ç'asht Kur'ani?	VIII	4-5	Janar- Shkurt 1933	509-512
55.	Dibra, H. Ismet	Ç'asht Kur'ani?	VIII	4-5	Janar- Shkurt 1933	513-519
56.	Hoxha Myderis Qazim	Ç'asht Kur'ani?	VIII	4-5	Janar- Shkurt 1933	520-523
57.	Dibra, Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (I)	VIII	7	Mars 1933	565-573
58.	Dibra, Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (II) (Vijon)	VIII	8	Prill 1933	598-603
59.	Dibra, Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (III)	VIII	9	Maj 1933	629-635
60.	Dibra, Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (IV)	VIII	12	Gusht 1933	733-741

Table nr.

61.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (V) (Kur'an ne buyuruyor?) (V)	IX	1	Tetor 1933	3-15
62.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (VI) (Kur'an ne buyuruyor?) (VI)	IX	2-3	Tetor- Nëntor 1933	35-41
63.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (VII) (Kur'an ne buyuruyor?) (VII)	IX	4-5	Dhjetor 1933 Nëntor 1934	105-114
64.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (VIII) (Kur'an ne buyuruyor?) (VIII)	IX	6-7	Shkurt- Mars 1934	169-176
65.	Dibra, Vehbi	Ç'urdhnon Kur'ani? (IX) (Kur'an ne buyuruyor?) (IX)	IX	8-9	Prill-Maj 1934	338-345
66.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (I) (Allah'in Varlığında süphe var mı?) (I)	IX	8-9	Prill-Maj 1934	347-361
67.	Korça, Hafiz Ali	Thelbi i Kur'anit (Kaptina e Fatihes) (Vijon) (Kur'anın Özü) (Fatiha suresi) (Devam)	IX	8-9	Prill-Maj 1934	375-378
68.	Dibra, Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (X) (Nota mbajtur nga Haki Sharofi) (Kur'an ne buyuruyor?) (Haki Sharofi tarafından notlarla)	IX	10-11	Korik- Gusht 1934	297-304
69.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (II) Me shenime prej Sharofi H. (Vijon) (Allah'in Varlığında süphe var mı?) Haki Sharofi tarafından notlarla (Devam)	IX	10-11	Korik- Gusht 1934	305-312

70.	Korça, Hafiz Ali	Thelbi i Kur'anit. (IV), Kaptina "Muzemmil" (vijon) (Kur'anin Özü. (IV), "Muzemmil Suresi" (Devam)	IX	10-11	Korik- Gusht 1934	346-347
71.	Dibra, H.Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XI) (Kur'an ne buyuruyor?) (XI)	IX	12	Gusht 1934	363-367

Table nr.7

72.	Dibra, H. Ismet	Aka dyshim ne qenien e Zotit? (III)	IX	12	Gusht 1934	368-372
73.	Korça, Hafiz Ali	Thelbi i Kur'anit, V, Kaptina "El Mud-dethir" (vijon)	IX	12	Gusht 1934	387-389
74.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XII)	IX	13-14	Shtator-Tetor 1934	395-402
75.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (IV)	IX	13-14	Shtator-Tetor 1934	403-405
76.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XIII)	IX	15	Nëntor 1934	463-470
77.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (V)	IX	15	Nëntor 1934	471-476
78.	Korça, Hafiz Ali	Thelbi i Kur'anit, VI, Kaptina Mesed e Tekvir.	IX	15	Nëntor 1934	477-478
79.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XIV)	IX	16	Dhjetor 1934	489-495
80.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (VI)	IX	16	Dhjetor 1934	496-505
81.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XV)	X	1	Janar 1935	1-6
82.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (VII)	X	1	Janar 1935	7-11
83.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XVI)	X	2	Shkurt 1935	33-36

84.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (VIII)	X	2	Shkurt 1935	37-42
85.	Tahsin, Hasan	Krishti ne Kur'an	X	2	Shkurt 1935	44-48

Table nr.8

86.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XVII)	X	3	Mars 1935	67-72
87.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (IX)	X	3	Mars 1935	73-80
88.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XVIII)	X	4	Prill 1935	97-102
89.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (X)	X	4	Prill 1935	103-109
90.	Korça, Hafiz Ali	Thelbi i Kur'anit (VII)	X	5	Maj 1935	139-140
91.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XIX)	X	7	Korik 1935	193-197
92.	Dibra, H. Vehbi	Ç'urdhenon Kur'ani? (XX) (Fundit)	X	8	Gusht 1935	225-228
93.	Kraja, Ejub. F.	Mrekulite e Kur'anit. Kaptina e Rumit. Sureja e XXX e Kur'anit	X	9-10	Shtator-Tetor 1935	262-269
94.	Kraja, Ejub.	Kur'ani 75 (Sureja e Kijametit)	X	11	Nëntor 1935	324-333
95.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (XI) (Vijon nga nr. 4, Prill 1935)	X	11	Nëntor 1935	334-344
96.	Dibra, H. Ismet	A ka dyshim ne qenien e Zotit? (XII)	X	1	Janar 1936	3-7
97.	Buliqi, Jonuz	Ç'urdhenon Kur'ani per Kamaten? Ç'urdhenon Kur'ani per Fajdexhinjte?	XI	2	Shkurt 1936	38-39
98.	Kraja, Ejub	Ç'urdhenon Kur'ani?	XI	3	Mars 1936	69-76

99.	Mushaku, Abdullah	Ç'urdhenon Kur'ani?	XII	1	Janar 1936	1-8
100.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (Vazi ne Ramazanin e vitit te kaluar)	XII	12	Dhjetor 1937	369-372
101.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (II)	XII	1-2	Janar-Shkurt 1938	4-7

Table nr.9

102.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (III)	XIII	3	Mars 1938	67-77
103.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (IV)	XIII	4	Prill 1938	99-105
104.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (V)	XIII	5	Maj 1938	132-136
105.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (VI)	XIII	6	Qershor 1938	161-167
106.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (VII)	XIII	7	Korik 1938	193-198
107.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (VIII)	XIII	8	Gusht 1938	226-230
108.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (IX)	XIII	9	Shtator 1938	260-262
109.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (X)	XIII	10-11	Tetor-Nëntor 1938	290-300
110.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (I)	XIII	12	Dhjetor 1938	353-361
111.	Putra, Sh.	Drita Hyjnore, Kur'ani, Kerkimi i diturise	XIII	12	Dhjetor 1938	366-368
112.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (II) (Nga vazi i Qazim Hoxhes)	XIII	1	Janar 1939	2-11

113	Hoxha, Hysni	Qytetnimi Islam sipas Kur'anit (Vijon): (Marre nga libri "Jeta e Muhammedit)	XIV	1	Janar 1939	18-22
114.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (III)	XIV	2-3	Shkurt-Mars 1939	33-46
115.	Vokopola, Ferid	Perkthime Hyjnore: Surja e Kijametit: (Poezi)	XIV	2-3	Shkurt-Mars 1939	47-48
116.	Hoxha, Hysni	Qyteterimi Islam sipas pershkrimit te Kur'anit. Bazat e qyteterimt Islam (II)	XIV	2-3	Shkurt-Mars 1939	63-67
117.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (IV)	XIV	4	Prill 1939	105-116
118.	Hoxha, Qazim	Ç'urdhenon Kur'ani? (V)	XIV	5	Prill 1939	129-137
119.	Hoxha, Hysni	Qyteterimi Islam sipas pershkrimit te Kur'anit. (Vijon nga Nr. 1, Janar 1939)	XIV	5	Maj 1939	138-142

Sheh Qazim Hoxha (1893-1959)⁶

Ndër teologët e shquar myslimanë shqiptarë, që ka formuar një emër, që ka përgaditur kuadro të shumtë të devotshëm, që me veprimtarinë e tij ka ngjallur nderim të veçantë ndër besimtarët, është edhe Sheh Qazim Hoxha.

Ai lindi në qytetin e Shkodrës më 1893. Qazimi nuk pati knaqësinë të gëzonte kujdesin e prindit, të kishte drejtimin për shkollën e për jetën, sepse babai e la jetim shpejt, në vitin 1898. Ai u rrit te dajat, nën mbikëqyrjen e nënës, që u tregua e kujdeshme për mësimin dhe edukimin fillestar të djalit të saj të vetëm.

6 Hoxha, Qazim, "Ligjërata Islame Sheh Qazim Hoxha", Komuniteti Mysliman i Shqipërisë Drejtoria e Kulturës, Tiranë, 2016. fq.14

Siç ishte traditë e kohës, mësimet e para i mori në mejtepin e Parrucës, si shkollë fillore. Më vonë u rregjistrua dhe përfundoi me rezultate të shkëlqyera shkollën ushtarake osmane “Mektebi ruzhdije-i askerije”. Si nxënës i dalluar, Qazimi fitoi edhe çmime me rastin e zhvillimit të ceromonive për mbylljen e vitit shkollor. Si rregull, nxënësit që përfundonin këtë lloj shkolle vazhdonin studimet e larta në Akademinë Ushtarake në Stamboll, por përkushtimi i Qazimit ndaj lëndëve fetare, ndaj riteve të përditshme, ndaj qëndrimit sipas normave islame, bëri që ai që në shkollë të merrte mbiemrin “Hoxha” dhe me gjithë kushtet e favorshme nuk i ndoqi studimet ushtarake. Qazimi iu kushtua detyrës fetare, prandaj vazhdoi studimet në mënyrë private te myderrizi në zë e shiquar i Shkodrës, Haxhi Hafiz Muhamet Bekteshi, tek i cili mori diplomën (ixhazetin). Krahas kësaj u specializua pranë mistikut të përmendur, Sheh Shaban Domnori, prej të cilit mori autorizimin për t’u përfshirë në tarikatin islam “Tixhani”.⁷ Në vitin 1912, posa mori diplomën, ka kryer edhe detyrën e imamit në xhaminë e Medresesë së Pazarit. Këshilli i Lartë i Komunitetit Mysliman, duke parë se Qazim Hoxha po i kryente mirë detyrat, e emëroi në vitin 1925 si vaiz e mësues besimi në qytetin e Durrësit.

Në këto detyra punoi deri në vitin 1930, kur u transferuar si profesor në Medresenë e Përgjithshme të Tiranës, për rezultatet e arritura e shkallën e lartë të formimit të tij. Sheh Qazimi zotëronte arabishten, turqishten, persishten, e frengjishten. Në këtë shkollë ai dha gjuhën arabe, lëndët e komentimit të Kur’anit Hadithin etj. Paralelisht me këtë detyrë ai vazhdonte të kryente atë të predikuesit në xhamitë e kryeqytetit. Për meritat e tij Sheh Qazim Hoxha në vitin 1940 u caktua si N/Kryetar i Këshillit të Ulemave të Komunitetit Mysliman. Sheh Qazim Hoxha për meritat e tij u dekorua⁸ nga Presidenti i atëhershëm z.Sali Berisha me urdhrin “Naim Frashëri” të Klasit 1.⁹ Me 24 prill 1959 pushoi së rrahuri zemra e këtij personaliteti të lartë fetar, u ndërpre veprimtaria e tij e frytshme, por nxënësit dhe pasuesit e tij, duke ndjekur mësimet, këshillat, porositë e shembullin e tij, e vazhduan misionin e tyre fisnik deri në vitin 1967, vit në të cilin regjimi monist e shpalli Shqipërinë vend ateist.

7 Hoxha, Qazim, “*Ligjërata Islame Sheh Qazim Hoxha*”, Komuniteti Mysliman i Shqipërisë Drejtoria e Kulturës, Tiranë, 2016. fq.15

8 *Dekreti i Presidentit të Republikës së Shqipërisë z.Sali Berisha, nr.952, datë 2.11.1994.*

9 Shih:Luli, Faik, *Dizdari, Islam; Bushati Nexhmi, “Në kujtim të brezave”, Shkodër, 1997. 445-458.*

KARAKTERISTIKAT E PËRGJITHSHME TË TEFSIRIT TË SHEH QAZIM HOXHËS

Gjatë leximit dhe shqyrtimit tim që ua bëra mendimeve të Sheh Qazim Hoxhës në përgjithësi ligjeratat e tija në veçanti, serinë e ligjeratave “Ç’urdhëron Kur’ani”, vëreja se Sheh Qazim Hoxha (Zoti e mëshiroftë!) gjatë tefsirit të ajeteve bën shqyrtimin dhe zbërthimin e çështjeve rëndësishme. Në vazhdim do të nxjerrim në pah një pasqyrim të shkurtër mbi karkteristikat e shkrimeve dhe ligjeratave të tij:

- Sheh Qazim Hoxha në artikujt e tij shkencor bën një përshkrim të bukur të Kur’anit, por fokusohet më tepër në funnkonin sociologjik dhe synimet e larta shoqërore shkencore të Librit të Shenjtë, shkruan për njeriun dhe vlerën e tij sipas këndvështrimit fetar. Ka një varg ligjëratah mbi dashurinë ndaj Zotit Mëshirëplotë, për të Dërguarin e Zotit a.s., për njeriun, etj., duke i trajtuar dhe komentuar ajetet Kur’anore, ligjeratat në mënyrë shkencore, shpirtërore. Ai na ka sjellur edhe tema me detaje mistike nga më të vështirat për t’i kuptuar.
- Sheh Qazimi, është shumë i qartë për sa i përket dijës dhe formimit të duhur të një besimtari. Ai, krahas njohurive fetare, veçanërisht shkencës tefsirit vë theksin mbi diturinë e shkencave shoqërore si psikologjinë dhe sociologjinë.

“Naltësija jote, madhështija e jote duhet t’i drejtohet një ideali ma të naltë! Ndiq e studjo çdo lloj të filosofis, të shkencës e të artit.”¹⁰

- Ai ishte një hoxhë që i jepte rëndësi mendjes dhe të menduarit logjikshëm rreth komentit të ajeteve.

“Menen, e cila në fenë Islame asht themeli i Dinit. E dini se konditat e detyrimit në fenë Islame janë dy:mendja dhe mosha madhore”. “Feja asht mende dhe mendja asht fe. Nji mende qi s’e pranon fenë s’asht mende edhe nji fe qi ka dal mbi mend s’asht fe”. “Mendja asht paja dhe stolija Hyjnore, me të cilën i madhi Perëndi e naltësojë njeriun nga gjith kreatyrat tjera.”¹¹

- Në përkufizimin e Kur’anit, autori tërheq vëmendjen në vlerat dhe virtytet e larta që Kur’ani përcjell. Temat e trajtuara janë paqja e shpëtimi, rëndësia e diturisë, të jetosh bashkërisht në shoqëri, drejtësia, mirësia, ndihma

10 Hoxha, Qazim, “Hytbe”, Zani i Naltë, 5/262.

11 Hoxha, Qazim, “Dersi II”, Zani i Naltë, 4/8.

reciproke, bamirësi ndaj të varfërve e të dobëtëve, virtytet morale, të drejtat njerëzore, anti-korrupsionin, punët e mira, stabilizimi i qeverisl, lumturia e njerëzimit, etj.¹²

- Sheh Qazim Hoxha gjatë ligjeratave tij është shprehur i thjeshtë, me një nivel të lartë teologjik. Grumbullimi i ajeteve dhe thënieve profetike, si dhe përdorimi i tyre është i goditur. Kjo tregon se sa i formuar ishte Sheh Qazim Hoxha.

“Po ç’don me thanë teveqqul? Fjala teveqqul vjen prej fjalës veqalet, don me thanë me vu një veqil për punët t’ona qi s’mundemi me i krye vetë. Shkojmë në gjyq me ngrefë një padi, pork ab e shofim vehten të pa aftë me i’u dalë Zot si duhet të drejtave tona, zamë një veqil, i napim të drejtë një advokati me na përfaqësue e ma na i krye punët tona. Tevvequl donë me thanë, me ja lishue në dorë Zotit të kryemit e punëve tona dhe me j’u mbështetë vetëm Atij për të kryemit e këtyre punëve.”¹³

- Çdo shkrim apo ligjeratë fillon me ajete Kur’anore hadithe profetike dhe argumente logjike.

“I vetmi shkak, për të cilin nuk dëshiron me vdekë njeriu, asht se ky don me jetue. Mirëpo, vallë a mendojmë ndonji bere, vëllazën të dashun, se ne, qi e dashkemi kaqë fort “qenëjen” tonë, ç’jemi? Cili asht ndër ne qi mund t’i ape një përgjigje pozitive kësaj pyetjeje? Shpirtin Zoti na e ka falë; jetën Zoti na e ka falë; këtë trup të bukur Zoti na e ka falë; shkurt gjith se ç’kemi të tana na i ka falë Zoti. Të gjitha këto qi përmendëm janë dhuratat e Zotit e ne s’kemi asgja tonën. Pra Perëndija me madhëni të Vet na përmban. Në një ajet të Kur’anit i Madhi Zot urdhënon:”All-llahu la ilahe il-la hovel hajjul kajjum”.

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ¹⁴

“All-llahu asht Aj veç të Cilit s’ka tjetër Zot; vetëm Aj asht I gjallë e qendrusë.”¹⁵

“Bamirsia Perëndija e krijoi; mallin Perëndijaja dha; virtytin e bujaris Perëndija ja dha; dëshirën me të ba mire Perëndija ja dha; potë e mos bante Zoti me të dhanë, s’të epte as edhe një grosh; sepse e ruën për vehte, me qenë se vendin e don ma tepër se ty.”¹⁶

12 Hoxha, Qazim, “Ç’asht Kur-ani”, Zani i Naltë, 4/520-523.

13 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani III”, Zani i Naltë, 10/39.

14 Surja Ali-Imran ajeti - 2

15 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani II”, Zani i Naltë, 9/6-7.

16 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani III”, Zani i Naltë, 9/66.

- Sheh Qazim Hoxha ka një profil të qartë mistik. Ai është i lidhur ngushtë me Kur'anin dhe Traditën Profetike. Kryesisht përmend hadithe autentike, pra brenda kritereve të transmetimeve të sakta, por nuk ngurron të përfshijë edhe hadithe, transmetimi i të cilëve është i diskutueshëm ose qartësisht i dobët. Nga ana e tij. Pavarësisht se si transmetim mund të jetë i dobët, autori, kuptimet që përmbajnë hadithet në fjalë i mbron në çdo mënyrë të mundshme, duke përmendur interpretime dhe vlerësime nga dijetarë të ndryshëm. Njëkohësisht, ai është në dijeni të punës që bën, por i mbron transmetimet në fjalë me besimin e plotë që ato janë të rregullta dhe nuk bien ndesh me Kur'anin dhe Traditën Profetike, siç ka vepruar me shprehjen “Kush njuh vetveten, ka njohur Zotin”.¹⁷
- Sheh Qazim Hoxha në shkrimet dhe ligjëratat e tij bazohet në këta dijetarë së bashku me veprat e tyre: Ibn Arabi¹⁸, Fahrudin Razi¹⁹ (Tefsir), Hadimi²⁰ (Interpretimi i “Ejjuhel Veled”), Mulla Ali²¹ (Ajnul Ilm), Atullah Iskenderani²² (Hikem), Imam Gazali²³ (Ejjuhel Veled), Imam Shibli²⁴, Bejdaui²⁵, (Tefsir), Savanti Hafni²⁶ (Interpretues i el-Xhami es-sagir), Sheh Izzuddin²⁷

17 Hoxha, Qazim, “Ç’asht sod”, Zani i Naltë, 4/692-695.

18 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani III”, Zani i Naltë, 9/68.

19 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani V”, Zani i Naltë, 9/133.

20 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani V”, Zani i Naltë, 9/135.

21 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani VI”, Zani i Naltë, 9/164.

22 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani VI”, Zani i Naltë, 9/165.

23 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani VII”, Zani i Naltë, 9/194.

24 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani VII”, Zani i Naltë, 9/196.

25 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani VIII”, Zani i Naltë, 9/227.

26 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani VIII”, Zani i Naltë, 9/228.

27 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani VIII”, Zani i Naltë, 9/228.

- (Er-Rumuz fi fet'hil kunuz), Bursevi²⁸ (Ruhul bejan), Nevevi²⁹, Xhelaleddin. Sujuti³⁰, Ibin Abidin³¹ (Hashije), Kadi Ijad³² (Shifa), Abdulkadir Gejlani³³, Gjelenbevi³⁴ (Xhelal), Imam Kashani³⁵.
- Sheh Qazim Hoxha karakterizohet me një modesti të natyrshme, të cilën ai ka arritur ta shprehë edhe me fjalë, por pa e irrituar lexuesin.

PËRFUNDIM

Kjo revistë do të thellojë e pasurojë dimensionin e vet ekumenik, që do të thotë se do të thithë në faqet e veta pa komplekse përjashtuese sigurisht mendimin e njerëzve më të shquar shqiptarë të kohës dhe të traditës, por edhe të mbarë botës. Pra, duke qenë një revistë ndershëmërisht ekumenike, ajo do të zgjerojë pareshtur horizontin e vet si tribunë intelektuale mbarëkombëtare dhe universale, por edhe do të justifikojë më mirë përcaktimin që ka qysh në origjinën e saj si një revistë shkencore dhe kulturore. E shpalosur si një revistë thelbësisht ekumenike, ashtu siç është ekumenike vetë jeta e shqiptarit sot dhe në traditë, me informacionet, idetë dhe analizat e veta “Zani i Naltë” do të përbëjë në vazhdimësi dhe në rritje një kontribut origjinal e shumë të çmuar për kulturën shqiptare, por edhe për kulturën e njerëzimit në përgjithësi. Ne e kemi për detyrë ndaj të parëve tanë dhe përgjegjësi ndaj brezave që do të vijnë njohja, respektimi dhe studimi në mënyrë meritore dhe objektive i trashëgimisë tonë është obligimi ynë, sepse vetëm duke njohur të kaluarën mund të ndërtojmë të ardhmen dhe perspektivën.

28 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani X”, Zani i Naltë, 9/290.

29 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani X”, Zani i Naltë, 9/299.

30 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani X”, Zani i Naltë, 9/299.

31 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani X”, Zani i Naltë, 9/299.

32 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani I”, Zani i Naltë, 9/354.

33 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani I”, Zani i Naltë, 9/360.

34 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani II”, Zani i Naltë, 10/7.

35 Hoxha, Qazim, “Ç’urdhëron Kur’ani II”, Zani i Naltë, 10/109.

LITERATURA

- Hoxha, Hajredin, *“Tefsiri dhe Mufessirët Shqiptarë në Kohën Bashkëkohore”*, (Shek 19-20) Tetovë, 2008.
- Hoxha, Qazim, *“Ligjërata Islame Sheh Qazim Hoxha”*, Komuniteti Mysliman i Shqipërisë Drejtoria e Kulturës, Tiranë, 2016.
- Islam, Dizdari, *“Zani i Naltë”-përmbledhje kumtesash*; Vepimtarë shkencorë me rastin e 75-vjetorit të botimit të revistës “Zani i Naltë”, Rozafat, Shkodër 1999.
- Zekaj, Ramiz, *“Zhvillimi i Kultures Islame te Shqiptarët gjatë shekullit XX”*, Tiranë. 2002.
- Luli, Faik, *Dizdari, Islam; Bushati Nexhmi, “Në kujtim të brezave”*, Shkodër, 1997.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani i Naltë Vëllimi i I”*, 1923 - 1924 -1925.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i II”*, 1926 - 1927 -1928.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i III”*. 1929 – 1930.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i IV”*, 1931-1932-1933.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i V”*, 1933 – 1934.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i VI”*, 1935
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i VII”*, 1936.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i VIII”*, 1937.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i IX”*, 1938.
- Organ i Komunitetit Mysliman Shqiptar, *“Zani Naltë Vëllimi i X”*, 1939.

GJURMË TË NACIONALIZMIT SHQIPTARË NË ARTIKUJ E REVISTËS ZANI I NALTË DHE KULTURA ISLAME GJATË VITEVE (1923-1945)

Agron ISLAMI

Institute of History "Ali Hadri" Prishtina, Kosovo

Sefedin RAHIMI

University of Prishtina, Kosovo

HYRJE

Historia e letrave tek shqiptarët është e lidhur ngushtë me rrethanat politike në këto treva, respektivisht këta të parët kishin mbetur nën influencën e alfabeve të perandorive të kohës, siç është rasti me përkthimin e parë në shqip të "Mesharit", ku autori i përkthimit të këtij libri kishtarë (që po ashtu supozohet të jetë një prift shqiptarë), përdori alfabetin latin gjysmëgotik, duke përdorur edhe pesë shkronja të posaçme (që përngjasojnë me disa shkronja të alfabetit çirilik), si zëvendësues të tingujve të gjuhës shqipe që nuk i ka latinishtja (g, gj, th, dh, z, x, i).¹ Më pas, autorët e shekullit XVII-XIX, që në letërsinë shqiptare njihet si Bejtegjinjë, krijimtarinë e tyre letrare shqipe në bejte (vargje), e shkruan me shkronja osmane-arabe, që erdhi si ndikim i alfabetit zyrtarë osman.²

1 Mahir Domi, "Buzuku Gjon (shek. XVI)", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar [botim i ri]*, Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008, fq. 351

2 Nga autorët më të njohur ishin: Nezim Frakulla, Hasan Hasan Zyko Kamberi, Zenel Bastari, Muhamet Kyçyku etj.

Alfabeti osman, ishte i pranishëm tek shqiptarët e komuniteti mysliman, të cilët qysh nga shekulli XVII, përbënin shumicën e popullsisë shqiptare. Për rezultat edhe në kohën e lindjes së nacionalizmave, shqiptarët kishin vazhduar të shkruajnë dhe krijojnë me këtë alfabet. Krahas kësaj, intelektualët shqiptarë zinin një vend të rëndësishëm edhe në krijimtari në gjuhë të huaj, në këtë rast osmanishten, si njëra nga gjuhët e shkencës dhe letërsisë për kohën. Kështu, Letërsia e Divanit osman njih kontributin e një numri të konsiderueshëm të autorëve me prejardhje shqiptare, duke filluar nga fillimshekulli i XVI, me Prishtineli Mesihun, Dukagjinët etj. Pra, shqiptarët, si pjesë integrale e Perandorisë osmane, deri në lindjen e nacionalizmit, që përkon me kohën e revolucionit francez-borgjez (1789), përdoren alfabetin osman për të shkruar.

Marrëveshja e Shën Stefanit (mars 1878),^{3*} sipas së cilës copëtoheshin tokat shqiptare, u bë shkak i themelimit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit (qershor 1878), që në organogram parashihte edhe unifikimin e alfabetit, shkollimin në gjuhën shqipe, ashtu sikurse edhe botimin në gjuhë amtare. Një vit pas themelimit, në Shkodër filloi së botuari gazeta *Ishkodra*, e cila doli në vitet 1879-1880, 1897, 1903. Kjo gazetë, e cila ishte organ i degës së Lidhjes Shqiptare të Prizrenit në Shkodër botohej në osmanishte dhe shqip.⁴ Në anën tjetër, qysh nga vitet 70 të shekullit XIX, në vilajetet shqiptare shteti osman kishte themeluar shtypshkronjat ku botoheshin salnamet dhe gazetate. Siç është rasti me gazetën “Prizreni”, e cila filloi të dalë nga data 15 gusht 1871, apo gazeta tjetër me emrin “Kosova”, e cila botohej në kryeqendrën e Vilajetit të Kosovës në Prishtinë.⁵ Botimi i gazetave, ashtu sikurse edhe i slanmave (vjetarëve) paraqesin një vlerë të shtuar për historinë kombëtare shqiptare. Sidomos kur dihet se, Salnamet i dedikoheshin gjendjes faktike të vilajetit, por që nuk përjashtojnë edhe e kaluara historike e asaj province osmane.

Pushtimi i Shkodrës nga Malazezët më 1913, i shkaktoi dëme të mëdha edhe shtypit në këtë qytet kulturor. Madje, si punë e parë e okupatorit ishte që të grabisin

3 sipas kësaj marrëveshjeje, Vranja, Kurshumlia dhe Leskovci mbeteshin nën serbi, Bari, Ulqini, Podgorica dhe Shkoza nën Malin e Zi, ndërsa Bullgaria shtrihej deri në Maqedonin e sotme, duke marrë nën sundim edhe qytetet e banuara me shqiptarë, siç ishin Shkupi, Qyprylia dhe Manastirin. Për më shumë shih. Agron Islami, “II. Abdülhamit’in Arnavutlar’a karşı Yakınlaşma Siyaseti”, *Sultan II. Abdülhamid’in Jeostratejisi ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 04-05 Ekim 2018; Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Editör: Enver Arpa), 316-322.

4 Fatos Dibra, “Arnavutlukta Konuşulmuş/Kullanılmış Türkçeye Dâir”, *Before The Last Voices*, Ankara-Astana:International Turkic Academy, Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University, 2016, fq.643

5 Rëndësi të veçantë ka një numër i gazetës “Ishkodra”, 24 qershor 1879, që sipas Jup Kastratit, ka dalë si organ i Degës së Lidhjes së Prizrenit, e me 7 maj 1880, aty është botuar thirrja e krerëve të lëvizjes për liri e autonomi. Jup Kastrati, artikull në gazetën “Jeta e Re”, Shkodër, Nr. 2, 1967; Fahrush Rexhepi, *Periodiku Shqiptar Islam: Gjysma e parë e shekullit XX*, Prishtinë: Bashkësia Islame e Kosovës, 2013, fq. 125-126.

aparaturën e shtypshkronjës shtetërore osmane, bashkë me shkronjat latine. Ndërsa shkronjat osmane të cilat nuk korrespondojnë me alfabetin e tyre sllav, i shpëtuan kësaj grabitjeje. Kështu gjatë vitit 1913-1914, intelektualët shqiptarë filluan të botojnë gazetën e parë islame në gjuhën shqipe dhe osmane, *Seda-i Milet, apo Zëri i Kombit*, ku në krye të profesionistëve të nxjerrjes së kësaj gazete ishte Shkodrani Abdyl Djepaxhiu, i cili më herët kishte qenë teknik i shtypshkronjës osmane (tani të grabitur nga Malazetët). Meqenëse, artikujt e kësaj gazete nuk përputheshin me propagandën e autoriteteve ndërkombëtare, kohë pas kohe bëheshin kontrollë të imta nga ana e tyre. Madje, veprimtaria e sajë disa herë u dënua me mbyllje dhe kjo shkaktoi tronditje dhe revoltë tek rrethet e myslimanëve që e mbështesnin atë. Duhet theksuar se aparatura dhe materialet e kësaj shtypshkronje, më vonë do të shërbenin, për ngritjen e shtypshkronjës “Ora e Shkodrës” (1920).⁶

Shqiptarët të cilët për shekuj me radhë kishin qenë pjesë integrale e Perandorisë Osmane, në momentet kur kjo e fundit po shpërbëhej ndoqën rrugën e interesit kombëtarë dhe shpallën mëvetësinë më 28 nëntor 1912. Në ballë të këtyre lëvizjeve për pavarësi ishin edhe krerët fetarë mysliman dhe duke qenë se, shumica e popullatës i takonin besimit islam, sikur nuk kishin ndjerë nevojë që të nxjerrin periodike islame, nëpërmjet të cilave do të përcillnin mesazhin hyjnor dhe si duket ishin mjaftuar vetëm me aktivitetin e ligjëratave nëpër xhami. Megjithatë, zgjimi i madh i komunitetit mysliman do të ndodhë në vitin 1923, kur në muajin tetor të këtij viti, u mor vendimi për themelimin e revistës *Zani i Naltë*, e cila përbën edhe periodikun e parë të nxjerr nga kjo organizatë në gjuhën shqipe. Megjithëse, qëllimi parësor i kësaj reviste ishte daveti (thirrja në islam) dhe ruajtja e kulturës islame në shoqërinë shqiptare, në programin e sajë 5 pikësh thuhet se qëllimi është: *forcimi dhe bashkimi i myslimanëve shqiptarë, kultivimi i vëllazërisë së shqiptarëve (pa dallim besimi)* dhe siç thuhet tek pika 5: *“me këto mjete, mandej me forcë edhe themelet e një politike të shëndosh kombëtare në shtetin tonë”*.⁷ Gjë që reflekton ngjyrimin nacional, për aq sa e lejojnë parimet islame. Ndërsa, *Kultura Islame* e cila pa dritën e botimit 16 vite pas Zanit të Naltë, e që po ashtu ishte organ i Komunitetit Mysliman të Shqipërisë, në numrin 3, thekson se kanë pranuar shumë shkrime historike dhe nga këtu e tutje do të ketë një rubrikë të veçantë, e cila do të quhet fleta historike. Dhe shkrimi i parë i përzgjedhur nga udhëheqësit e kësaj reviste, mbante titullin “Shqiptarizmi jashtë dhe brenda atdheut”, me autor Izet Bebeziqin.⁸ Ky shkrim ofron informacione të

6 Bendis Kraja, “Lëvizja Arsimore-Kulturore në Shkodër në vitet 1912-1920”, (disertacion doktore) Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe Filologjisë, Departamenti i Historisë, Tiranë 2013, fq. 48-49.

7 *Zani i Naltë*, nr. 1. Tetuer, viti 1, 1923.

8 *Kultura Islame*, nr. 3, viti I (1939), fq. 110.

rëndësishme për shpërnguljet dhe ngulitjet e shqiptarëve në vende tjera gjatë historisë.

SHEMBUJ TË NACIONALIZMIT NË FLETËT E REVISTËS ZANI I NALTË DHE KULTURA ISLAME

Marrë parasysh tematikat e artikujve, por edhe të autorëve në Revistën *Zani i Naltë* dhe *Kultura Islame*, lehtësisht vërehet mesazhi i nacionalizmit, i cili synohej të përcillej tek lexuesi. P.sh. në numrin 5 të vitit 1924, në revistën *Zani i Naltë*, i jepet hapësirë një artikulli mbi *Medresenë e Përgjithshme të Komunitetit Mysliman*, e cila ishte hapur në shtëpinë e Haqim Naçit në lagjen e Sylejman Pashës. Gjatë elaborimit të cikleve të shkollimit dhe programit edukativo-arsimor në këtë medrese të posa hapur, ndër të tjera thuhet se “*Drejtimi i edukacionit arsimor të medresesë është të nxjerrë studentë me moral të naltë të myslimanizmës, e të zotët e shkencës, e të zotët e punëve të jetës sociale, e ta forcojmë nacionalizmin në Shqipëri, me dy fjalë: Me forcë moralin e Myslimanizmës e traditë e kombësisë.*”⁹

Duke qenë se Komuniteti Mysliman, revistën e përdorte edhe për komunikim me kuadrin e vetë, në janar të vitit 1927, publikoi programin dhe detyrat e Myderrizvëve dhe Vaizëve që i shërbenin popullit nga faltoret. Në këtë program, ndër të tjera thuhej që përveç edukimit dhe shpjegimit të fesë islame, duhet të zë vend edhe edukimi dhe dashuria ndaj vendit dhe ky shpjegim të bëhej në gjuhën e popullit, d.m.th. Në gjuhë shqipe.¹⁰

Një artikull me titull “Komunizëm apo nacionalizëm”, i botuar nga autori Bleta, në vitin 1938, ofron informacion mbi ideologjinë e komunizmit, i cili kishte filluar të përhapet nëpër botë, nën emrin e politikave sociale. Autori tërheq paralele ndërmjet nacionalizmit dhe komunizmit, ku sipas tij, duhet ruajtur shpirtin nga këto trazime mendore e shpirtërore të komunizmit. Derisa ky shkrim përfundon me sloganin nacional “të krenohemi se jemi shqiptarë”.¹¹ Po në të njëjtin vit, Hysni Hoxha, Student në Kajro të Exhiptit, i kushton një shkrim festës kombëtare të nëntorit, ku ndër tjera thekson, rolin dhe kontributin e Rilindësve përmes krijimtarisë së tyre të mbajtjes dhe frymëzimit të nacionalizmit duke e cituar rilindësin Vaso Pashën, me vargjet e tij: “*O! Shqipëni e mjera Shqipëri, Kush të ka hudhun me krye n’hi. Ti ke pas qenë një Zonjë e randë, Burrat e Dheut të thirrshin nanë.*”¹² Për të vazhduar më lëvdatat

9 *Zani i Naltë*, nr. 5, viti II (1924), fq. 147-148,

10 *Zani i Naltë*, nr. 6, viti IV (kallnuri 1927), fq. 179-181.

11 *Zani i Naltë*, nr. 1-2, Viti XVIII (1938), fq. 55-61

12 *Zani i Naltë*, nr. 12, fq. 363-365.

për Skënderbeun, si pararendës i Ismail Qemalit, babait të kombit shqiptarë. Madje në fund të artikullit, autori theksonte se, *elementi mysliman shqiptar, me anë të revistës Zani i Naltë merr pjesë në festën e madhe të 29 nëntorit dhe i lutet të Madhit Perëndit natë e ditë për lumturin e e Sovranit e jetëgjatësinë e tij, se vetëm me ekzistencën e mbretnimit e tij qëndron Liria e valon në Flamur.*

Revista Zani i Naltë, shpeshëhere i jepte hapësirë edhe artikujve me karaktere filozofik dhe kulturorë që në vete përcillnin mesazhin kombëtar. Sikur vije fjala me poezitë që botoheshin, po thujse në çdo numër të sajë dhe që kryesisht kishin përmbajtje kombëtare. Një poezi me mesazh të fortë politik dhe kombëtar ishte botuar në qershor të vitit 1928.¹³ Autori i kësaj poezie, përmes vargjeve vlerësonte luftën e shqiptarëve dhe suksesin e tyre në transformimin e shtetit në Mbretëri.

*“ O popull komb i gjallë
M’ep leje me ba fjalë
Përgëzimin me e shpallë
Se prej shpirti më ka dalë
O popull shumë luftove
Por suksesin e fitove
Popull i naltë guximtar
Meritojsh se je shqyptarë
Republikën e ndrrove
Ti detyrën e plotësove
Fronin Zogut ja dhurove
Val val përparimet
Naltësitë qytetërimit
Diell’i Zogut i ka ngjallë
Në këtë bazë nuk ka fjalë
Na e faltë perëndia
U madhëssoft Shqipëria
O Shqiponjë të qofshim falë
Hapu hapu e ban valë*

Faqet e kësaj reviste kishin vazhduar që në fokus të kenë çështjen kombëtare edhe në vitet e fundit të jetës së këtij periodiku islam. Kështu në nëntorin e vitit 1937, me rastin e përvjetorit të Pavarësisë së Shqipërisë, ku zë vend historia

13 Zani i Naltë, nr. 8, qershor 1928, fq. 604-605.

dhe kultura shqiptare, me një tonë të fortë kombëtarë nënvizohej gatishmëria për flijim për atdheun, në raste të nevojës (“*në qoftë se ju preket liria kanë dhënë besën (shqiptarët A.I.- S. R.) e deri sa të bëhen fli të gjithë ahere mundet me ju prek liria...*”). Njëherësh, në këta artikuj nënvizohej edhe sakrifica, por edhe trimëria, sikur vije fjala me pasuesin: “*Mësoni o burra të pavdekshëm se sot dëshmorët e lirisë kombëtare se, gjithë shqipnia është ba një trup i kondesuem dhe sot me një zemer feston një të katërtën e shekullit të mëvehtësisë së saj, at çast gëzimi që Juret e lajtit me gjakun dëshmor tuej; se Shqipnia u ba dhe vete drejtë qytetërimit... shqiptarët janë të bashkuar dhe dorë për dorë ndihmohen për të arrirë shokët e tyre*”.¹⁴

Autorë të njohur të myslimanizmës, me artikujt e tyre i përgjigjeshin polemikave me karakter ateizmi, që sulmonin fenë, apo që fenë e shihni si të ndarë nga kombi. Personaliteti më i njohur që kontribuoi në këtë fushë, pa dyshim që ishte Hafiz Ali Korça, i cili ishte i njohur edhe për gjuhën e lartë letraro-artistike, po ashtu edhe mendimin e pastër kombëtar. Ai në një rast shprehej me vargjet: “*Dini e vatani janë dy binjakë janë që të dy një rrënjë e një burim kanë*”.¹⁵

Ashtu siç u tha dhe në hyrje të kësaj kumtese edhe revista *Kultura islame*, e cila veprimtarinë e sajë e filloi në vitin 1939, i jepte hapësirë anës kombëtare nëpërmjet artikujve me tematikë histori kombëtare, si dhe poezive me mesazh të lartë nacional. P. sh. në nr. 4 është botuar poezia me titull “*Dëshmor të Kombit*” me autor Refik H Bezhani,¹⁶ e cila fillon thirrjen: “*Çohuni, o burra të Shqipërisë, Ju djelm me famë të Kastriotit, ju bij të Zhgabës së Lirisë...*” dhe përfundon, po ashtu me vargje që aludojnë në luftën për liri të Skenderbeut (“*...ju bij të tokës Arbërore, Thërror të kombit të lirisë...*”).

Në pajtueshmëri të plotë me emrin e revistës, hapësira për personalitetet e kulturës zinte një vend të posaçëm në revistën *Kultura Islame*. siç është rasti me artikullin që i kushtohej 40 vjetorit të vdekjes së Naim Frashërit, ku ndër të tjera ngrihej lartë ana kombëtare e Naimit, siç thuhej: “*Naimi asht ikona persona e poliedrismës shqipëtare, asht shenjtori i vërtetë i tempullit të nacionalitetit e njëherit Babaj i muzes së re Arbënore. Me një fjalë është gjithëçkafja për Birin Ilyras ...Apostull i indipendencës s'onë! Gatues i një gjenrate të bjerrun për kohën e tij” E frymëzues i idealit të një Mëmdheut të lirë, sovran, prosper Madh.*”.¹⁷

14 *Zani i Naltë*, nr. 11, v. XII, nëntot 1937, fq. 322-323.

15 Citar sipas Fahrush Rexhepit në, *Periodiku shqiptarë*, fq. 153.

16 *Kultura Islame*, nr. 4 viti I dhjetor 1938, fq. 153.

17 *Kultura Islame*, nr. 13-14 (1940), fq. 28-29.

PËRFUNDIM

Revista Zani i Naltë, e themeluar nën drejtimin e Myftiut Hoxhë Vehbi Dibra, i cili ishte i njohur për anën e fortë kombëtare të tij, erdhi si rezultat i vendimeve të marrura në kongresin Mysliman të 24 shkurtit të vitit 1923. Synim parësor i saj padyshim që ishte ruajtja dhe kultivimi i besimit islam tek shqiptarët. Në kuadër të këtyre synimeve ishte edhe mbajtja gjallë e shpirtit të kombit, si pjesë e pandashme e parimit fetarë islam. Kjo vërtetohet nga tematikat e artikujve të shumtë nga autoritete të njohura për atdhetarizëm siç ishte: Hafiz Ali Korça, Vehbi Dibra, Salih Vuçiterni, Qamil Bala, Muharrem Mullahi, Reshat Kokalari, Sheh Ibrahim Karabunara, Ibrahim Xhindi, Qerim Fuga, Mehmet Pengili, Mytesim Këllici e shumë të tjerë.

Boshllëkun e revistës Zani i Naltë, e plotësoi Kultura Islame, e cila ndoqi po të njëjtën rrugë, megjithëse numri i artikujve me tematikën e nacionalizmit ishte më i vogël në krahasim me ato kulturore, artikujt me tematikë kulturore shpërfaqin një kontribut të rëndësishëm për ndriçimin e biografive të Rilindësve.

Politikat e këtyre dy revistave fetare islame, ishin trashëgimi e Rilindësve mysliman shqiptarë, të cilët janë të njohur për aktivitetin e shkrimit të gjuhës shqipe në një alfabet të unifikuar, ashtu sikurse edhe për përpilimin e teksteve shqip për nevojat e shkollave.

LITERATURA

DIBRA, Fatos, "Arnavutlukta Konuşulmuş/Kullanılmış Türkçeye Dâir", *Before The Last Voices*, Ankara-Astana:International Turkic Academy, Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University, 2016, fq.643.

DOMI, Mahir, "Buzuku Gjon (shek. XVI)", *Fjalor Enciklopedik Shqiptar [botim i ri]*, Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008, fq. 351.

ISLAMI, Agron, "II. Abdülhamit'in Arnavutlar'a karşı Yakınlaşma Siyaseti", *Sultan II. Abdülhamid'in Jeostratejisi ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 04-05 Ekim 2018,: Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Editör: Enver Arpa), 316-322.

Ishkodra, 24 qershor 1879.

Jeta e Re, Shkodër, Nr. 2, 1967.

REXHEPI, Fahrush, *Periodiku Shqiptar Islam: Gjysma e parë e shekullit XX*, Prishtinë: Bashkësia Islame e Kosovës, 2013, fq. 125-126.

KRAJA, Bendis, "Lëvizja Arsimore-Kulturore në Shkodër në vitet 1912-1920", (disertacion doktore) *Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe Filologjisë, Departamenti i Historisë*, Tiranë 2013, fq. 48-49.

Zani i Naltë, nr. 1. Tetuer, viti 1, 1923.

Kultura Islame, nr. 3, viti I (1939), fq. 110.

Kultura Islame, nr. 4 viti I dhjetor 1938, fq. 153.

Kultura Islame, nr. 13-14 (1940), fq. 28-29.

Zani i Naltë, nr. 1-2, Viti XVIII (1938), fq. 55-61.

Zani i Naltë, nr. 5, viti II (1924), fq. 147-148.

Zani i Naltë, nr. 6, viti IV (kallnur 1927), fq. 179-181.

Zani i Naltë, nr. 8, qershor 1928, fq. 604-605.

Zani i Naltë, nr. 11, v. XII, nëntot 1937, fq. 322-323.

Zani i Naltë, nr. 12, fq. 363-365.

GAZETA NASH DOM NGA SHKUPI DHE ORIENTIMI I SAJ

Besnik Emini

Institute of Spiritual and Cultural Heritage of the Albanians-Skopje, North
Macedonia

HYRJE

Në periudhën mes dy luftërave botërore në Shkup u botuan një sërë botimesh periodike. Këta periodikë për nga kohëzgjatja e botimit të tyre nuk kishin jetëgjatësi të madhe. Në mesin e këtyre revistave që botoheshin në Shkup kishte edhe prej atyre që trajtonin tema që ishin në interes të komunitetit mysliman, meqenëse artikulimi i temave me përmbajtje nacionale nuk i ishte i lehtë. Në mesin e revistave të shumta që botoheshin në atë periudhë ishte edhe gazeta “Nash dom”. Kjo gazetë botohej në gjuhën serbe me alfabet cirilik. Disa gazeta të komunitetit mysliman botoheshin në dy gjuhë, siç ishte rasti me gazetën “Hak” dhe me gazetën “Pravi put”, të cilat botoheshin si botime dygjuhësore, në gjuhën serbe me alfabet cirilik dhe në gjuhën turke me alfabet arab. Një fond i kësaj gazete është ruajtur në Bibliotekën Nacionale dhe Universitare “Shën Klimenti i Ohrit” në Shkup, Maqedonia e Veriut, në kuadër të departamentit për periodikë të rrallë.

Numri i parë i gazetës “Nash dom” doli më 29 prill 1938, me një vëllim prej 4 faqeve të formatit A3. Gazeta u botua për një periudhë prej 4 viteve kalendarikë, ndërsa numri i fundit me të cilin disponojmë është numri 56 i cili doli më 19 mars të vitit 1941. Kjo gazetë botohej dy herë në muaj, në datën 1 dhe 15 të muajit. Nuk kemi të dhëna të sakta nëse gazeta është botuar edhe pas kësaj date, por ky

duhet të ketë qenë numri i fundit i kësaj gazete, duke e pasur parasysh që botimi është ndërprerë për shkak të sulmit të Gjermanisë ndaj Mbretërisë Jugosllave. Në faqen e parë të gazetës “Nash Dom” shënonte që është “Gazetë e pavarur për ngritjen kulturore dhe ekonomike të myslimanëve”. Redaksia e kësaj gazete gjendej në rrugën Mbreti Aleksandër nr. 41, pranë lumit Vardar. Gazeta shtypej në shtypshkronjën “Juzhna Srbija” në Shkup, në rrugën Mbreti Aleksandër nr. 46, mandej në shtypshkronjën “Bratsvo” që gjendej në rrugën Kraljeviq Marko nr. 28.

DISA TË DHËNA RRETH BOTUESIT TË GAZETËS

Sa i përket çështjes se kush e botonte këtë gazetë, në faqen e parë jepen të dhëna vetëm që e redakton këshilli. Mirëpo nga shkrimet në gazetë kuptohet që botues i gazetës ishte Zufer Musiq. Para se të botojë gazetën “Nash Dom”, ai kishte shkruar shpesh shkrime në një gazetë tjetër që botohej në Shkup me emrin “Pravi Put”. Nuk kemi shumë të dhëna për këtë person. Një biografi e shkurtër për të është botuar në Enciklopedinë Ushtarake të Jugosllavisë, ku shkruan që ka lindur në Andrijevicë të Plavës (Mali i Zi) në vitin 1919. Pas Luftës së Dytë Botërore mori gradën e gjenral-majorit në Armatën Popullore Jugosllave. Sipas të dhënave që shënuara në faqen 660 të vëllimit të tretë të kësaj enciklopedie, thuhet se që nga viti 1941 i është bashkangjitur Luftës Nacional Çlirimtare, që përkon me periudhën mbylljes së gazetës. Aty kishte marrë edhe grada komanduese. Edhe pas luftës kishte vazhduar të punojë në detyra të ndryshme ushtarake në Armatën Popullore Jugosllave. Vdiq në Beograd në vitin 1967.¹ Në numrin 56 të gazetës që ai drejtonte, të datës 19 mars 1941 jepet një lajm personal se redaktori i gazetës Zufer Musiq është fejuar me mësuesen Dragica Gjorgjeviq. Ky është numri i fundit i gazetës Nash Dom që ruhet në koleksionin e Bibliotekës Kombëtare në Shkup. Nuk dihet nëse ky është edhe numri i fundit i botuar, apo janë botuar edhe numra të tjerë. Përndryshe të gjitha numrat janë shtypur në shtypshkronjën “Bratstvo” në Shkup, përveç numrit të fundit i cili është shtypur në shtypshkronjën “Nemanja” në Shkup.² Në vitin 1937 në Tetovë botoi librin “Муслимани и данашњица: чланци“ (Myslimanët dhe e sotmja: artikuj), e që ishin artikujt e tij të botuar në gazetën “Pravi put”.³

1 Vojna enciklopedija. 3, Beograd, 1972, 660.

2 Pravi Put, nr. 56, 19.03.1941, f. 4.

3 Зуфер С. Мусић - Муслимани и данашњица: чланци, Тетово, 1937.

TEMAT E TRAJTUARA NË GAZETËN “NASH DOM”

Shkrimin e parë i gazetës mban titullin “Fjala e parë”, ku thuhet se nis botimi i kësaj gazete që do të shërbejë për ngritjen ekonomike të myslimanëve por edhe për kultivimin e raporteve të mira mes myslimanëve dhe bashkëqytetarëve të tjerë. Aty theksohet se gazeta është plotësisht e pavarur dhe nuk i takon asnjë partie dhe fraksioni politik. Njëkohësisht bëhet thirrja për të ndihmuar gazetën duke u parapaguar dhe duke u bërë bashkëpunëtorë për të shkruar në gazetë. Pas këtij shkrimi hyrës është botuar shkrimi i dytë në faqen e parë me titull “Lajme për shpërnguljet në Turqi”. Paraqitja e këtij titulli në gazetë flet se edhe në vitin 1938 ishte ende aktuale çështja e shpërnguljes në Turqi. Në artikull pohohet që lajmet që përhapen rreth shpërnguljes së popullsisë në Turqi shkaktojnë pasiguri në popull, duke theksuar gjithashtu që myslimanët janë populli e barabartë në Mbretërinë Jugosllave. Aty theksohet se Turqia më nuk është ai shtet i dikurshëm fetar – shteti i kalifatit, që kujdeset për të gjithë myslimanët e botës, por tani është shtet modern i pastër nacional, që kujdeset vetëm për përparimin e turqve të vërtetë të vendit të tyre.⁴ Në faqen e dytë të numrit të parë është botuar një shkrim interesant me titull “Problemi i arsimimit të myslimanëve”. Autor i shkrimit është Nazif Resuloviq. Autori në këtë shkrim thekson se çështja e arsimimit të myslimanëve ende qëndron e pazgjidhur, duke konstatuar se pjesëmarrja e nxënësve myslimanë në shkollat fillore është tepër e ulët, posaçërisht numri i vajzave është mjaft i ulët. Arsyen për numrin e ulët të nxënësve që ndjekin shkollat, autori e kërkon e vet popullsia myslimane e cila ka interesim të dobët për këtë, ku në vend se t’i dërgojnë në shkollë, prindërit i dërgojnë të kullotin bagëtinë. Autori më tej thekson se bile edhe ata që janë të regjistruar nuk janë të rregullt në ndjekjen e mësimëve. Në fund të shkrimit autori thekson që gjuha shtetërore që mësohet në shkolla për myslimanët e këtyre anëve është njëra prej nevojave themelore jetësore, ndërsa krahas bukës, përkushtimi themelor dhe njohja e gjuhës shtetërore dhe e shkrimit është nevoja më kryesore jetësore.⁵

Një shkrim tjetër i cili gjithashtu trajton temën e arsimit është edhe shkrimi me titull “Shkaqet për shkollimin e dobët në Shkup dhe rrethinë” të shkruar nga autori Nazmi Imer. Autori tekstin e nis me konstatimin se prej të gjithë pjesëve të në të cilat jetojnë myslimanët Shkupi dhe rrethina kanë dhënë më pak intelektualë. Autori thekson se në Shkup kishte rreth 30-35.000 myslimanë ndërsa duke e krahasuar me numrin e nxënësve që i vijnë shkollat gjendja është mjerueshme, duke theksuar se nga e tërë kjo popullsi mezi kanë dalë 5-6 nxënës të shkollave

4 Pravi Put, nr. 1, 20.04.1938, f. 1

5 Pravi Put, nr. 1, 20.04.1938, f. 2

të mesme dhe 2-3 studentë. Autori këtë gjendje e krahason me vendet tjera duke vënë në dijeni se para shkupjanëve ishin boshnjakët dhe popullsia e sanxhakut. Autori thekson se është detyrë që Shkupi të bëhet qendër arsimore e të gjithë myslimanëve që jetojnë në jug të vendit. Është interesant të përcillet konstatimi i cili thekson se në rrethet e myslimanëve ekziston një e keqe e madhe, duke e përmendur mendimin se nuk duhet që fëmijët myslimanë të shkojnë në shkollat më të larta, sepse ata në ata shkolla të “kaurëve” do të largohen nga islami, do të bëhen jofetarë dhe “kaurë”, e të tjerët thonë se fëmijët myslimanë qoftë për arsye gjuhësore, qoftë për arsye të panjohur për ta nuk arrijnë sukses, por ka edhe nga ata që mendojnë se kjo gjë kërkon shumë mjete materiale dhe për këtë nuk mund të vendosin. Këto, sipas autorit, janë shkaktarët kryesorë që Shkupi dhe rrethina ka kaq pak intelektualë, duke sugjeruar se duhet që sa më shumë nxënës që dalin nga shkollat filllore të regjistroheshin në gjimnaze dhe në Medresenë e Madhe.⁶

Në faqen e parë të numrit 2, të datës 18 maj 1938 është botuar një tekst me titull “Synimet tona” i autorit Zufer Musiq, ku thuhet që synimet janë që myslimanët mos të flenë më në gjumin mesjetar, por të zgjohen dhe të shkojnë në të gjitha degët e përpunimit shoqëror baras me bashkëqytetarët e feve tjera. Autori thekson se nuk duhet të mbështetemi në mendimet e atyre të cilët dëshirojnë të jetojnë në llogari të mosdijes së masave të gjera. Krejt kjo, sipas autorit, vjen për shkak të mosorganizimit dhe për shkak se nuk mund të lëvizim asnjë hap përpara nga botëkuptimet mesjetare ndaj botës dhe jetës, e që myslimanët ende ikin nga shkollat dhe nga institucionet që nevojiten për jetë.⁷

Nëpër faqet e gazetës “Nash dom” shpesh janë botuar shkrime të cilat kanë të bëjnë me rininë. I tillë është edhe teksti “Prindër, mbani llogari për fëmijët tuaj” autor i të cilit është shënuar Ibr. Durak. Në tekst thuhet që rinia myslimane në Shkup shënon ngecje në aspekt të edukimit dhe se prindërit nuk kanë mbikëqyrje mbi fëmijët por se ata janë lënë në mëshirën e rrugës. Autori thekson se nëse ua duam të mirën fëmijëve, atëherë duhet t’u japim shkollim në shkollat e ulëta dhe të larta, dhe të kemi parasysh se gjendemi në shekullin e njëzetë dhe se koha kërkon shkollim dhe se pa të nuk mund të bëhet asnjë hap më tej.⁸

Numri 3 i datës 7 qershor 1938 hapet me një shkrim kushtuar Haxhi Mehmet Xhemaludin Çausheviqit të ndjerë i cili kishte qenë kryetar i Bashkësisë Islame të Mbretërisë Jugosllave. Aty jepen mjaft të dhëna për biografinë e tij dhe rrugëtimin jetësor që nga fëmijëria deri në detyrën e tij të fundit që e kishte.

6 Pravi Put, nr. 1, 20.04.1938, f. 2

7 Pravi Put, nr. 2, 18.05.1938, f. 1

8 Pravi Put, nr. 2, 18.05.1938, f. 4

Në faqen e dytë të gazetës është botuar një tekst i shkurtër me titull “Statistika e myslimanëve e vitit 1921”. Në këtë tekst përcillen të dhëna statistikore nga 21 janari 1921 për pjesët jugore të mbretërisë ku sipas të dhënave jetonin: 416.977 shqiptarë ose 28.23%, 148.019 turq apo 10.02% të popullsisë së përgjithshme. Sipas statistikës së njëjtë, në zonat jugore të mbretërisë struktura fetare e popullsisë ishte si vijon:

-ortodoksë 739.278 ose 50.06%

-myslimanë 711.481 ose 48.17%

-katolikë 18.306

-hebrenj 5.700

-evangjelistë 1.186

-katolikë grekë 729.

Kjo statistikë e vitit 1921 e botuar në këtë gazetë në vitin 1938 nuk pasqyrore numrin e real të popullsisë sepse rrethanat demografike kishin ndryshuar në realitet.

Në numrin 4 të datës 1 korrik 1938 botohet për herë të parë fotografi në faqet e gazetës “Pravi Put”, dhe kjo është fotografia e mbretit Pjetri II ku përshkruhet që ai mbaroi klasën e gjashtë të gjimnazit real me sukses të shkëlqyeshëm. Mandej botohet një tekst informues për medresenë Gazi Isa Beu në Shkup e cila ishte themeluar para dy viteve, ku thuhet se në fillim të vitit në këtë medrese janë regjistruar 137 nxënës.⁹ Në po të njëjtin numër sërish është botuar një shkrim i cili ka të bëjë me shpërnguljen në Turqi i cili mban titullin “Çështja e shpërnguljes në Turqi”. Në këtë artikull thuhet që Republika e Turqisë ka hapësira të mëdha toke të punueshme, sidomos në Anadoll, të cilën me popullsinë e saj nuk është në gjendje ta punojë. Në artikull theksohet që po bëhen përgatitje që në Turqi të shpërngulen rreth 2 milionë banorë nga Jugosllavia dhe vendet tjera ballkanike. Në artikull përmendet që sipas të dhënave të datës 30.06.1936 në Jugosllavi jetojnë 15.061.580 banorë, prej të cilëve myslimanë janë 11.13% apo 1.676.354 banorë. Në fund të artikullit mes tjerash thuhet që myslimanët e Jugosllavisë janë njerëz punëtorë dhe duhet t’u jepet mundësi të jetojnë me punën e tyre dhe Turqia duhet të jetë krenare nëse i shkojnë këta njerëz, duke shtuar që ata e kanë të vështirë ta lënë tokën e tyre, por jeta kërkon zhvendosje, në luftë për bukë. Bëhet fjalë për mbijetesë.¹⁰ Autori i artikullit është shënuar me inicialet N.R.T.

9 Pravi Put, nr. 4, 01.07.1938, f. 1.

10 Pravi Put, nr. 4, 01.07.1938, f. 3.

Në numrin 4 të është edhe një artikull që trajton çështje gjinore, i cili mban titullin “Gruaja te ne dhe në islam” me autor Hamdija Rexhepoviq. Në këtë artikull kritikohet pozita e pavolitshme e gruas në familjet myslimane, e cila nuk merr pjesë në organizimin e jetës qoftë jashtë familjes, qoftë brenda saj. Në artikull thuhet se shumë gjëra në lidhje me të drejtat e gruas janë në kundërshtim me islamin.

Në numrin 6 të datës 12 gusht 1938, në faqen e parë të gazetës është botuar shkrimi me titull “Moralit para së gjithash”. Në këtë shkrim diskutohet për rëndësinë e mirësjelljes së individit në shoqëri dhe ndaj pjesëtarëve të tjerë në bashkësinë në të cilën jeton dhe vepron. Autor i shkrimit është N. R. Travunjanin.¹¹

Një shkrim tjetër me interes i botuar në po këtë numër është “Sibijan mejtepet dhe shkollat”, ku kritikohet puna e organizimit të sistemit shkollor, sidomos në aspektin e mundësisë që vajzat të vazhdojnë shkollimin e mëtutjeshëm, gjë që është e pamundur në rrethanat e caktuara, ku pasi i mbaronin mësimet në këto mejtepe vajzat nuk dilnin më nga shtëpia për të vazhduar shkollimin. Arsye për këtë gjendje në artikull përmenden të jenë prindërit të cilët nuk u japin mundësi vajzave të tyre të vazhdojnë shkollimin për shkak të mentalitetit.¹²

Në numrin 7 të datës 5 shtator 1938, në faqen e tretë është botuar teksti me titull “A jemi turq?” I shkruar nga autori Sato Hoxhin. Në këtë tekst autori e ngre çështjen e përkatësisë fetare dhe asaj etnike. Autori përpiqet të sqarojë që përkatësia etnike është e ndarë nga ajo fetare dhe se të gjithë ata që janë myslimanë nuk janë turq. Autori sqaron që është një praktikë e vjetër e trashëguar nga e kaluara që nuk bën ndarjen e këtyre dy gjërave që i karakterizojnë popujt e ndryshëm, duke vënë theksin që shumica e myslimanëve në mbretëri nuk janë turq, por popuj të tjerë. Autori çështjen e përkatësisë fetare e lidh edhe me privilegjet politike në të kaluarën ku pjesëtarët e “fesë turke” kanë pasur më shumë liri sesa pjesëtarët e feve tjera. Madje shton se edhe popujt që kanë kërkuar çlirim nga Perandoria Osmane janë thirrur në emër të fesë.¹³ Nga numri 7 ndërrohet edhe adresa e redaksisë së gazetës nga rruga Mbreti Aleksandër nr. 41 në rrugën Vojvoda Putnik, nr. 30.

Në faqen e parë të numrit 8 të datës 3 tetor 1938 është botuar një lajm i shoqëruar me fotografi ku shihen anëtarët e këshillit kryesor të shoqatës së imamëve – ofiqar në Shkup, ku theksohej që kryetar i këshillit të shoqatës ishte Ramiz

11 Pravi Put, nr. 6, 12.08.1938, f. 1.

12 Po aty.

13 Pravi Put, nr. 7, 05.09.1938, f. 2.

Paljevac. Në foto shihen 16 anëtarë të këtij këshilli.¹⁴ Në numrin 9 të datës 27 shtator 1938 sërish e gjejmë të ndryshuar adresën e redaksisë, me ç'rast emri i ri i rrugës është shënuar Mitropolit Viqentije nr. 35. Nga numri 10, që botohet më 22 janar 1939 gazeta shtypet në shtypshkronjën “Bratstvo”, që gjendej në rrugën Kraljeviq Marko nr. 28.

Në numrin 15 të datës 1 prill 1939 është botuar një reagim i Ataullah Kurtishit ndaj Hasan Rebacit, i cili paraprakisht kushte botuar një shkrim kundër tij në këtë gazetë. Është ndër debatet e rralla të botuara në këtë gazetë mes personave që mbanin ose kishin mbajtur detyra të rëndësishme në jetën fetare në Shkup, e ku si pjesëmarrës në këtë replikë me tekst paraqitet edhe figura e Ataullah Kurtishit nga Studeniçani, i cili në tekstin e tij mes tjerash pohon që një kohë ka qenë i internuar në Kraljevë bashkë me persona të tjerë.¹⁵

Në numrin 16 të datës 17 prill 1939 gazeta boton në faqen e parë procesverbalin e mbledhjes së këshillit të Vakëfit-Mearifit në Shkup, me ç'rast shihet që gazeta është mjaft e interesuar të merr pjesë në çështjet e organizimit fetar në Shkup, duke i përcjellë me hollësi bisedat që janë zhvilluar në këtë mbledhje, e që u kushtohet një faqe e plotë. Në faqen e dytë është botuar një tekst me titull “Përgjigje fetfasë së z. Ataullah Kurtishit” të shkruar nga Hasan M. Rebac, anëtar i këshillit të Vakëfit – Mearifit në Shkup.

Në numrin 19 të datës 30 qershor 1939, Zufer Musiq, redaktori i gazetës “Nash dom” boton një artikull autorial me titull “Dukuri e padobishme-shovinizmi nacional mes myslimanëve”. Në këtë tekst është interesant të vërehet qëndrimi i autorit edhe rreth përkatësisë së myslimanëve në jug të mbretërisë, ku përveç shqiptarëve (të cilët i quan arnautë) dhe turqve, përmend edhe serbët myslimanë, duke mos i quajtur boshnjakë. Në lidhje me redaktorin Zufer Musiq në numrin 23 të datës 21 tetor 1939 është botuar një tekst që flet për lirimin e Zufer Musiqit nga detyra në Bashkësinë Fetare Islame, i cili kishte qenë i punësuar si bibliotekar në bibliotekën qendrore të vakëfit, ku kishte punuar mëse dy vite. Në artikull shkruhet që ky largim nga puna i vjen si pasojë e angazhimit të tij në çështjet që kanë të bëjnë me udhëheqjen e Bashkësisë Fetare Islame në Shkup dhe duke e fajësuar për këtë Ferhat Dragën si udhëheqës të grupit.¹⁶ Menjëherë në numrin vijues, pra në numrin 24 të datës 1 nëntor 1939 botohet një reagim i redaktorit dhe ish bibliotekarit për largimin e tij nga detyra, duke e theksuar që në titull se veprimi në fjalë është “Plumb që e ka huqur cakun” dhe se ky veprim nuk do të

14 Pravi Put, nr. 8, 03.10.1938, f. 1.

15 Pravi Put, nr. 15, 01.04.1938, f. 1.

16 Pravi Put, nr. 23, 21.10.1939, f. 3.

ndikojë në mbijetesën e gazetës në fjalë. Edhe në numrat në vijim gazeta do të përfshihet në polemika rreth udhëheqjes së Bashkësisë Fetare Islame në Shkup duket botuar edhe reagimet e palëve të përfshira në këto polemika.

Në numrin 20, në faqen e katërt janë botuar disa të dhëna rreth redaktorit të gazetës “Nash dom”, ku në formë të dialogut jepen të dhëna se Zufer Musiq ka qen nga Plava e Malit të Zi dhe se gjatë kohës që ka qen redaktor i gazetës ka punuar si bibliotekar në Bibliotekën e Vakëfit në Shkup. Gjithashtu, në të njëjtën faqe jepen të dhëna edhe për Medresenë e Madhe të Mbretit Aleksandri I në Shkup, për të cilën thuhej se deri në vitin 1939 nëpër të kishin kaluar shtatë gjenerata. Në fund të vitit shkollor kjo shkollë kishte 207 nxënës. Në numrin 26 të datës 21 dhjetor 1939 sërish e gjejmë të ndryshuar adresën e redaksisë, ku adresa e re është Karagjorgjeva 42.

Në numrin 26 të datës 6 dhjetor 1939 është botuar një reagim i redaksisë ndaj një shkrese të një lexuesi të botuar në gazetën “Muslimanska svijest” nr. 68. Në këtë letër të redaksisë, sërish përmenden çështjet e përkatësive etnike të myslimanëve në Mbretërinë Jugosllave, e në këtë tekst pa emër autori sërish kontestohet ekzistimi i boshnjakëve, ku thuhet: *“Ne asnjëherë nuk kemi pohuar që myslimanët e Sanxhakut dhe Malit të Zi nuk janë të njëjtë si myslimanët e Bosnjës dhe Hercegovinës, por ne nuk pranojmë asnjë komb boshnjak e as një grupim të tillë të myslimanëve. Është çmenduri të mendohet që myslimanët malazezë të ndahen nga ortodoksët, kur ata jo vetëm që janë një popull, por ata janë të lidhur mes veti me lidhje gjaku-vëllazërore”*. Në vazhdim të artikullin shpalohej një e dhënë për çështjen e tirazhit të gazetës, ku thuhet që në vet territorin e Bosnjës dhe Hercegovinës gazeta ka mbi 2000 lexues të përhershëm.¹⁷

Në numrin 29 të datës 20 janar 1940 është botuar një shkrim me titull “Jeta shoqërore në Islam”, shkrimi është botuar në dy vazhdimë, respektivisht në numrin 29 dhe 30 të datës 1 shkurt 1940. Është ndër shkrimet e rralla në këtë gazetë që trajton tema shoqërore të islamit. Autor i tekstit është Ibrahim Haxhiq. Autori në këtë shkrim përpiket të reflektojë disa çështje në lidhje me ndihmesën e ndërsjellë të myslimanëve si nevojë në të gjitha kohërat, përfshirë edhe kohën në të cilën është shkruar teksti. Ai vë theksin te solidariteti i përgjithshëm ku nuk duhet të ketë egoizëm personal. Në vazhdimin e dytë të artikullit autori citon profetin Muhamed a.s. që *“secili anëtar i bashkësisë duhet t'i japë të njëjtës çdo gjë që kërkon ajo prej saj. – I pasuri mbështetje materiale, dijetari ta vendos dijen e tij në shërbim të bashkësisë, me një fjalë, secili të japë atë që mundet sipas mundësive... Kjo në të vërtetë është “lufta në rrugën e zotit në kuptimin e sotëm dhe në rrethanat e sotme...”*

17 Pravi Put, nr. 26, 06.12.1939, f. 3.

*Kush është mysliman duhet të jetë i paluhatshtëm në besimin e tij, dhe këtë duhet ta dëshmojë në vepër.*¹⁸

Në numrin 36 të datës 3 maj 1940 jepet informacion me titull “Një gazetë e re myslimane”, ku përcillet lajmi për botimin e gazetës “Muslimanska slloga” redaktor i së cilës ishte Riza H. Xheladin, pronar shitoreje nga Shkupi. Në këtë tekst të shkurtër informativ theksohet se nga botimi i dy numrave të parë nuk kanë arritur të kuptojnë se e kujt është kjo gazetë, sepse përmbajtja nuk ka bërë me dije për ndonjë drejtim të mundshëm që do të qartësonte orientimin e gazetës, ndërsa nga numri i tretë, thuhet në tekst, vërehet që gazeta mbështet nga drejtuesit e Bashkësisë Fetare Islame në Jug të mbretërisë, e veçanërisht zotërinjtë të Ulema Mexhllisit. Në faqet e kësaj gazete është përmendur gazeta “Nash dom”, për të cilën gjë shkruan që do të prononcohet më gjerësisht në numrat e ardhshëm.¹⁹ Në këtë numër sërish shënon që është ndryshuar adresa e redaksisë e cila tani është shënuar si Masarikova nr. 14.

Numri 38 i datës 21 maj 1940 mban titullin e botimit të jashtëzakonshëm, në dy fletë, ndërsa arsyeja për këtë është emërimi i komisariatit në Bashkësinë Fetare islame në Jug, ku jepen edhe fotografitë e tre anëtarëve të këtij komisariati dhe emrat e tyre: Mehmed Zeki, Dervish Sheqerkadiq dhe Murat Sheqeragiq, të tre anëtarë të Gjyqit Suprem të Sheriatit në Shkup.²⁰ Edhe në tekstet e botuara në numrat tjerë, redaksia mbështet shkarkimin e kryesisë nga ana e Ministrisë të Drejtësisë, dhe i kritikon shkrimet e gazetave të Sarajevës si “Pravda” dhe “Narodna pravda” të cilat kishin reaguar për këto ngjarje, duke e vlerësuar këtë si cenim të autonomisë së Bashkësisë Fetare Islame.

Në numrin 42 të datës 15 korrik 1940, në faqen 3 është botuar teksti me titull “Detyra e inteligjencies fetare në popull”. Autori është nënshkruar me inicialet A. I. Autori në këtë shkrim përmend rëndësinë e inteligjencies fetare e cila sipas tij zgjon dhe i bashkon forcat e veta që të mund të jetë në dobi të fesë së vetë dhe të popullit të vetë t’i shërbejë dhe me këtë ta kryejë detyrën e vet me të cilën e ka ngarkuar Zoti. Autori më tej thekson se “*feja jonë është fe e shkencës siç shihet nga çdo fletë e kuranit. Sipas kësaj themeli në të cilin shtrihet feja jona është vetëm shkenca dhe njohja e fesë. Profeti ynë ka qen krenar me atë që është dërguar si mësues i botës. Detyra e tij profetike ka qenë që botën ta mësojë për fenë e mirë dhe të drejtë. Këtë detyrë të tijën pas tij e kanë trashëguar njerëzit të cilët e njohin shkencën dhe fenë, ndërsa kjo është inteligjencia fetare. Ata me të drejtë mund të quhen trashëgimtarë të Profetit,*

18 Pravi Put, nr. 29, 20.01.1939, f. 2.

19 Pravi Put, nr. 36, 06.05.1940, f. 4.

20 Pravi Put, nr. 38, 21.05.1940, f. 1.

sepse ai ka thënë se “dijetarët janë trashëgimtarë të të dërguarve të Zotit. Shkenca është themeli i besimit të islamit. Prandaj secili duhet ta kërkojë.” Shkenca dhe kërkimi i të vërtetës shkencore është në qendër të vëmendjes së këtij shkrimi të shkurtër, ku me shembuj nga jeta profetike dhe dijetarëve të mëvonshëm sqarohet rëndësia e shkencës në islam në kërkim të së vërtetës, e që e bëri të fortë islamin derisa arriti të trokasë në dyert e Vjenës. Në fund autori sugjeron që sa më shumë fëmijë të dërgohen nëpër shkolla, me çka do të sigurojmë veten edhe në këtë botë kalimtare edhe në botën tjetër të përjetshme.²¹

Në kontekst të afirmimit të teorisë se serbëve myslimanë është edhe teksti “Fjala e serbëve myslimanë duhet të dëgjohej” i autorit dhe botuesit të gazetës “Pravi put” Zufer Musiqit, ku sulmon myslimanët me përkatësi sllave të cilët nuk prononcohen si serbë, e që i quan të shkolluar të ish Austro-Hungarisë, e të cilët në jetën publike mbajnë pozita të rëndësishme. Autori thekson që është shumë më i rëndësishëm uniteti mes, siç i quan serbëve myslimanë me serbët ortodoksë, se me të tjetër.²² Në faqen e fundit të këtij numri është botuar edhe një fotografi e mësimdhënësve të “Medresesë së madhe” në Shkup, duke e theksuar rëndësinë e saj dhe se që nga vitit 1925 kur është themeluar, atë e kanë mbaruar një numër i konsiderueshëm i nxënësve. Nga numri 44 i datës 20 gusht 1940 Zufer Musiq figuron si pronar i gazetës, ndërsa si kryeredaktor dhe redaktor përgjegjës figuron Bogoljub Rakitoviç, me adresë në rrugën Karagjorgjeva nr. 23. Në numrin e ardhshëm, pra në numrin 46 sërish ka ndryshim, e kësaj radhe Zufer Musiq është shënuar si pronar dhe redaktor përgjegjës. Numri 46 ka 6 faqe, pra 2 faqe më shumë se numrat paraprakë. Edhe numrat në vijim do të vazhdojnë të jenë me vëllim të shtuar prej 6 faqeve, dhe më pas sërish kthehen në 4 faqe. Në këtë periudhë kishin marrë hov edhe zhvillimet luftarake në Evropë dhe lufta shtrihej edhe drejt Ballkanit.

Në numrin 50 të datës 12 dhjetor 1940, në faqen 2 është botuar një tekst pa emër autori me titull “Për myslimanët në Bullgari”. Në fillim të tekstit theksohet se për myslimanët e Bullgarisë dihet shumë pak, e se më shumë dihet për myslimanët në Persi dhe Indi sesa për ata të Bullgarisë. Artikulli përcjell se sipas të dhënave zyrtare të vitit 1926 në Bullgari kanë jetuar 825.000 myslimanë, që paraqet 14,41% të popullsisë së përgjithshme, duke shtuar se shumica ndjehen si turq ndërsa pjesa tjetër prej rreth 200.000 janë myslimanë Bullgarë të cilët njihen me emrin lokal *pomakë*. Ata përmenden të kenë zënë vend të rëndësishëm në postet e Perandorisë Osmane. Pas Luftërave Ballkanike myslimanët në kuvendin e Bullgarisë kanë pasur 12 deputetë. Por me kalimin e viteve ata i kanë

21 Pravi Put, nr. 42, 15.07.1940, f. 3.

22 Pravi Put, nr. 43 02.08.1940, f. 3

humbur postet e ndryshme, duke mbetur vetëm me disa kryetarë komunash në vendbanimet kompakte, ndërsa qendra e tyre është Shumeni, ku është edhe Shkolla e gjykatësve të shariatit. Aty e ka selinë edhe myftiu suprem. Në artikull thuhet se në Sofje, që para 10 viteve del gazeta “Hikmet”, që shtypet në turqishten e vjetër me alfabet arab. Ata kanë edhe shoqatën “Rodina” (Adheu).²³

Në numrin 54 të datës 1 shkurt 1941 jepet lajmi për fillimin me punë të Radio Shkupit, ku thuhet që ishte radiostacioni i katërt në Mbretërinë Jugosllave.²⁴

PËRFUNDIM

Gazeta “Pravi put” që u botua në Shkup në periudhën 1938-1942 është një burim i rëndësishëm për periudhën e përmendur. Ishte një gazetë që u dedikohet lexuesve myslimanë, të të gjitha përkatësive etnike. Megjithëse në shkrimet e gazetës shpesh theksohej që ajo financohet nga shitja e gazetës dhe nga kontributet vullnetare, dihet se një pohim i këtillë vështirë të jetë i qëndrueshëm duke e pasur parasysh koston e botimit. Qëndrimet e botuesit dhe pronarit të gazetës Zuber Musiq janë mjaft kontradiktore. Ai është hapur në mbështetje të politikës shtetërore dhe del hapur kundër kryesisë së Bashkësisë Fetare Islame në Shkup duke i përdorur hapur faqet e gazetës për këtë gjë, sidomos kundër Ferhat Bej Dragës. Është mbështetës i teorisë se në Mbretërinë Jugosllave myslimanët në aspektin etnik janë shqiptarë, turq dhe serbë dhe në këtë kontekst mohon të ketë myslimanë boshnjakë. Pra ai është hapur për identitetin serb të myslimanëve që flasin çfarëdo gjuhe sllave. Qëndrimi i këtillë i kësaj gazete i shkonte për shtati politikës zyrtare shtetërore. Siç është përmendur edhe më lartë, përveç punës rreth botimit të gazetës “Pravi put” çdo dy javë, ai ishte i angazhuar edhe si bibliotekar në bibliotekën e vakëfit në Shkup, prej nga u përjashtua për shkak të qëndrimeve të tij në lidhje me sulmet ndaj kryesisë së Bashkësisë Fetare Islame në Shkup.

Në faqet e gazetës me shkrimet të tyre dalin emra të ndryshëm, si: Alirami Rushidoviq, Nazmi Imer, E. Shabanoviq, Kemal Xh. Çausheviq, Hamdija Rexhepoviq, Ilijas Dobarçiq, Sato Hoxhin. Ka edhe të tjerë që shfaqen vetëm me iniciale si: M.S., V.S., N.R.T., etj.

Megjithëse në gazetë përfshihen edhe tema nga kultura e përgjithshme, sërish pjesa mbizotëruese është përzierja në çështjet rreth udhëheqëses së Bashkësisë Fetare Islame në Shkup, që kishte përkrahjen edhe të një personi tjetër si Hasan

23 Pravi Put, nr. 50, 15.12.1940, f. 2.

24 Pravi Put, nr. 54, 01.02.1941, f. 1.

Rebac, i cili shpesh botonte artikujt e tij në këtë gazetë. Politika e kësaj gazete është një tregues i qartë për kushtet dhe rrethanat si ishte e organizuar jeta e komunitetit mysliman në Shkup e më gjerë. Ndryshimi shpeshtë i adresave të redaksisë është edhe një tregues i pasigurisë së botuesit dhe redaktorit të kësaj gazete e ndoshta edhe i përfshirjes së tij në çështjet organizimit të institucioneve fetare në Shkup.

LITERATURA

Gazeta “Pravi Put”, Vitet: 1938-1941

Vojna enciklopedija. 3, Beograd, 1972.

Зуфер С. Мусић - Муслимани и данашњица: чланци, Тетово, 1937.

Ballina e numrit të parë të gazetës “Pravi put”, botuar më 29 prill 1938 në Shkup.

Fotografi e mësimdhënësve të Medresesë së Madhe në Shkup e botuar në numrin 43 të datës 2 gusht 1940.

VËSHTIRMI I GAZETËS PRAVI PUT PËR SHKOLLAT MYSLIMANE

Ardian LIMANI

Institute of Spiritual and Cultural Heritage of the Albanians-Skopje, North Macedonia

HYRJE

Historiku i gazetës “Pravi Put” (“Rruga e drejtë”), fillon me daljen në dritë të numrit të parë më 22 janar të vitit 1937 në Shkup, e cila dilte 4 herë në muaj dhe atë çdo të premte. Kjo gazetë ishte organ i Shoqatës së Imamëve të Xhematit të Ulema Mexhllisit të Rrethit të Shkupit. Redaktor përgjegjës i saj ishte Hafiz Ramiz Paljevac, ndërsa adresa e redaksisë ishte në rrugën: “Hafiz Pashina” numër 6. Gazeta shtypej në shtypshkronjën “Bratstvo”, e cila gjendej në rrugën: “Kraljeviqa Marka” numër 28 në Shkup.

Artikujt që kanë të bëjnë me shkollat janë të paraqitura në një fejtון në 8 vazhdime (mungon numri i parë) me titull: “Edukimi fetar sipas legjislacionit të ri të Bashkësisë Fetare Islame”, tekst i redaksisë, “Shkollat islame, kultura dhe iluminizmi në mesjetë”, me autor Idriz Shahmanoviq; artikulli me titull: “Medresetë e prapambetura”, me autor Zuber Musiq; “Kundër mbylljes së medreseve të prapambetura”, me autor Ibrahim Lutvq; artikulli me titull: “Shoqata dhe shkolla – Shefkat në Shkup”, pa autor; dhe artikulli me titull: “Buka, pastaj shkolla”, me autor Muhjudin Sulejmanpashiq.

HISTORIA E SHKOLLAVE MYSLIMANE

Artikulli me titull: “Shkollat islame, kultura dhe iluminizmi në mesjetë”, përshkruan religjionin islam si besim që ka shumë shpirt kulturor dhe arsimor, dhe se asnjë themelues religjioni nuk e ka dashur më shumë mësimin dhe përhapjen e dijes dhe shkencës sa profeti Muhamed. Këtë artikulli e dëshmon me *ajet* dhe *hadithe*. Ajeti i parë i Kuran-it, i kërkonte profetit Muhamed, të mësojë e studiojë në emër të Zotit... Kjo thirrje e Zotit përmes profetit Muhamed vazhdon për secilin ndjekës të fesë islame dhe për secilin është detyrim i shenjtë të mësojë, studiojë sipas aftësive intelektuale dhe mundësive materiale.

Në këtë aspekt profeti Muhamed ka thënë: “Është detyrë e shenjtë për çdo mysliman dhe myslimane të mësojë dhe të kërkojë dije nga djepi deri në varr”. Kjo vlen për të gjitha llojet e dijeve, e jo vetëm për dituritë ndaj besimit, për çka gabimisht interpretohet.¹ Më tej jepen sqarime përmes përshkrimit të devesë se si ajo është krijuar, a nuk është inkurajim për studimin e shkencave natyrore, zoologjinë, botanikën. Po qielli a nuk është inkurajim për studimin e astronomisë, po kodrat a nuk janë inkurajim për studimin e gjeografisë e matematikës. Këto janë inkurajim për studim të kimisë dhe fizikës.²

Nga kjo që trajtohet në artikull, mësohet se të gjithë ndjekësit e Islamit janë të detyruar ti studiojnë në të gjitha drejtimet e shkencave natyrore dhe të gjitha shkencave tjera, e jo vetëm ato religjioze. Më tej jepet sqarim që, sipas Islamit dhe rregullave të tij, myslimani nuk duhet të shohë formalitetet dhe gjërat e parëndësishme dytësore gjatë marrjes së dijeve, si për shembull gjuha, shkrimi apo besimi i shkencëtarit. Myslmani e ka për detyrim të dijë dhe të pajiset me dije pa dallim të gjuhës përmes së cilës merr dije, pa dallim nga besimi i mësuesit që përhap dije. Si shembull, në artikull paraqitet thënia e hazreti Aliut që thotë: “Mos shiko kush flet, por dëgjo çka flet”. Një shembull tjetër më rëndësi për lexuesit është ai i profetit Muhamed. Kur myslimanët kishin kapur një numër të konsiderueshëm robërish nga Meka, në betejën e Bedrit, dy vite pas hixhrit, profeti atyre u kishte vendos kusht (mekasve të pa fe), që nëse duan të jenë të lirë, ata t’u mësojnë 10 fëmijëve myslimanë të Medinës shkrim-leximin. Pra, as paratë apo vlera materiale nuk ishin kusht, por dija dhe shkenca.

1 Idriz Shahmanović, “Исламска школа, култура и просвећеност у средњем веку”, Прави Пут, nr.5, 19 shkurt 1937; 2.

2 Shahmanović, “Исламска школа, култура и просвећеност у средњем веку”.

XHAMITË SI INSTITUCIONE TË PARA KULTURORE DHE ARSIMORE

Institucionet e para arsimore ishin xhamitë ku ishin mësuar parimet e islamit dhe dogmat e tij, e krahas tyre edhe bazat e shkencave tjera. Mësuesi i parë ishte profeti Muhamed i cili e mësoi botën me dispozitat dhe dekretet fetare islame. Pas tij, mësimin e tillë e vazhduan shokët e tij (as-habët).

Më pas, studimi i jetës dhe veprës së profetit Muhamed dhe principeve morale islame, riteve dhe dogmave, përveç se në Meke dhe Medine realizohej edhe në Bagdad, Damask, Basra, Kairo etj., ku ishin shpërndarë shumë nga shokët e Profetit Muhamed, ku ligjërimi dhe mësimet ishin organizuar me iniciativë vetjake nga shokët e Profetit, si detyrim islam. Sepse, sipas islamit, dijetarët e kanë për detyrim ta mësojnë botën dhe ta drejtojnë atë në të mirë duke e larguar nga e keqja dhe ligësia. Moskryerja e këtij obligimi është mëkat i madh.³

Të udhëhequr nga ky parim i madh, shokët e Profetit si dhe dijetarët tjerë islam i shumëfishuan predikimet në të gjitha xhamitë nëpër qytetet e mëdha e të vegjël. Muderisi (ligjëruesi – predikues), ulej në një skaj të xhamisë prej nga interpreton një vepër, ndërsa ndjekësit përreth tij mbajnë mend ose regjistrojnë këtë interpretim të predikuesit. Ndonjë herë ai ka diktat, ndonjë herë diskutim dhe polemizim me të pranishmit dhe ndonjëherë nxënësit më të devotshëm mbajnë ligjëratë në prani të muderisit i cili ndërhyrë në rast kur nxënësi mund të gabojë. Nxënësit që ndjekin mësimet në xhami, quheshin ose sipas emrit të muderisit ose sipas emrit të xhamisë. Sa më shumë rritej reputacioni i muderisit, aq më shumë nxënës mblidheshin rreth tij.⁴

Në këtë artikull jepen të dhëna edhe rreth Ibën Sinas, ku shkruhet se ai kishte filluar të ligjëronte duke qenë ende i ri, qysh në moshën 20-vjeçare. Në mesin e nxënësve të tij ishin njerëz me mjekër të bardhë në vite të pjekurisë. Në ligjëratat e Ibën Sinas merrnin pjesë oficerë të ushtrisë, zyrtarë të qyteteve deri te kalifi dhe e konsideronin me krenari që ndiqnin këto ligjëratë nga dijetarët. Përpos xhamive, ligjëratat mbaheshin edhe në shtëpitë private, teqetë, oborret, klubet dhe bibliotekat.⁵

3 Idriz Shahmanović, "Исламска школа, култура и просвећеност у средњем веку", Прави Пут, nr.5, 19 shkurt 1937; 4.

4 Shahmanović, "Исламска школа, култура и просвећеност у средњем веку".

5 Shahmanović, "Исламска школа, култура и просвећеност у средњем веку".

Më poshtë në artikull flitet për hapjen e mejtepeve (shkollave myslimane). Themelimi i mejtepeve për fëmijë ka ndodhur menjëherë me përhapjen e islamit. Në to, është mësuar leximi dhe shkrimi i Kuran-it, dhe janë mësuar përcaktimet islame dhe dogmat e tij. Mejtepe të tilla ka në të gjitha xhamitë që nga Lindja në Perëndim. Mejtepet janë shkolla private e xhemitit. Xhemati vet i dërgon fëmijët e vet në mejtepe si detyrim moral islam. Ndërsa shteti kujdeset që të ketë sa më shumë mejtepe. Për këtë qëllim, shteti ka pasur një lloj policie të ashtuquajtur Muhtesib, të cilët janë kujdesur për fëmijët duke monitoruar sjelljet e mësuesve ndaj nxënësve të tyre për të mos i dënuar në mënyrë të tepërt.⁶

Gazeta nëpërmjet artikujve të saj na njofton se shkuarja në haxhillëk ka luajtur rol të rëndësishëm në përhapjen e arsimit dhe kulturës islame në botë. Me qëllim të plotësimit të kushtit të Haxhit, myslimanët nga e gjithë bota kanë shkuar në Medine dhe Meke. Duke qëndruar për një kohë të gjatë, ata kanë ndjekur predikimit e dijetarëve islam, rreth mësimeve nga hadithi, tefsiri, e drejta e sheriatit dhe tjera drejtime. Me të kthyer në vendet e tyre, këta kanë sjellë me vete edhe një sasi librash nga autoritete të njohura fetare. Me këtë rast kanë depërtuar librat në mesin e popullsisë në skajet më të largëta të botës. Në këtë mënyrë është bërë edhe përhapja e arsimit dhe shkencës në botë.⁷

Në artikullin me titull: “Medresetë e prapambetura”,⁸ informohet opinioni i gjerë me llojin e medreseve që punojnë me metoda të vjetruara. Sipas tekstit, ato janë shkolla ku e kalojnë kohën e fëmijërisë së tyre një numër i madh nxënësish dhe nga këto shkolla dalin të papërgatitur dhe të padobishëm për bashkësinë e përgjithshme dhe atë myslimane. Këto shkolla nuk kanë plane pune e as program se sa vite zgjatë procesi edukativo-mësimor. Në këto shkolla mësohet përmendësh dhe atë vetëm çështjet fetare, ndërsa lëndë tjera nuk kanë.

Autori i tekstit përshkruan përvojën e tij, ku më tej shkruan: “Përpara disa kohësh personalisht isha në një ligjëratë në një medrese të tillë. Aty ishte një ambient johigjienik, me disa talebe (nxënës) dhe muderizi (mësuesi). Mësuesi në një bankë të vogël që kishte përpara tij hapi një libër në gjuhën arabe, ndërsa nxënësit ulur për toke, duke vëzhguar syhapur mësuesin. Ai u lexonte arabisht dhe u përkthente në gjuhën turke, ndërsa nxënësit të shumtit dinin vetëm gjuhën shqipe. Nga kjo mund të kuptohet se çfarë dobie dhe sa dituri mund të fitohet në këto medrese. Ajo çka mësohet, zgjatë shumë kohë, sa që nxënësit mërziten.

6 Idriz Shahmanović, “Исламска школа, култура и просвећеност у средњем веку”, *Прави Пут*, nr.6, 5 mars 1937; 2.

7 Shahmanović, “Исламска школа, култура и просвећеност у средњем веку”.

8 Zufer Musiq, “Старомодне медресе”, *Прави Пут*, nr.5, shkurt 1937; 1-2.

Kur ata mendojnë se u mjafton ajo që kanë mësuar, ata lëshojnë mjekrën dhe vendosin çallmë dhe dalin përpara njerëzve.⁹

Nga këto shkolla ne sot i kemi shumicën e hoxhallarëve dhe mësuesve fetarë. Edhe pse vite të tëra i kanë kaluar në këto shkolla, shumica prej tyre nuk kishin mësuar shkrim-leximin në asnjërën prej gjuhëve. Nga këto shkolla ke njerëz në pozicione të larta në bashkësisë tonë fetare dhe me paditurinë e tyre, ata kanë frenuar çdo përparim të myslimanëve.

Myslimanët e jugut, janë elementi më i prapambetur dhe i lënë pas dore. Ata janë në nivelin më të ulët të përparimit njerëzor. Mosnjohësit e islamit, besojnë se kjo vjen si pasojë e riteve islame. Emri mysliman tek ata do të thotë njeri tërësisht i prapambetur. Koha është që të shikohet puna e këtyre medreseve të vjetërsuara dhe puna e tyre të ndalohet.¹⁰

LEGJISLACIONI PËR SHKOLLAT I BASHKËSISË FETARE ISLAME

Trajtimi i çështjes së shkollës dhe arsimit në gazetën “Pravi Put”, fillon qysh në numrin 4 të saj, ku në artikullin e titulluar: “Edukimi fetar sipas legjislacionit të ri të Bashkësisë Fetare Islame”,¹¹ mes tjerash njoftohen lexuesit se sipas ligjit të ri, Bashkësia Fetare Islame i ka duart e lira në pikëpamjen e organizimit të edukimit fetar. Bashkësia Fetare Islame, mundet lirshëm dhe e pavarur të hapë shkollat e veta për arsimimin e rinisë islame. Sipas kësaj, ajo mund të riorganizojë shkollat ekzistuese si dhe të themelonte shkolla të reja fetare.

Siç njofton gazeta në vazhdim, që sipas ligjit të ri, përveç që parashihen shkollat fetare, dhe krahas tyre, mësim besimi islam do të zhvillohet edhe në shkollat shtetërore, në ato fillore, të mesme dhe shkollave të mesme profesionale.

Në përmbajtje të artikullit përshkruhen karakteristikat e shkollave fetare, të cilat veprimtari bazë kanë arsimin teologjik. Kjo karakteristikë përkufizohet në Kushtetutën e Bashkësisë Fetare Islame. Në nenin 200 të kësaj kushtetute parashihen këto shkolla fetare:

- Shkolla e lartë shariatiko-teologjike në Sarajevë si shkollë shtetërore në rang fakulteti;

9 Musiq, “Старомодне медресе”.

10 Zufer Musiq, “Старомодне медресе”, *Прави Пут*, nr.5, shkurt 1937; 1-2.

11 Redaksia, “Верска просвета по новом законодавству Исламске Верске Заједнице”, *Прави Пут*, nr.4, 12 shkurt 1937; 1-2.

- Medreseja e Gazi Huzrev beut në Sarajevë dhe medreseja e Gazi Isa beut në Shkup, në rang të shkollave të mesme të plota;
- Medreseja e ulët në rang të shkollave të mesme jo të plota;
- Medreseja fillestare;
- Teqetë dhe
- Mejtepet.

Medresetë dhe mejtepet janë shkolla fetare autonome.¹²

Bashkësia Fetare Islame duke qenë bashkësi e njerëzve dhe si komponentë shoqërore, në ekzistencën dhe veprimtarin e vet duhet të udhëhiqet për arritjen e qëllimeve të përgjithshme. Kjo, sipas këtij artikulli arrihet: “në bazë të sigurt, nëse formohet elementi shpirtërorë e intelektual”.

Bashkësia Fetare Islame si organizatë e formës më të lartë dhe më të përsosur, për realizimin e një sërë funksionesh, ka ndërë mungesën e njerëzve të arsimuar. Kjo nevojë as përafërsisht nuk mund të përmbushej, sepse në vendin tonë nuk ka pasur institucion shkencorë. Për këtë qëllim është themeluar Shkolla e Lartë Islame si nevojë e domosdoshme. Me hapjen e Shkollës së Lartë shariatiko – teologjike në Sarajevë kjo mangësi hiqej dhe nevojat e bashkësisë plotësoheshin. Detyra e Shkollës së Lartë ishte përgatitja e kandidatëve për gjykatës të shariatit, mësues të mësim-besimit islam në shkollat e mesme dhe mësues të lëndëve orientale në shkollat autonome fetare (neni 201, Kushtetuta).¹³

Më tej në këtë artikull jepen sqarime të mëtejshme për Shkollën e Lartë, për të cilën shkruhet se është shkollë shtetërore dhe si e tillë ka mbështetje financiare nga shteti. Mësimdhënësit e saj, veprojnë sipas rregullave ligjore për universitetet. Vetëm organet përgjegjëse shtetërore mund të emërojnë mësues, për të cilët paraprakisht Reis ul Ulema-ja ka verifikuar përshtatshmërinë religjioze të kandidatëve për mësues. Në tekstin e artikullit sqarohet se, edhe nëse kandidati i plotëson të gjitha kushtet e parapara sipas ligjit të universiteteve, nuk mund të emërohet si profesor nëse Reis ul Ulema-ja nuk konstaton përshtatshmërinë religjioze, me qëllim që ligjërimi në këtë shkollë shtetërore të jetë në pajtueshmëri me shkencat e fesë islame.¹⁴

12 Redaksia, “Верска просвета по новом законодавству Исламске Верске Заједнице”.

13 Redaksia, “Верска просвета по новом законодавству Исламске Верске Заједнице”, *Прави Пут*, nr.4, 12 shkurt 1937; 1-2.

14 Redaksia, “Верска просвета по новом законодавству Исламске Верске Заједнице”.

SHOQATA “SHEFKAT”

Në numrin 23 të gazetës botuar më 2 qershor 1937 është një tekst në të cilin informohet opinioni publik se në vitin 1932 në Shkup ishte themeluar shoqata për bamirësi “Shefkat”. Kjo shoqatë ishte formuar sipas shembullit të shoqatës “Merhamet” të Sarajevës më qëllim të dhënies së ndihmave për myslimanët e vobektë, punësimin të bonjakëve në zanate të ndryshme, organizimin e kurseve të ndryshme për përgatitjen e rinisë myslimane të krijojë ndërmarrje private.

Artikulli jep informacion për historikun e kësaj shoqate. Kryetari i parë i shoqatës kishte qenë i ndjeri Salibeg haxhi – Rustemi, më pas, kishte ardhur haxhi Said Idrizi i cili edhe sot ndodhet në këtë pozitë. Nënkyetar i shoqatës dhe kryetar i Këshillit të shkollës së shoqatës është Said Ahmedi - anëtar i kuvendit të vakëfit. Nga themelimi dhe deri sot sekretar i shoqatës është Hamid Haxhibegiq - drejtori i medresesë Gazi Isabeg.¹⁵

Suksesi më i madh i shoqatës “Shefkat” ishte hapja në Shkup e shkollës së vashave për zanate dhe shndrimi i saj në shkollë gjysmë-publike. Gjatë vitit të parë të gjitha shpenzimet për mbarëvajtjen e saj i kishte siguruar shoqata. Për udhëheqës nderi ishte emëruar Hamid Haxhibegiq. Shoqata kishte arritur që vitet tjera shkollën ta shndërronjë në shkollë gjysmë-publike, me çka *banovina* (njësi territoriale – administrative e Mbretërisë së Jugosllavisë) do t’i paguante pagat, ndërsa shpenzimet tjera do ti mbulonte shoqata.

Në këtë shkollë pranoheshin nxënës që kishin të kryer arsimin fillor. Në vitin shkollor 1936-37 ishin pranuar 30 nxënës. Në shkollë mësimi zgjaste pesë vite dhe mësohej në gjuhën serbe. Atyre iu mësohej: teoria e punës, puna praktike, vizatim, bukurshkrim, mësim-besim, matematikë dhe histori.¹⁶

Në atë kohë në Shkup, siç shkruhet në artikull, funksiononin edhe dy shkolla të këtij lloji. Njëra ishte “Juzhne zhene” (Gratë e Jugut), e cila ishte shkollë publike dhe tjetra “Kolo sprskih sestara” (Vallja e motrave serbe) e cila ishte gjysmë-publike asht siç ishte edhe shkolla “Shefkat”.

Shkolla “Shefikat” e ka edhe drejtimin e tjerrjes së qilimave e cila ndiqet nga 12 nxënës ku mësimi dhe puna në këtë drejtim zgjatë pesë vite por për pranim në këtë drejtim nuk është e detyrueshme shkolla fillore. Përveç kësaj, në kuadër të kësaj shkollë është edhe një kurs njëvjeçar për qepje kostumesh të cilin e ndjekin 20 nxënës.¹⁷

15 Redaksia, “Друштво и школа Шефкат у Скопље”, *Прави Пут*, nr.23, 2 qershor 1937; 1.

16 Redaksia, “Друштво и школа Шефкат у Скопље”.

17 Redaksia, “Друштво и школа Шефкат у Скопље”.

Në fund të artikullit, gazeta njofton lexuesit se shoqata “Shefkat” nuk ka objekt të saj shkollor, por paguan qira për objektin ku zhvillon punën kjo shkollë. Por së shpejti pritet që shoqata të ndërtoj objektin e kësaj shkolle. Për këtë ka parcelën e vet dhe për këtë qëllim ka grumbulluar 100 mijë dinarë dhe po mbledh kontributet vullnetare për ndërtimin e objektit të nevojshëm shkollor.¹⁸

Në numrin 26 të gazetës “Pravi Put” botuar më 23 korrik 1937, në faqen e ballinës së saj ka të publikuar artikullin me titull: “Buka, pastaj shkolla”, ku shtjellohet situata ekonomike në vend, e sidomos te elementi myslimani i Serbisë së Jugut ku rreth 70% e saj janë të varfër. Për këtë arsye kjo popullsi nuk është në gjendje të zhvillohet shpirtërisht, moralisht dhe fizikisht nëse është tej mase e zënë me punë sa për të siguruar mbijetesën. Me një përqindje të lartë analfabetizmi dhe gjysmë analfabetizmi të një niveli shumë të ulët intelektual, këta njerëz të cilët për shkak të mosdijes do qëndrojnë në kundërshtim me proceset pozitive dhe përparimtare që do të ishin në dobi të popullatës.

Për shkak të nivelit kaq të ulët intelektual, ata nuk janë të vetëdijshëm për veten e tyre, vlerat e tyre, ata janë plotësisht ose shumë sipërfaqësisht të informuar për problemet aktuale politiko-ekonomike. Kështu të pavetëdijshëm, kjo popullatë është larg një organizimi i cili do ishte në dobi në përmirësimin e jetës ekonomike.¹⁹

Shikojeni jetën politike në çarshi, ku popullsia është e ndarë në disa grupe politike. Këto grupe nuk dallojnë nga njëra-tjetra me ideologjinë e tyre. Ata janë në thelb të njëjtë, vetëm të nisur nga “të shquar” të ndryshëm nga çarshia të cilët orientohen nga cila anë frynë frymë më e volitshme politike. Ashtu të ndarë ata as për së largu nuk paraqesin atë forcë dhe vendosmëri të cilën do ta kishin të bashkuar. Kjo përçarje sa do që është e dëmshme, aq është e dobishme për “udhëheqësit” e çarshisë, sepse kjo taktikë materialisht i plotëson dhe i heq në krahun pseudo-politik.²⁰

Ky element përçarës politik më së miri e ilustron se sa është i pavetëdijshëm ky popull duke favorizuar grupe njerëzish të cilët e kanë monopolizuar jetën politike. Pyesni pse ata i mbështesin këta njerëz kur me vetëdije politike nuk do ti ndiqnin. Për arsye se ata politikisht të paorganizuar dhe të pavetëdijshëm dhe duke qenë materialisht të varur prej tyre, sepse udhëheqësin e çarshisë mund të premtonin punësim edhe me kushte të pavolitshme, sepse më mirë bukë thanë të hahet sepse të vdesësh urie.²¹

18 Redaksia, “Друштво и школа Шефкат у Скопље”.

19 Muhjudin Sulejmanpashiq, “Хлеб па школа”, *Прави Пут*, nr.26, 23 korrik 1937; 1.

20 Muhjudin Sulejmanpashiq, “Хлеб па школа”.

21 Muhjudin Sulejmanpashiq, “Хлеб па школа”.

Të pavetëdijshëm dhe destruktivë ata veprojnë edhe në jetën private. Jetojnë në rrugë të ngushta, të pista, në shtëpi me qerpiç e të lëna pas dore, me ushqim të dobët dhe jo të rregullt. Fëmijët të lënë rrugëve tërë ditën, pa shkollë. Gratë, të lodhura e të munduara të mbyllura në katër mure prej qerpiçi ose edhe më keq të detyruara të punojnë, punët më të rënda, në monopolin e duhanit sa për një korre buke.²² Artikulli përfundon me parullën: “Bukë, pastaj shkolla” që do të thotë, pajtohem edhe me bukë thatë, vetëm na lejoni të shkollohem!”.

PËRFUNDIM

Në faqet e gazetës “Pravi Put” mjaft shpesh shfaqeshin tema të ndryshme të cilat kritikonin mënyrën e punës të shkollave fetare, pavarësisht të cilit nivel ishin ata, e sidomos të medreseve. Duke e pasur parasysh që koha kur dilte gazeta kishte vite nga rënia e Perandorisë Osmane, prej kur datonte tradita e shkollave të këtilla fetare, këto shkolla kritikoheshin në këto shkrime se nuk kishin arritur të evoluojnë shumë dhe të modernizohen. Megjithëse gazeta ishte organ të cilin e botonte mexhlisi i ulemave të Shkupit, sërish mundahej nëpërmjet kritikave të shumta të hap temën e shkollave fetare, e ku në epiqendër të temave është mësimi tradicional ku në të shumtën e rasteve nxënësit nuk e kuptonin atë që e mësonin dhe kjo nuk sillte rezultate në rritjen e cilësisë së mësimin.

LITERATURA

Gazeta “Pravi Put”, nr. 4, 12 shkurt 1937; 1 “Верска просвета по новом законодавству Исламске Верске Заједнице”.

Gazeta “Pravi Put”, nr.4, 12 shkurt 1937; 2; nr.5, 19 shkurt 1937; 4; nr.6, 5 mars 1937; 2; nr.10, 1 prill 1937; 1; nr.11, 9 prill 1937; 2; nr.12, 16 prill 1937; 3; nr. 13, 22 prill 1937; 1, “Исламска школа, култура и просвећеност у средњем веку”.

Gazeta “Pravi Put”, nr.5, 19 shkurt 1937; 1, “Старомодне медресе”.

Gazeta “Pravi Put”, nr.9, 26 mars 1937; 2, “Против укидања старомодне медресе”

Gazeta “Pravi Put”, nr.23, 2 qershor 1937; 1, “Друштво и школа Шефкат у Скопље”

Gazeta “Pravi Put”, nr.26, 23 korrik 1937; 1, “Хлеб па школа”.

22 Muhjudin Sulejmanpashiq, “Хлеб па школа”.

SHPËRNGULJA E POPULLSISË MYSLIMANE NË ARTIKUJT E GAZETËS HAK

Agron SALIHI

Institute of Spiritual and Cultural Heritage of the Albanians-Skopje, North
Macedonia

HYRJE

Gazeta “HAK” botim i organizatës politike “Xhemijeti” doli në Shkup në vitet 1920-1924, në gjuhën turke me shkronja arabe dhe pjesërisht në gjuhën serbe me shkronja cirilike. Vitet në të cilët trajtohet tema e shpërnguljeve janë si vijon: viti 1921 një artikull, viti 1922 nuk ka asnjë artikull, viti 1923 ka 13 artikuj, ndërsa viti 1924 vetëm dy artikuj.

Artikulli i parë ku paraqitet kjo tematikë për shpërnguljen e refugjatëve në gazetën “Hak” është ai i numrit 4-128 të datës 28 janar 1921, ku jepet lajmi për shpërnguljen e refugjatëve i publikuar në gazetën turke “Selamet” në Selanik ku raportohej për refugjatët që ndodheshin në këtë qytet. Siç mësohet nga ky shkrim, këta ishin refugjatë që i lanë shtëpitë e tyre nën presionin e bullgarëve dhe u arratisën, e ku disa duhej të kthehen në shtëpitë e tyre. Në anën tjetër, ata që kanë udhëtuar me pasaporta të lëshuara nga shteti serb dhe nuk kanë mundur të kthehen për shkak të shpalljes së luftës evropiane, mund të ktheheshin, pasi në pasaportat të vendosen viza. Ata që u larguan nga shtëpitë e tyre pas marrëveshjes së lidhur me Turqinë dhe morën nënshtetësinë turke, por donin të jetonin sërish në Jugosllavi, do të lirohen pasi të jenë kryer disa formalitete ligjore. Si i përzgjedhur për t’u dalë në ndihmë këtyre refugjatëve ishte deputeti i Manastirit, Qenan-beu i cili ishte caktuar për t’i kthyer ata muhaxhirë (refugjatë) në shtëpitë e tyre. Meqenëse refugjatët janë përgjithësisht shumë të varfër, zoti

Qemal-beu dhe myftiu vizituan drejtorin Hristakes, duke iu lutur që të ndërhyjë tek autoritetet për një udhëtim falas, ndërkaq “Zoti, Hristakes premtoi se do t’i telegrafonte menjëherë ministrisë. Pasaportat për refugjatët (muhaxhirët) janë duke u përgatitur prej disa ditësh”.¹

Artikulli i cili drejtpërdrejtë denoncon shpërnguljen e myslimanëve, është ai i datës 25 shtator 1923, ku titulli i tekstit është “Kundër emigrimit të myslimanëve”. Në këtë artikull paraqitet lëvizja kundër emigrimit të myslimanëve e cila gjeti një mirëkuptim të mirë në vetëdijen publike. Me rehabilitimin e kushteve të brendshme në vend, me eliminimin e antagonizmit partiak dhe fetar dhe me forcimin arsimor dhe ekonomik të shtresave më të varfra, më në fund do të ndalet emigrimi i myslimanëve nga rajonet jugore. Artikulli thekson se është interesante për ne myslimanët se si trajtohet ky emigracion në shtypin e caktuar. Prandaj, në këtë vend do t’u referohemi më shpesh zërave individualë të shtypit, të cilët ishin ose kundër emigrimit të myslimanëve ose pro emigrimit. Një nga zërat më interesantë për këtë çështje është artikulli në numrin 5504 të gazetës “Politika”, i shkruar nga z. Milosav Jeliq, me titullin “Emigrimi i turqve”.

Duke e vërtetuar bashkërendimin e interesave tona dhe turke në këtë çështje për shkak të shpopullimit të popullsisë në Turqi nga njëra anë dhe “interesave kombëtare për serbizimin dhe sllavizimin e Kosovës dhe të Luginës së Vardarit në përgjithësi”, nga ana tjetër, z. Jeliq tregon anën e tij të dobët pikërisht me këtë, kur të gjithë myslimanët i quan vetëm turq në këtë çështje, dhe kur më vonë në disa artikuj sulmon regjimin për persekutimin e disa miqve të tij partiakë.

Të mos flasim për myslimanët në Sanxhak dhe në disa pjesë të tjera të Serbisë Jugore, të cilët zoti Jeliq i di kur duhet të jenë serbë, por sot nuk janë “demokratë fanatikë”, ndaj i çon në Azi! Po, por z. Jeliq nuk e thotë këtë në mënyrë eksplicite, por justifikon pamundësinë e asimilimit dhe thotë se asnjë i zgjuar nuk do ta kishte menduar. Zoti Jeliq, i cili ngatërron konceptin e fesë me konceptin e kombit, ne besojmë se nuk mund të mendojë për të, madje edhe nëse do ta mendonte, do të gabohej dhe do të përplasej së bashku me idetë e tij të “shtabit të përgjithshëm”, të cilat e tregojnë atë si “Kulturtrager” shumë të dobët.²

Në këtë drejtim shkencëtari Dragisha Lapçeviq i dha z. Jeliq një mësim të mirë me artikullin e tij “Emigrimi i myslimanëve”, në të njëjtën gazetë 3 ditë pasi u publikua artikulli i z. Jeliq, por tani duket se... Zoti Jeliq, si shumica e punonjësve publikë, fatkeqësisht i sheh myslimanët vetëm përmes thjerrëzave të shovinizmit

1 Redaksia, „Вести о мухаџирима“, *НАК*, 28 janar 1921;1.

2 „Против иселаванџа муслимана“, *НАК*, 25 shtator 1923; 2.

utopik, fetar dhe nuk mund të shohë se këto dhe idetë e tij, siç paraqiten në këtë artikull, vetëm sa e zgjerojnë hendekun e antagonizmit fetar midis ortodoksëve dhe myslimanëve. Është edhe më keq kur ai propozon që shteti të miratojë një ligj për blerjen e pronave myslimane dhe nuk pyet fillimisht se çfarë ndodh me likuidimin e pronave që janë konfiskuar deri më tani dhe kur shteti do të jetë në gjendje të furnizojë kolonistët e vendosur me gjithçka që u nevojitet. As nuk pyetet se çfarë masash do të merreshin për t'i detyruar myslimanët të shesin tokën e tyre, nëse nuk do të krijonin bazat e tyre të “shtabit të përgjithshëm” atje.³

Po me të njëjtin titull “Kundër emigrimit të myslimanëve” është edhe artikulli i gazetës së 29 shtatorit të po këtij viti, ku si nëntitull paraqitet „Çfarë do të thotë ringjallje?”

Në artikullin “Ringjallja” të datës 14 gusht shkruhet: “Parandalimi i emigrimit” ka paraqitur një opinion karakteristik dhe të bukur për emigracionin nga vendi ynë, ndaj do ta përcjellim të plotë. Në artikull thuhet: “Kohët e fundit, shifrat që regjistrojnë numrin e emigrantëve në vendet tona kanë habitur autoritetet. Kjo njohuri i shtyu ata të mendojnë, se si dhe në çfarë mënyre t'i rezistojnë kësaj të keqeje? Vendi ynë është aq i pasur sa nuk mund të flitet në përgjithësi për papunësi për të gjithë ata njerëz që duan të punojnë dhe të fitojnë bukën me ndershmëri. Dhe rastësisht lind pyetja nëse emigracioni i papritur nuk ka ndonjë qëllim të fshehtë dhe se këtu nuk duken gishtat e ndonjë organizate të padukshme.”⁴

Informacioni ynë për këtë çështje thotë se bota është ulur jashtë vendit tonë për disa arsye mjaft të justifikuara dhe të arsyeshme. Natyra e paqëndrueshme e rrethanave tuaja të brendshme i shtyn shumë patriotët të mirë të largohen nga vatrat e tyre dhe të kërkojnë strehim në një botë të largët. Shqetësimi i vogël i autoriteteve për çështjet agrare-ekonomike është një tjetër gjë, por një nga faktorët shumë të rëndësishëm që i çon masat drejt Amerikës, ku 90% e këtyre fatkeqëve do të gjejnë vdekjen e sigurt në miniera dhe në punë të rënda. Dhe faktori i tretë mjaft interesant është tregtia e kompanive të transportit, të cilat fitojnë më shumë nga emigrantët dhe këta udhëtarë.⁵

Si vazhdimësi e artikullit të lartpërmendur është edhe ai i datës së 2 tetorit 1923, ku me anë të këtij shkrimi i referohet qeverisë e cila duhet t'i kushtojë vëmendje gjithnjë e më serioze kësaj çështjeje shumë të rëndësishme, si dhe fakteve që çojnë në këtë emigrim të papritur të popullit tonë drejt Amerikës. Thjesht

3 Po aty.

4 „Против иселаванџа муслимана“, НАК, 29 shtator 1923; 2

5 Po aty

studioni kompanitë e anijeve me avull, qoftë në Beograd apo në vende të tjera, dhe do të shihni falangat që përgatiten të shkojnë në Amerikë për të vdekur atje. Si dhe sa është numri i tyre që presin në port prej muajsh që t'ju jepet mundësia për të arritur në vendin e premtuar ku mblidhet (korret) “arri” dhe “dollarët”.

Siç thamë, është përgjegjësi e qeverisë të sigurojë gjendjen financiare dhe ekonomike të qytetarëve të varfër dhe të luftojë me të gjitha forcat dhe të parandalojë emigracionin në Amerikë dhe vende të tjera. Kjo duhet të zgjidhet më urgjentisht sepse çdo ditë disa qindra emigrantë shkojnë në vende të ndryshme të botës. Një problem mjaft i lehtë për t'u zgjidhur, por i vështirë për kushtet tona shoqërore dhe marrëdhëniet klasore shoqërore, vlen vetëm për këto arsye: pakujdesia dhe shkujdesja.

Vëmë re vetëm këtë për këtë mendim ndryshe të saktë:

E gjithë kjo ndihej edhe sot tek myslimanët, e sidomos na u imponua çështja e “Ringjalljes”, se ky eksod i papritur nuk ka ndonjë qëllim të fshehtë dhe se këtu nuk mund të shihen gishtat e ndonjë organizate të padukshme”, vetëm se këtu është më e dukshme dhe më e prekshme dhe mund të zërë vendin e shkakut të tretë duke parë emigrimin e myslimanëve nga Serbia Jugore.⁶

Në artikullin e 6 tetorit të vitit 1923 është botuar shkrimi me titull “Bravo dituria” nga gazeta e përditshme “Sloboda” e cila botohej në Shkup dhe në numrin e 34-të të 27 shtatorit botoi një artikull hyrës “Për emigrimin e të gjithë myslimanëve me mbishkrimin “Mus”.

Secili prej nesh mund ta dijë se autori i artikullit nën këtë titull ka shkruar vetëm me frymëzimin e fanatizmit. Ne besojmë se nuk ka më asnjë dëshirë që myslimanët të shpërngulen, siç është rasti me ne. Myslimanët kurrë nuk kanë dashur që bashkëqytetarët e tyre, të cilët janë në humor kaq të keq ndaj tyre sot, të largohen dhe as nuk i kanë lënë të tjerët t'i inkurajojnë për ta bërë këtë. Kështu nuk ndodhi gjatë gjithë kohës së sundimit turk dhe as kur Turqia konsiderohej sundimtare e botës, por ata shiheshin si bashkëqytetarë. Popullsia nuk u pakësua, nuk u dobësua forca, besimi nuk i humbi shpresat, nuk u ndalua arsimimi, nuk u penguan doket dhe zakonet e tyre fetare.

Më tej autori shkruan se publiku është i interesuar për emigrimin e myslimanëve nga rajonet e ndryshme të vendit. Ai e veçon këtë çështje nga të gjitha të tjerat dhe e rendit ndër çështjet e rëndësishme. Ndërkohë, publiku ynë duhet t'i drejtohet çështjeve më të rëndësishme dhe këtë t'ia lëmë kohës, pasi fakti është se myslimanët nuk mund të qëndrojnë mes nesh. Ata nuk do dhe nuk mund të

6 Redaksia „Против иселавања муслимана“, *НАК*, 2 tetor 1923;2.

qëndrojnë me ne jo për shkak nesh, por për shkak të fanatizmit të tyre. Populli ynë ka thënë bukur “rrugët do duan turq, por turq nuk do të ketë askund”. Le të presim disa vite, pastaj do të shohim vetëm trashëgimitë e Turqisë. Shtëpitë e tyre, me stilet primitive dhe disa nga zakonet e tyre të mbetura në popullatën tonë.⁷

Në të vërtetë, disa qarqe janë shumë të interesuara për emigrimin e myslimanëve dhe madje janë të zemëruar, pse myslimanët të mos shpërngulen dhe të lënë pronat e tyre. Dhe ne jemi dakord me këshillën e autorit të redaksisë. Po, atij nuk duhet t'i interesojë shpërngulja e myslimanëve, që myslimanët të shpëtojnë nga sulmet dhe dhuna materiale dhe morale të njerëzve me koka të sëmura. Deklarata se myslimanët nuk mund të jetojnë me një komunitet të tillë nuk është e vërtetë. Nëse myslimanët nuk do të donin të jetonin në vatrën e tyre të vjetër në Sanxhak dhe Maqedoni, ata nuk do të ishin kthyer pas përfundimit të pushtimit bullgar. Nuk ka asnjë fanatizëm fetar në mesin e myslimanëve: nëse ai do të kishte ekzistuar përsëri gjatë sundimit të tyre, nuk do të kishte mbetur asnjë i pa konvertuar ose ata do të ishin dëbuar. Kushdo që lexon dhe njeh historinë do të pranojë se mund ta bënte këtë dhe ata e kishin atë fuqi dhe forcë për shekuj. Turqit dhe myslimanët absolutisht kurrë nuk treguan një fanatizëm të tillë, por jetuan në komunitet dhe në mënyrë të bukur. Prandaj, turqit, d.m.th. Myslimanët nuk do të largohen nga atdheu i tyre pa forcë dhe sulm të madh dhe pa dëbim të dhunshëm. Kur vjen deri te momenti që duhet të largohen nga vatrën e tyre për shkak të forcës, atëherë do të largohen nga vendlindja për shkak të sjelljeve të paligjshme.

Pas kësaj, autori i editorialit thotë se myslimanët nuk mund të tolerojnë kalimin e të krishterëve pranë grave të tyre, ndaj shprehet: “Ne do të donim të shihnim një kurë për turqit sa më shpejt të jetë e mundur”. Ne nga ana tjetër nuk mund t'i shikojmë, sepse urrejtja e vjetër që erdhi për shkak të fanatizmit të tyre mbeti mes nesh”.⁸

Nëse kjo do të ishte e vërtetë, turqit dhe myslimanët gjatë sundimit të tyre mund ta bënin atë, por kush e mbrojt? Autori e di shumë mirë që është kështu dhe nëse jo, le të mësojë nga e kaluara. Qëllimi është i qartë. Meqenëse autori nuk ishte i kënaqur me ngjarjen në Mitrovicë, tani po shikon se si do të shkaktonte urrejtje dhe pakënaqësi të bashkëqytetarët tanë të krishterë që të përsëriten sulmet kundër myslimanëve dhe të udhëheqin opinionin publik të krishterë kundër myslimanëve. Në fund të artikullit, autori shpjegon qartë këtë qëllim dhe

7 Redaksia „Браво Мудрости!..“, *НАК*, 6 tetor 1923;1.

8 По аты.

thotë: Pra, nuk duhet të keni frikë prej tyre. Ata janë gati për rrugë, vetëm duhet hapur për ta. Herën e fundit që filluan të na rrahin befas, këto janë përpjekjet e tyre të fundit, për t'u hakmarrë ndaj nesh dhe për të bërë kërdrinë. Ne duhet të jemi gati për këtë, të zmbropsim me sa më shumë sukses çdo sulm të furishëm të tyre, në mënyrë që aty ku mendojnë të fillojnë, të shkojë sa më pak!

Toleranca jonë në Serbinë e Vjetër dhe Maqedoninë është e habitshme. Dhe së dyti, kjo urrejtje ndaj gjithçkaje është e natyrshme, sepse ne jemi fqinjë me turqit. Epo, ne shikojmë turkun duke u kënaqur, por gjithsesi grindemi. Po e lusim turkun se ka tokë të mirë. Të gjitha këto i mori gjatë mbretërimit të tij, sepse fusha e tij, livadhi, pylli, shtëpia, kopshti dhe gjithçka tjetër janë në vendin më të bukur, pjellor dhe të pasur. Dhe gjendja jonë ka mbetur e njëjtë, me ndryshimin se tani kemi mbetur me tokat tona në kurriz të tyre! Deri më tani kemi thënë se myslimanët nuk kanë absolutisht asnjë lidhje me kaçakët. Kush ngrihet kundër ligjit të shtetit le të marrë vetë përgjegjësi dhe pasoja juridike, ne nuk jemi dakord dhe nuk jemi bindur deri tani, por e pyesim shkruesin (dhe lexuesit e tij nga Mitrovica), ku ka parë diku në vendet e kulturuar komplete kundër jetës dhe pronës së një pjese të popullit. A mund ta tolerojë këtë ndonjë ligj dhe ndonjë kulturë?

Kjo konsultë, e cila u nënshkrua nga z. "Mus" mund të dëgjohet vetëm nga autori dhe miqtë e tyre. Vetëm ata janë në gjendje të thonë dhe të veprojnë kështu.

Gjatë mbretërimit të tyre, turqit nuk kanë sekuestruar prona dhe nuk kanë prona të tilla. Të gjitha pronat që kishin i fituan nga trashëgimia. Nëse do të ishte e vërtetë, po të vidhnin, nuk do të shihje kapital në asnjë tregtar të krishterë në qytete e fshatra.

Që nga koha e kulmit të sundimit turk e deri më sot, të krishterët kanë qëndruar gjithmonë kundër myslimanëve. Myslimanët jo vetëm ishin ekonomikisht më të dobët se të krishterët, por nuk kishin as tokë, siç thuhet sot. Dhe atë që e kishin, agrari ua mori dhe kështu mbetën me duar thatë. Sot myslimanët nuk kanë as tregti, nuk kanë tokë, jetojnë në vështirësi... Kur është kështu, ne pyesim veten se si ky autor pohon se myslimanët janë të pasur. A do të ishte edhe më e këndshme për të ta shihte çdo mysliman si hamall dhe lypës? Po, një djalë si ky që ka lindur me një ndjenjë fanatizmi, le të shpresojmë që nuk mund të shikojë një person të vetëm, që nuk është i fesë dhe kombësisë së tij, të jetojë si njeri.

Për pjesën tjetër, le të qëndrojmë pa u lodhur në ndjenjat e tij të zilisë. Le të qëndrojmë në pritje të "robërit" mysliman, vetëm le ta dijë se ëndrra e tij do të jetë e keqe, sepse myslimanët nuk do ta lënë kurrë të arrijë tek ai "robër" që dëshiron dikush dhe le të mos mendojë se fenomeni i sëmurë, emigrimi i një numri të

vogël myslimanësh është një lloj lëvizjeje e përgjithshme që ata e shpërngulën nga gjiri i tyre vendas dhe nga toka që trashëguan nga gjyshërit e tyre. Ata që nuk na duan, le ta dinë mirë këtë dhe le të na lënë të qetë.⁹

Në artikullin e 10 Tetorit 1923 me po të njëjtin titull “Kundër emigrimit të myslimanëve”, në “Sloboda”, ishte botuar një artikull thumbues, në të cilin pretendohet se myslimanët do të (dëbohen) shpërngulen brenda një kohe të shkurtër, duke treguar një dëshirë dhe kënaqësi të thellë.

Si mbrojtës i të drejtave të myslimanëve, “Hak” tashmë i është përgjigjur në turqisht dhe serbisht këtij artikulli të pabazë dhe ka treguar se myslimanët nuk janë të gatshëm të emigrojnë.

Ne jemi të bindur se çdo mysliman që kujdeset për detyrën e tij dhe që ndjek me kujdes “Hak”-un, i ka lexuar këto artikuj dhe e ka pranuar se është me vend t’i miratojë ato. Është shkrimi i “Hak”-ut që sugjeron shpirtin dhe zemrën e një myslimani.¹⁰

Një opinion që nuk pajtohet me ndjenjën e përgjithshme nuk mund të gjejë vend në “Hak”. Kjo është arsyeja pse punimi ynë jep një përgjigje për çështjen e shpërnguljes në rastin konkret të lartpërmendur.¹¹ Në tekst më tej thuhet se organizata, e cila ka marrë përsipër të kujdeset për interesat tona jetike dhe deputetët e saj, në këtë çështje të rëndësishme, të mos mjaftohen vetëm me përgjigjen e “Hak”-ut, por ta shqyrtojnë këtë çështje më me kujdes dhe të gjejnë një zgjidhje ndaj këtij problemi, i cili ka marrë karakterin e sëmundjes, sidomos në zonën e Prishtinës. Sepse, askush nuk mund ta mohojë këtë, fshatarët myslimanë në Prishtinë, Vuçiternë dhe deri diku në Mitrovicë dhe Sanxhak që kanë vuajtur deri më tani, nuk mund të durojnë më, po e braktisin tokën dhe po e rrënojnë veten për shkak të këtyre padrejtësive, po largohen nga vendlindja. Nga këto rajone, p.sh. disa familje u nisën për në Turqi, duke lënë arat, shtëpitë, veglat e punës dhe hambarët plot, morën pasaportat dhe u larguan. Dëgjojmë se këto familje që nuk kanë arritur as në Edrene, janë pa para në Bullgari dhe vuajnë nga sëmundje infektive.

Në funksion të kësaj, u kujtojmë atyre që kanë qëndruar këtu dhe që nuk duan të lënë varret stërgjyshore, se duhet të mendojnë më shumë dhe të punojnë më shumë, të lënë mënjane të gjitha shkaqet që i ndjekin dhe t’ua lehtësojnë jetën. Kjo detyrë u takon atyre që morën prokurën e popullit për të mbrojtur interesat e popullit, d.m.th. deputetët e popullit.

9 Po aty.

10 „Против иселавања муслимана“, *НАК*, 10 tetor 1923; 2.

11 Po aty

Nuk dihet nëse deputetët e popullit kanë ndërmarrë ndonjë hap në lidhje me këtë çështje, dihet vetëm se në Prishtinë dhe rrethinë zyrtarët po propagandojnë mes fshatarëve për dëbim, madje edhe dhunë. Pak kohë më parë, një kryetar qarku i këshilloi fshatarët që të shpërngulen dhe t'i përshëndesin nga myftiu. A kanë bërë gjë deputetët për të ndalur këtë agjitacion të pazakontë, që jam i bindur se po bëhet me dijeninë dhe pëlqimin e qeverisë? – thuhet më tej në artikull.

Sipas kësaj, ne duhet të punojmë pak më shumë në çështjen e emigrimit pas përvojës, për të ndjerë vëzhgime të përgjithshme nga ndikimi dhe rezultatet e kësaj pune, për të shpëtuar fshatarët tanë nga rrënimi për shkak të ndryshimit të atdheut, thuhet në tekstin që për autor shënon të jetë Razi.¹²

Në artikullin e gazetës “Hak” të datës 13 tetor, vazhdon artikulli i datës së 10 tetorit të autorit Razi për shpërnguljen e myslimanëve të botuar (në turqisht dhe serbisht) me titullin “Presim punën e përfaqësuesve tanë për çështjen e shpërnguljes”.

Razi pohon plotësisht me të drejtë, se fshatarët në Prishtinë, Vuçitërnë dhe deri diku në Mitrovicë e Sanxhak nuk mund të durojnë më, por i lënë tokat e tyre.

Ndjenja e dhimbshme e zotit Razi ndahet nga çdo mysliman, i cili e njeh rëndësinë e kësaj çështjeje dhe zoti Razi, duke ndjerë dhimbjen dhe vuajtjet e mërgimtarëve tanë, paralajmëron ata që qëndruan këtu dhe që nuk duan të largohen nga varret e stërgjyshërve, se duhet të mendojnë më shumë dhe të punojnë më shumë, për të hedhur tutje të gjitha kauzat që i ndjekin. Kjo detyrë, thotë ai, u takon deputetëve të popullit, të cilëve u bën apel që të ndërmarrin hapa në këtë drejtim, sidomos për shkak të agjitacionit të pazakontë, që po bëhet për emigrimin e myslimanëve. Në artikull më tej thuhet se duke ndarë mendimin e z. Razi në tërësi, sa i përket veprimeve të deputetëve të popullit, më duhet të shikoj me dhimbje në shpirt disa gjëra, të cilat për shkak të gjendjes sonë të papërshtatshme të përgjithshme dhe arsyeve të njohura, po i humbim nga sytë.

Në radhë të parë, më duhet të përmend se zoti Razi bën një vërejtje të bukur se nuk duhet mjaftuar vetëm me përgjigjen e “Hak”-ut dhe se deputetët e popullit “duhet ta shqyrtojnë më me kujdes këtë çështje dhe të gjejnë një zgjidhje për këtë problem, që ka marrë karakterin e një sëmundjeje, sidomos në Prishtinë”.¹³ Emigrimi ka marrë vërtet karakterin e sëmundjes dhe zgjidhja e këtij problemi, për mendimin tim, është detyrë e të gjithëve, jo vetëm e deputetëve. Zgjidhja e këtij problemi është çështje e të gjithë myslimanëve dhe secili mund të

12 Po aty.

13 Redaksia „Против иселаванја муслимана“, *HAK*, 13 tetor 1923;2

kontribuojë në interesin tonë të përgjithshëm. Deputetët e popullit kanë një rol të madh në zgjidhjen e këtij problemi, në terrenin e tyre, për të shtypur shkaqet e emigrimit, dhe detyra e tyre, sado e vështirë, është aq më e nevojshme për ta kryer me urgjencë dhe saktësi. Prandaj, duke pritur punën e të dërguarve në çështjen e shpërnguljes, nuk duhet t'ua lëmë gjithë shqetësimin atyre vetë dhe shkrimin të "Hak"-ut. Është e nevojshme të shikojmë mbrapa zgjidhjen e kësaj çështjeje mes nesh, mes njerëzve dhe të pyesim veten se çfarë kemi bërë për këtë?

Ja, p.sh., lexova në "Hak" dy-tre artikuj për këtë çështje rreth dy muaj më parë, në të cilët analizohej dhe zgjidhej me njohuri të konsiderueshme të gjërave dhe rutina me propozime konkrete. Menjëherë pas kësaj, në Sanxhak (mendoj në Novi Pazar) u mbajt një tubim kundër shpërnguljes, në të cilin u zgjodh një komision për të shtypur shpërnguljen dhe u miratua një rezolutë në lidhje me propozimet në tubim, e cila më vonë u botua edhe në "Hak", dhe pas kësaj publiku nuk e di se çfarë ka ndodhur me të! Nuk e di se çfarë është bërë në Sanxhak sipas kësaj dhe në mos gabohem, sipas një pike të rezolutës, bordit qendror të organizatës iu besua studimi, organizimi dhe vazhdimi i punës së nisur për shtypjen e shpërnguljes. Më kujtohet mirë, është shkruar për shtypjen dhe shkaqeve të shpërnguljes: a) që burojnë nga disa kundërshtarë dhe nga lartë, dhe b) të cilat e kanë origjinën nga ne.¹⁴

Për të shtypur ato kauza të para, sigurisht që duhet veprim në anën politike përmes parlamentit dhe fjalimit publik, në të cilin kemi garanci dhe shpresë të përfaqësuesit tanë, për të prishur propagandën, për shpërnguljen për të shtypur shkaqet, të cilat drejtpërdrejt ose tërthorazi, me vetëdije apo pa vetëdije, burojnë prej nesh, duhet punë më intensive jashtë sferës politike, punë kulturore, ekonomike e sociale në popull, forcimi i cilësive të mira të popullit me punë e mjete kulturore, forcimi i vullnetit dhe i energjisë në solidaritet dhe ndihma e ndërsjellë, besimi në anët e mira të njerëzve, shërimi i dobësive dhe sëmundjeve tona, fuqia e vet etj.

Në artikullin e gazetës së 24 Tetorit 1923 kemi një shkrim ku thuhet: "Myslimanë! Mos i shitni tokat nga duart tuaja edhe në nevojë të madhe!"¹⁵

Artikulli i datës 1 Nëntor 1923 përsëri ka si kryetitull: "Për emigrimin e Turqve", botuar nga "Pravda" e Sarajevës nr. 239. Pas aneksimit të Bosnjë-Hercegovinës në vitin 1908, një numër i madh i myslimanëve u shpërngulën në Turqi.

14 Po aty.

15 „Муслиманни! Не продајите земле из својих шака ни у великој нужди!“, *НАК*, 24 tetor 1923; 2

Me këtë rast, shumë gazeta të Beogradit ngritën zërin në atë kohë, se shpërngulja e myslimanëve duhet të parandalohet me të gjitha mjetet dhe studiuesi serb z. Jovan Cvijiq shkroi një artikull të gjatë për këtë çështje në të cilin edhe ai e dënoi këtë fenomen nga interesa thjesht kombëtare serbe, sepse myslimanët e Bosnjës dhe Hercegovinës “janë të gjakut më të pastër serb”.¹⁶

Sot, kur Serbia ia doli t’i “çlirojë” ata serbët “më të pastër”, thuajse i gjithë shtypi serb shkruan që myslimanët të largohen nga ky vend sepse - siç thotë zoti Jeliq në “Politika” – “është në interes të vendit tonë që të largohemi sa më shpejt nga kjo barrë”.

Në tekst më tej thuhet se Jeliqin, të cilin lexuesit e njohin mirë, ka shkruar një artikull tjetër në “Politika” me titull “Përsëri mbi emigrimin e turqve”, i cili përmban materiale të vlefshme për studimin e opinionit publik serb për ne myslimanët, këtu.¹⁷

Gjëja më e habitshme nga ai artikull është kur z. Jeliq na ka përzier edhe ne boshnjakëve e hercegovinasve dhe siç thonë “serbët e gjakut më të pastër”, mes turqve dhe arnautëve (shqiptarëve). Dhe sipas tij, ne jemi ajo “barrë”, që duhet falur sa më parë. Para së gjithash, ai gënjen se deputetët tanë në parlament po flasin për “një lloj kombi të katërt mysliman” dhe në bazë të asaj gënjeshtre nxjerr prova se ne duhet të largohemi nga ky vend. Dhe kur të vërtetojmë për ta këtu faktin, se myslimanët e Bosnjës dhe Hercegovinës janë pjesë përbërëse e popullit kroat dhe serb dhe se për këtë arsye ata e ndjejnë këtë shtet, si një shtet të serbëve, kroatëve dhe sllovenëve, pra si të tyrin, pastaj z. Jeliq do ta ketë të qartë kur i themi se nuk jemi aspak një barrë për veten tonë. Dhe nëse e keni fjalën për “barrë”, ne e konsiderojmë barrën më të keqe të këtij vendi, ata shpirtra të vegjël të ngopur me mos tolerancën e krishterë për “Politikën”, “Ballkanin”, etj. Këta njerëz janë të shumtë dhe ende shumëohen si kërpudhat. Ato përbëjnë një pjesë të mirë të pjesës serbo-ortodokse të popullit dhe janë vërtetë një barrë e padurueshme për shtetin, e cila duhet të eliminohet sa më parë.

Në artikull në vijim thuhet se duke u nisur nga fakti që ne fshihemi nga turqit, nuk duhet të nxjerrim përfundimin se jemi të të njëjtit mendim me zotin Jeliq lidhur me një lloj përgjegjësie historike të popullit turk të vendit tonë për bëmat e ish-zyrtarëve të Perandoria Osmane, qoftë e mirë apo e keqe. Në përgjithësi, koncepti i “fajit historik” të një kombi bie ndesh me të gjitha parimet etike, për të mos përmendur se qëndron në kontrastin më të fortë me mësimet e profetit Isa

16 „Опет о иселавању Турака“, *HAK*, 1 nëntor 1923; 1

17 Po aty.

(Jezus), siç predikohen nga vetë të krishterët. Ky koncept u shpik nga fanatikë kombëtarë dhe konfesionistë dhe për sa kohë të jetë në fuqi, bota nuk do të ketë paqe. Prandaj, kur z. Jeliq sot flet për shtyrjen e serbëve në shtyllë, për dërgimin e fëmijëve serbë jeniçerë dhe për mizoritë e turqve në përgjithësi, ai po bën një vepër të keqe, sepse duke vepruar kështu shkakton ngjarje të tilla, si masakra e myslimanëve në Vuçitërnë, në Prishtinë dhe në Mitrovicë të Kosovës.¹⁸

Autori më poshtë thekson se është interesante të dëgjosh se çfarë nënkuptojnë “Politika” dhe ndjekësit e saj me “serb të degjeneruar”. Në shkrimin e sipërpërmendur thuhet se shkak kryesor i shpërnguljes së turqve është fanatizmi i tyre, kështu që vazhdon: “Ai fanatizëm do ta çojë edhe Shkupin mysliman në Azi”. Nuk do të ndodhë kurrë! bërtet një serb i lindur nga Trebinja, Asim Salih-Amidzhiq. Prandaj, sipas këtij kuptimi, edhe një mysliman që i vjen keq për shpërnguljen e turqve nga ky vend, nuk mund të jetë serb.. Sa për ne myslimanët e Bosnje-Hercegovinës, edhe sikur të mos kishim parë ato shenja të shumta të sigurta se do të largonim barrën e Jeliqëve të ndryshëm, edhe në atë rast do të kishim mbetur në trojet tona stërgjyshore.

Teksti vijon me porosinë se do t’i jepet një shenjë zotit Jeliq. Kjo gjendet edhe në artikullin e tij, në vendin ku thotë këtë: “Shtypi i atij kombi të katërt pretendon se bota po lëviz për shkak të shtypjes”. Sigurisht që ka shembuj të tillë. I shërben për meritë opinionit tonë publik, të cilin edhe e publikon dhe se çdo gjë është gati për të rënë dakord kundër keqbërësve”. Shenja është pra në faktin se ata janë të detyruar të përdorin një gënjeshtër të dukshme.

Po në numrin e njëjtë në faqen e dytë përcillet një artikull me titull: “Turqia nuk i pranon muhaxhirët”. Pezullimi i pranimit të muhaxhirëve tanë. Hapat e ndërmarrë nga përfaqësuesit tanë për lejimin e kthimit të muhaxhirëve, të cilët janë rrugës.

Kryetari i klubit të Organizatës sonë mori një mesazh nga Bukureshti se qeveria turke ka ndaluar riemigrimin e muhaxhirëve nga rajoni ynë. Një numër i madh muhaxhirësh (të shpërngulur) u kapën në rrugë nga ky ndalim dhe klubi ynë ndërmori hapa me qeverinë për t’i lejuar të gjithë të kthehen në vend.

Gazeta turke “Tunxha”, e cila botohet në Sofje, ka raportuar se përfaqësuesi turk në Sofje e ka informuar bullgarinë. Myftiun suprem, se Turqia nuk pranon më muhaxhirë (të shpërngulur) që të informojë të gjithë myftinjtë për këtë, gjë që e bëri.

---

18 Po aty

“Politika” sjell lajmin nga Mitrovica e Kosovës, që e karakterizon këtë shpërngulje të papritur ditëve të fundit. Korrespondenti raporton se në dy fshatra: Banjska, qarku i Mitrovicës dhe Çiçavica, qarku i Vuçitërnës, të gjithë turqit i kanë shitur të gjitha pronat e tyre. Më të pasurit u japin para turqve të varfër për migrim.

Sipas gazetarit të Politikës, nismëtarë të kësaj lëvizje kompakte të turqve nga Kosova janë disa turq të njohur nga Kosova dhe Mitrovica, të cilët kanë marrë udhëzime të veçanta nga Kostandinopoja (Stambolli) lidhur me këtë lëvizje. Ndoshta nuk kishte shembull më të mirë të uljes së moralit kaq të ulët dhe të turpshëm!¹⁹

Në numrin e gazetës të botuar më 3 Nëntorit 1923 kemi artikullin “Pezullimi i pranimit të Muhaxhirëve (të shpërngulurve) në Turqi”.

I pari që ndërhyri dhe pati sukses për t'i kthyer refugjatët (të shpërngulurit) që kishin ngelur në rrugë ishte deputeti z. Ferhat bej Draga. Siç raportuam në numrin e së mërkurës, Turqia pezulloi pritjen e emigrantëve nga vendi ynë, ndaj klubi ynë parlamentar mori masa për të lejuar kthimin e atyre emigrantëve që u gjendën në rrugë. Deputeti z. Ferhat bej Draga ndërhyri te kryeministri dhe ministri i Punëve të Brendshme dhe ia doli të merrte një vendim që lejonte kthimin e këtyre muhaxhirëve.

Siç na raportojnë, përveç gjithë kësaj, në popull po përhapen zëra të pavërtetë se Turqia nuk e ka ndaluar pranimin e muhaxhirëve ndaj po i tërheqim vëmendjen botës që të mos mashtrohen nga zëra të tillë, sepse ata vetëm do shkaktojnë dëm.²⁰

Në artikullin e 10 Nëntorit 1923 me titull “Fletore” fjalinë e parë kjo gazetë e fillon me “Rilindja” e cila e sjell këtë shënim me nëntitullin “Muhaxhiri”: pasi që “Qeveria turke ka njoftuar qeveritë e Rumanisë, Bullgarisë dhe Greqisë se nuk do të lejojnë më muhaxhirët (refugjatët) të emigrojnë në tokën e tyre dhe se vizat që i posedojnë nuk janë të vlefshme më për ta.

Për këtë u informua edhe qeveria jonë dhe ndërmori hapa që këtë vendim të qeverisë së Qemalit t’ua komunikonte organizatave myslimane, që të mos kishin ndonjë keqkuptim.

Kur Turqia i përgjigjet kështu idhujtarëve të saj fetarë, çfarë na mbetet neve që i tolerojmë dhe i ndihmojmë në çdo hap. Se nuk duam propagandë për emigracion, se nuk i ndihmojmë ata “komitete, që sipas udhëzimeve të Kostandinopojës” (siç

19 Po aty. f.2.

20 Redaksia „Обустава пријема мухаџира у Турску“, *HAК*, 3 nëntor. 1923;2

shkruante “Politika” një ditë më parë!) që ngrenë fshatra për shpërngulje dhe paguajnë shpenzimet e udhëtimit” dhe më pas “Tolerancë dhe ndihmë në çdo hap”!²¹

Nuk ka dyshim se kjo lëvizje përfaqësonte një problem shumë të rëndësishëm, shumë të ndërlikuar politik të brendshëm.

Një artikull i 14 Nëntorit 1923 titullohet “Një mendim për emigrimin e myslimanëve”. Në këtë tekst përcillet lajmi se gazeta “Vreme” e datës 3 nëntor publikoi një edito rial për emigrimin e myslimanëve nga Serbia e Jugut, duke e motivuar këtë lëvizje nga pikëpamja psikologjike dhe ia atribuoi fatalizmit dhe tërheqjes së myslimanëve në atdheun e tyre gjoja të vjetër, Azinë e Vogël. Shihet se shtypi ynë po merret me këtë çështje dhe se i gjithë opinionioni është i interesuar për këtë lëvizje. Nuk ka dyshim se kjo lëvizje përfaqësonte një problem shumë të ndërlikuar të brendshëm politik.

Kjo lëvizje në mesin e myslimanëve në Serbinë jugore, është një sëmundje sociale, një epidemi, e cila sigurisht u tregon vëzhguesve të huaj se gjendja jonë e brendshme është e sëmurë, se ka diçka të kalbur në organizmin tonë shoqëror në përgjithësi dhe në mesin e myslimanëve si pjesë e organizmin tonë në veçanti.²²

Duhet të bëhet një diagnozë, të hetohen shkaqet dhe mundësisht të kërkohet shërimi, nëse është në interes të të gjithëve, që kjo gjymtyrë e sëmurë të shërohet, të jetë e dobishme për të gjithë organizmin. Ashtu siç mjeku e ka diagnostikuar sëmundjen e organizmit fizik me ndihmën e ligjeve mjekësore dhe fiziologjike, edhe diagnoza e kësaj sëmundjeje sociale mund të vendoset ekskluzivisht me ndihmën e ligjeve sociologjike dhe ekonomike.

Autori i artikullit të përmendur është munduar ta shpjegojë këtë lëvizje, këtë shpërngulje të myslimanëve me ndihmën e arsyeve psikologjike, gjë që nuk është e vërtetë, sepse elementi islam këtu e ka kaluar edhe fazën metafizike dhe teologjike dhe është i vetëdijshëm se jeton në një epokë të materializmit dhe egoizmit, ashtu si evropianët e tjerë.

Dhe pavarësisht nga kjo rrethanë, është fakt i pamohueshëm se askush nuk e ka lënë pa dhimbje në shpirt dhe pa arsye të rëndësishme, shtëpinë dhe vatrën, gjirin e lindjes dhe atdheun e tij. Ato arsye janë materiale, ajo forcë dhe ajo shtytje mund të jetë e natyrshme ekonomike ose e brendshme-politike.

21 Redaksia „Дефтер, Шта им је остало?“, *Нак*, 10 nëntor. 1923;1.

22 Redaksia „Једно мишлење о иселавану муслимана“, *НАК*, 14 nëntor. 1923;1

Teksti më tej vijon duke shtuar se kjo arsye nuk mund të supozohet për Serbinë Jugore, as për vendin, i cili mishëron rajonet më të pasura të Evropës Qendrore dhe Juglindore dhe në të cilin jetojnë vetëm 12 milionë shpirtra (banorë). Nuk mund të bëhet fjalë për mbipopullim dhe as nuk mund të jetë shkak për emigrimin e myslimanëve nga Serbia Jugore. Për Serbinë jugore mund të thuhet se është e shkretë dhe se duhet të ketë të paktën dy herë më shumë popullsi se sot. Më tej artikulli vazhdon duke thënë se tani lindin pyetjet, nga pikëpamja thjesht ekonomike, a është në interes të të gjithëve që ky numër i pamjaftueshëm dhe i vogël i popullsisë të largohet apo jo? Sipas latinishtes: “Ubi populus, ibi obulus”, ku lulëzon popullsia, ka mirëqenie, duhet konstatuar se ky emigracion është i dëmshëm për të gjithë.²³

Duke marrë parasysh pikëpamjet e ndryshme për këtë çështje, ndoshta shumë njerëz dëshirojnë që elementi islam të zhduket nga këto anë, por as politikisht nuk është e përshtatshme.

Nuk është e përshtatshme thjesht sepse, para së gjithash, popullsia vendase është e ndarë në dy grupe po aq të shumta, myslimanë dhe ortodoksë, ndërsa sipas kombësisë ndahet kryesisht në serbë, bullgarë, shqiptar (arnautë) dhe turq. Në mesin e myslimanëve ka vetëm 10 nga njëqind turq të pastër, dhe mes ortodoksëve serbë të shenjtëruar kombëtarisht pak më shumë se kaq.²⁴

Pjesa tjetër është e 30 viteve më parë, mësuan të dëgjojnë se çfarë lloj ere fryn nga lindja, kështu që do të jetë e vështirë me një aparat të tillë administrativ ta kthejmë këtë botë në Beograd në kohën e duhur. Për sa u përket shqiptarëve (arnautëve) të besimit islam, ata këtu janë padyshim një element autokton dhe nuk gravitojnë askund, ndërsa të gjitha kërkesat e tyre ndaj elementit dominues mund të reduktohen në një: “*mos më prek*”.²⁵

Fatkeqësisht, çdo vëzhgues objektiv dhe i ndershëm duhet të deklarojë se edhe kjo kërkesë nuk po plotësohet dhe pasoja e natyrshme e pashmangshme e kësaj është renegatizmi dhe emigracioni, të cilat të dyja komprometojnë administratën tonë.

Këtu lind pyetja: Si nuk ka mësuar gjë elementi sundues nga historia e kohëve të fundit, kur Greqia ortodokse anulon mikpritjen, dhe shqiptarët (arnautët) myslimanë “të egër” kalojnë nëpër territorin e tyre dhe shumë e ndajnë fatin e tyre me fqinjët veriorë deri në fund. Së fundi, duhet pranuar se përveç shkakut

23 Po aty.

24 Po aty

25 Po aty

kryesor, ka edhe të tjerë, kryesisht të natyrës ekonomike, e rrallë të natyrës psikologjike. Por për këtë herën tjetër.

Dihet me emër se këto rajone u shkatërruan nga lufta, se në të gjitha këto ndryshime myslimanët pësuan shumë, se shumë mbetën pa çati, shumë pa punë dhe pa të ardhura, por askush nuk kujdeset për to dhe ata janë, tashmë i dënuar natyrshëm me dënim, mundim dhe vuajtje.

Duke i përmbledhur të gjitha këto, duhet të konkludohet se arsyet e shpërnguljes së myslimanëve nga Serbia jugore janë ekskluzivisht administrative dhe politike, prandaj i gjithë faji dhe përgjegjësia para popujve dhe historisë bie mbi pushtetarët.²⁶

Në artikullin e 21 Nëntorit 1923, me titull “Njoftim për Refugjatët (Muhaxhirët)” thuhet se përfaqësuesi i Republikës së Turqisë në Bukuresht z. Xhevad bej, i dërgoi grupit tonë parlamentar letrën e mëposhtme lidhur me emigrimin e Muhaxhirëve në Turqi: “Duke qenë se Republika e Turqisë, sipas kontratës, duhet të marrë më shumë se 500 mijë refugjatë (muhaxhirë) nga Greqia dhe se duhet të dalë për t’i pranuar ata, jam informuar nga Ministria e Punëve të Jashtme të Republikës së Turqisë, se është vendosur, se deri në atë kohë, derisa të vendosen, nuk do të pranohen muhaxhirë nga vendet e tjera dhe në pasaportat e refugjatëve (muhaxhirëve) nga Serbia nuk do tu jepen viza për të shkuar në Turqi.

Për arsyet e mësipërme, meqenëse nuk është e mundur të takohemi me ndihma morale dhe materiale dhe për të mos shkaktuar edhe më shumë mjerim për ata muhaxhirë, edhe ju do ta vlerësoni rëndësinë e këtij vendimi të Republikës së Turqisë.²⁷

Në artikullin e datës 28 Nëntor 1923, kemi deklaratën e z. Ferhad bej Draga i cili në një bisedë me redaktorin e gazetës ka njoftuar për gjendjen në të cilën ndodhet klubi i deputetëve para fillimit të seancës së Asamblesë Popullore, dhe cili është qëndrimi aktual i klubit tonë ndaj qeverisë?

“Klubi i Organizatës, siç dihet, ka programin e tij, nga i cili nuk mund të distancohet kurrë: Sipas atij programi, për të cilin jemi të obliguar ndaj popullit, po kërkojmë nga qeveria të bëjë atë që na ka garantuar Kushtetuta, përkatësisht: 1). shkolla, 2). rregullimi i vakëfit dhe çështjeve fetare, 3) gjykatat e sheriatit dhe 4) ajo agrare.²⁸ Në Ministrinë e Fesë, një muaj më parë ka përfunduar punën

26 Po aty.

27 Redaksia „Мухаџирима на знање!“, *НАК*, 21 nëntor. 1923;1

28 Redaksia „Изјаве г. Ферхадбега Драге!“, *НАК*, 28 nëntor. 1923;1

studimi për anketën për hartimin e statutit të vakëf-mearifit. Dhe Ministri i Drejtësisë përgatiti një draft për gjykatat e Sheriatit përmes një sondazhi.

Ministria e Arsimit ende nuk ka ndërmarrë asnjë veprim për arsimin fillor, por së shpejti do të fillojë puna edhe për atë. Ministri i ri i Reformës Agrare, pasi ka ekzaminuar në vend situatën e agrarëve si në Serbinë Jugore ashtu edhe në Vojvodinë, siç thotë ai, ka premtuar se menjëherë pas kthimit nga udhëtimi, do të marrë masat e nevojshme për hartimin e një ligji për këtë çështje, gjithashtu.

Përveç këtyre pikave kryesore, ka edhe çështje të tjera shumë të rëndësishme që prekin interesat e zgjedhësve tanë, si sekuestrimi e të tjera. Artikulli më tej vazhdon se do të kërkohet në Asamblenë Popullore nga qeveria, të cilën po e ndihmojmë, që projektligjet e sipërpërmendura të zbatohen përmes Kuvendit dhe kështu t'i jepet fuqi ligjore.

Më tej thuhet duke iu drejtuar redaktorit, mendoj se ka ardhur momenti vendimtar që ne të përmbushim premtimet që kemi pasur që në fillim të punës dhe nuk mund të vazhdojmë të udhëheqim politikën parlamentare të mbështjellë me premtime. Madje, na u gëzuam aq shumë për partinë, të cilën po e ndihmojmë, sa e konsideruam dhe prisnim që kërkesat tona të përmbusheshin jo si kërkesat tona, por si një e drejtë e qartë që na e kanë dhënë të gjitha ligjet ekzistuese në vendin tonë.²⁹

- Cili është mendimi juaj për tentativën për grabitje të xhamive në Ohër?

- Ekziston një xhami në Ohër, e cila është ndërtuar 300 vjet më parë nga Haxhi Kasumi. As xhamia nuk ka qenë dikur kishë, as nuk ka ndonjë shenjë përreth xhamisë që dikur ka ekzistuar një kishë atje. Asnjë kishë nuk mund të shndërrohet në xhami pa mbetur asnjë shenjë kishë. Arsyeja që iu dha Protos së Ohrit për 'u përfshirë në këtë çështje ishte vetëm emri i Haxhi Kasumit, i cili nuk ka lidhje me Shën Mitrën.

Në artikullin e 5 Janarit 1924, paraqitet shkrimi i gazetës "Pravda", ku thuhet se kur vjen puna për të sulmuar dhe plaçkitur myslimanët, Sokiçi dhe Shushiçi janë të të njëjtit mendim.

Sokiçi, pronari dhe drejtori i gazetës së Beogradit "Pravda", i njohur për karakterin e tij anti-mysliman - një gazetar i vërtetë demokrat - nuk ka botuar deri më tani asnjë numër pa sulmuar dhe fyer myslimanët në të paktën një shënim.

Kivani, për shkak se myslimanet qëndrojnë indiferentë ndaj neverive të tij, shpesh përpiquej ta zëvendësonte indiferencën e tyre me një revoltë dhe për këtë

qëllim ftonte myslimanë të ndryshëm t'i përgjigjeshin gënjeshtrove të tij. Por, në mesin e kaq shumë myslimanëve të sulmuar, nuk ka asnjë të vetëm që e përul veten sa për t'i dhënë Sokiqit përgjigjen që dëshiron.

Kështu ai Sokiq sulmoi myslimanët dhe përfaqësuesit e tyre dhjetë ditë më parë, duke i quajtur tradhtarë, të parën sepse nuk duan të lëvizin, dhe të dytin sepse nuk duan të propagandojnë që myslimanet të lëvizin. Artikulli shënon se do të cenonte (dëmtonte) reputacionin e "Hak"-ut tonë nëse ai do të shkruante në të ashtu siç shkruan Sokiq në "Pravda"-n e tij, në përgjithësi dhe veçanërisht kur shkruan për myslimanët dhe siç ka shkruar herën e fundit kur sulmoi të gjithë myslimanet dhe përfaqësuesit e tyre, prandaj as që më shkon ndërmend të shkruaj për të.³⁰

Këtu do të flas për një gjë, e cila ka të bëjë vetëm me sulmet e Sokiqit ndaj Islamit, dhe kjo është sjellja e deputetëve tanë gjatë sulmit të Sokiqit. Domethënë, ai vetë kishte frikë se një nga tonët z. deputeti që nuk e njeh Sokiqin nuk revoltohet dhe nuk i përgjigjet, gjë që do të ishte shumë e dobishme për Sokiqin, sepse do të ishte një bazë e mirë për sulmet e ardhshme ndaj Islamit. Ai do ta përdorte si të donte, do ta përdredhë, do ta bënte të ndershëm dhe kështu do t'i furnizonte disa numra të "Pravda"-s me fyerjet më të rënda ndaj islamit.

Në artikull shënohet se para disa javësh, në Beograd erdhën disa familje refugjate (muhaxhirë), të cilët ende rrotullohen rreth Beogradit dhe shpenzojnë paratë e tyre që kishin me vete, për të blerë gjithçka që mund të jetonin atje në Turqi. Grupe të tëra të këtyre të mjerëve vizitojnë çdo ditë konsullatat e vendeve transit për Turqi, Rumani, Bullgari, Greqi, të cilat nuk u japin me asnjë çmim viza transiti në pasaportat e tyre.

Konsullatat e këtyre vendeve motivojnë mosdhënien e vizave në mënyrë uniforme: pasi që Turqia nuk pranon emigrantë nga asnjë vend, që vijnë nga Mbretëria e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve po të qëndrojnë në territorin e vendit përmes të cilit udhëtojnë dhe pasi i harxhojnë gjithçka që kanë, të bien nën barrën e të njëjtit vend, sepse nuk mund të shkojnë në Turqi dhe Mbretëria e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve nuk i pranon më këto refugjatë që të kthehen.

Prandaj, nuk është e vërtetë, siç thotë "Pravda" në letrën e Sushiqit, se vetëm konsullata bullgare nuk jep viza dhe me sa duket me urdhër të Xhemijet-it, por as konsullata rumune dhe as ajo greke nuk lëshojnë viza për pasaportat e refugjatëve (muhaxhirëve), për të cilat asnjë budalla përveç Sokiqit dhe Sushiqit, nuk do të pretendojë se po punojnë sipas urdhrit të përfaqësueseve të Xhemijetit.

30 „Поводом писања „Правде““, *НАК*, 5 janar . 1924;1

Pra, këto familje refugjate që thashë se po luftojnë ende në Beograd, kërkuan dikë që ka lidhje më të besueshme me cilën do nga konsullatat e këtyre vendeve. E gjetën lehtësisht, në personin e Sushiqit, i cili mund të vendoste në dispozicion besueshmërinë, por vetëm me konsullatën bullgare.

Kjo ishte mirë për refugjatët (muhaxhirët), edhe për të, dhe ata krijuan tregun dhe shumë të lirë: secila familje duhej t'i jepte Sushiqit vetëm 1300 dinarë. Muhaxhirët, të dëshpëruar për të mos dalë, duhej të pajtoheshin me çmimin me fajde të Sushiqit dhe i dorëzuan menjëherë 50.000 dinarë. Por, përkundër premtimit të Sushiqit se do t'i marrë vizat menjëherë, sepse ai ka ndikim të madh në konsullatën bullgare, këta refugjatë (emigrantë) ende presin sot në Beograd dhe tani nuk janë rreth konsullatës, por rreth Shushiqit, që të paktën t'i kthejnë paratë, që nuk e bëri punën e tij që tu sigurojë viza. Artikulli shton se e gjithë puna është rreth 50.000 dinarë, të cilat Shushiqi do t'ua kthente muhaxhirëve të varfër dhe nëse nuk do ta bënte këtë, për t'ua mbuluar sytë me pluhur atyre të varfërve, ai tregoi gishtin te përfaqësuesit e Xhemijetit, se gjoja konsullatës bullgare nuk i lejohet të lëshojë viza nga deputetët e Xhemijetit.

Meqenëse ai ra përsëri në telashe, sepse muhaxhirët duan ta padisin sepse ai nuk ua kthen paratë dhe nëse nuk i ndihmoi në asgjë, është ai që për të mbështetur justifikimin, pretendimin e tij, e publikoi në "Pravda" dhe u përpoq t'ia hedhë fajin për dështimin deputetëve të Xhemijetit.

Por nuk do të ketë sukses sepse, pa dëshmitë e qarta të lartpërmendura se "Pravda" me Sokiçin e saj, dhe ai me Shushiqin e tij, sulmoi pa të drejtë myslimanët dhe përfaqësuesit e tyre, mjafton të thuhet se cili nga emrat Sokic, Shushiq, etj që çdo mysliman i ndërgjegjshëm të thërrasë: çfarë mund të thonë për mua armiqtë e mi si Sokiçi dhe Shushiqi? Çfarë mund të duan tjetër nga unë dhe çdo mysliman, përveçse të më zhveshin e të më dëbojnë nga vendlindja?!³¹.

Në artikullin e 17 majit të vitit 1924 të titulluar "Fletore", "Pravda" e Sarajevës, në numrin 109, citon nga "Hak" emrat e të rrahurve për vdekje në Sanxhak, të cilët ishin paraqitur në numrin e Bajramit dhe thotë se janë fakte.

PËRFUNDIM

Gazeta "HAK" e organizatës politike "Xhemijeti" përveç se ishte një dritare informimi për periudhën e ndryshimeve dhe sfidave të viteve 1920-1924 në Shkup, ajo përmes artikujve të saj, shfaqte portreti i një periudhe të turbullt, ku shpërnguljet dhe emigrimi kanë qenë njëri ndër problemet kryesore të

popullsisë myslimane të të gjitha përkatësive etnike në Mbretërinë e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve. Nëpërmjet raportimeve të shumta, trajtohej çështje e refugjatëve dhe diskutimet mbi çështjen e emigrimit të myslimanëve. Artikujt vërtetojnë angazhimin për të gjetur zgjidhje për këto sfida, megjithëse vërehet një sens i papërshtatshmërisë së disa propozimeve dhe shkëputjes nga realiteti shoqëror.

Përmes analizës së artikujve, shfaqet një dukuri e thellë e pabarazisë shoqërore dhe mungesës së zgjidhjeve efektive për të adresuar shkaktarët e emigrimit. Aty shpesh përcillen edhe shkrime të ndryshme që botoheshin në gazetatat tjera e që kishin të bëjnë çështjen e shpërnguljes.

Megjithatë, artikujt përshkruajnë edhe një pasiguri dhe mospërfillje të autoriteteve për të trajtuar me seriozitet sfidat e popullsisë. Këto shkrimet rrisin ndërgjegjësimin për nevojën për një qasje më të përgjegjshme dhe të koordinuar nga autoritetet për të adresuar rrënjët e problemeve sociale dhe ekonomike.

Shkrimet e gazetës “Hak” janë një burim i rëndësishëm për gjendjen dhe situatën e pasigurisë që u krijua te popullsia myslimane në Mbretërinë e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve dhe përpjekjet e një pjese të tyre për të gjetur strehim në Turqi.

LITERATURA

- Gazeta “Hak”, nr.4-128, 28 janar 1921;1. “Вести о мухаџирима”.
- Gazeta “Hak” nr.4-128, 25 shtator 1923;2. ”Против иселавања муслимана”.
- Gazeta “Hak” nr.628, 29 shtator 1923;2 ”Против иселавања муслимана“.
- Gazeta “Hak” nr.629, 2 tetor 1923;2. “Против иселавања муслимана“.
- Gazeta “Hak” nr.630, 6 tetor 1923;1. “Браво Мудрости“.
- Gazeta “Hak” nr. 638, 10 tetor 1923;2. “Против иселавања муслимана“.
- Gazeta “Hak” nr. 641, 13 tetor 1923;2. “Против иселавања муслимана“.
- Gazeta “Hak” nr.649, 24 tetor 1923;2 “Муслимани! Не продајите земле из својих шака ни у великој нужди!“.
- Gazeta “Hak” nr.656, 1 nëntor. 1923;1, “Опет о иселавању Турака“.
- Gazeta “Hak” nr.658, 3 nëntor 1923;2 “Обустава пријема мухаџира у Турску“.
- Gazeta “Hak” nr.664, 10 nëntor. 1923;1. ,”Дефтер, Шта им је остало?“.
- Gazeta “Hak” nr.667, 14 nëntor. 1923;1 “Једно мишлење о иселавању муслимана”
- Gazeta “Hak” nr.672, 21 nëntor. 1923;1 “Мухаџирима на знање!“.
- Gazeta “Hak” nr.678, 28 nëntor. 1923;1 “Изјаве г. Ферхадбега Драге!“.
- Gazeta “Hak” nr.696, 5 janar. 1924;1 “Поводом писања “Правде”“.
- Gazeta “Hak” nr. 801, 17 maj. 1924;1”Дефтер”.

REVISTA KULTURA ISLAME TRYEZË E MENDIMIT ISLAM

Rexhep Suma

Faculty of Islamic Sciences Prishtina, Kosovo

HYRJA

Me anë të këtij punimi shkencor, kam prezantuar rolin dhe peshën historike që ka luajtur periodiku islamë në përgjithësi e revista “Kultura Islame”, në veçanti atë kohë trazirash, furtunash e vlimesh politike që karakterizohej gadishulli ballkanik. Ky punim shkencor bashkëkohor mbetet e lidhur shumë ngushtë me kahet e zhvillimeve të sotme të kombit tonë dhe të kulturës islame e shqiptare, ndaj, si e tillë, është një arsye shtesë e përzgjedhjes së saj. Qëllimi kryesor është njohja objektive e rolit që kanë luajtur shtypi dhe periodiku fetar në aspektin e formimit të drejtë islam, kulturor, arsimor, shoqëror e kombëtar të shqiptarëve në gadishullin ballkanik.

Duke hulumtuar numrat e kësaj reviste hasim artikuj ku çmohen e vlerësohen harmonia, toleranca, bashkëjetesa fetare dhe atdhedashuria që e karakterizonin popullin shqiptar, por që njëkohësisht përkthehet edhe si nxitje për t'i ruajtur këto veçanti identitare unike të kombit tonë.

Revista “Kultura Islame”, ofroi një gamë të gjerë artikuj shkencor nga bota filozofike, letrare, morale dhe shoqërore si organ zyrtar i Komunitetit Mysliman Shqiptar, që udhëhiqej nga drejtuesi i saj z.Sadik Bega. Kjo revistë pa dritën e botimit vetëm 5 vite, nga 1 shtatori 1939, dhe që vazhdoi deri në fillim vitin e 1946. Faqet e kësaj reviste përbëjnë një etos të trashëgimisë tepër të vlefshëm

në lëmin e historisë së letërsisë islame në të gjuhës së ëmbël shqipe. Temat që i trajtoi në atë botë, ushqenin trurin e inteligjencës shqiptare dhe jo vetëm duke paraqitur një gamë të artikujve nga natyra e mendimit filozofik, letrar, historike dhe fetar, porse objektivi qendror i saj ishte ofrimin e frymës dhe zërit të “Kulturës Islame” dhe mendimit.

Ky artikull s’do mend se pasqyron historikun e shtypit fetar në hapësirat shqipfolëse. Po ashtu ky artikull dhe tjetër në konferencën që është mbajtur plotëson dhe një mungesë të konsiderueshme, por njëherazi edhe i hap rrugë thellimit dhe studimeve të mëtejme të kësaj sfere, që mbi të gjitha pasuron dhe paraqet prurje të reja në fushën e periodikut fetar islam ndër shqiptarë.

REVISTA “KULTURA ISLAME” DHE ROLI I SAJ NË DREJT INFORMIMIN ISLAM

Revista “Kultura Islame”, botim filozofik, letrar, moral e shoqëror i Komunitetit Musliman Shqiptar me drejtor përgjegjës z. Sadik Bega, mbuloi një hapësirë kohore nga 1 shtatori i vitit 1939, deri më janar-shkurt të vitit 1946. Revista paraqet një trashëgimi të paçmuar të historisë së letrave islame në gjuhën shqipe. Ajo doli nga arkivat, për të arritur më lehtësisht në publik, për të dhënë kështu jo vetëm një grafik të mendjes dhe mjedisit shqiptar të disa dekadave më parë, por edhe për të ofruar një cikël të freskët shkrimesh filozofike, letrare, historike e fetare. Që në numrin e saj të parë politika redaksionale ishte tejet e qartë në objektivat që kishte para vetës duke konfirmuar faktin se në fokus do të jetë përfaqësimi me shpirtin e vërtetë të kulturës dhe mendimit islam.

Mediet me përmbajtje fetare në gjuhën shqipe vazhdojnë të mbesin një kujtesë kolektive dhe ishin një element rezistence të gjallë karshi okupimit sllav dhe pasqyronin me pendë të bëmat e okupatorit. Këto medie kanë dhënë një kontribut tejet të çmuar dhe të rëndësishëm në ruajtjen dhe promovimit të dialogut ndër fetar që unifikon kombin tonë si dhe ruajtjen e raporteve fetare, tolerancës mes myslimanëve dhe katolikëve, që derivon në forcimin e identitetit kombëtar. Pra, ishin shndërruar në tribuna të mendimit fetar dhe kombëtar.¹

“Shqiptarët që prej kaq shekujsh kanë ruajtur ekzistencën, gjuhën, zakonet dhe karakterin e tyre, janë bindur se duke qenë nën zotnimin e një pushteti tjetër, cilido qoftë, nuk do të vonojnë të humbasin gjithë këto të mira dhe të mbarojnë duke u ndryshuar, prandaj çdo transformim që mund t’i ndryshojë gjuhën, zakonet, traditat dhe kombin e tyre, për ata do të jetë kulm i fatkeqësisë.”²

1 Rexhep Suma, *Islami dhe Identiteti nga perspektiva e shtypit fetar*, Logos-A, Shkup, 2020, f.41

2 Ndriçim Kulla, *Antologjia e mendimit shqiptar 1870-1945*, Plejad, Tiranë, 2003, f.55.

Qëllimi i daljes së kësaj reviste ishte që të bëhet përpjekje e sinqertë për të mbajtur të ndezur dritën e vërtetë hyjnore. Kjo dritë ka qëllim dy gjëra: 1). besimin e gjallë në të Plotfuqishmin si dhe 2). mirëdashjen e vëllazërimit e përgjithshëm në mes njerëzve. E dyta në të vërtetë, është përfundimi i natyrshëm i së parës.³

“Mediet transmetojnë eksperiencën sekondare dhe në këtë mënyrë zgjerojnë udhën e dijeve, gjykimeve, njohurive dhe eksperiencave në dispozicion të njerëzve. Pjesëmarrja e medieve në komunikimin politik ka pësuar një rritje jashtëzakonisht të madhe në kohën e teknikës moderne të komunikimit. Këtu nuk bëhet fjalë në asnjë mënyrë për një komunikim joefikas, por për artefakte tej e tej ideologjike. Duke mbajtur parasysh rëndësinë politike dhe pasojat e tyre, është e rëndësishme të mësohet interpretimi politik i kulturës mediatike.”⁴

Bota sot jeton në epokën e globalizmit ku kemi përsosje të mjeteve të komunikimit. Shkenca e revolucionit teknologjik si dhe digjitalizimi kanë thyer çdo kufi gjeografik. Në këtë hapësirë popujt e “vegjël” nuk mëshirohen e as përkëdhelen më nga popujt e “mëdhenj”. Dija po ecën në mënyrë marramendëse. Vetëm me vlera e me prodhim kualitativ kulturor mund të jemi në hap dhe në garë me shoqëritë e zhvilluara. “Parashihet se boshti kryesor i këtij konkurrimi civilizues do të jenë informatat apo fusha e informimit (komunikimit).”⁵

Në editorialin e parë të saj u sqarua kahja dhe zhvillimi i revistës si dhe është vërejtur se revista drejtohej nga dy teolog të rinj të kulturës dhe mendimit islam Sadik Bega, drejtor përgjegjës, Sherif Putra, redaktor i revistës si dhe z. Vexhi Demiraj, profesor në medresenë e përgjithshme dhe ndihmës i përhershëm në përgatitjen e lëndës së revistës.⁶ Ky botim ishte me standarde shumë të larta, ishte një pasqyrë e vërtetë e vlerave të inteligjencës myslimane të asaj kohe krizash mendimesh e ideologjish. Penat e shquara të kohës shpalosën mendimet dhe zgjidhjet e tyre për problemet e shoqërisë shqiptare. E këto vlera të shkruara që na lanë trashëgim neve, u takon studiuesve që të hulumtojnë dhe të nxjerrin mësim të dobishme prej tyre, për shumë problematika që e ruajnë akoma aktualitetin e tyre. Qëllimi më i lartë i Islamit s’është tjetër veçse m’ë ba njerinë të pasojë atë çka gjuha filozofike e quanë Idealin më të lartë (El methelul ‘Aalà), ose atë çka gjuha Ethike e thërret «summun bonum» (e mira e persosun). Njeriu

3 Editoriali, “Kultura islame”, shtatuer-tetor, vit i II, nr.13-14, Tiranë, 1940, f.8.

4 Winter, Rainer, *Medienkultur, kritik und demokratie*. Der douglas Kellner Reader.Koln;von halem, 2005, p.12.

5 Tash, Abdulakdir, *Ethekafetu veli’lam ve ma bejnehuma*, Xhide, Arabi Saudite, bot. 3, Obeikan, 1995, f.57.

6 Sadik Bega, “Të ndershëm lexues”, *Kultura islame*, viti I, nr.1, shtator 1939, f.2.

tue derdhë gjithë përpjekjen e tij, duhet të konsakrojë jetën e vet për t'ia arrirë idealit më të lartë, kundrejt të cilit, ay orienton të gjitha përpjekjet e tija, tue e arrire ose tue dhënë jetën për të.⁷

Në faqet e kësaj reviste, fjala e shkruar islame, me daljen e disa numrave shndërrohet në tryezën e mendimit islam. Një çështje tjetër që iu kushtua me theks të veçantë është edhe çështja e moralit në doktrinën islame. Morali që predikon Islamizmi është moral i plotësuar dhe shumë i lartë, zbatuesi i të cilit tregon një njeri të përsosur, që e meriton me të vërtetë emrin njeri.⁸

Një problem tjetër që hasim në këtë periudhë është dhe përçarja që duan të fusin mes shqiptarëve me besime të ndryshme. Në poezinë “*Jeni të gabuar*” lexojmë: “Ishin gjithë shqiptarë, nuk dallonin Fe, Feja për ta ishte Liri e Atdhe.”⁹

Revista “Kultura Islame” rreth vetes ofroi shumë studiuës të rinj myslimanë shqiptarë të cilët më pas ndikuan në mënyrë eksplicite në ngritjen dhe formimin e karakterit të saj edukativ, filozofik e moral të lexuesit shqiptarë. Autorët e artikujve në revistën “Kultura Islame” ishin me formim islam ku trajtonin në shkrimet e tyre zanafillën e kulturës islame, shtrirjen dhe përhapjen e tij, të dërguarit e Allahut xh.sh., tema nga rrafshi i moralit dhe etikës publike, rendin dhe respektin familjar, etj. Por, mbi të gjitha, vend të dukshëm në faqet e revistave, zinin shkrimet që kultivonin moralin dhe normat islame, me synim edukimin e njeriut, virtytet e mira, që të edukonin një njeri të vlefshëm për shoqërinë dhe për atdheun.

Në këtë periudhë kohore shumë jo stabile në të cilën ndodhej Ballkani si hapësirë gjeografike për shkak të fillimit të Luftës së Dytë Botërore, revista “Kultura islame” ka përmbushur qëllimin dhe misionin qenësor ndaj lexuesve të saj dhe opinionit publik në Shqipëri dhe trojet e ndryshme shqiptare ku temat dhe artikujt që i trajtonte dhe shtjellonte ishin tema të edukimit, informimit dhe formimit të mendimit të shëndoshë islam karshi situatës sociale që ndodhej shoqëria shqiptare.

Në suaza të kontencës kjo revistë ishte si vijimësi e revistës simotre “Zani Naltë”, por me një qasje më të thellë dhe më të gjerë se e para. Gjuha e komunikimit me masën që përdorte kjo revistë thellonte mendimin dhe kulturën islame duke trajtuar dhe shtruar probleme në tryezën e debateve duke tërhequr pas vetes ambient tërheqës për shtresën intelektuale të asaj kohe nga ana e muslimanëve.

7 Po aty, f.7.

8 Sh.S., Morali në fen islame, shtatuer-tetor, vit i II, nr.13-14, Tiranë, 1940, f.31.

9 Kultura Islame, Viti III, Nr.3-4, nëntor-dhjetor 1941, Pseudonimi Kom., “Jeni të gabuar!”, f. 86.

Po në këtë segment revista ka arritur të publikoj edhe rolin dhe kontributin e Islamit në shkencë e qytetërim (shkencë dhe fe), kur në perëndim ekzistonin zëra se Islami është një fe penguese e shkencës dhe e qytetërimit. Andaj me sukses revista ka arritur t'i demantoj këto thënie të pa baza që i janë mveshur fesë sonë. Islami në fakt ndihmue qëllimin e shkencës e të qytetnimit mâ tepër se çdo fé tjetër. Historia na dëshmon se përparim modern asht rrjedhimi apo fillimi i lirisë së mendimit e të kërkimit përshkrue nga Kurani për Muslimanët, dhe se nuk është prodhim i ndonjë feje tjetër, që urdhëroi e persekutoi pa mëshirë gjithë mendimet e lira dhe arsyetimet e hapta. Evropa i detyrohet Islamit për përparimin e jashtëzakonshëm që tash vonë e ka bamun në shkencë e qytetrim. Arthur Leonard-i me të vërtetë ka paraparë se „Islamizmi vërtet ka ba një vepër, që ka lanë një gjurmë në faqet e historisë e cila është aqë e pashkitun sa që kurr s'ka për t'u shdukun...” dhe se muslimanët e hershëm lanë një impresion të pashlyeshëm në zhvillimin e kultural të botës s'mundet veçse të pranohet nga çdo kritik i padjallëzueshëm e mendje gjanë i historisë islame.¹⁰

Faqet e kësaj reviste trajtuan probleme të karakterit empirik dhe teorik si bie fjala nga ana e fushës së jurisprudencës islame si: “*Detyra e gruas*” me autori i shkrimit me pseudonimin, *Sashi*, ngrisin shqetësimin për pozitën e rëndë të femrës shqiptare. “Na, nuk mund të pretendojmë që grueja shqiptare sot për sot të jetë në shkallën e një nâne të mirë, me përjashtim të një pakice, sepse i mungojnë traditat e kultura e nevojshine, porse është edhe aji vepër antinjerëzore e antipatriotike që grueja e jonë të rrijë gjithnji në një shkallë fare t' ulët. Që t' ja mbërrijmë qëllimit, duhet që vajzat të ndjekin shkollën, pastaj të tjera të frekuentojnë kurse, të ndigjojnë konferenca nga kompetentë, të ndigjojnë predikime nëpër faltore mbi higjienën shtëpijake, mbi rritjen e fëmivet moralisht e fizikisht.”¹¹

Po në këtë rrafsh ka shkoqitur edhe dy artikuj të kushtuar çështjes së gruas myslimane shqiptare. I pari i titulluar “*Islamizmi dhe gruaja*” studion kushtet e gruas para ardhjes në fuqi të Islamit, duke kërkuar të tregojë mandej të drejtat e saj qenë njohur gjerësisht. Artikulli i dytë është një përgjigje e një letre të hapur drejtuar të rinjve shkodranë nga një vashë myslimane, e cila ankohet për gjendjen e disa grave të Shkodrës që akoma nuk kanë arritur të gëzojnë të gjitha të drejtat e tyre; ajo nxit rininë të mos mbetet indiferent në këto padrejtësi. Autori i artikullit admiron thirrjen e arsyeshme të kësaj vashë, porse ngulmon se që bëhet emancipimi i gruas myslimane, gjendja e së cilës tanimë është e

10 Kultura Islame, Kontributi islam në shkencë e qytetnim, pa autor, viti VI, Nr.1 (61) Shtatuer - 1944, f.8-9.

11 Kultura Islame, Viti I, Nr.1, shtator 1939, Pseudonimi Sashi, “*Detyra e gruas!*”, f. 33.

përmirësuar së tepërmi, të mos kalohen kufijtë e moralitetit, sepse vetëm në këtë mënyrë Shqipëria e re mund të fitojë kohën e humbur. Ideali i vërtetë i islamit është që njerëzit dhe gratë të përpiqen të gjitha për të ecur vëllezërisht mbi udhën e vërtetë dhe të përparimit¹².

Gruas iu dha edhe haku sa i përket angazhimit të saj në jetën publike të pikëpamjeve kombëtare. “*Gruaja myslimane në pikëpamje kombëtare*”, është artikulli i radhës ku autori Sadik Bega vë në pah rolin dhe funksionin e gruas veç tjerash në rritjen dhe edukimin e gjeneratës së re si dhe angazhimet e saj në jetën publike. “Gratë ndihmojnë burrat në punimin e fushavet dhe të tokavet, i shërbejnë miqvet të burrit etj. Ato munden të shesin dhe të blejnë prej burravet dhe anasjelltas. Një grua qe caktua prej Halifës Umer si Kryekujdestare e tregut të Medinës, edhe pse ky rast ishte përjashtim.”¹³

Po ashtu revista qartë artikuloi se Islami dhe mendjeshkurtësia janë të pamjaftueshme. “Feja Islame asht që e gjanë sa dhe gjithësija, që përmbledhë në vet-vehte simpatinë e krejt njerëzimit, pa marrë parasysh besimet e ndryshme që ushtrohen prej tjerëve. Fanatizmi dhe kokfortësija në jo të vërtetën i quejmë si mohues të Islamit”.¹⁴

Në këndin etik dhe fetar u prezantuan shkrime filozofiko-morale si për shembull: “*Familja*”, “*Islamizimi dhe gruaja*”, u botua në numrin 4, 5, me autor Behxhet Shapati, “*Problemi fetar dhe filozofija*”, të autorit Vexhi S.Demiraj, e cila u botua në disa vazhdime si në nr 3, “*Islamizimi dhe qytetnimi*”, në disa vazhdime në numrin.4,5-6, “*Në botën e mendimeve, filozofija morale*”, “*Udhëheqësit e mendimit-Homeri*”, në numrin.6-7, 8, nga autori Taha Hussein, etj.

Po ashtu revista në faqet e saj ka botuar edhe artikuj për rrënjosjen e mendimit dhe edukimit fetar tek brezi i ri. Kështu artikulli i radhës me titull “*Gjendja e djeshme dhe e sotshme e elementit shqiptar mysliman në Shqipëri*”, në të shkruhet se ky besim duhet t’i ngulet mirë në zemër, në ndërgjegje edhe fëmijvet t’onë e qi edhe këta të bahen të dobishëm në konstruksion dhe në udhëheqje të popullit, të vetvetes në të ardhëshmen e tyre. Të naltësohen në pikëpamje shpirti materje.¹⁵

12 Sadik Bega, “Ç’shkruan për revistën t’onë shtypi i huaj dhe kombëtar”, *Kultura Islame*, viti III, kallnuer - shkurt-mars, 1942, XX, nr. 5-6-7, f.192.

13 Sadik Bega, *Gruaja myslimane në pikëpamje kombëtare*, *Kultura Islame*, viti III, kallnuer-shkurt-mars, 1942, XX, nr.5-6-7, f.142.

14 *Kultura Islame*, Dy vjetë perpjekje, Editoriali, tetor 1941-XX, viti III, nr.2, f.37.

15 *Kultura Islame*, Viti I, Nr.6-7 fruer - mars 1940, “Gjendja e djeshme dhe e sotshme e elementit shqiptar mysliman në Shqipëri, Dejtimi - redaksia, f.212.

Më tej në përvjetorin e dytë të daljes së revistës, drejtuesit e revistës e kanë shumë të qartë kahjen dhe orientimin që duhet të kenë të rinjtë tanë duke theksuar se “Ne s’pranojmë dasina dhe s’besojmë në partina. Sektet janë disa mendime që ndryshojnë vetëm në detaje, të cilat nuk luejnë asnjë rol në bazat islame. Ndryshmi i mendimeve në mes të muslimanëve janë një burim bekimesh, thotë Profeti i shenjtë. Tue mohue këtë të vërtetë më madhe besojmë se diferencat e singerta të mendimeve muslimane nuk janë gja tjetër veçse ndihmuese në të mirën e shoqërisë muslimane. Asht qëllimi i ynë t’i armonizojmë ato drejt të mirës e mbarëvajtjes së përgjithshme”¹⁶

Edhe në atë kohë sikurse edhe sot qarkullonin zëra nga qarqe të ndryshme se feja e paskësh lënë mbrapa kombin tonë dhe si rrjedhojë ne kemi mbetur në margjina të zhvillimit të mendimit dhe artikullimit qytetëror. “Para islamizmit as filozofia, as ndonjë sistem tjetër, nuk i dha njerëzisë kënaqësi të plotë. Njeriu numërohesh si një trup me epshe të dobta. Disa kujtonin se në natyrën e tij kishte dobësinë të pakontrollueshme. Disa të tjerë mendonin se ai asht i dënuem për të gjithë jetën e jetës. Mirë p Islamizmi ka marrë një pikpamje kryekëput të ndryshme kundrejt njeriut dhe zotsive të tij. Njeriu ka lindu i pastër, asht i aftë t’i riej të gjitha ligjet hyjnore dhe të bajë çdo lloj përparimi; pse asht i pajosun me të gjitha cilësitë e nevojshme-fizike, morale, shpirtnore e mendore- dhe është gjithmonë çelë për t’i përdori ato deri në përplotësim.”¹⁷

Po ashtu, në këtë revistë u botuan edhe studime nga fusha e arteve dhe e historisë, siç ishin “*Fleta artistike*” ku në disa numra janë botuar historia e disa xhamive. Në këtë drejtim në kuadër të studimeve artistike kemi edhe temën “*Kuptimi i artit dhe kufit e tij*”- nga autori Petrit Arveni, i cili flet përkitazi me rrymat e reja artistike që promovohen si Ekspresionizmi dhe Futurizmi si rryma që përfaqësojnë artin e ri, që sipas tij nuk paraqesin në kredon e tyre filozofik tensionet e tyre estetike. Ai shprehet se “Megjithëse në vendin tonë s’kemi tensione dhe rryma të ndryshme artistike, por në kuadër të vetëdijësimit të sqarojmë se këto rryma për lëvizjet artistike të kohës së re dhe me këtë sqaruar edhe në numrat vijues edhe lëvizjet e tjera letrare që vadisin prodhimin e sotshëm dhe shfaq edhe rrezikshmërinë e tyre sepse shpallin lirin absolute t’egosë dhe veprat e tyre nuk na japin atë prekjen e thellë, që na dhuron çlirim i vërtetë estetik. Ato tërheqin por, por nuk plotësojnë etjen tonë, na qendrojnë, por vetëm për një çastë duke mos na lënë diçka të thellë në shpirtërat t’onë. ”Nga një anë sepse artistët vetë nuk janë marrë me teorinë: ajo qi udhëheq në krijim është diçka e vërbër, por

16 Kultura Islame, Dy vjetë perpjekje, Editoriali, tetor 1941-XX, viti III, nr.2, f.38.

17 Kultura Islame, Viti I, Nr. 6-7 fruer-mars 1940, Pseudonimi P., “Feja e zhvillimit”, f.223.

e fortë si instikti, dhe jo mendimi; dhe nga ana tjetër, sepse kritikët estetikë, që përhapin Artin e Ri, kërkuan më tepër ta imponojnë me shpjegimet e tyre estetikë, sesa t'a themelonin dhe t'a shfaqnin me anën e filozofisë theorisë së tyre.”¹⁸

Një element tjetër që drejtuesit e kësaj reviste e patën parë parasysh të trajtojnë në këtë kuadër është edhe trajtimi i një sërë temash në kuadër të filozofisë islame, njëherit duke krijuar një rubrikë të veçantë për këtë çështje. Kështu kemi edhe shkrimin me titull “*Hyrje në filozofinë myslimane*” të autorit Sadik Bega. Kur shkruajmë këto rreshta të pakta nuk jemi duke e konsideruar Islamin si një fe ose si një besim fisi. Përkundrazi, Ai është vetë qytetërimi i përsosur; Ai është përfshirës dhe përmbledhës, plot me konceptet që kanë të bëjnë me jetën mendore, me jetën letrare dhe me jetën morale. Kështu, sipas këtij krahasimi të vërtetë sipas kësaj mase të përpiktë, të gjithë filozofët, myslimanë qofshin ose të tjerë, aqë më tepër, krejt mentonjësit e lirë që bulbëzuanë, u-rritën dhe lulëzuane nën sqetullën e qytetërimit mysliman, janë sazhe (hakime) Islame, nga pikpamja e mentimit, mediumit dhe pasurisë mendore të përbashket.¹⁹

Në kuadër të mendimit dhe filozofisë islame revista herë pas here ka shtjelluar edhe rubrika nga fleta e tefsirit dhe hadithit, duke mbajtur të informuar masën me përkthimin, komentimin dhe sqarimin e ajeteve që i kanë trajtuar autorët e artikujve. Në fletën e tefsirit gjejmë që ajetet janë shkruar edhe në gjuhën arabe, kurse hadithet si rubrikë janë transkriptuar. Kështu në numrin 7-8 të vitit 1944 në fletën e Tefsirit ka komentuar ajetet 12, 13, 14 të sures *El muminun*.

“Na e krijuëm njerinë nga një esancë që e ka origjinën prej balte. Mbasandej e bamë langë të vendosun në një vend të mprojtun. Pastaj këtë lang të bardhë e bëmë gjak të kuq; edhe këtë gjak e bamë mish, e mrapa këtë mish e këthyëm në eshtëna, e pastaj eshtënat i veshëm me tul, e në fund e trajtuëm në një krijim tjetër. Pra, sa i naltë asht All-llahu që është më i bukuri i krijuesvet” (XXIII,12,13,14)²⁰.

Andaj duke bërë shpjegimet e bukura në lidhje me krijimin e njeriut në formën më të përsosur autori sqaron se “Njeriu i arsyeshëm përpara kësaj panorame madhështore dhe të mrekullueëshme nuk mund të bëjë ndryshime veçse të përkulet e të gjunjëzohet me plot devocion e të lavdërojë mençuriën, dituniën dhe pushtetin e Krijuesit të Amshueshëm tue thanë: “fetebareq’ Allahu ahsenul-khalikijne- i naltë është All-llahu që është më i bukuri i krijuesvet”²¹.

18 Petrit Arveni , “Kuptimi i artit dhe kufit e tij”, *Kultura islame*, kallnuer-shkurt-mars, 1942 - XX, nr. 5-6-7, f.156-157.

19 Sadik Bega, *Hyrje në filozofinë myslimane*, *Kultura islame*, viti III, kallnuer shkurt - mars 1942, nr.5, f.213.

20 *Kultura islame*, pa autor, Tefsiri i Kuranit, viti i V.nr.7-8 (55-56), Mars - Prillë 1944, f.173

21 *Kultura islame*, pa autor, Tefsiri i Kuranit, viti i V. nr.7-8 (55-56), Mars - Prillë 1944, f.179.

Me këto fakte revista dëshiron të mbjellë dhe të heq dyshimet e atyre që janë të luhatsëm ose atyre që nuk e shohin me sy këtë vepër krijimtarie të Allahut xh.sh., ose edhe atyre që nuk duan ta besojnë në ekzistencën e Tij, porse artikulli për këtë soj të krijesave iu shprehet ... *Ata janë porsishtazët e ndoshta edhe më beter...*).

Kurse në kuadër të fletës së hadithit trajton këshillat nga Muhamedi a.s. në lidhje me falënderimin, duke përmendur hadithin "*men lem jeshqurin-nase, lem jeshquril-lahe.*" Artikulli sjell në vëmendje një nga tiparet e kulturës islame që ka të bëjë me falënderimin duke e theksuar atë se çfarë është dhe si duhet kryhet kundrejt mirsive të ndryshme, dhe se qëllimi i falënderimit që detyrohem me krye kundrejtë njerëzisë asht me nderue çdo njeri përmirësit që na ban dhe prej kësaj ku themelohet në mes të njerëzisë dashtunija që asht nga mjetet kryesore të harmonisë shoqnore.²²

Në këtë vazhdë po ashtu shkrime të ndryshme të revistës ofrojnë edhe mendimin e qartë që duhet të ketë besimtari në lidhje me raportin fe dhe komb, aq të diskuteshme në qarqet shqiptare që nga atëherë deri më tash, si dhe këshillon që duhet të shmangemi propagandës së huej e cila synon me na futë në vëllavrasje dhe prej këndeje me mundë me shembë eksistencën t'onë si komb. Për me përballë këtë propagandë dhe për me i u shmangë vëllavrasjes është me të vërtetë gjë e vështirë e sidomos sod, por mendojmë se me pak mund ma të madh dhe me pak më shumë vullnet të mirë e sinqeritet, për njerëzit e mirë e të ndershëm të gjitha punët janë të lehta. Duhet pra të shtojmë sa më shumë mundun organizimin shtetnor e fetar si dhe atë ekonomikun pa të cilin asgjë s'kishte me mundë me u krye. Feja na jep mësim të kuartë që na udhëheqin drejt udhës së shpëtimit. Na jep mësim konkrete mbi ngjalljen dhe mbi vdekjen e kombevet. Simbas saj, solidarësija shoqnore dhe bashkimi prodhojnë gjallni, ndërsa përçamja dhe dâsija shkaktojnë vdekje. Le të marrim pra masa për me u bashkue e me shpëtue Shqipnjin prej rrezikut. Ky është zani i Atdheut, kjo është Thirrja e Fës. Feja për neve ka një kuptim të qartë: ajo është faktor që forcon ndërgjegjen kombëtare. Dashunija e Atdheut është pasojë e besimit.²³

Revista po ashtu herë pas here ka qenë edhe zë kritik i qytetërimit modern duke vendosur në spikamë se ky qytetërim është larg qëllimit të tij të vërtetë dhe gjendja e paraqitur në perëndim është duke e brejtur trupin e njerëzimit, dhe se doemos nuk do të shkojë shumë kur ta udhëheq në venitje fizike në një gradë që të mos i ngelë fuqi ose guxim përparime më të larta. Çdo degë e qytetnimit në botën perëndimore ka këthye ose asht tu ndërrue në menën e të e të

22 H.T. Falenderimi, *Kultura islame*, viti i V. nr.7-8 (55-56), Mars - Prillë 1944, f.182.

23 Editoriali, *Destinimi i një kombi*, *Kultura islame*, Nr.9 (57) Majë, 1944, f.241-242.

keqës- e keqe kjo që mbrenda dy tre brezash do të sjellë paralizimin fizik të racës njerëzore, e kështu krejt përparimi do të ndalojë, ku kemi shembull efektin e sëmundjeve e çfrenimeve jo morale veneriane (ngjitëse). Pasojat që vijnë nga kjo sëmundje. Më pas Revista ofron statistika sipas regjistrave se 225.000 fëmijë të paligjshëm lindin çdo vit në Neë York dhe 2.500.000 sëmundje sifilisi mjekohen për çdo vjet dhe 1.500.000 fëmijë të palindun mbyten në barkun e nënave çdo vjet në Amerikë. Në këtë aspekt duke ngritur vetëdijën tek publiku shqiptar musliman dhe më gjerë ajo sqaron se Islami është feja e jetës dhe e parimit e saj praktike kanë prodhues rezultate të kënaqshme. Kurani na është një libër me parime morale të pazbatueshme në merren me ideale të imagjinueshme. Libri islam dhe Mësimet e Muhamedit a.s., kanë një dallim të dukshëm. Ata as nuk reklamojnë mbi moralin në terma të përgjithshme, as që humbin vehten në asgjësime filozofike.

“Islami nuk i jep mësimet e veta në formë të ngatrrueme e të pa kuptueshme por vepron ashtu sikundër ban një kirurg në odën anatomike që ep emnin dhe i gjen vend çdo nyje dhe nerve të keqe, vëzhgon me kujdes çdo çështje individuale”.²⁴

Më tej revista mundohet që nëpërmjet faqeve të saj, mban ndezë apo ta ndezë rishitas shkëndinë e besimit që dikur shkulte malet. Premtimi i tij sjellë me vehte mesazhin e bashkimit të njerëzisë. Islami me njohjen e të drejtave të tjerëve shtron gjysmën e rrugës drejt paqit e vllaznimit. Jemi munduar ti mbajmë parimet islame e të largojmë keqkuptimet që shkaktojnë ndasina. Të bindun urdhrave të besimit t'onë, me ndihmën e Zotit do të jemi me përparim-dashësit e Atdehut, me dashamirësit e popullit, dhe do të mundohemi të mbjellim farën e bashkëpunimit e të dashtunisë drejt dobisë së përgjithshme të Kombit t'onë.²⁵

Po ashtu në kuadër të rubrikave që ka pasur kjo revistë është edhe ngritja e përgjegjësisë që duhet të kenë predikuesit e fesë islame-hatibët e vaizët. Me titullin “*Disa predikime*”, predikuesi Sulejman Kadiu, ku ofron një model për predikuesit që kishte të bënte për temën e drejtësisë.

PËRFUNDIM

Revista “Kultura islame” ka lëvizur drejt qëllimit të saj pa bërë zhurmë duke bërë shërbim jo çfarë e dëshiron koha por çfarë ka nevojë shoqëria, për të shënuar dhe trajtuar përparim shpirtëror e kulturor në mesin e shoqërisë shqiptare. Ajo mbetet një revistë shpirtërore e kulturore, edukative e filozofike e dorës së parë,

24 Kultura islame, Qytenim'i çalë, pa autor, viti III, gusht 1942, Rexhep shaban, n.12, f.351.

25 Sh., Kultura islame, tre vjet mund, viti IV, shtatuer - tetor 1942, Rexhep shaban, nr.1-2, f.351.

duke mbjellë dhe dhënë shoqërisë shqiptare ushqimin shpirtëror e mendor të shëndetshëm. Ajo me guximin e saj ka trajtuar tema e problematika të guximshme të problemeve të kohës nën prizmin shoqëror, fetar e kombëtar.

Kontributi i publicistikës islame ka qenë i dukshëm dhe i dobishëm sepse në të u pasqyruan materiale origjinale jo vetëm të përkthyer por të hartuara nga të rinj dhe intelektualë shqiptarë me tematikë të gjërë dhe shumëdimensionale. Shtypi islam në Shqipëri paraqet vlera të edukimit fetar e atij patriotik kombëtar të bazuara mbi filozofinë islame. Artikujt e shumtë e publikuar në revistën “Kultura Islame” kanë shërbyer për të rritur më tej vlerën që ka kultura islame në trojet shqiptare, qëndrimin dhe përkrahjen që Islami i bën historisë, shoqërisë dhe në veçanti gruas dhe rolit të saj si përçuese e vlerave më të mira shoqërore në edukimin dhe rritjen e brezit të ri.

Kjo revistë ka lënë gjurmë të pashlyeshme në ngritjen e formimin e mendimit dhe qytetërimit islam ndër shqiptarë, dhe çdo numër i saj meriton të studiohet e analizohet veç e veç. Për të arritur këto objektiva ajo ka afruar rreth vetes penda të kohës të dëshmuar të gjeneratave të reja dhe vjetra, që dhanë mesazhe shprese për studime dhe artikuj serioz shkencor dhe që ka reflektuar me besimin që ka treguar lexuesi ndaj saj.

LITERATURA

- Abdulakdir Tash, *Ethekafetu vel'lam ve ma bejnehuma*, Xhide, Arabi Saudite, bot. 3, Obeikan, 1995, f. 57.
- Editoriali, “Kultura islame”, shtatuer - tetor, vit i II, nr.13-14, Tiranë, 1940.
- Editoriali, Destinimi i nji kombi, Kultura islame, Nr.9 (57) Majë,1944.
- H.T. Falenderimi, Kultura islame, viti i V. nr. 7-8 (55-56), Mars - Prillë 1944.
- Kultura Islame, Dy vjetë perpjekje, Editoriali, tetor 1941- XX, viti III, nr.2.
- Kultura Islame, Dy vjetë perpjekje, Editoriali, tetor 1941 - XX, viti III, nr.2.
- Kultura Islame, Kontributi islam në shkencë e qytetnim, pa autor, viti VI, Nr.1 (61) Shtatuer -1944.
- Kultura islame, pa autor, Tefsiri i Kuranit, viti i V. nr.7-8 (55-56), Mars - Prillë 1944.
- Kultura islame, pa autor, Tefsiri i Kuranit, viti i V. nr.7-8 (55-56), Mars - Prillë 1944.
- Kultura islame, Qytenim'i çalë, pa autor, viti III, gusht 1942, Rexhep Shaban, n.12.
- Kultura Islame, Viti I, Nr.1, shtator 1939, Pseudonimi Sashi, “Detyra e grues!”.
- Kultura Islame, Viti I, Nr.6-7 fruer - mars 1940, “Gjendja e djeshme dhe e sotshme e elementit shqiptar mysliman në Shqipëri, Drejtimi - redaksia.
- Kultura Islame, Viti I, Nr.6-7 fruer - mars 1940, Pseudonimi P., “Feja e zhvillimit”.
- Kultura Islame, Viti III, Nr.3-4, nëntor - dhjetor 1941, Pseudonimi Kom., “Jeni të gabuar!”.

Ndriçim Kulla, *Antologjia e mendimit shqiptar 1870-1945*, Plejad, Tiranë, 2003.

Petrit Arveni, “Kuptimi i artit dhe kufit e tij”, *Kultura islame*, kallnuer - shkurt-mars, 1942 - XX, nr.5-6-7.

Rainer, Winter. *Medienkultur, kritik und demokratie*. Der douglas Kellner Reader. Koln;von halem, 2005.

Rexhep Suma, *Islami dhe Identiteti nga perspektiva e shtypit fetar*, Logos-A, Shkup, 2020.

Sadik Bega, “Të ndershëm lexues”, *Kultura islame*, viti I, nr.1, shtator 1939.

Sadik Bega, Ç ‘shkruan për revistën t’onë shtypi i huaj dhe kombëtar”, *Kultura Islame*, viti III, kallnuer - shkurt-mars, 1942, XX, nr.5-6-7.

Sadik Bega, Gruaja myslimane në pikëpamje kombëtare”, *Kultura Islame*, viti III, kallnuer - shkurt-mars, 1942, XX, nr.5-6-7.

Sadik Bega, Hyrje në filosofinë myslimane, *Kultura islame*, viti III, kallnuer - shkurt-mars 1942, nr.5.

Sh., *Kultura islame*, tre vjet mund, viti IV, shtatuer - tetor 1942, Rexhep Shaban, nr.1-2.

Sh.S., *Morali në fen islame*, shtatuer - tetor, vit i II, nr.13-14, Tiranë, 1940.

BALKAN PERIODICALS

THE TRAJECTORY OF ISLAMIC THOUGHT IN THE INTERWAR PERIOD

By focusing on periodicals from 1918–1945, this book aims to understand the Balkan region through this specific lens and to examine the intellectual discourse of the era. The use of periodicals as primary sources and the Balkans as the geographic focus presents a complex and thorny array of issues. The interwar period on which this book concentrates is notable for the significant developments, ruptures, and continuities in the Balkan region.

iDEFE

